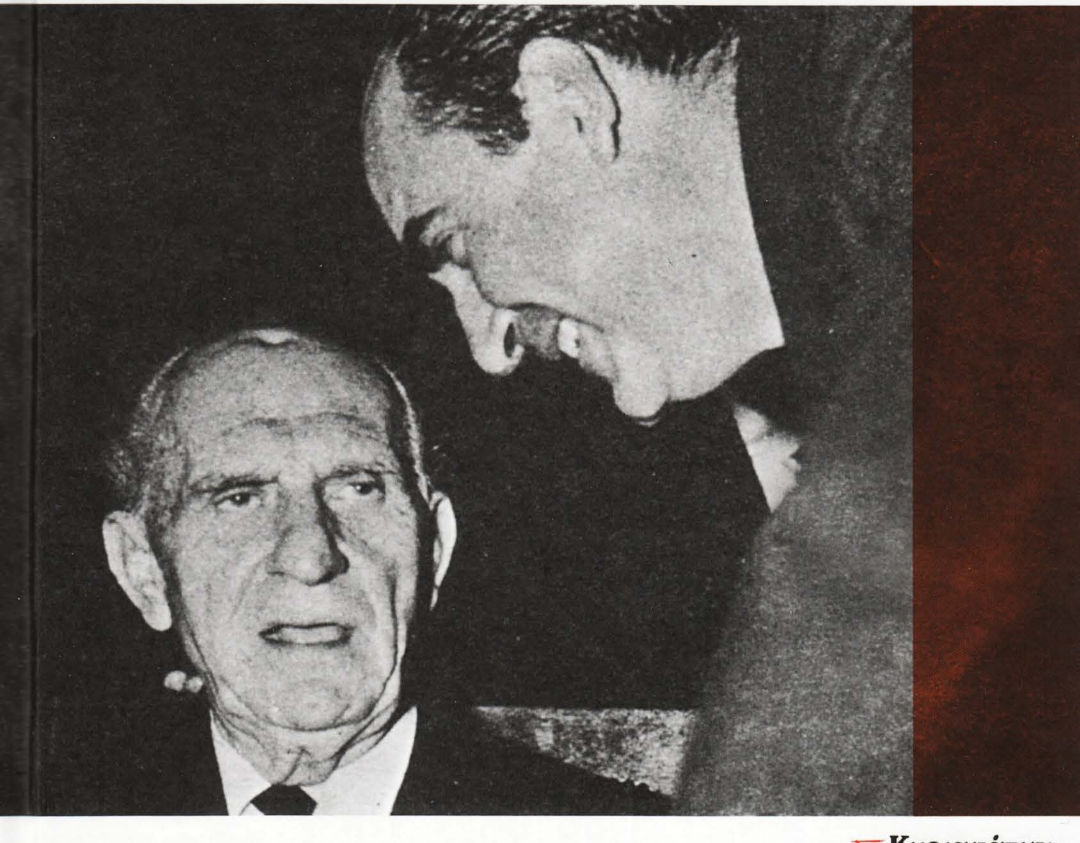
ΣΟΛΩΝ ΝΕΟΚ. ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΗΣ

7

Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας 1941-1974

Ιουλιανά 1965: Η αρχή του τέλους

Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ 1941-1974

ΤΟΜΟΣ 7

ΣΟΛΩΝ ΝΕΟΚ. ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΗΣ

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ 1941-1974

ΤΟΜΟΣ 7

ΙΟΥΛΙΑΝΑ 1965: Η ΑΡΧΗ ΤΟΥ ΤΕΛΟΥΣ

Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας (1941-1974)
ΣΟΛΩΝ ΝΕΟΚ. ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΗΣ
ΤΟΜΟΣ 7 – ΙΟΥΛΙΑΝΑ 1965: Η ΑΡΧΗ ΤΟΥ ΤΕΛΟΥΣ
Ειδική έκδοση για την **Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία**
Πρώτη έκδοση: Εκδόσεις Κ. Καπόπουλος 1973
Επιμέλεια κειμένων πρώτης επανέκδοσης: Κυριάκος Αθανασιάδης, Συλβί Ρηγοπούλου

Επιμέλεια: Φώτης Παπούλιας
Διόρθωση: Μαρία Καραμπατζάκη, Μάγδα Κλαυδιανού, Θόδωρος Μαργαρίτης
Σύνθεση εξωφύλλου: Κάτια Φυντανίδου
Παραγωγή: ΦΩΤΟΕΚΔΟΤΙΚΗ Α.Ε.
Εκτύπωση και βιβλιοδεσία: Χ.Κ. ΤΕΓΟΠΟΥΛΟΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ Α.Ε.
ISBN (σετ): 978-960-9487-62-7
ISBN (τόμου): 978-960-9487-74-0

www.enet.gr

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας (1941-1974)

Τόμος 7: **Ιουλιανά 1965: Η αρχή του τέλους**

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΥΠΟΘΕΣΗ ΛΑΜΠΡΑΚΗ (ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ «ΑΝΕΝΔΟΤΟΥ»)

ΑΥΛΙΚΟΙ ΠΡΟΣΠΑΘΟΥΝ ΝΑ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΟΥΝ ΤΗΝ ΥΠΗΡΕΣΙΑΚΗ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ ΤΩΝ ΕΚΛΟΓΩΝ • ΑΡΝΗΣΗ ΤΟΥ ΣΤΡΑΤΗΓΟΥ Θ. ΤΣΑΚΑΛΩΤΟΥ ΝΑ ΥΠΟΚΥΨΕΙ • ΑΝΗΣΥΧΙΕΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΟΔΟ ΤΗΣ ΑΡΙΣΤΕΡΑΣ • ΟΙ ΕΚΛΟΓΕΣ ΤΗΣ 29ΗΣ ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 1961 • Ο Γ. ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ ΚΗΡΥΣΣΕΙ ΤΟΝ «ΑΝΕΝΔΟΤΟ ΑΓΩΝΑ» • «ΜΠΟΫΚΟΤΑΖ» ΤΟΥ ΘΡΟΝΟΥ • Η ΦΡΕΙΔΕΡΙΚΗ ΠΑΡΕΜΒΑΙΝΕΙ ΣΤΗΝ ΕΚΛΟΓΗ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ • ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΙ ΓΑΜΟΙ ΤΗΣ ΣΟΦΙΑΣ • ΕΠΙΘΕΣΕΙΣ ΚΑΤΑ ΤΟΥ ΣΤΕΜΜΑΤΟΣ • ΤΟ «ΠΑΡΑΚΡΑΤΟΣ» ΕΝ ΔΡΑΣΕΙ • Ο ΒΟΥΛΕΥΤΗΣ ΛΑΜΠΡΑΚΗΣ ΝΕΚΡΟΣ • ΘΥΕΛΛΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ • Η ΦΡΕΙΔΕΡΙΚΗ ΠΡΟΠΗΛΑΚΙΖΕΤΑΙ ΣΤΟ ΛΟΝΔΙΝΟ • ΔΙΑΦΩΝΙΑ ΒΑΣΙΛΙΑ ΚΑΙ ΠΡΩΘΥΠΟΥΡΓΟΥ ΓΙΑ ΤΟ ΒΑΣΙΛΙΚΟ ΤΑΞΙΔΙ ΣΤΗΝ ΑΓΓΛΙΑ • Ο Κ. ΚΑΡΑΜΑΝΛΗΣ ΠΑΡΑΙΤΕΙΤΑΙ, ΑΛΛΑ ΤΟ ΕΡΩΤΗΜΑ ΜΕΝΕΙ: ΓΙΑ ΠΟΙΟ ΛΟΓΟ;

ΤΟ ΜΕΣΗΜΕΡΙ ΤΗΣ 20ής ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ 1961, που ο Καραμανλής υπέβαλλε την παραίτηση της 4ης κυβέρνησής του, ο βασιλιάς υπήρξε πολύ εγκάρδιος μαζί του, αλλά η βασίλισσα δεν είχε εμφανιστεί. Συμφωνήθηκε να διεξαχθούν οι εκλογές από υπηρεσιακή κυβέρνηση και να ανατεθεί η πρωθυπουργία στον στρατηγό Θρ. Τσακαλώτο.

Η ακρόαση τερματίστηκε πολύ φιλικά. Απόδειξη ότι οι εισηγήσεις του παραιτηθέντος πρωθυπουργού είχαν γίνει δεκτές. Ήταν όμως ειλικρινής ο βασιλιάς; Ή πίσω από τη βιτρίνα της εγκαρδιότητας έβλεπε πια τον Καραμανλή ως άνθρωπο από τον οποίο ο Θρόνος έπρεπε να απαγκιστρωθεί, ύστερα από συνοδοιπορία έξι ετών;

Ο στρατηγός Τσακαλώτος μόλις είχε επιστρέψει από ταξίδι στο εξωτερικό, όταν κλήθηκε από τον Κ. Καραμανλή, που του ανήγγειλε ότι προκρίθηκε ως υπηρεσιακός πρωθυπουργός. Συμφώνησαν να είναι ο ίδιος και υπουργός Αμύνης, με υφυπουργό τον τότε αρχηγό του Γενικού Επιτελείου Εθνικής Αμύνης στρατηγό Φροντιστή.

Αλλά το απόγευμα της επομένης στις 4 ερχόταν στο διαμέρισμά του στην οδό

Δημ. Σούτσου 17 ο απόστρατος πτέραρχος Χαρ. Ποταμιάνος. Ήταν –όπως είδαμε– πρώην επίτιμος υπασπιστής του βασιλιά. Και, μολονότι δεν είχε πια την ιδιότητα του αυλικού, ήταν πασίγνωστο ότι ανήκε στον στενότατο κύκλο των προσωπικών φίλων των βασιλέων, πιθανότατα μάλιστα ως ο υπ' αριθμ. 1 έμπιστός τους.

Ο αυλικός

Ο Χαρ. Ποταμιάνος είχε τη φήμη ότι ήταν φανατικός εχθρός του Κ. Καραμανλή. Φερόταν ως πρωταγωνιστής της «συνωμοσίας» του 1958 που κατέληξε στην αποχώρηση των 15 βουλευτών της ΕΡΕ και στην πτώση της κυβέρνησης. Την ημέρα που ο Καραμανλής υπέβαλλε παραίτηση –20 Σεπτεμβρίου 1961–, ανέβηκε στα ανάκτορα και ο Γ. Παπανδρέου για να αναγγείλει στον βασιλιά την ίδρυση της Ένωσης Κέντρου. Είχε εισηγηθεί να αναλάβει την υπηρεσιακή κυβέρνηση –μεταφέροντας και εισήγηση του Βενιζέλου– ο πτέραρχος Ποταμιάνος. Αλλά ο βασιλιάς δεν συμφώνησε. Θα θεωρούνταν ως επέμβαση κατά του Κ. Καραμανλή, δεδομένου ότι ήταν ευρύτατα γνωστή η εχθρότητα του Χ. Ποταμιάνου προς τον αρχηγό της ΕΡΕ.

Τώρα όμως ο στρατηγός Τσακαλώτος έκπληκτος άκουγε τον επισκέπτη του ότι έρχεται εκ μέρους του βασιλιά και ότι του προσκομίζει κατάλογο των υπουργών που πρέπει να περιλαμβάνονται στην κυβέρνηση.

Βέβαια ήταν τουλάχιστον άηθες να ορίζει ο βασιλιάς τα μέλη της κυβέρνησης. Την εκλογή του υπηρεσιακού πρωθυπουργού θα την έκανε αυτός, όχι όμως και των υπουργών. Η έκπληξη όμως του Τσακαλώτου πήγαζε κυρίως από το γεγονός ότι στον πίνακα αναγραφόταν πρώτο το όνομα του Χρ. Ποταμιάνου ως υπουργού Αμύνης. Και αρνήθηκε:

> *«Μὲ ἐμένα πρωθυπουργό, ἐσὺ ὑπουργὸς Ἀμύνης δὲν γίνεσαι»*, του δήλωσε κατηγορηματικά.
>
> *«Μὰ ἀφοῦ εἶναι ἐπιθυμία τοῦ βασιλέως;»*
>
> *«Ἂς εἶναι...»*

Ύστερα από σειρά διαξιφισμών, ο πτέραρχος Ποταμιάνος αναχώρησε. Την επομένη, λίγο πριν από την καθορισμένη ώρα για την ορκωμοσία, έφτανε στην κατοικία του Θρ. Τσακαλώτου ο στρατηγός Μπαλοδήμος, τότε διευθυντής του Πολιτικού Γραφείου των ανακτόρων. Και δήλωσε:

> *«Ἔρχομαι ἐκ μέρους τοῦ βασιλέως, ὁ ὁποῖος σοῦ ζητᾶ νὰ δεχθῆς τὸν Ποταμιᾶνο ὡς ὑπουργὸ Ἀμύνης».*
>
> *«Αὐτὸ δὲν γίνεται»*, απάντησε ο Θρ. Τσακαλώτος.
>
> *«Τότε θὰ πᾶμε πρὸς Δόβαν», είπε ο στρατηγός Μπαλοδήμος.*

Υπονοούσε ότι, εφόσον ο Θρ. Τσακαλώτος επέμενε, ο βασιλιάς αίρει την εντολή της υπηρεσιακής κυβέρνησης και την αναθέτει στον στρατηγό Κ. Δόβα, τέως αρχηγό του

ΓΕΕΘΑ. (Επιστολές του στρατηγού Θ. Τσακαλώτου προς την *Ακρόπολιν* των Αθηνών, 18 και 22 Φεβρουαρίου 1973. Από αφήγηση του ιδίου προς τον γράφοντα.)

Ο βασιλιάς διαψεύδει

Και πράγματι, αφού ο στρατηγός Τσακαλώτος έμεινε αμετάπειστος, αναγγελλόταν ότι ο Κ. Δόβας αναλάμβανε τον σχηματισμό κυβέρνησης, η οποία ορκιζόταν την επομένη. Και υπουργός Αμύνης ήταν ο Χαρ. Ποταμιάνος. Το περιστατικό αυτό είναι αρκετά χαρακτηριστικό: Ο βασιλιάς εμφανίζεται να αναμειγνύεται στον σχηματισμό της κυβέρνησης άμεσα. Παζαρεύει το πρόσωπο του πρωθυπουργού με βάση την ικανοποίηση των φίλων του. Και μεταφέρουν τις θελήσεις του άτομα τελείως αναρμόδια.

Γιατί πώς γίνεται φορέας των βουλήσεων του ανώτατου άρχοντα ένας απλός ιδιώτης, ο Χαρ. Ποταμιάνος; Και πώς συζητά, διαπραγματεύεται, ασκεί πίεση, ως εντολοδόχος του φορέα των ρυθμιστικών θεσμών του συντάγματος; Η ιστορία όμως αυτή γίνεται πιο χαρακτηριστική και περίεργη, γιατί, όταν ύστερα από 4 μήνες ο στρατηγός Τσακαλώτος συνάντησε τον βασιλιά Παύλο και συζήτησε μαζί του το περιστατικό, έκπληκτος τον άκουσε να λέει:

«Μὰ ἐγὼ δὲν ζήτησα νὰ γίνῃ ὁ Ποταμιᾶνος ὑπουργὸς Ἀμύνης... Οὔτε ἔστειλα κατάλογο ὑπουργῶν...»

Αλλά τόσο ο Χαρ. Ποταμιάνος όσο και ο στρατηγός Μπαλοδήμος δήλωσαν στον στρατηγό Τσακαλώτο ότι έρχονται κατ' εντολήν του βασιλιά.

Μετά τον Παύλο, την ίδια εκείνη ημέρα, ο Θρ. Τσακαλώτος έγινε δεκτός από τη Φρειδερίκη, η οποία, αναφερόμενη στο περιστατικό Ποταμιάνου, του δήλωσε δύο φορές:

«Δὲν δέχομαι καμιὰ δικαιολογία: Ἔπρεπε νὰ ὑπακούσῃς».

Η βασίλισσα υπονοούσε ότι έπρεπε να δεχτεί τον πτέραρχο Ποταμιάνο ως υπουργό Αμύνης και να αναλάβει την πρωθυπουργία.

Τι συνέβαινε λοιπόν με τα ανάκτορα; Αποκαλυπτόταν ότι έγινε πιεστική παρέμβαση αυλικών χωρίς εντολή του βασιλιά, μολονότι έγινε χρήση του ονόματός του και σε υπόθεση σοβαρότατη: τον σχηματισμό κυβέρνησης. Σε ποια μυστηριώδη δύναμη στηρίζονταν οι παρεμβαίνοντες αυλικοί, εφόσον η δύναμη αυτή δεν ήταν ο βασιλιάς; Μήπως ήταν η Φρειδερίκη; Μήπως αυτήν εισάκουσαν με καλή πίστη, νομίζοντας ότι τους διαβιβάζει πράγματι εντολές του βασιλιά; Ή μήπως ο Παύλος, απλούστατα, αρνούνταν εκ των υστέρων, εμφανιζόμενος ως αγαθός και άψογος; Έτσι ή αλλιώς, όμως, το γεγονός ήταν ένα και γνώριμο: ότι κύκλοι ανακτορικοί εννοούσαν να παύουν και να διορίζουν κυβερνήσεις – και όχι μόνο τις υπηρεσιακές.

Η άνοδος της Αριστεράς

Αλλά ας επανέλθουμε στη σειρά των γεγονότων:

Την ημέρα που ακούστηκε ξανά στην Ελλάδα η λέξη «εκλογές» –το βράδυ της 20ής Σεπτεμβρίου 1961– ένα ερώτημα που συνείχε όλους, πολιτευόμενους, πολιτικολογούντες και λαό, ήταν: Τι θα γίνει με την Αριστερά; Η εντυπωσιακή άνοδος της ΕΔΑ στις εκλογές του 1958, όταν συγκέντρωσε το 24% των ψήφων, υπήρξε σήμα κινδύνου, όχι για την κυβέρνηση και την ΕΡΕ απλώς, αλλά για το καθεστώς. Και ήταν φυσικό να απασχολεί τις κορυφές του. Αν συνεχιζόταν η πρόοδος του κόμματος της άκρας Αριστεράς, μπορούσε ξαφνικά, αν όχι να διεκδικήσει κοινοβουλευτικά την εξουσία, να ανέβαινε στο επίπεδο των μεγάλων συνδυασμών και να αποκτούσε τη ρυθμιστική «πρωτοβουλία των επιχειρήσεων», που μπορεί να οδηγούσε προς απροσδόκητες εξελίξεις.

Ο Κ. Καραμανλής έβλεπε το πρόβλημα κυρίως από την κοινοβουλευτική του όψη. Αν η ΕΔΑ ενισχύθηκε έτσι απροσδόκητα μεταξύ 1956 και 1958, οφειλόταν –κατά την αντίληψή του– κυρίως στο ότι μάζες οπαδών του Κέντρου –παλιοί ΕΑΜίτες και πρώην συνοδοιπόροι–, απογοητευμένες από την πολιτική του και την αποσύνθεσή του, το εγκατέλειψαν επανερχόμενες στα παλιά τους. Τι έπρεπε συνεπώς να γίνει; Να ενισχυθεί το Κέντρο για να καταστεί πάλι πόλος έλξης εκείνων των μαζών. Η προσπάθεια στον τομέα αυτό του Κ. Καραμανλή ήταν συνεχής και συστηματική. Και δεν υπάρχει αμφιβολία ότι αγωνίστηκε για να διευκολύνει την ενοποίησή του. Όπως ο εκλογικός νόμος του 1958, έτσι και εκείνος του 1961 ήταν περισσότερο συντεταγμένος με βάση τις αξιώσεις των κομμάτων του Κέντρου, παρά της ΕΡΕ. Και στη συνεδρίαση της 18ης Μαΐου 1961, όταν κατά τη συζήτηση του νέου εκλογικού νόμου διαμαρτυρόταν ο Κ. Μητσοτάκης ότι τα μικρά κεντρώα κόμματα δεν θα μπορούσαν να μπουν στη δεύτερη κατανομή, ο πρωθυπουργός από το βήμα απάντησε:

> *«Ἀντὶ νὰ διατυπώνετε παραλογισμούς, δὲν ἔχετε παρὰ νὰ κάνετε κάτι ἁπλούστατο: Ἑνωθεῖτε σεῖς, τὰ κόμματα τοῦ Κέντρου, καὶ θὰ ἀπολαύσετε ὅλα τὰ πλεονεκτήματα τῆς δευτέρας κατανομῆς».*

Ενώ όμως ο πρωθυπουργός έβλεπε το πρόβλημα με το καθαρά πολιτικο-κοινοβουλευτικό πρίσμα, οι υπηρεσίες ασφαλείας με τον εκπρόσωπο της κυβέρνησης στον τομέα αυτόν το αντιμετώπιζαν δυναμικά.

Η ΕΔΑ και το Κέντρο

Στις εκλογές του 1958 είχε αφεθεί η ΕΔΑ τελείως ανενόχλητη. Και ο Πασαλίδης έγινε δεκτός στο Δοξάτο από όλο το δημοτικό συμβούλιο, συνοδευόμενο μάλιστα με τη μουσική του δήμου. Αλλά στις εκλογές του 1961 οι υπηρεσίες δεν θα άφηναν με τίποτε να επαναληφθεί το ίδιο «σφάλμα».

Πώς έβλεπε όμως τα πράγματα η Ένωση Κέντρου; Ο Σοφ. Βενιζέλος είχε αποκρυσταλλώσει την εντύπωση ότι μετά την εντυπωσιακή εκείνη προώθηση της Αριστεράς έως το 24% αποτελούσε επικίνδυνη πολυτέλεια για τον αστικό κόσμο να είναι διασπασμένος. Έπρεπε να συνενωθεί με μια συμπαγή παράταξη, που να περιλάμβανε Κέντρο και Δεξιά. Ο Γ. Παπανδρέου και οι άλλοι ηγέτες όμως είχαν συγκεχυμένες αντιλήψεις.

Πάντως, τρεις ήταν οι πολιτικές παρατάξεις που θα αναμετρούνταν: η ΕΡΕ, η Ένωση Κέντρου - Προοδευτικοί και το ΠΑΜΕ (η ΕΔΑ και ο περίγυρός της). Ο μεγάλος άγνωστος όμως ήταν το Κέντρο. Τι θα έκανε τώρα που συνενώθηκε; Σε πόσο βαθμό θα ψαλίδιζε τα φτερά της ΕΔΑ; Γιατί δεν είχε έρθει ακόμα η ώρα που θα μπορούσε να έλκει μάζες της ΕΡΕ. Θα κατόρθωνε να καταλάβει τη δεύτερη θέση ή και να διεκδικήσει την εξουσία, όπως διακήρυττε ο αρχηγός του;

Άνεμος αισιοδοξίας έπνεε στην ηγεσία της Ένωσης Κέντρου. Ήταν οπωσδήποτε υπερβολική γιατί η ενότητα πραγματοποιήθηκε μόλις την παραμονή της προκήρυξης των εκλογών. Και δεν υπήρχε κομματική οργάνωση. Ούτε πρόφταινε να λειτουργήσει πλήρως μέσα σε 40 ημέρες. Δεν μπορούσαν εξάλλου στο σύντομο χρονικό διάστημα της προεκλογικής περιόδου να ανακτηθούν και να κατακτηθούν τα λαϊκά στρώματα στα οποία προσέβλεπε η νέα παράταξη. Αλλά οι δύο αρχηγοί –Γ. Παπανδρέου και Σ. Βενιζέλος– ήλπιζαν σοβαρά ότι, ναι μεν η ΕΚ δεν θα αναδεικνυόταν πρώτο κόμμα, θα αφαιρούσε όμως από την ΕΡΕ την απόλυτη πλειοψηφία και τη δυνατότητα να σχηματίσει αυτοδύναμη κυβέρνηση. Αυτό προκύπτει από πλήθος μαρτυρίες της εποχής.

Όσον αφορά την καραμανλική παράταξη, εκεί η αισιοδοξία ήταν απόλυτη. Βεβαιότητα για τη νίκη επικρατούσε: αυτή άλλωστε ήταν το κίνητρο που έκανε τον Καραμανλή να επισπεύσει τις εκλογές κατά 10 μήνες. Και μεταξύ των στοιχείων της αισιοδοξίας θα έπρεπε να σημειωθεί η προσχώρηση στελεχών από το Κέντρο, καθώς και η επιστροφή στην ΕΡΕ του Π. Παπαληγούρα και του Γ. Ράλλη.

Πραγματικά, ο πρώτος συμμετείχε στον συνδυασμό της Κορινθίας και ο δεύτερος των Αθηνών. Ο Π. Παπαληγούρας μάλιστα δέχτηκε στο Κιάτο την 25η Οκτωβρίου επίθεση αντιπάλων του. Ξαφνικά, ενώ μιλούσε σ' ένα καφενείο, ένας ογκώδης λίθος εκσφενδονίστηκε εναντίον του, τραυμάτισε ελαφρά τον ίδιο στο πρόσωπο, αλλά πολύ βαριά έναν πολίτη, ο οποίος στεκόταν δίπλα του. Και, επί αρκετές ημέρες μετά τις εκλογές, ο Παπαληγούρας, υπουργός ήδη, εμφανιζόταν με επίδεσμο του τραύματός του.

Τα αποτελέσματα των εκλογών

Η ημέρα των εκλογών –29 Οκτωβρίου– είχε διαρρεύσει ήρεμη. Δεν σημειώθηκαν αξιόλογα επεισόδια και η συρροή των ψηφοφόρων ήταν πυκνή. Η αποχή έφτασε μόλις το 18,7%. Αλλά, όταν τις πρωινές ώρες άρχισαν να καταφθάνουν τα κύματα των αποτελεσμάτων, προκάλεσαν σε ευρέα στρώματα πολιτευόμενων έκπληξη. Ο Σπ. Μαρκεζίνης δήλωσε απερίφραστα:

«Τὸ ἐκλογικὸν ἀποτέλεσμα δὲν τὸ ἀνέμενον».

Και πιο έκπληκτοι ήταν οι αρχηγοί της Ένωσης Κέντρου.

Εκείνο που φαινόταν απροσδόκητο ήταν η νίκη της ΕΡΕ, την οποία όλοι ανέμεναν, αλλά όχι σε τόσες διαστάσεις. Συγκέντρωσε το 50,77% των ψήφων και καταλάμβανε 176 έδρες. Ο συνασπισμός ΕΚ-Προοδευτικών έλαβε το 33,69% των ψήφων και 100 έδρες. Το ΠΑΜΕ 14,65% των ψήφων και 24 έδρες.

Η πτώση της ΕΔΑ ήταν μεγάλη. Η άνοδος του Κέντρου σοβαρή, όχι όμως όση ανάμεναν οι αρχηγοί του. Και ήταν στενοχωρημένοι. Ο Σοφοκλής Βενιζέλος, ιδίως, εκείνη τη νύχτα είχε δείξει στο περιβάλλον του την απογοήτευσή του. Η επίδοση της παράταξής του δεν ήταν μικρή. Ουσιαστικά είχε καταγάγει νίκη. Εκτόπιζε την ΕΔΑ από τη θέση της αξιωματικής αντιπολίτευσης. Και, για πρώτη φορά ύστερα από χρόνια διάλυσης, αποσύνθεσης, ηττοπάθειας, το Κέντρο ανακτούσε δύναμη και μπορούσε να έχει προοπτικές.

Άλλο όμως απασχολούσε και κατέθλιβε τον Βενιζέλο. Είχε ελπίσει ότι, αν η ΕΡΕ δεν αποκτούσε αυτοδύναμη πλειοψηφία, θα αναγκαζόταν να συνεργαστεί με την εθνικόφρονα αντιπολίτευση ή με ένα τμήμα της. Έτσι θα μπορούσε να συνενωθεί κατά το μεγαλύτερο μέρος της η παλιά καί η νέα αστική τάξη. Τώρα όμως τα πάντα αναβάλλονταν, γιατί ο Καραμανλής ασφαλώς δεν θα είχε διάθεση να μοιραστεί την εξουσία με τους αντιπάλους του, εφόσον δεν τους είχε ανάγκη.

Οπωσδήποτε, τα πράγματα φαίνονταν ότι προχωρούσαν κανονικά στον δρόμο τους. Ο Καραμανλής περίμενε να κληθεί στα ανάκτορα για να λάβει την εντολή της κυβέρνησης. Και ειδοποιήθηκε ότι ο βασιλιάς τον ανέμενε το πρωί της Τετάρτης 1 Νοεμβρίου. Όλα ήταν ήσυχα. Μετά την αναμέτρηση, το κοινό έδειχνε ένα είδος αδιαφορίας. Αλλά το βράδυ της προηγουμένης, όχι πολλές ώρες πριν ο αρχηγός της ΕΡΕ πάρει από τα χέρια του Ανώτατου Ρυθμιστή το χρίσμα του πρωθυπουργού, η έκρηξη μιας απροσδόκητης βόμβας τράνταξε αιφνιδιαστικά το Πανελλήνιο.

Ο ανένδοτος αγώνας

Ο αρχηγός της Ένωσης Κέντρου Γ. Παπανδρέου έστελνε στις εφημερίδες πύρινες δηλώσεις, όπου με ακράτητη μαχητικότητα έλεγε:

> *«Ἐξ ὀνόματος τῆς Ἑνώσεως Κέντρου καταγγέλλω ἐνώπιον τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ καὶ ἐνώπιον τοῦ Ἀνωτάτου Ἄρχοντος τὰ ἐκλογικὰ ἀποτελέσματα, ὡς προϊὸν βίας καὶ νοθείας. Δὲν ὑποστηρίζομεν ὅτι ὁλόκληρον τὸ ποσὸν τῶν ψήφων τῆς ΕΡΕ εἶναι προϊὸν βίας καὶ νοθείας. Ἀποτελεῖ ὅμως πάγκοινον συνείδησιν, ὅτι ἐν πάσει περιπτώσει τὸ ποσοστὸν τῶν ψήφων τὸ ὁποῖον καθιστᾶ τὴν ΕΡΕ κοινοβουλευτικῶς αὐτοδύναμον, αὐτὸ ἀναμφισβητήτως εἶναι προϊὸν βίας καὶ νοθείας».*

Και κατέληγε:

> *«Ἐν πλήρει ἐπιγνώσει τῶν ἱστορικῶν εὐθυνῶν της ἡ Ἕνωσης Κέντρου θεωρεῖ χρέος τιμῆς νὰ διακηρύξη ὅτι ἡ κυβέρνησις τὴν ὁποίαν πρόκειται νὰ σχηματίση ἡ ΕΡΕ στηριζομένη εἰς τὴν ἀθέμιτον κοινοβουλευτικὴν αὐτοδυναμίαν της, δὲν εἶναι νόμιμος κυβέρνησις τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Καὶ ἐξ αὐτῆς τῆς ἀντικειμενικῆς διαπιστώσεως ἡ Ἕνωσις Κέντρου θὰ λάβη ὅλας τὰς ἐπιβαλλομένας ἀποφάσεις διὰ τὸ παρὸν καὶ τὸ μέλλον».*

Τη νύχτα εκείνη κηρυσσόταν ο «ανένδοτος αγώνας», που έμελλε να προκαλέσει τόσους σεισμούς στην Ελλάδα του 1961-1965 και να βάλει βαριά τη σφραγίδα του στις πολιτικές εξελίξεις. Έχει όμως το παρασκήνιό της αυτή η απόφαση. Και πρώτα γεννιέται το θέμα: Ποιος την εμπνεύστηκε; Ποιος την υλοποίησε; Η γενική αντίληψη είναι πως υπήρξε τέκνο του Γ. Παπανδρέου. Αλλά στην πραγματικότητα φαίνεται πως άλλος ήταν ο γεννήτοράς της.

Ο Σ. Βενιζέλος είναι ο πρωτοπόρος του «ανένδοτου». Αυτός τον εισηγήθηκε και έγινε δεκτός από τον Γ. Παπανδρέου. Υπάρχουν πολλές μαρτυρίες, αλλά και ο βιογράφος του Βενιζέλου, Γρηγόρης Δαφνής, το επιμαρτυρεί γράφοντας (στο βιβλίο του, σ. 557):

> *«Ὅταν ἠνοίχθησαν αἱ κάλπαι, καὶ ἐφάνη ὅτι ἡ ΕΡΕ ἐκέρδιζε διὰ τρίτην κατὰ σειρὰν φοράν, ἡ ἡγεσία τῆς ΕΚ ἀντελήφθη ὅτι, διὰ νὰ διατηρηθῆ ἡ ἑνότης τοῦ ἀρτισυστάτου ὀργανισμοῦ, ἔπρεπε νὰ ἀμφισβητηθῆ ἡ γνησιότης τοῦ ἀποτελέσματος. Ἀπὸ τῆς προεκλογικῆς περιόδου διετυπώθησαν σφοδρὰ παράπονα περὶ ἐπεμβάσεως κρατικῶν καὶ μὴ ὀργάνων ὑπὲρ τῆς ΕΡΕ. Ἐξ ἄλλου διεπιστώθη ὅτι τὸ ἀποτέλεσμα εἰς τὰ τμήματα τῶν ψηφισάντων μὲ καταστάσεις* (Σημ. Συγ.: ψήφοι στρατιωτικών και δημοσίων υπαλλήλων) *διέφερεν οὐσιωδῶς ἀπὸ τὸ ἀποτέλεσμα εἰς τὰ ἐκλογικὰ τμήματα, ἐφ' ὅσον ἡ ΕΡΕ συνεκέντρωσε τὰ 78,7% εἰς τὰ πρῶτα, ἔναντι 49,6% ποὺ εἶχε λάβει εἰς τὰ δεύτερα. Δι' αὐτό, πρωτοστατοῦντος τοῦ Σοφ. Βενιζέλου, ἐλήφθη ἡ ἀπόφασις νὰ ἀποκηρυχθῆ τὸ ἀποτέλεσμα ὡς νόθον καὶ νὰ χαρακτηρισθοῦν ἡ ἐκ τῶν ἐκλογῶν προελθοῦσα πλειοψηφία καὶ ἡ κυβέρνησις ποὺ θὰ ἐστηρίζετο εἰς αὐτὴν ὡς παράνομοι».*

Αλλά ο Γρ. Δαφνής, που γνώριζε καλύτερα από κάθε άλλο τις σκέψεις του Βενιζέλου, επανέρχεται (στο ίδιο, σελ. 558):

«Λίγο πρὶν ἀπὸ τὰ μεσάνυχτα τῆς Παρασκευῆς 17 Νοεμβρίου 1961, ὁ Σ. Βενιζέλος ἐδέχθη μερικοὺς φίλους του εἰς τὸ διαμέρισμα τοῦ ξενοδοχείου "Ρὶτζ" τοῦ Λονδίνου, ὅπου διέμενε, καὶ τοὺς προσέφερε σαμπάνια. Ἑώρταζε τὴν 67ην ἐπέτειον τῶν γενεθλίων του καὶ ἐπωφελήθη τῆς ἐλευθερίας ποὺ εἶχε δοθῆ, ἀπὸ δύο ἑβδομάδων, εἰς τὰ ἀγγλικὰ ξενοδοχεῖα, ὅπως προσφέρουν οἰνοπνευματώδη ποτὰ εἰς τοὺς πελάτας των κατὰ τὴν διάρκειαν ὁλοκλήρου τοῦ 24ώρου, διὰ νὰ ὀργανώση τὴν μικρὰν αὐτὴν συγκέντρωσιν. Ἦτο εὐδιάθετος, ἔδειχνεν ἀπόλυτα ὑγιής, καὶ ἐξαιρετικὰ ἱκανοποιημένος, παρὰ τὸ γεγονὸς τῆς ἐκλογικῆς ἥττης. Διότι προέβλεπεν ὅτι ἂν ἐφηρμόζετο τὸ σχέδιόν του, ὁ Καραμανλῆς θὰ ἐξηναγκάζετο ἐπὶ τέλους νὰ προέλθη εἰς συνεννόησιν μὲ τὴν Ἕνωσιν Κέντρου».

Αυτοί όμως ήταν υπολογισμοί εκ των άνω, του Σοφ. Βενιζέλου και άλλων ηγετικών στελεχών. Εκ των κάτω, ο «ανένδοτος αγώνας» ήταν πηγαίος. Οι μάζες του Κέντρου και της Αριστεράς τον ακολουθούσαν ζητώντας να καταλυθεί το πλέγμα εξουσιών της Δεξιάς και να αποκτήσουν δικαιώματα πραγματικής ισοπολιτείας, τα οποία από το 1958 είχαν αρχίσει να διαταράσσονται.

Το «τριπλό μποϋκοτάζ»

Τα γεγονότα όμως κυλούσαν σαν χιονοστιβάδα. Την Πέμπτη 2 Νοεμβρίου 1961, ο Καραμανλής ελάμβανε από τον βασιλιά την εντολή να σχηματίσει την κυβέρνησή του. Την ίδια ώρα, στο Καστρί, συσκέπτονταν ο Γ. Παπανδρέου, ο Σ. Βενιζέλος και μερικοί έμπιστοι επιτελείς. Η ηγεσία του «ανένδοτου αγώνα» κατέστρωνε το επιτελικό της σχέδιο. Ο Σοφοκλής Βενιζέλος υπερθεμάτιζε σε αποφασιστικές κατευθύνσεις. Αλλά ο Γ. Παπανδρέου δεν δυσκολεύτηκε να τις αφομοιώσει. Και καθορίστηκε ότι η εκστρατεία θα περιλάμβανε τρεις τομείς:

α΄. Μποϋκοτάζ κατά του κράτους. Άρνηση, όχι μόνο της κυβέρνησης και της Βουλής, αλλά και της ίδιας της Πολιτείας. Οι βουλευτές της Ένωσης Κέντρου δεν θα προσέρχονταν στο Κοινοβούλιο, δεν θα ορκίζονταν. Και θα κινητοποιούνταν τα λαϊκά στρώματα της αντιπολίτευσης σε συνεχείς μαζικές αντικυβερνητικές εκδηλώσεις (συλλαλητήρια, διαδηλώσεις, εξεγέρσεις κλπ.) που θα εξάρθρωναν το κράτος.

β΄. Μποϋκοτάζ κατά του Θρόνου. Θα διακοπτόταν κάθε θεσμική και κάθε κοινωνική επαφή, όχι μόνο με τον βασιλιά, αλλά με κάθε μέλος της βασιλικής οικογένειας.

γ΄. Μποϋκοτάζ κατά του πολιτεύματος. Έμμεσα θα ετίθετο θέμα συντάγματος.

Το πρωί της 4ης Νοεμβρίου ορκιζόταν η νέα κυβέρνηση Καραμανλή, που η σύνθεσή της ήταν:

Ἀντιπρόεδρος τῆς κυβερνήσεως: Παν. Κανελλόπουλος.
Ὑπουργὸς Συντονισμοῦ: Π. Παπαληγούρας.
Ἐθνικῆς Ἀμύνης: Α. Πρωτοπαπαδάκης.
Ἐξωτερικῶν: Εὐάγ. Αβέρωφ.
Δικαιοσύνης: Κ. Παπακωνσταντίνου.
Ἐσωτερικῶν: Γ. Ράλλης.
Παιδείας: Γ. Κασιμάτης.
Οἰκονομικῶν: Σ. Θεοτόκης.
Ἐμπορίου: Π. Πιπινέλης.
Βιομηχανίας: Ζ. Ζησάκης.
Δημ. Ἔργων: Σ. Γκίκας.
Γεωργίας: Κ. Ἀδαμόπουλος.
Προνοίας: Α. Στράτος.
Ναυτιλίας: Σ. Κωτιάδης.
Ἐργασίας: Κ. Χρυσανθόπουλος.
Συγκοινωνιῶν: Δ. Βρανόπουλος.
Προεδρίας: Δ. Μακρής.
Β. Ἑλλάδος: Δ. Μανέντης.
ΥΦΥΠΟΥΡΓΟΙ:
Προεδρίας: Α. Γεροκωστόπουλος.
Ἐθν. Ἀμύνης: Σ. Κούνδουρος.
Ἐσωτερικῶν: Δ. Δαβάκης.
Οἰκονομικῶν: Δ. Ἀλιπράντης.
Ἐμπορίου: Α. Ταλιαδοῦρος.
Οἰκισμοῦ: Α. Θεοδοσιάδης.
Γεωργίας: Π. Σταυρόπουλος.
Προνοίας: Ι. Ψαρρέας.

Το ίδιο βράδυ όμως ο Γ. Παπανδρέου δήλωνε:

«Ὡρκίσθη καὶ ἀνέλαβε τὴν ἀρχὴν ἡ κυβέρνησις τῆς ΕΡΕ. Ἐξ ὀνόματος τῆς Ἑνώσεως Κέντρου θεωρῶ καθῆκον νὰ ἐπαναλάβω ὅτι δὲν τὴν ἀναγνωρίζομεν ὡς νόμιμον κυβέρνησιν. Ἡ κοινοβουλευτικὴ πλειοψηφία της δὲν εἶναι ἀποτέλεσμα ἐλευθέρας θελήσεως τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, ἀλλὰ τῆς βίας, τῆς νοθείας καὶ τῆς ἐξαγορᾶς».

Η ορκωμοσία των βουλευτών

Η βαλλόμενη Βουλή συνήλθε την 4η Δεκεμβρίου 1961. Αλλά μόνο 192 βουλευτές ήταν παρόντες. Η επικίνδυνη ανωμαλία έριχνε ήδη τη σκιά της. Ο Μαρκεζίνης με

τους 13 βουλευτές του ήταν παρών. Αλλά το ΠΑΜΕ (δηλαδή ουσιαστικά η ΕΔΑ) και η Ένωση Κέντρου έλαμπαν με την απουσία τους.

Ωστόσο, όμως, παρατηρήθηκε και ένα πρώτο ρήγμα στον «ανένδοτο»: εννιά κεντρώοι βουλευτές κατέλαβαν τα εδώλιά τους επιδεικτικά, αποκαλύπτοντας θεαματική διαφωνία με τη μαχητική ηγεσία τους. Οι επτά μάλιστα κατέθεσαν και δήλωση ανεξαρτητοποίησης. Και όταν, αφού αναγνώστηκε το πρωί ο λόγος του Θρόνου, το απόγευμα έγινε η ορκωμοσία, οι 9 διαφωνούντες ορκίστηκαν χωρίς καμιά επιφύλαξη. Έλαβαν μέρος ανεπιφύλακτα επίσης στην εκλογή προεδρείου της Βουλής που ακολούθησε, κατά την οποία πρόεδρος εξελέγη ο Κ. Ροδόπουλος με 166 ψήφους επί 192 παρόντων.

Η παρουσία των 9 θεωρήθηκε ως ήττα του «ανένδοτου». Η ευχάριστη για την κυβέρνηση εντύπωση τονώθηκε, όταν ο Σπ. Μαρκεζίνης, διαχωρίζοντας τη θέση του από το Κέντρο, δήλωνε ότι τόσο η κυβέρνηση όσο και η παρούσα Βουλή είναι τελείως νόμιμες. Ενισχύθηκε ακόμα περισσότερο όταν την επομένη προσήλθαν οι 24 βουλευτές της ΕΔΑ και ορκίστηκαν χωρίς καμιά επιφύλαξη. Μέσα σε κλίμα αισιοδοξίας, η κυβέρνηση ψηφίστηκε με 174 ψήφους επί 195 παρόντων και η Βουλή διέκοψε για ένα μήνα, ώς τις 9 Ιανουαρίου.

Αλλά η ανωμαλία τής μη ορκωμοσίας των κεντρώων βουλευτών σκίαζε την ατμόσφαιρα. Όταν επαναλήφθηκε η σύνοδος της Βουλής την 9η Ιανουαρίου 1962, η Ένωση Κέντρου έκανε την εμφάνισή της. Ήταν 73 βουλευτές συνολικά –απουσίαζαν λόγω ασθενείας ο Ηλ. Τσιριμώκος και ο Γ. Μαύρος, καθώς και άλλοι δύο–, δεν ήταν όμως όλοι αγωνιστές του «ανένδοτου». Δεκατρείς, μεταξύ των οποίων ο αρχηγός του Αγροτικού Κόμματος, Μπαλτατζής, έσπευσαν να ορκιστούν κανονικά, χωρίς επιφύλαξη. Αλλά ο Γ. Παπανδρέου στην αρχή της συνεδρίασης ανέβηκε στο βήμα και ανέγνωσε την εξής δήλωση:

> *«Οἱ βουλευταὶ τῆς Ἑνώσεως Κέντρου ὀμνύοντες ὑπακοὴν εἰς τὸ Σύνταγμα, ἐκφράζουν τὴν ἐπιφύλαξιν ὅτι τὸ Σύνταγμα τῆς Βασιλευομένης Δημοκρατίας ἔχει παραβιασθῆ. Ἡ κοινοβουλευτικὴ πλειοψηφία τῆς ΕΡΕ κατὰ τὰς προσφάτους ἐκλογὰς τῆς 29 Ὀκτωβρίου 1961 δὲν προῆλθε ἀπὸ τὴν ἐλευθέραν βούλησιν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἄσκησιν βίας καὶ νοθείας. Συνεπεῖς πρὸς τὸν ὅρκον των οἱ βουλευταὶ τῆς Ἑνώσεως Κέντρου, δηλοῦν ὅτι δὲν ἀναγνωρίζουν ὡς νόμιμον τὴν κυβέρνησιν τῆς ΕΡΕ καὶ διακηρύττουν ὅτι θὰ ἀγωνισθοῦν ἀνενδότως διὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῆς ὁμαλῆς λειτουργίας τοῦ δημοκρατικοῦ ἡμῶν πολιτεύματος».*

Τη δήλωση εκείνη την είχαν υπογράψει 60 βουλευτές, που έδωσαν τον όρκο τους «μετ' επιφυλάξεως». Και φυσικά αυτό το ογκώδες γεγονός επισκίαζε τη διαφωνία των 13 που ορκίστηκαν χωρίς επιφύλαξη.

Το εκλογοδικείο

Το ίδιο βράδυ, 50 από τους 60 βουλευτές, με επικεφαλής τούς Γ. Παπανδρέου, Σοφ. Βενιζέλο, Σ. Στεφανόπουλο Ι. Τούμπα, Σ. Παπαπολίτη, κατέθεταν πρόταση παραπομπής σε ειδικό δικαστήριο του στρατηγού Κ. Δόβα –πρωθυπουργού της υπηρεσιακής κυβέρνησης των εκλογών– και τριών υπουργών του.

Οι τρεις υπουργοί ήταν: ο πτέραρχος Χαράλαμπος Ποταμιάνος, υπουργός Εθνικής Αμύνης, ο Νικόλαος Λιανόπουλος, υπουργός Εσωτερικών, και ο στρατηγός Μάνος Καλογερόπουλος, υφυπουργός Εσωτερικών. Το κείμενο της πρότασης ήταν μια οξύτατη συνοπτική έκθεση του «ανενδότου αγώνος». Και ιδιαίτερα εντυπωσιακή ήταν η πρόταση για τον Χαρ. Ποταμιάνο. Γιατί, ενώ οι αρχηγοί της Ένωσης Κέντρου έδειξαν την προτίμησή τους προς το πρόσωπό του ως πρωθυπουργού ή έστω υπουργού Εθνικής Αμύνης, τώρα στρέφονταν εναντίον του; Προφανώς για τα αποτελέσματα της ψηφοφορίας στον στρατό που ευνοούσε καταφανώς την ΕΡΕ.

Η πρόταση παραπομπής, παρόμοια με την οποία κατέθεσε και η ΕΔΑ, συζητήθηκε στη Βουλή την 3η Μαρτίου και απορρίφθηκε με ψήφους 189 έναντι 89, επί 280 παρόντων. Αλλά ο «ανένδοτος» είχε προσλάβει και νομική μορφή. Η ηγεσία της Ένωσης Κέντρου έδωσε πιεστική εντολή σε όλους τους οπαδούς και όλα τα στελέχη της να υποβάλουν ενστάσεις και μηνύσεις για κάθε περίπτωση που θα μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν. Και κατά κύματα οι δικογραφίες κατέκλυζαν το εκλογοδικείο. Ποτέ στα κοινοβουλευτικά ελληνικά χρονικά δεν είχε παρατηρηθεί τέτοια ευρεία καταφυγή στον δικαστικό μηχανισμό για εκλογικές αμφισβητήσεις. Αλλά τα δικαστήρια δεν ανταποκρίθηκαν στις προσδοκίες της Ένωσης Κέντρου.

Στις 12 Φεβρουαρίου 1962 το εκλογοδικείο απέρριπτε την ένσταση για την εγκυρότητα των στρατιωτικών ψήφων. Την ίδια τύχη άρχισαν να έχουν οι περισσότερες εκδικαζόμενες υποθέσεις. Το εκλογοδικείο τερμάτισε το έργο του τη 16η Μαΐου, αφού επί 98 ενστάσεων απέρριψε τις 95, ενώ δέχτηκε μόνο τις 3. Αυτές οι τελευταίες αφορούσαν μια ορεινή κοινότητα (Πλατανορέματος Κοζάνης), ένα στρατιωτικό εκλογικό τμήμα στη Φθιώτιδα και τρεις κοινότητες της β′ εκλογικής περιφέρειας Θεσσαλονίκης.

Ο απολογισμός αυτός του δικαστικού ελέγχου ευνοούσε την κυβέρνηση, η οποία και έσπευσε να κάνει μακρές ανακοινώσεις. Αλλά ο Γ. Παπανδρέου δεν παραδέχτηκε τίποτα. Ούτε η λαϊκή μάζα που ακολουθούσε τον «ανένδοτο αγώνα» επηρεάστηκε. Φοβερή θύελλα εξαπέλυσαν οι ηγέτες της Ένωσης Κέντρου που συνέχιζε την τροχιά της και η έξαψη δυνάμωνε ακατάπαυτα. Αληθινός πολέμαρχος, ο Γ. Παπανδρέου, αντλώντας απροσδόκητες δυνάμεις, κατηύθυνε την επίθεση με ανανεωμένη ορμή και έστρεφε τα πυρά του ταυτόχρονα τόσο κατά του κράτους και της κυβέρνησης όσο και κατά του Στέμματος.

Το «μποϋκοτάζ του Στέμματος»

Τη 14η Δεκεμβρίου 1961 ο βασιλιάς γιόρταζε την 60ή του επέτειο. Την ίδια μέρα η πρωτότοκη κόρη του πριγκίπισσα Σοφία αντάλλασσε με τον Δον Χουάν Κάρλος της Ισπανίας τα δαχτυλίδια των αρραβώνων τους που είχαν τελεστεί στη Λοζάννη. Ο διπλός εορτασμός έγινε με κάθε επισημότητα. Ένα κράμα 36 πριγκίπων και πριγκιπισσών απ' όλη την Ευρώπη είχε κατακλύσει τα ανάκτορα την προηγουμένη. Ήταν εκεί εκπρόσωποι όλων των υπαρχόντων και καταλυθέντων θρόνων. Από τη διάδοχο της Ολλανδίας Βεατρίκη έως τον πρίγκιπα Παύλο της Γιουγκοσλαβίας. Και φυσικά παρίσταντο οι συγγενείς του βασιλικού ζεύγους. Γραφικοί τύποι οι περισσότεροι, προσήλκυαν την προσοχή του κοινού. Ιδίως οι πριγκίπισσες, που άλλες έμοιαζαν με μικροαστές νοικοκυρές και άλλες ήταν χάρμα χάριτος.

Ζωηρή αίσθηση όμως έκανε ότι δεν παρέστησαν οι ηγέτες της Ένωσης Κέντρου, ούτε στη δοξολογία του μητροπολιτικού ναού ούτε στη δεξίωση στα ανάκτορα ούτε στον ανακτορικό χορό το βράδυ. Το μποϋκοτάζ κατά του Στέμματος άρχισε. Αλλά, από τους αρχηγούς του «ανενδότου αγώνος», ο Σ. Βενιζέλος έλειπε στο Λονδίνο. Όταν επέστρεψε στις 23 Δεκεμβρίου, έσπευσε να συναντηθεί κρυφά με τους βασιλείς. Η συνάντηση αποκαλύφθηκε και προκάλεσε ζωηρή αντίδραση των στελεχών της Ένωσης Κέντρου, ο Βενιζέλος όμως την παραμονή της Πρωτοχρονιάς έδωσε δεξίωση στο σπίτι του προς τιμήν των βασιλέων. Αυτό συνέβαινε ανελλιπώς από το 1952. Ποτέ ο Παύλος και η Φρειδερίκη δεν έλειψαν. Εκείνη τη φορά είχε κληθεί το βασιλικό ζεύγος και σ' ένα άλλο ρεβεγιόν, αλλά η Φρειδερίκη απάντησε:

«Αὐτὴν τὴν ἡμέρα τὴν κρατᾶμε πάντα γιὰ τὴν δεξίωσιν τοῦ Βενιζέλου».

Και, πράγματι, οι βασιλείς ήρθαν στο ρεβεγιόν του αρχηγού των Φιλελευθέρων, στο οποίο παρέστησαν μεν αυλικοί και πολλές κοινωνικές προσωπικότητες, αλλά από τους πολιτικούς μόνο οι συνδεόμενοι στενά με τον Βενιζέλο. Έτσι όμως αποκαλυπτόταν ένα πρώτο ρήγμα στο τείχος του «ανένδοτου». Προτού ακόμα αναπτυχθεί, ο συντηρητισμός προσπαθούσε να διαχωρίσει τον δρόμο του.

Η αποκαλυπτόμενη ειδική στενή σχέση του Βενιζέλου με τους βασιλείς δεν χαλάρωνε την εχθρική στάση της Ένωσης Κέντρου έναντι του Στέμματος. Και, σε περιπτώσεις που ένας Θρόνος σαλεύει από την πολιτική τρικυμία και βάλλεται από τους αντιμαχόμενους, ένα μέσο έχει για να επιπλεύσει: να αποσυρθεί σε ολύμπια ουδετερότητα, να μεταβληθεί σε άυλο σύμβολο και να εξαρθεί σε τόσα ύψη άψογης αντικειμενικότητας, ώστε να μην τον φτάνουν τα βέλη των τιμητών του.

Οι βασιλείς όμως δεν φιλοσοφούσαν και δεν λάμβαναν υπόψη τις προειδοποιήσεις. Οι σύμβουλοί τους αποδεικνύονταν στερημένοι ρεαλισμού. Και η Φρειδερί-

κη ιδίως, όχι απλώς συνέχιζε τις ιδιότυπες παρεμβάσεις της, αλλά ερχόταν σε συνεχείς προστριβές με την κυβέρνηση, ανεγείροντας σιγά-σιγά τείχος από πάγο μεταξύ Στέμματος και Καραμανλή. Έτσι επιδίωκε να εκτονώσει τη μήνη της αντιπολίτευσης κατά του Θρόνου.

Η υπόθεση του Αρχιεπισκόπου

Κατά βάση αυτή η τακτική θα μπορούσε να θεωρηθεί ορθή. Αυτό άλλωστε επιδίωκε ο «ανένδοτος». Αλλά οι παρεμβάσεις που τη συνόδευαν προκαλούσαν αρνητικές επιπτώσεις στο κοινό αίσθημα και τον πολιτικό κόσμο. Ένα νέο γεγονός ήρθε να καταστήσει πιο ενοχλητική και πιο επικίνδυνη την παρεμβατική δραστηριότητα της βασίλισσας.

Τις πρωινές ώρες της Δευτέρας 8 Ιανουαρίου 1962 πέθανε ξαφνικά από εγκεφαλική συμφόρηση ο αρχιεπίσκοπος Αθηνών Θεόκλητος. Έμενε προς ανάπαυση σε ένα ξενοδοχείο της Βαρυμπόμπης κι είχε προαισθανθεί τον θάνατο λίγες ώρες πριν, ενώ η κατάστασή του ήταν γενικά πολύ καλή. Η εκλογή του διαδόχου του ορίστηκε να γίνει ύστερα από πέντε ημέρες, το Σάββατο 13 Ιανουαρίου. Και, μεταξύ των 61 μητροπολιτών, υποψήφιοι τελικά προβλήθηκαν τρεις: ο Αττικής Ιάκωβος, ο Καβάλας Χρυσόστομος και ο Μαντινείας Γερμανός.

Ο Ιάκωβος ξεχώριζε ως προσωπικότητα. Καταγόμενος από το Γαλαξίδι, γιος ναυτικού –το κοσμικό του όνομα ήταν Γεώργιος Βαβανάτσος–, είχε πλούσια εκκλησιαστική δράση. Επέδειξε εξαιρετικό εθνικό και φιλανθρωπικό έργο κατά τον πόλεμο του 1941 και την Κατοχή. Στην έδρα του, της Αττικής και Μεγαρίδος, που κατείχε από το 1936, η δραστηριότητά του άφησε εποχή. Και, στα 67 του χρόνια τώρα, μορφωμένος, ευγενής, ικανός, σε τρόπο ώστε πολλοί τον θεωρούσαν μεγάλη ελπίδα της Εκκλησίας, είχε ισχυρό ρεύμα υπέρ αυτού μεταξύ των ιεραρχών.

Η εκλογή του φαινόταν βέβαιη. Δύο εικοσιτετράωρα όμως πριν από την καθορισμένη ημέρα, δύο εκκλησιαστικά περιοδικά δημοσίευσαν αόριστες αλλά σοβαρές κατηγορίες κατά του Ιακώβου, ηθικής μορφής, που η φύση τους προκαλούσε τη νοσηρή περιέργεια και την έξαψη του λαού. Και ο υπουργός της Παιδείας Γρηγόρης Κασιμάτης έκρινε αμέσως ότι θα έπρεπε να αναβληθεί η εκλογή, για να διεξαχθεί προηγουμένως μια έρευνα μήπως ευσταθούν ή όχι τα δημοσιεύματα.

Συνεννοήθηκε αμέσως με τον κυβερνητικό επίτροπο Καρμίρη, ο οποίος συμφώνησε. Κάλεσε και τον μητροπολίτη Κορινθίας Προκόπιο και του σύστησε –πράγμα που αποδέχτηκε και εκείνος– να προτείνει αυτός την αναβολή στην Ιερά Σύνοδο που θα συνερχόταν την Παρασκευή 12 Ιανουαρίου, παραμονή της εκλογής. Αλλά και στον ίδιο τον Ιάκωβο σύστησε να υποβοηθήσει την κατάσταση, τασσόμενος υπέρ της αναβολής.

Η παγίδευση του υπουργού

Το πρωί της 12ης Ιανουαρίου ο υπουργός της Παιδείας εργαζόταν στο γραφείο του στο σπίτι. Η συζήτηση της Ιεράς Συνόδου για την αναβολή θα γινόταν κατά τις 11 και θα παρέμενε σε επιφυλακή, για να αντιδράσει έγκαιρα αν οι ιεράρχες δεν έδειχναν διάθεση να αποδεχτούν την πρόταση που θα έκανε ο μητροπολίτης Κορίνθου.

Αλλά ξαφνικά έλαβε ένα απροσδόκητο τηλεφώνημα από τα Ανάκτορα: η βασίλισσα Φρειδερίκη ήθελε να δει τον υπουργό και θα τον δεχόταν στις 10. Ο Γρηγ. Κασιμάτης δυσφόρησε για εκείνη την πρόσκληση σε κρίσιμες ώρες, αλλά δεν ήταν εύκολο να αρνηθεί. Εξάλλου υπολόγιζε ότι η ακρόαση δεν θα διαρκούσε πολύ. Θα είχε τον καιρό να επιστρέψει και να βρίσκεται στη θέση του την ώρα που θα συζητούσαν οι ιεράρχες. Ανέβηκε λοιπόν στα ανάκτορα και σύμφωνα με όσα γράφτηκαν στην εβδομαδιαία εφημερίδα Εμπρός, τα οποία δεν διαψεύστηκαν, συνέβησαν τα εξής:

Τον δέχτηκε η Φρειδερίκη με εξαιρετική διαχυτικότητα και του είπε:

> *«Σᾶς κάλεσα γιὰ νὰ μὲ πληροφορήσετε τί συμβαίνει μὲ τὸν Ἰάκωβο. Γιατί αὐτὸς ὁ σάλος γύρω ἀπὸ τὸ πρόσωπόν του; Ἐγὼ τὸν θεωρῶ ἄξιον Ἱεράρχη, ἄξιον καθ' ὅλα γιὰ τὸν ἀρχιεπισκοπικὸν θρόνον. Ἀπορῶ μὲ ὅλες αὐτὲς τὶς κατηγορίες ποὺ ἐκτοξεύονται ἐναντίον του ἀπὸ τοὺς ἀντιπάλους του».*

Ο υπουργός της Παιδείας τής ανάπτυξε το θέμα. Δεν γνώριζε τι ακριβώς υπονοούσαν τα δημοσιεύματα, γι' αυτό δε ακριβώς κρίνει πως πρέπει να αναβληθεί η εκλογή για να εξακριβωθούν.

Η βασίλισσα όμως είχε αντιρρήσεις. Και ακολούθησε διαλογική συζήτηση που παρατεινόταν άκαρπα. Μιλούσε ιδίως η Φρειδερίκη ακατάπαυτα. Και η ώρα περνούσε – πράγμα που έκανε τον υπουργό να ανησυχεί. Δεν μπορούσε όμως να αποσυρθεί, εφόσον η βασίλισσα δεν σταματούσε και δεν έδινε τέρμα στην ακρόαση. Τόσο περισσότερο μάλιστα, που εκείνη αποσυρόταν κάθε λίγο ζητώντας συγγνώμη, για να επανέλθει χαμογελαστή και να ξαναρχίζει από την αφετηρία της τη συζήτηση...

Κάποτε τέλος η ακρόαση τελείωσε. Αλλά ήταν ήδη 1:15'. Επί τρεισήμισι σχεδόν ώρες διήρκεσε η συνέντευξη. Ο υπουργός της Παιδείας επέστρεψε στο γραφείο του όσο πιο γρήγορα μπορούσε. Και τότε πληροφορήθηκε ότι έχασε την υπόθεση. Η αναβολή απορρίφθηκε από τους ιεράρχες. Ο μητροπολίτης Κορινθίας ζητούσε επανειλημμένα τον υπουργό για να παρέμβει. Αλλά εκείνος βρισκόταν, οιονεί αιχμάλωτος, απομονωμένος στο γραφείο της βασίλισσας...

Οι βασιλείς συμπαθούσαν τον Ιάκωβο. Ήταν ο ποιμενάρχης της περιοχής τους: τα Ανάκτορα Τατοΐου, στα οποία περνούσε η βασιλική οικογένεια το μεγαλύτερο μέ-

ρος της ζωής της, περιλαμβάνονταν στον χώρο της Μητρόπολης Αττικής και Μεγαρίδος. Είχαν έρθει σε επαφή πολλές φορές μαζί του και εκτίμησαν τη μόρφωση και ευφυΐα του. Με ικανοποίηση θα τον έβλεπαν στον αρχιεπισκοπικό θρόνο. Και με δυσφορία είδαν την ξαφνική δημοσιογραφική μορφοποίηση ορισμένων διάχυτων φημών που περιέβαλλαν τον ιεράρχη. Πάντως, οι φήμες εκείνες για τον Ιάκωβο κυκλοφορούσαν από καιρό, πράγμα που δεν εμπόδιζε το ποίμνιό του να τον σέβεται απολύτως.

Σάλος για τον αρχιεπίσκοπο

Η παρέμβαση της Φρειδερίκης υπέρ του βαλλόμενου ιεράρχη είχε φέρει σε δύσκολη θέση την κυβέρνηση. Αν ο Καραμανλής επιχειρούσε να αντιδράσει, θα ερχόταν σε σύγκρουση μαζί της, με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί θέμα σχέσεων και εμπιστοσύνης με τον ανώτατο άρχοντα. Ο Παύλος δε θα θυσίαζε τη σύζυγό του. Ο πρωθυπουργός έκρινε ότι επιβαλλόταν η αποφυγή ρήξης με τον Θρόνο. Και αποφάσισε να υποχωρήσει.

Εφόσον η αναβολή της εκλογής απορρίφθηκε από τους ιεράρχες, θα διεξαγόταν αυτή ελεύθερα και την καθορισμένη ημέρα, δηλαδή το Σάββατο 13 Ιανουαρίου. Πραγματικά, την ημέρα εκείνη, 57 από τους 61 μητροπολίτες είχαν συγκεντρωθεί στον καθεδρικό ναό για να ψηφίσουν. Και σε λίγη ώρα ο Ιάκωβος, φέροντας ωμοφόριο και κρατώντας την ποιμαντορική ράβδο, εμφανίστηκε στην Ωραία Πύλη ανάμεσα στους μητροπολίτες. Οι καμπάνες των εκκλησιών ηχούσαν και εκατοντάδες άτομα που ήταν συγκεντρωμένα έξω τον υποδέχτηκαν με τις κραυγές:

«Άξιος! Άξιος!»

Ήταν μια μεγάλη στιγμή για τον ιεράρχη. Δεν υποπτευόταν όμως ότι η μοίρα καραδοκούσε για να μετατρέψει την αγαλλίαση του θριάμβου σε απαρχή μαρτυρίου. Την άλλη ημέρα μόλις, ένας αρχιμανδρίτης με δημοσίευμά του κατήγγειλε με συγκεκριμένους πια χαρακτηρισμούς τον νέο αρχιεπίσκοπο και επικαλέσθηκε τη μαρτυρία προσωπικοτήτων, όπως ο ναύαρχος Σακελλαρίου και ο στρατηγός Κουρούκλης. Ο σάλος που επακολούθησε ήταν τρομερός. Και, μπροστά στην κεραυνοβόλα έκταση που προσέλαβε η υπόθεση, ο υπουργός Παιδείας συγκάλεσε εκτάκτως την Ιερά Σύνοδο και προκάλεσε την ανάθεση στον νεότερο των μητροπολιτών –τον Ξάνθης Αντώνιο– διεξαγωγής ανακρίσεων με την υποχρέωση να υποβάλει εντός 8 ημερών το πόρισμά του.

Τι θα γινόταν, όμως, εν τω μεταξύ με τον εκλεγέντα αρχιεπίσκοπο; Η κυβέρνηση βρισκόταν σε δύσκολη θέση. Από ώρα σε ώρα ο θόρυβος μεγάλωνε σαν χιονοστιβάδα. Ο Παπανδρέου απωθήθηκε σε δεύτερο πλάνο. Δεν υπήρχε άλλο θέμα συζήτησης.

Ο Σοφοκλής Βενιζέλος επισκέφθηκε και συνεχάρη τον Ιάκωβο. Ο δήμαρχος Κηφισιάς –της έδρας της Μητρόπολης Αττικής– Γ. Τριανταφύλλης με δηλώσεις του τάχθηκε ενθουσιωδώς στο πλευρό του. Ο δικηγόρος Κρίτων Γεωργιάδης μήνυσε τον αρχιμανδρίτη που κατήγγειλε τον Ιάκωβο. Αλλά το αντίρρευμα δεν μπορούσε να ανακόψει το αδυσώπητο ρεύμα. Ο αρχιεπίσκοπος παρασυρόταν ολοταχώς στο χάος. Και η κυβέρνηση σκεφτόταν να ακυρώσει την εκλογή του με ειδικό νόμο.

Οι βασιλείς επεμβαίνουν

Τότε εκδηλώθηκε νέα επέμβαση από τα Ανάκτορα. Τη φορά αυτή, όχι μόνο η Φρειδερίκη, αλλά και ο Παύλος στάθηκαν στο πλευρό του Ιακώβου. Ο βασιλιάς διαμήνυσε στον πρωθυπουργό την επιθυμία του να ακολουθήσουν τα πράγματα την κανονική ροή τους: να γίνει η αναγνώριση, η διαβεβαίωση, η ενθρόνιση. Η βασίλισσα ασκούσε πίεση να επιταχυνθεί και να σταλεί «χέρι με χέρι» στο Εθνικό Τυπογραφείο το διάταγμα της αναγνώρισης. Και ο Κ. Καραμανλής, παρά την ανελέητη δημόσια γνώμη, αναγκάστηκε να υποχωρήσει ξανά.

Την 11η πρωινή της 18ης Ιανουαρίου έγινε με την καθιερωμένη μεγαλοπρέπεια στα Ανάκτορα η τελετή της διαβεβαίωσης, ενώ ήταν νωπή ακόμη η μελάνη του φρεσκοτυπωμένου διατάγματος. Οι βασιλείς, ο διάδοχος, ο υπουργός Παιδείας παρίσταντο, και, όταν η τελετουργία έληξε, ο Παύλος και η Φρειδερίκη μίλησαν για λίγα λεπτά με επιδεικτική εγκαρδιότητα με τον νέο αρχιεπίσκοπο. Από τα Ανάκτορα ο Ιάκωβος μετέβη στη Μητρόπολη, όπου έγινε η ενθρόνισή του, ενώ τον βασιλιά αντιπροσώπευε ο μέγας αυλάρχης Δ. Λεβίδης. Αλλά ο Γρηγ. Κασιμάτης απέφυγε να προσέλθει. Έστειλε ως εκπρόσωπό του τον γενικό γραμματέα του υπουργείου του. Και την επομένη δήλωσε ότι δεν θα επισκεφθεί τον προκαθήμενο προτού τελειώσουν οι ανακρίσεις. Ήδη όμως ο Ιάκωβος, μέσα στη θύελλα, είχε πλέον πάρει το επίσημο χρίσμα του εκκλησιαστικού αρχηγού της Ελλάδας.

Η κυβέρνηση αποφασίζει

Ωστόσο, το κύμα της καταφοράς και της χλεύης γιγαντωνόταν. Η φύση της υπόθεσης επέτρεπε την εύκολη διέγερση της φαντασίας και κυκλοφορούσαν αναρίθμητα ανέκδοτα στα γραφεία, στα σαλόνια, στους δρόμους, στην αγορά, στις ανώτατες σχολές, στα γυμνάσια και στα δημοτικά. Φαινόταν πως δεν μπορούσε τίποτα πια να σταματήσει τη χιονοστιβάδα. Μπροστά σ' εκείνη τη θύελλα η κυβέρνηση έλαβε τις αποφάσεις της: θα τασσόταν κατά του Ιακώβου, ακόμα και αν οι βασιλείς παρενέβαιναν· θα θυσιαζόταν ο αρχιεπίσκοπος.

Την 24η Ιανουαρίου, επίσημη ανακοίνωση ανήγγειλε ότι προ του τρομερού θορύβου γύρω από το πρόσωπο του αρχιεπισκόπου η κυβέρνηση θα κατέθετε νομο-

σχέδιο στη Βουλή, με το οποίο καθοριζόταν ότι στο μέλλον ο προκαθήμενος θα εκλέγεται από μικτό σώμα λαϊκών και κληρικών. Και, σε περίπτωση διχοστασίας περί τον εκλεγόμενο, θα κηρύσσεται ο Θρόνος «εν χηρεία». Δηλαδή θα ακυρώνεται η εκλογή του.

Με την κυβερνητική ανακοίνωση η κρίση για τον Ιάκωβο έφτασε στο κατακόρυφό της. Η κυβέρνηση κατέδειξε την απόφασή της να εκκαθαρίσει την κατάσταση. Το νομοσχέδιο περιείχε διάταξη που επέτρεπε την αναδρομική ισχύ. Δηλαδή θα στρεφόταν και κατά του Ιακώβου, αν επέμενε να μην παραιτηθεί. Ο υπουργός Παιδείας Γρηγ. Κασιμάτης θα είχε ασφαλώς στο συρτάρι του το κείμενο του νομοσχεδίου, ενώ εξαπέστειλε τον μητροπολίτη Κορινθίας Προκόπιο στους μητροπολίτες και στον ίδιο τον Ιάκωβο, συνιστώντας στον τελευταίο άμεση παραίτηση.

Το πρωί στις 10 συνήλθε υπό την προεδρία του Ιακώβου η Ιερά Σύνοδος σε έκτακτη συνεδρίαση για να εξετάσει το θέμα όπως διαμορφώθηκε μετά την κυβερνητική εξαγγελία του νομοσχεδίου. Παρίσταντο εκτός από τους 12 συνοδικούς και άλλοι 13 μητροπολίτες που ήταν στην Αθήνα. Και η συνεδρίαση που διεξήχθη υπό τη βαριά απειλή του νομοσχεδίου υπήρξε δραματική.

Ο αρχιεπίσκοπος δήλωσε ότι τίθεται στη διάθεσή τους. Η συζήτηση που ακολούθησε φαίνεται πως ήταν συγκλονιστική. Υπήρξε απολύτως μυστική, μια στιγμή όμως ακούστηκε η φωνή του Ιακώβου δυνατή, ραγισμένη, τραγική, να λέει:

«Ἀφῆστε με... Θέλω νὰ φύγω... Δὲν ἀντέχω ἄλλο...»

Ύστερα από λίγη ώρα στον υπουργό Παιδείας εγχειριζόταν το χειρόγραφο του αρχιεπίσκοπου:

> *«...Θυσιάζω καὶ σφαγιάζω ἐμαυτὸν καὶ ρίπτομαι ὡς ὁ Ἰωνᾶς εἰς τὴν θάλασσαν, χάριν τῆς κανονικῆς διοικήσεως καὶ τῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας. Καὶ εἶμαι βέβαιος ὅτι ἡ Ἱστορία θὰ ἐκτιμήσῃ τὴν αὐτοθυσίαν μου καὶ ὁλοκληρωτικὴν προσφοράν μου, μὲ τὴν διάπυρον εὐχὴν ὅπως ἡ πολιτεία μὴ τολμήσῃ καὶ ἐπέμβῃ εἰς τὰ ἐσωτερικὰ τῆς Ἐκκλησίας».*

Στις 5.07′ μ.μ. της 25ης Ιανουαρίου ο αρχιεπισκοπικός θρόνος βρισκόταν εν χηρεία.

Και ο φάκελος πάντως έκλεισε με ορισμένη ικανοποίηση του δραματικού ιεράρχη, αφού προηγήθηκε ο απερίγραπτος διασυρμός του. Αλλά, πέρα από την ανάμνηση του σάλου, διατηρήθηκε και μία ακόμη πηγή ψυχρότητας μεταξύ βασιλέων και κυβέρνησης. Για την πλήρη ακρίβεια, μεταξύ Φρειδερίκης και Καραμανλή. Το παγερό τείχος, που σιγά-σιγά τούς διαχώριζε, γινόταν ολοένα ψηλότερο.

Η προίκα της Σοφίας

Ταυτόχρονα όμως ο Θρόνος δεν έπαυε να είναι στόχος του «ανενδότου αγώνος». Και

σύντομα δόθηκε στην ηγεσία του η ευκαιρία για νέα επίθεση. Εν όψει του γάμου της πριγκίπισσας Σοφίας, η κυβέρνηση εισήγαγε νομοσχέδιο για την προικοδότησή της με 9 εκατομμύρια δραχμές. Ο υπουργός των Οικονομικών Σπ. Θεοτόκης ανέπτυξε στη Βουλή τα επιχειρήματα: ότι είναι εθνική παράδοση ενός αιώνα –που έγινε πια εθιμικό δίκαιο– η χορήγηση από το κράτος προίκας στις πριγκίπισσες που παντρεύονται· και, οπωσδήποτε, η επιβάρυνση του προϋπολογισμού από την περίπτωση της Σοφίας θα ήταν 15 φορές μικρότερη από άλλες αντίστοιχες προικοδοτήσεις του παρελθόντος.

Η ΕΔΑ όμως δήλωσε κατηγορηματικά ότι δεν είναι διατεθειμένη να εγκρίνει για προίκα «ούτε μια δεκάρα». Και ο Γ. Παπανδρέου πρόσθεσε:

> *«Μόνον μίαν λύσιν δεχόμεθα. Ὄχι χορήγησιν προικός, ἡ ὁποία εἶναι ἔθιμον ἀναχρονιστικὸν καὶ βάρβαρον, ἀλλὰ γαμηλίου δώρου, ἀξίας ὅσο καὶ τοῦ δοθέντος τὸ 1947 εἰς τὴν πριγκίπισσαν Αἰκατερίνην, ἀδελφὴν τοῦ βασιλέως Παύλου».*

Το δώρο εκείνο προς την Αικατερίνη ήταν ένα τσεκ 840.000 δραχμών. Η κυβέρνηση δεν δέχτηκε την πρόταση του Γ. Παπανδρέου και, όταν έγινε στις 15 Μαρτίου η ψηφοφορία στη Βουλή, η Ένωση Κέντρου και η ΕΔΑ εγκατέλειψαν θορυβωδώς την αίθουσα.

Οι ενδείξεις ήταν πια σαφείς και προειδοποιητικές για τους βασιλείς. Το πιο άμεσο, ευκολονόητο και αποτελεσματικό μέσο άμυνας του Θρόνου θα ήταν η δραστική περιστολή των προσωπικών δραστηριοτήτων και εκδηλώσεων του βασιλικού ζεύγους. Θα έπρεπε να μεταβληθούν σε βουβά, τυπικά και ανεύθυνα σύμβολα. Αλλά οι βασιλείς έδειχναν ότι στερούνταν σωφροσύνης. Και νόμισαν πως θα αντιδρούσαν στον «ανένδοτο αγώνα» με την επιστροφή στη μέθοδο των ακάματων περιηγήσεων της Φρειδερίκης κατά τα πολεμικά χρόνια του 1947-1949, που της είχαν προσδώσει τότε πολλή δημοτικότητα.

Ο βασιλιάς και ο στρατός

Στα μέσα Μαρτίου 1962 έκαναν επίσκεψη στη βόρεια Ελλάδα. Στη Θεσσαλονίκη, το βράδυ της 19ης Μαρτίου, η διοίκηση του Γ' Σώματος Στρατού παρέθεσε προς τιμήν τους γεύμα στη Στρατιωτική Λέσχη και ο Παύλος, στον λόγο που εκφώνησε κατά τα επιδόρπια προχείρως, είπε μεταξύ άλλων τα εξής:

> *«Ἤθελα νὰ ἀπευθυνθῶ πρὸς τοὺς ἀξιωματικούς... Ἐμᾶς μᾶς ἔχει ἑνώσει ὁ Θεός. Ἐγὼ ἀνήκω εἰς σᾶς καὶ σεῖς μοῦ ἀνήκετε... Ἐλπίζω ὅτι ὅλοι σας θὰ ἐργάζεσθε πρὸς αὐτὴν τὴν κατεύθυνσιν...»*

Την επομένη ο Γ. Παπανδρέου κατέθετε στη Βουλή ερώτηση προς τον πρωθυπουργό:

«Ἐρωτῶ, ποῖαν ἔννοιαν ἔχουν καὶ πῶς συμβιβάζονται μὲ τὸ πολίτευμα τῆς Βασιλευομένης Δημοκρατίας οἱ λόγοι τοῦ Βασιλέως, εἰς τὴν Στρατιωτικὴν Λέσχην Θεσσαλονίκης, οἱ ὁποῖοι ἐλέχθησαν βεβαίως ὑπὸ τὴν εὐθύνην τῆς κυβερνήσεως».

Στην οξύτατη συζήτηση που ακολούθησε, ο Γ. Παπανδρέου προσπάθησε να δημιουργήσει ατμόσφαιρα ελέω Θεού βασιλείας. Τόσο εκείνος όσο και ο Βενιζέλος, όπως και ο εκπρόσωπος της ΕΔΑ, θεώρησαν απαράδεκτη τη βασιλική δήλωση. Ο αντιπρόεδρος της κυβέρνησης Π. Κανελλόπουλος προσπάθησε όσο ήταν ανθρωπίνως δυνατό να διασκεδάσει την εντύπωση. Αλλά ο στόχος ήταν πια εύκολος. Και ο αρχηγός της Ένωσης Κέντρου εννοούσε να κάνει εκμετάλλευση της απροσδόκητης ευκαιρίας.

Στις 22 Μαρτίου έδωσε ανακοίνωση, στην οποία αντιπαρέθεσε τη δήλωση του βασιλιά Παύλου και ανάλογες δηλώσεις του βασιλιά Κωνσταντίνου, αλλά και του Κάιζερ:

«Ἰδοὺ τὰ τρία παράλληλα κείμενα ποὺ μᾶς ἀναγκάζουν νὰ συγκρίνωμεν τὴν φράσιν τοῦ Βασιλέως μὲ ἄλλας φράσεις προσώπων, τὰ ὁποῖα καὶ παγκοσμίως καὶ διὰ τὴν Ἑλλάδα ὑπῆρξαν σύμβολα δεσποτισμοῦ:

»"1. Οἱ λόγοι τοῦ Βασιλέως εἰς τὴν Θεσσαλονίκην: Ἐμᾶς μᾶς ἔχει ἑνώσει ὁ Θεός. Ἐγὼ ἀνήκω σὲ σᾶς καὶ σεῖς μοῦ ἀνήκετε".

»"2. Οἱ λόγοι τοῦ Βασιλέως Κωνσταντίνου πρὸς τοὺς νεοσυλλέκτους: Ἐγίνατε στρατιῶται τῆς πατρίδος. Στρατιῶται τοῦ Βασιλέως, στρατιῶται ἰδικοί μου".

»"3. Οἱ λόγοι τοῦ Κάιζερ πρὸς τοὺς Γερμανοὺς ἀξιωματικούς: Ἀνήκομεν ὁ ἕνας εἰς τὸν ἄλλον. Ἐγὼ καὶ ὁ στρατός. Ἔχομεν γίνει ὁ ἕνας διὰ τὸν ἄλλον. Καὶ θὰ μείνωμεν ἀναποσπάστως συνδεδεμένοι μὲ τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ"».

Η εντύπωση που προκλήθηκε δεν υπήρξε πολύ ισχυρή, αλλά εξέθρεψε ακόμα περισσότερο το αντιβασιλικό μένος στις μάζες που ακολουθούσαν τον «ανένδοτο».

Μεσαιωνικοί γάμοι

Πάντως, αποδεικνυόταν ότι οι βασιλείς δεν είχαν διδαχτεί το πνεύμα της εποχής. Αυτό καταφάνηκε σύντομα και σε έναν άλλο τομέα: φαντάζονταν ότι η επίδειξη φαντασμαγορικού μεγαλείου του Θρόνου θα δημιουργούσε υποβλητική εντύπωση στον λαό. Ορθώς αντιλαμβάνονταν ότι οι τελετές, οι στολές, οι επιδείξεις, αποτελούν πολιτικές ενέργειες που αποβλέπουν στην επιβολή της εξουσίας. Δεν αντιλαμβάνονταν όμως την ελληνική νοοτροπία του 1960, και προπαντός την ατμόσφαιρα που είχε ήδη δημιουργηθεί. Και θέλησαν να μετατρέψουν τον γάμο της Σοφίας σε με-

σαιωνικό θέαμα, ενώ θα έπρεπε να αποτελέσει την ευκαιρία για επίδειξη δημοκρατικής απλότητας.

Οι γάμοι έγιναν τη 14η Μαΐου 1962. Από την προηγούμενη εβδομάδα είχε αρχίσει πυκνή η συρροή εστεμμένων και πριγκίπων απ' όλο τον κόσμο, καθώς και μεγάλων ομάδων Ισπανών τουριστών. Εννέα εν ενεργεία ή πρώην βασιλείς και 140 πρίγκιπες και γόνοι των βασιλικών και πριγκιπικών οίκων της Ευρώπης είχαν προσέλθει. Ανάμεσά τους η βασίλισσα της Ολλανδίας Τζουλιάνα, ο πρίγκιπας Ραινιέ του Μονακό με τη σύζυγό του Γκραίης Κέλλυ, ο βασιλιάς της Νορβηγίας Όλαφ, ο δούκας και η δούκισσα του Λουξεμβούργου. Μεταξύ των πριγκιπισσών ιδιαίτερη αίσθηση έκαναν οι τρεις θυγατέρες του βασιλιά της Δανίας Μαργαρίτα, Βενεδίκτη και Άννα Μαρία. Υπήρχαν και απίθανοι διεκδικητές θρόνων, όπως ο κόμης των Παρισίων, που πάντα ανέμενε να αναλάβει το Στέμμα της Γαλλίας. Ήταν και ηγεμόνες λιλιπούτειων κρατιδίων, όπως το πριγκιπικό ζεύγος του Λιχτενστάιν.

Η συρροή εκείνη είχε τη γραφικότητά της. Αλλά προμήνυε και την υπερβολική φαντασμαγορικότητα των γάμων. Από μιας πλευράς τόση κίνηση υψηλού επιπέδου και τόση σειρά τελετών που προσείλκυε την παγκόσμια προσοχή αποτελούσε καλή τουριστική διαφήμιση της Ελλάδας. Άλλωστε η συρροή 3.000 Ισπανών είχε και την έννοια της τουριστικής κίνησης. Πεντακόσιοι ξένοι δημοσιογράφοι, φωτορεπόρτερ και οπερατέρ μετέδιδαν συνεχώς την εικόνα της Ελλάδας. Αλλά από πολιτικής πλευράς η τόση προβολή τελετουργιών και μορφών που κατά το κοινό ελληνικό αίσθημα ήταν ξεπερασμένες δεν ήταν εποικοδομητική για το κύρος του Θρόνου.

Γιατί ήδη οι πριγκιπικοί γάμοι είχαν μπλεχτεί στα δίχτυα του «ανένδοτου». Και οι αρχηγοί της Ένωσης Κέντρου δήλωσαν ξεκάθαρα: αυτοί δεν θα έπαιρναν μέρος· δεν θα παρίσταντο σε καμιά τελετή, επιμένοντας στην άποψή τους ότι, εφόσον ο βασιλιάς εξακολουθούσε να διατηρεί την κυβέρνηση Καραμανλή, ευθυγραμμιζόταν μαζί της.

Είναι αλήθεια πως η νεανικότητα και η ομορφιά των δύο μνηστευμένων είχε προκαλέσει τη συμπάθεια του κοινού και η φαντασμαγορία των τελετών ικανοποίησε την περιέργειά του. Αλλά η γενική εντύπωση από την επιδεικτική εκείνη μεσαιωνική πολυτέλεια και τις απίθανες στολές των τιτλούχων, ιδίως των Ισπανών με τα τεράστια λοφία, τις υπερβολικές επωμίδες, τις φούντες, τα χρυσά σπαθιά, προκαλούσε το δημοκρατικό συναίσθημα του ελληνικού λαού. Και το μποϋκοτάζ της Ένωσης Κέντρου κατά των Ανακτόρων έβρισκε ολοένα ισχυρότερη απήχηση.

Ο Μακάριος στην Αθήνα

Μια νέα ευκαιρία για εφαρμογή του πολιτικού μποϋκοτάζ προσφέρθηκε τον Σεπτέμβριο του 1962. Επρόκειτο να επισκεφθεί την Ελλάδα επίσημα ο Μακάριος ως

πρόεδρος της Κυπριακής Δημοκρατίας. Και στον προγραμματισμό της επίσκεψής του περιλαμβανόταν γεύμα στα Ανάκτορα, στο οποίο προσκλήθηκαν και οι αρχηγοί, καθώς και επιφανή στελέχη των κομμάτων (πρώην πρωθυπουργοί, μεγαλόσταυροι).

Ο Γ. Παπανδρέου έσπευσε να δηλώσει ότι τόσο αυτός όσο και οι άλλοι ηγέτες της Ένωσης Κέντρου απέρριπταν την πρόσκληση. Ο τρόπος του ήταν επιθετικός και προκλητικός και έκανε μεγάλη αίσθηση:

> *«Ὁ βασιλεὺς ἔπαυσε πλέον νὰ εἶναι ἀνεύθυνος, ἐφ' ὅσον ἡ κυβέρνησις εἶναι παράνομος. Εἶναι ὑπεύθυνος πλέον ἐνώπιον τοῦ λαοῦ. Καὶ ἡ Ἕνωσις Κέντρου, ἐφ' ὅσον ἐξακολουθεῖ νὰ εὑρίσκεται στὴν ἀρχὴν ἡ παράνομος κυβέρνησις, δὲν δύναται νὰ ἔχῃ ἐπικοινωνίαν μὲ τὸν Ρυθμιστὴν τοῦ Πολιτεύματος».*

Ο Μακάριος έφτασε πράγματι την 28η Σεπτεμβρίου. Του έγινε υποδοχή αρχηγού ξένου κράτους και το βράδυ τού παρατέθηκε επίσημο γεύμα από τους βασιλείς. Η απουσία των ηγετών του Κέντρου αναμενόταν, αλλά έκανε αίσθηση στον πρόεδρο της Κύπρου. Η διακοπή των σχέσεων της αντιπολίτευσης με το Στέμμα έδινε την εντύπωση πως έθετε πια πολιτειακό θέμα.

Στο μεταξύ όμως οι επιθέσεις κατά του Θρόνου αποκτούσαν προσωπική μορφή.

Η μητέρα της βασίλισσας

Την ημέρα των γάμων της πριγκίπισσας Σοφίας, μια μορφή απουσίαζε από τους 140 επιφανείς και αφανείς προσκεκλημένους γόνους βασιλικών και πριγκιπικών οίκων της Ευρώπης: η δούκισσα του Λούνεμπουργκ και Μπραουνσβάιγκ Βικτωρία-Λουίζα-Μαργαρίτα-Σοφία-Όλγα-Καικιλία-Ισαβέλλα-Κρίστα, πριγκίπισσα του Ανόβερου, της Μεγάλης Βρετανίας και Ιρλανδίας. Τι το ιδιαίτερο είχε αυτή η δούκισσα; Ήταν μοναχοκόρη του περίφημου αυτοκράτορα της Γερμανίας Κάιζερ Γουλιέλμου. Και το κυριότερο: ήταν μητέρα της βασίλισσας Φρειδερίκης και γιαγιά της πριγκίπισσας Σοφίας.

Τον γάμο της εγγονής της τον παρακολούθησε από το ραδιόφωνο, στο Μπραουνσβάιγκ όπου κατοικούσε. Και όχι από τον μεγαλοπρεπή πύργο του Μαρίενμπουργκ στον οποίο γεννήθηκε η βασίλισσα Φρειδερίκη, αλλά από μια ταπεινή μονοκατοικία στην οδό Σιρεζενμαστράσε αρ. 5, όπου έμενε με ενοίκιο 400 μάρκων. Εκεί η γηραιά δέσποινα, που η μορφή της παρά τις χοντρές ρυτίδες που τη χάρασσαν θύμιζε εξαιρετικά την κόρη της Φρειδερίκη, ζούσε μέσα στη φτώχεια –με εράνους οι Ανοβεριανοί πλήρωναν τη θέρμανσή της– αφότου το 1956 της έκαναν έξωση από τον πύργο οι άρρενες κατιόντες συγγενείς της.

Αυτά τα εντυπωσιακά αποκάλυπτε ο βουλευτής της Ένωσης Κέντρου Ηλίας Μπρε-

δήμας, κατόπιν ειδικής έρευνας που ενήργησε στη Δ. Γερμανία. Τα δημοσίευσε με ολοσέλιδο άρθρο του στην εφημερίδα *Αθηναϊκή*. Προκλήθηκε σάλος, η εφημερίδα κατασχέθηκε και τόσο ο εκδότης όσο και ο αρχισυντάκτης της εφημερίδας προσήχθησαν στο αυτόφωρο Πλημμελειοδικείο Αθηνών. Η δίκη τους έγινε την 5η Δεκεμβρίου 1962. Καταδικάστηκαν σε φυλάκιση 15 μηνών και πρόστιμο 20.000 μεταλλικών δραχμών χωρίς δικαίωμα αναστολής λόγω έφεσης και κλείστηκαν στις φυλακές Αβέρωφ. Αλλά η υπόθεση αυτή έφθειρε ακόμα περισσότερο τη Φρειδερίκη.

Επίθεση του κράτους

Ο «ανένδοτος» όμως δεν περιοριζόταν σε εφόδους κατά του Στέμματος. Το άλλο σκέλος του, η επίθεση κατά του κράτους, βρισκόταν σε πλήρη ανάπτυξη. Η εκστρατεία αυτή πήρε τις εξής μορφές:

Δεν αναγνώριζε –όπως είδαμε– η Ένωση Κέντρου την κυβέρνηση ως νόμιμη, αλλά και ολόκληρο το κράτος, με το νομικό και πολιτικό του εποικοδόμημα το θεωρούσε παράνομο. Ο Γ. Παπανδρέου αποκάλεσε τον αρχηγό του ΓΕΣ «ανάξιο ηγέτη του στρατεύματος» και το κράτος ολόκληρο «συμμορία». Κατήγγειλε ότι η «βασιλευομένη δημοκρατία έπαυσε να είναι δημοκρατία και έμεινε μόνο βασιλευομένη». Δήλωσε ότι η κυβέρνηση της ΕΡΕ μεταβλήθηκε σε «εσωτερική κατοχή», ότι η Ένωση Κέντρου αποτελεί «εθνική Αντίσταση». Και έριξε το σύνθημα: «Οι πολίτες να προστατεύσουν άμεσα το σύνταγμα, βάσει του άρθρου 114».

Όλες αυτές οι εκδηλώσεις δεν είχαν απλώς φραστική μορφή. Αποκτούσαν υλική δύναμη γιατί συνοδεύονταν από συστηματικές μαχητικές ενέργειες, που απέβλεπαν σαφώς να εξαρθρώσουν το κράτος. Συγκεκριμένα, από τις αρχές του 1962 εξαπέλυσε μια σειρά από μαχητικές συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας, κινητοποιήσεις και διαδηλώσεις που αποτελούσαν την πιο επικίνδυνη μορφή του αδυσώπητου «ανένδοτου».

Η αρχή έγινε στο Ηράκλειο της Κρήτης τη 18η Μαρτίου 1962 με μια ογκώδη και μαχητική συγκέντρωση στην πλατεία «τρεις Καμάρες». Μίλησε μόνο ο Γ. Παπανδρέου, πλαισιωμένος από τον Σ. Βενιζέλο και πολλά στελέχη της Ένωσης Κέντρου και της ΕΔΑ.

Το «παράνομο συλλαλητήριο»

Η επόμενη κρούση έγινε στην Αθήνα την 20ή Απριλίου. Η κυβέρνηση απαγόρευσε τη συγκρότηση συλλαλητηρίου. Το κήρυξε παράνομο και απέκλεισε με ισχυρότατες δυνάμεις το κέντρο της πόλης. Επέτρεψε όμως τη συγκέντρωση στη Λέσχη Φιλελευθέρων, όπου μίλησε ο Γ. Παπανδρέου. Και όλα ήταν ήρεμα έως τη στιγμή που μια ομάδα βουλευτών της Ένωσης Κέντρου, με επικεφαλής τον Σ. Παπαπολί-

τη, παρέλασε στην οδό Σταδίου, ενώ την ακολουθούσαν οι περισσότεροι από τους αποχωρούντες. Οι αστυνομικοί θέλησαν να διαλύσουν την αυτόκλητη και εκτός προγράμματος διαδήλωση, αλλά προσέκρουσαν στην αντίδραση των βουλευτών. Ακολούθησε μικροσυμπλοκή, στη διάρκεια της οποίας μερικοί από τους αντιπροσώπους του έθνους δέχτηκαν αρκετά χτυπήματα, και άρχισε η διαρροή της φάλαγγας.

Τότε όμως ξέσπασε η εξέγερση, στην πέρα της Ομονοίας περιοχή, η οποία αιφνιδίασε την αστυνομία. Ξαφνικά εμφανίστηκαν οι ομάδες κρούσης, που περίμεναν, και για αρκετή ώρα βρέθηκαν κυρίαρχες όλου του χώρου έως το Μοναστηράκι. Επιτέθηκαν με πέτρες και λοστούς εναντίον των υπουργείων Προνοίας, του Δ' Αστυνομικού Τμήματος, του μηχανοκινήτου της αστυνομίας, και έστησαν οδοφράγματα σε πολλούς δρόμους. Όλα δούλεψαν με στρατιωτική ακρίβεια. Και χρειάστηκε πολύωρη σκληρή αντεπίθεση μιας αστυνομικής δύναμης 4.500 ανδρών, με εφόδους των μηχανοκινήτων και πυκνούς βομβαρδισμούς δακρυγόνων, για να δαμαστεί εκείνη η μαχητική οργανωμένη μάζα και να αποκατασταθεί η τάξη. Η κυβέρνηση και οι Αρχές αποκόμισαν αρκετή πείρα, η οποία διοχετεύτηκε και στα ανάκτορα. Πρυτάνευε σ' αυτή την πείρα η ανήσυχη συναίσθηση ότι ο αντίπαλος ήταν περισσότερο ισχυρός και επικίνδυνος απ' όσο φαντάζονταν αρχικά. Και, όσον αφορά την άλλη πλευρά, επικράτησε ικανοποίηση μέχρι ενθουσιασμού.

Τη νύχτα ο Γ. Παπανδρέου έκανε δηλώσεις:

> *«Τὰ σημειωθέντα ἐπεισόδια ἀποτελοῦν γενικὴν δοκιμήν. Οἱ σφετερισταὶ τῆς ἐξουσίας καὶ ἐκεῖνοι ποὺ τοὺς καλύπτουν καὶ τοὺς εὐνοοῦν* (εννοούσε το Στέμμα) *θὰ ἀντελήφθησαν ὅτι ἡ σημερινὴ γενικὴ δοκιμὴ τῶν Ἀθηνῶν, ἀποτελεῖ τὴν ἀρχὴ τοῦ τέλους των...»*

Ήταν στην ουσία η πρώτη μάχη ενός νέου είδους πολέμου. Και το πρώτο αίμα είχε χυθεί: 82 αστυνομικοί και 74 πολίτες είχαν τραυματιστεί. Αλλά προπαντός αποτελούσε την αφετηρία ενός κύκλου παρόμοιων στάσεων, οδομαχιών, ταραχών, για να κλείσουν το κύκλωμα τα άρματα την 21η Απριλίου 1967.

Συμμετοχή της ΕΔΑ

Η επόμενη έκρηξη συνέβη την 25η Ιουλίου 1962, πάλι στο Ηράκλειο της Κρήτης. Και υπήρξε σταθμός του «ανένδοτου». Γιατί τώρα στους μαχητικούς συνδυασμούς υπεισερχόταν και η Αριστερά, με όλο τον μηχανισμό της και την οργάνωσή της. Η ΕΔΑ, που υπέστη στις εκλογές τόσο βαριά εκλογική ήττα, τώρα ανασυγκροτούνταν δυναμικά, και μάλιστα μέσα στη μάζα των οπαδών του Κέντρου.

Την εξέγερση του Ηρακλείου πράγματι την είχε προκαλέσει κυρίως η τοπική οργάνωση και μία ομάδα βουλευτών της ΕΔΑ, με επικεφαλής τον Λ. Κύρκο. Συμμε-

τείχε και η Ένωση Κέντρου με τους τοπικούς βουλευτές της (Μαρή, Ξυλούρη, Μαντζαπετάκη), αλλά δεν κρατούσαν αυτοί τα χαλινάρια. Επρόκειτο για μια κάθοδο διαμαρτυρίας των σουλτανινοπαραγωγών και άλλων αγροτών της περιφέρειας, για ορισμένα κυβερνητικά μέτρα. Και συνέρρευσαν στο Ηράκλειο το πρωί εκείνης της ημέρας πλήθος 5.000-6.000 ατόμων από την ύπαιθρο, με μαύρες σημαίες, πολυάριθμα τρακτέρ και σκαπτικές μηχανές, με τους οποίους ενώθηκαν άλλες τόσες χιλιάδες κάτοικοι της πόλης.

Η συγκέντρωση έγινε στον κινηματογράφο «Κάστρο». Μόλις όμως τελείωσαν οι λόγοι, σχηματίστηκε μεγάλη, μαχητική και θορυβώδης διαδήλωση με επικεφαλής τις σκαπτικές μηχανές και τα τρακτέρ, η οποία εξόρμησε κατά της νομαρχίας, όπου οι πολιτικές, στρατιωτικές, αστυνομικές, δικαστικές, ακόμα και εκκλησιαστικές Αρχές έκαναν μέσα σε ανήσυχη ατμόσφαιρα σύσκεψη για την αντιμετώπιση της κατάστασης.

Η εμπροσθοφυλακή των διαδηλωτών εισέβαλε στη νομαρχία και κατέστρεψε έπιπλα και αρχεία. Εκδιώχθηκε από τη χωροφυλακή, αφού ο νομάρχης Νταουντάκης και ο επικεφαλής της ομάδας κρούσης βουλευτής Λ. Κύρκος αλληλοεδάρησαν στους διαδρόμους με αποτέλεσμα να σκιστεί το κοστούμι του νομάρχη. Αλλά οι διαδηλωτές πολιορκούσαν στενά το κτίριο της νομαρχίας και ετοιμάζονταν για νέα έφοδο, παρά τα πυρά ομαδόν στον αέρα των τμημάτων του στρατού. Τελικά τα πράγματα κατευνάστηκαν χάρη στην προσωπική παρέμβαση του μεράρχου Λαναρά και του αρχηγού χωροφυλακής στρατηγού Βαρδουλάκη –που έσπευσε αεροπορικώς από την Αθήνα–, οι οποίοι προσήλθαν κατευθείαν στους μαινόμενους διαδηλωτές. Ο Βαρδουλάκης φώναξε:

> *«Ἐμεῖς οἱ Κρῆτες ἐπὶ 1.000 χρόνια ἀγωνιζόμαστε νὰ φτιάξουμε κράτος*
> *καὶ τώρα θὰ τὸ καταστρέψουμε οἱ ἴδιοι, μὲ τὰ χέρια μας;»*

Με μια από τις μεταπτώσεις εκείνες των μαζών που αποτελούν αίνιγμα για την πολιτική ψυχολογία, οι διαδηλωτές ανασήκωσαν στα χέρια τούς δύο στρατηγούς και άρχισαν να διαλύονται. Ώς τις 6 το απόγευμα η τάξη είχε αποκατασταθεί. Ο διοικητής χωροφυλακής Ηρακλείου, δύο ακόμα αξιωματικοί και επτά χωροφύλακες είχαν τραυματιστεί. Από την πλευρά των διαδηλωτών οι απώλειες ήταν άγνωστες. Αλλά εκείνη η έκρηξη στο Ηράκλειο ήταν γενική δοκιμή των μαχητικών μαζικών εκδηλώσεων στις επαρχίες και την ύπαιθρο, σε όσο βαθμό το «παράνομο συλλαλητήριο» της 20ής Απριλίου ήταν γενική δοκιμή για την Αθήνα.

Από τη θυελλώδη ημέρα του Ηρακλείου τα επεισόδια αυτής της μορφής πλήθαιναν. Ο Γ. Παπανδρέου και οι εφημερίδες του προσπαθούσαν να τα εμφανίζουν σαν έργο αποκλειστικά της Ένωσης Κέντρου, αλλά η ΕΔΑ δεν έκρυβε τη μαζική δυναμική και οργανωτική συμμετοχή της. Και η εφημερίδα *Αυγή* –το επίσημο όργανο της ΕΔΑ– έγραφε δηκτικά την 3η Οκτωβρίου 1962:

«Ἃς ἀφήσουν οἱ ἐφημερίδες τοῦ Κέντρου τὶς ἐξυπνάδες... Ἃς μὴ προσπαθοῦν νὰ ψαρεύουν στὰ θολὰ νερὰ οἱ ὁμογάλακτες ἀδελφές... Οἱ δυνάμεις τῆς ἀριστερᾶς δίνουν καὶ τὸν παλμὸ καὶ τὸ σωστὸ περιεχόμενο στὶς συγκεντρώσεις, ποὺ ἡ ἐπιτυχία τους στηρίζεται στοὺς ὀπαδοὺς τῆς ΕΔΑ...»

Οι αγρότες εξεγείρονται

Νέα χαρακτηριστική έκρηξη συνέβη στις 8 Σεπτεμβρίου 1962 στο χωριό Στάνο του Ξηρομέρου, όπου οι καπνοπαραγωγοί κατά πυκνά πλήθη απέκοψαν την οδό Αμφιλοχίας-Ξηρόμερου. Στις συγκρούσεις με τη χωροφυλακή για τη διάνοιξη της οδού έγινε χρήση όπλων. Ένας διαδηλωτής σκοτώθηκε από σφαίρες. Δώδεκα άλλοι τραυματίστηκαν. Ένα παιδί 10 ετών που παρακολουθούσε τραυματίστηκε βαριά από αδέσποτη σφαίρα.

Αλλά η αιματηρή εκείνη σύγκρουση ήταν ιδιαίτερα ανησυχητική για την κυβέρνηση. Όπως και τα επεισόδια του Ηρακλείου, αποκάλυπτε ιδεολογική και ψυχολογική μετατόπιση των αγροτών: Οι μάζες της υπαίθρου, που, κουρασμένες από την Κατοχή και την πολεμική τριετία 1946-49 αναζητούσαν προπαντός ησυχία και σταθερότητα, είχαν ακολουθήσει τον Παπάγο και τον Καραμανλή. Κατά μέγα μέρος άλλωστε δεν τολμούσαν να εκφραστούν διαφορετικά στα χωριά τους, πίσω από το απομονωτικό τείχος των δυνάμεων της τάξης. Τώρα όμως, κορεσμένες πια από σταθερότητα, πολλές μερίδες τους άρχισαν να επιδιώκουν λύσεις άλλων προβλημάτων τους. Και τις επιδίωκαν μαχητικά, γιατί ήδη ο «ανένδοτος» είχε κλονίσει το απομονωτικό τους τείχος και του είχε προκαλέσει ρήγματα. Αλλά έτσι η συντηρητική Ελλάδα έχανε ένα από τα βάθρα της.

Οι Φιλελεύθεροι στην ΕΡΕ

Με ακούραστη τη δράση του «ανένδοτου» διέρρευσε το 1962, ενώ τους τελευταίους μήνες του ο θερμοπυρηνικός πόλεμος έκρουσε τις πύλες της ανθρωπότητας με την πυραυλική κρίση της Κούβας. Με την έναρξη του 1963 όμως, η ανθρωπότητα μπήκε απότομα στον προθάλαμο της συνύπαρξης. Η αστραποβόλα συναίσθηση του τρομερού κινδύνου που ξεπήδησε από εκείνη την κρίση έκανε τις ηγεσίες των δύο υπερδυνάμεων να συνειδητοποιήσουν την ανάγκη της ανακωχής. Αλλά στην Ελλάδα δεν διαγραφόταν καμία συνύπαρξη. Τουναντίον, τα πάντα ωθούσαν προς το αποκορύφωμα της εσωτερικής σύγκρουσης. Κανείς όμως δεν υποπτευόταν ακόμα ότι το έτος αυτό θα αποτελούσε καθοριστικό σταθμό. Και ότι στους πρώτους 6 μήνες του θα συμπυκνώνονταν γεγονότα που θα ανέστρεφαν την πορεία των προηγούμενων 6 ετών.

Η κυβέρνηση εξακολουθούσε να δέχεται το σφυροκόπημα του «ανένδοτου» που

κλόνιζε τα θεμέλιά της. Το παράδοξο όμως ήταν πως εκ των άνω η κυβερνητική παράταξη διατηρούσε πλήρη συνοχή. Ένα μικρό ρήγμα σημειώθηκε τη 19η Δεκεμβρίου 1962, όταν αποχώρησε ο υπουργός Προνοίας Α. Στράτος, που τον αντικατέστησε ο Κ. Τσάτσος. Αλλά εκείνο το περιστατικό οφειλόταν σε προσωπικές προστριβές υπουργού και πρωθυπουργού. Καμία άλλη φυγή στελέχους δεν σημειώθηκε. Τουναντίον, 4 βουλευτές της Ένωσης Κέντρου –Χριστόπουλος, Δερδεμέζης, Κοντογιαννόπουλος, Γκελεστάθης– είχαν προσχωρήσει στην ΕΡΕ.

Έτσι, τώρα, επί 27 υπουργών και υφυπουργών, οι 11 είχαν φιλελεύθερη προέλευση. Και το 1/3 των βουλευτών της ΕΡΕ ήταν πρώην βενιζελικοί, που ήταν διπλάσιοι σχεδόν από τους βουλευτές του κόμματος των Φιλελευθέρων. Δεν αντανακλούσε όμως τώρα πια ορθά τα πράγματα εκείνη η σύνθεση. Γιατί ήδη είχε αρχίσει διαρροή και των βενιζελικών αστών από τη Νεοδεξιά. Κορεσμένοι και εκείνοι από πολιτική σταθερότητα και ανάπτυξη μιας ολόκληρης δεκαετίας (1953-1962), χάρη στις οποίες είχαν ήδη αυξήσει κατά πολύ τα κεφάλαιά τους, δυσφορούσαν τώρα για τη βαριά φορολογία και απέβλεπαν προς νέους προσανατολισμούς.

Πώς εξηγούνταν όμως η εκ των άνω συνοχή της κυβερνητικής παράταξης; Στη δυναμική προσωπικότητα του Κ. Καραμανλή, που ενέπνεε την ελπίδα ότι θα ξεπερνούσε την κρίση, οφειλόταν κυρίως. Αλλά οι ανησυχίες δυνάμωναν στους κόλπους του πολιτικού κατεστημένου της ΕΡΕ. Φόβο προκαλούσε, όχι μόνο η εξαρθρωτική ισχύς του «ανένδοτου» γενικά, όσο η διαπίστωση ότι η Αριστερά είχε αναθαρρήσει και ανασυγκροτηθεί ποσοτικά και δυναμικά. Και δεν έπαυε η ΕΡΕ, όπως προηγουμένως και ο Ελληνικός Συναγερμός, να θεωρεί σαν μια από τις βασικές αποστολές της την περιφρούρηση του κοινωνικού και πολιτικού καθεστώτος από την επίθεση της Αριστεράς. Στην πράξη αυτό σήμαινε πάντα –αλλά με μεγαλύτερη έμφαση τώρα– να ανατραπεί με κάθε μέσο η ανασύσταση της δύναμης, της οργάνωσης και της επιρροής των κομμουνιστών.

Την αποκάλυψη της δύναμης της ΕΔΑ κατά τις εκλογές του 1958 (24,5%) την αντιμετώπισε το κράτος, όπως είδαμε, με μια αντιαριστερή σκλήρυνση, που κατά τις εκλογές του 1961 υλοποιήθηκε σε περιστατικά τα οποία αξιοποίησε θαυμάσια ο Γ. Παπανδρέου στον «ανένδοτο αγώνα».

Το παρακράτος

Τα γεγονότα όμως του 1962, όπως του Ηρακλείου Κρήτης, των ταραχών της Αθήνας και του Ξηρόμερου, που αποκάλυψαν ότι η Αριστερά, με αγωγό τον «ανένδοτο», είχε αρχίσει δυναμική δράση, ανησύχησαν πολύ περισσότερο το κράτος. Και, παράλληλα προς τη μεγαλύτερη σκλήρυνση, ζήτησε τη βοήθεια του παρακράτους. Από τις αρχές του 1963 πολυάριθμες οργανώσεις της Δεξιάς, που συνεργάζονταν με ορι-

σμένες Αρχές, είχαν συγκροτηθεί στην Ελλάδα. Στόχος τους ήταν η Αριστερά, αλλά η φύση των πραγμάτων θα τις ανάγκαζε να στρέφονται και κατά του Κέντρου. Έτσι, μέσα στον στρόβιλο του «ανένδοτου» αποτελούσαν ένα στοιχείο ανωμαλίας το οποίο έμελλε να προκαλέσει γεγονότα που θα στρέφονταν τελικά κατά των δημιουργών τους.

Γνώριζε η κυβέρνηση τη συγκρότηση του παρακράτους; Ασφαλώς δεν θα συνέβαινε εν αγνοία της. Ο ίδιος ο πρωθυπουργός δεν παρακολουθούσε άμεσα τις οργανωτικές εργασίες, ούτε οι περισσότεροι υπουργοί ενημερώνονταν – και πολλοί δεν ήθελαν να ξέρουν καν τα τεκταινόμενα. Αυτό το στοιχείο όμως δεν μετέβαλλε την ουσία του γεγονότος, που αποτελούσε ένα πελώριο σφάλμα του πολιτικού καθεστώτος. Αργότερα, ο Παν. Κανελλόπουλος, σε ένα δραματικό του υπόμνημα προς τον μετέπειτα βασιλιά Κωνσταντίνο, τον Ιανουάριο του 1966, θα συνόψιζε με θάρρος το πελώριο σφάλμα:

> *«Παρεβλέψαμεν ὅτι ὁ κομμουνισμὸς ἀποτελεῖ κοινωνικὸν πρόβλημα καὶ θέλαμε νὰ τὸν ἀντιμετωπίσωμεν μὲ ὀλίγους ἀλήτας».*

Αλλά τότε, ενώ ανέτελλε το 1963, οι μαθητευόμενοι μάγοι της ΕΡΕ και διάφορων ειδικών κρατικών υπηρεσιών δεν το αντιλαμβάνονταν.

Αντίδραση των συντηρητικών

Στο μεταξύ ο «ανένδοτος» συνέχιζε την επιταχυνόμενη πορεία του. Είχε όμως αρχίσει να προκαλεί ανησυχίες, όχι μόνο στην κυβερνητική παράταξη, αλλά και στη συντηρητική πτέρυγα της Ένωσης Κέντρου. Και η πτέρυγα αυτή, με επικεφαλής τον Βενιζέλο, επιδίωκε τουλάχιστον αποκατάσταση των σχέσεων με τον Θρόνο. Ο Παπανδρέου όμως επέμενε στο μποϊκοτάζ των Ανακτόρων και η κρίση υπέβοσκε στις τάξεις του «ανένδοτου».

Ήδη οι συντηρητικοί είχαν αρχίσει να αντιδρούν και να αναλαμβάνουν πρωτοβουλίες. Πριν λήξει το 1962, ο Γεώργιος Αθανασιάδης-Νόβας και ο Π. Βαρδινογιάννης έκαναν μια μικρή επανάσταση: παρουσιάστηκαν στον βασιλιά. Την επανάσταση συμπλήρωσε στις 4 Ιανουαρίου ο Ηλίας Τσιριμώκος. Κώφευσε και αυτός στις εντολές του Παπανδρέου, και ύστερα από 12 χρόνια γινόταν δεκτός από τον ανώτατο άρχοντα. Η μεγάλη δοκιμασία όμως έγινε την 9η Ιανουαρίου, που οι βασιλείς γιόρταζαν τους αργυρούς γάμους τους. Ο εορτασμός άρχισε με δοξολογία στο παρεκκλήσι των ανακτόρων, στην οποία χοροστάτησε ο αρχιεπίσκοπος Αθηνών. Ήταν εκεί οι βασιλείς, ο διάδοχος, οι πριγκίπισσες, ο σύζυγος της Σοφίας Δον Χουάν Κάρλος και ο πατέρας του κόμης της Βαρκελώνης, με την πριγκίπισσα σύζυγό του, η αδελφή του βασιλιά πριγκίπισσα Αικατερίνη και η πριγκίπισσα Αλίκη της Ελλάδας, μητέρα του δούκα του Εδιμβούργου Φιλίππου, δηλαδή του συζύγου της βασί-

λισσας Ελισάβετ της Αγγλίας. Η Αλίκη, καλόγρια σε μια μονή στις Κουκουβάουνες, είχε προσέλθει με το ράσο της, το οποίο αποτελούσε παράξενη παραφωνία μέσα σ' εκείνες τις ακτινοβολούσες στολές και αμφιέσεις.

Ακολούθησε δεξίωση στα Ανάκτορα, στην οποία όμως η ατμόσφαιρα διαταράχτηκε. Γιατί έλαμπαν πάλι με την απουσία τους οι ηγέτες της Ένωσης Κέντρου, για να υπενθυμίσουν ότι το πολιτικό, συνταγματικό και πολιτειακό πρόβλημα υφίστατο πάντα σε όλη του την οξύτητα.

Μόλις την προηγουμένη, ο Σοφοκλής Βενιζέλος είχε επιστρέψει από το εξωτερικό. Και δήλωσε στον Γ. Παπανδρέου τηλεφωνικά ότι αυτός με τη σύζυγό του θα συμμετάσχει στον εορτασμό του βασιλικού ζεύγους. Εκείνος εξανέστη, αλλά ο Βενιζέλος ήταν αμετάπειστος.

Το βράδυ, κατά τη συνεδρίαση της Βουλής, ο Γ. Παπανδρέου προσπάθησε πάλι να πείσει τον Βενιζέλο. Ενώ στο βήμα ανεβοκατέβαιναν οι ρήτορες, οι δύο αρχηγοί του «ανένδοτου» σιγομιλούσαν νευρικά και έντονα, αλλά χαμηλόφωνα, καθισμένοι δίπλα-δίπλα, σκυμμένοι ο ένας προς τον άλλο, βάζοντας το χέρι μπροστά στο στόμα για να μην ακούγονται ολόγυρα.

Η συζήτηση διήρκεσε έως τις 10. Τότε σηκώθηκε απότομα ο Γ. Παπανδρέου και έφυγε, λέγοντας:

«Εἶμαι καλεσμένος σὲ ἕνα γεῦμα».

Τράβηξε όμως ίσια στο Καστρί, αφού συγκάλεσε σύσκεψη στελεχών. Προσήλθαν αμέσως ο Γ. Μαύρος, ο Γ. Αθανασιάδης-Νόβας, ο Κ. Μητσοτάκης και άλλοι. Και ο αρχηγός τούς δήλωσε:

«Ἢ θὰ συμμορφωθῆ ὁ Βενιζέλος καὶ θὰ ἀπουσιάση ἀπὸ τὰ Ἀνάκτορα αὔριο, ἢ θὰ τὸν διαγράψω ἀπὸ τὴν Ἕνωσι Κέντρου».

«Αὐτὸ ἰσοδυναμεῖ μὲ διάλυσι τῆς παρατάξεώς μας», του παρατήρησαν οι επιτελείς.

«Ἀδιαφορῶ. Θὰ τὸν διαγράψω ἂν δὲν πειθαρχήση».

Έσπευσαν οι άλλοι στη Βουλή και έγιναν σπασμωδικές διαπραγματεύσεις με τον Βενιζέλο. Για λίγη ώρα φαινόταν πως η διάσπαση της Ένωσης Κέντρου ήταν αναπόφευκτη. Τελικά όμως ο Βενιζέλος υποχώρησε: μόνο η σύζυγός του θα παρίστατο και ειδοποιήθηκε ο Γ. Παπανδρέου. Έσπευσε τότε εκείνος να κατέβει από το Καστρί, μπήκε βιαστικός στην αίθουσα της Βουλής και κάθισε στη θέση του ήσυχα, σαν να μη συνέβη τίποτα.

Ο Βενιζέλος και τα Ανάκτορα

Το βράδυ της επομένης, όμως, ο Σοφ. Βενιζέλος έστειλε την εξής επιστολή στον βασιλιά (Γρηγ. Δαφνή, *Σοφ. Βενιζέλος*, σελ. 566):

«Μεγαλειότατε,

»Θεωρῶ ὑποχρέωσίν μου νὰ ἀπευθύνω τὴν παροῦσαν εἰς τὴν Υ.Μ. προκειμένου νὰ ἐκφράσω καὶ προσωπικῶς τὴν βαθεῖαν μου λύπην διὰ τὴν προχθεσινὴν ἀταξίαν, ἡ ὁποία ἐσημειώθη κατὰ τὸν ἑορτασμὸν τοῦ εὐτυχοῦς ἰωβηλαίου τοῦ βασιλικοῦ ζεύγους. Ἔχω πλήρη ἐπίγνωσιν ὅτι ἐπρόκειτο περὶ βαρείας κοινωνικῆς παραλείψεως. Εὑρέθην, ὅμως, ἐνώπιον ἐκτάκτως δυσχεροῦς καταστάσεως, σχέσιν ἐχούσης μὲ τὰ ἐσωτερικὰ τῆς Ἑνώσεως Κέντρου. Καὶ ἐπροτίμησα νὰ ὑποπέσω εἰς τὴν κοινωνικὴν αὐτὴν ἀνακολουθίαν, παρὰ νὰ συντελέσω εἰς τὴν διάλυσιν ἑνὸς μεγάλου ἐθνικοῦ κόμματος, ἡ ὕπαρξις τοῦ ὁποίου εἰς τὸν πολιτικὸν στίβον τῆς Ἑλλάδος ἐξασφαλίζει τὴν ἰσορροπίαν τῶν πολιτικῶν δυνάμεων καὶ ἀποτρέπει μεγάλους κινδύνους διὰ τὴν πολιτειακήν, κοινωνικὴν καὶ πολιτικὴν σταθερότητα τῆς χώρας. Γνωρίζει, ἄλλωστε, ἡ Υ.Μ. πόσον ἡ ὕπαρξις ἑνὸς ἰσχυροῦ Κέντρου συντελεῖ εἰς τὴν μείωσιν τῶν δυνάμεων τῆς ΕΔΑ. Ἐλπίζω, Μεγαλειότατε, νὰ ἔχω συντόμως τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἐκθέσω ὑμῖν καὶ διὰ ζώσης πῶς ἀκριβῶς ἐξειλίχθησαν τὰ γεγονότα καὶ ποῖαι δυνάμεις ἔδρασαν διὰ νὰ ἀποστερηθῶ τῆς τιμῆς νὰ παραστῶ εἰς τὸν ἑορτασμὸν τῶν ἀργυρῶν σας γάμων».

Ύστερα από λίγες ημέρες, στις 16 Ιανουαρίου, ο Βενιζέλος, αψηφώντας τις αντιδράσεις του Γ. Παπανδρέου, ανέβηκε στα Ανάκτορα και έδωσε στον βασιλιά εξηγήσεις. Με την ευκαιρία, του πρότεινε να διεξαχθούν ταχέως εκλογές υπό ορισμένους όρους και του δήλωσε την επιθυμία του να συνεργαστούν ΕΡΕ και Φιλελεύθεροι. Κατά ορισμένες μάλιστα δημοσιογραφικές πληροφορίες, εξέφρασε την επιθυμία να θυσιαστούν Καραμανλής και Γ. Παπανδρέου, για να καταπαύσει ο «ανένδοτος» και να σχηματιστεί ισχυρή ενιαία αστική παράταξη.

Ο Παύλος έδειξε κατ' αρχάς κατανόηση στις προτάσεις του Σ. Βενιζέλου. Και εκείνος, κατεβαίνοντας από τα Ανάκτορα, δήλωσε:

«Ἐσχημάτισα τὴν ἐντύπωσιν ὅτι ὁ βασιλεὺς ἀντιμετωπίζει μὲ ἀπόλυτον ἀντικειμενικότητα τὴν δημιουργηθεῖσαν κατάστασιν».

Ο Παύλος επέδειξε έμπρακτα το ενδιαφέρον του στις προτάσεις του Σ. Βενιζέλου. Γιατί, προφανώς κατόπιν πιέσεώς του, ο Κ. Καραμανλής έστειλε τον Π. Πιπινέλη στον Βενιζέλο για να «εξετάσουν από κοινού τας προϋποθέσεις επανόδου εις την ομαλότητα». Είχαν τέσσερις συναντήσεις, οι οποίες όμως απέβησαν άκαρπες. Οι διαφωνίες ήταν ριζικές. Ο Βενιζέλος ήθελε πάντα ένα ενιαίο αστικό κόμμα, ικανό να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά την ανερχόμενη Αριστερά. Ο Κ. Καραμανλής ήθελε δύο αστικά κόμματα με ομαλή διαδοχή στην εξουσία. Πέραν τούτου υπήρχαν πολλές ακόμα διαφορές ουσίας, μεταξύ των οποίων ήταν η επιμονή του Κ. Καρα-

μανλή να τροποποιηθεί το σύνταγμα προς όφελος της εκτελεστικής εξουσίας. Και αξίωνε να συνταχθεί το κόμμα των Φιλελευθέρων με την ΕΡΕ για την ψήφιση των αναγκαίων τροπολογιών, δεδομένου ότι η ΕΡΕ μόνη δεν διέθετε τα απαιτούμενα 2/3 των ψήφων της Βουλής. Πάντως, οι διαπραγματεύσεις που ο Γ. Παπανδρέου τορπίλιζε με όλες τις δυνάμεις του ναυάγησαν. Και ο «ανένδοτος» συνέχισε με την ίδια ορμή την πορεία του.

Βενιζέλος και Φρειδερίκη

Την 23η Ιανουαρίου 1963 αναγγέλλονταν οι αρραβώνες του διαδόχου Κωνσταντίνου με τη νεαρή πριγκίπισσα Άννα-Μαρία της Δανίας. Και το μεσημέρι της 28ης Ιανουαρίου η Αθήνα υποδεχόταν με ενδιαφέρον και ευχάριστη διάθεση την ωραία μνηστή, που καταφανώς κατέκτησε τη συμπάθεια του μεγάλου κοινού. Αλλά και ο διάδοχος Κωνσταντίνος, ολυμπιονίκης, νέος, με τη δημοκρατική φήμη που τον περιέβαλλε, ήταν συμπαθής. Και το πριγκιπικό όμως εκείνο ειδύλλιο, μολονότι δημοφιλέστατο, συγχωνεύτηκε μέσα στο θυελλώδες πολιτικό πρόβλημα της εποχής.

Την επομένη της αναγγελίας των αρραβώνων, σε εφημερίδες του Κέντρου αναγράφτηκε μια είδηση που ξένισε πολλούς: θα άνοιγε βιβλίο συγχαρητηρίων στα Ανάκτορα, στο οποίο θα πήγαινε να εγγραφεί και ο Γ. Παπανδρέου. Έβλεπε ο αρχηγός του ανενδότου ότι ήταν δημοφιλείς η μνηστεία και η μνηστή και θα απέφευγε να βαδίσει κόντρα στο ρεύμα; Όχι, δεν εννοούσε να υποχωρήσει. Γιατί η αντίδρασή του σ' εκείνη την πληροφορία υπήρξε ζωηρή και μαχητική. Έστειλε αμέσως στις εφημερίδες την εξής ανακοίνωση:

«Αἱ πληροφορίαι ὅτι ὁ ἀρχηγὸς τῆς Ε.Κ. θὰ ὑπογράψῃ εἰς τὸ βιβλίον συγχαρητηρίων τῶν Ἀνακτόρων ἐλέγχονται ὡς ἀνακριβεῖς. Ἐρωτηθεὶς σχετικῶς ὁ κ. Παπανδρέου προέβη εἰς τὴν ἀκόλουθον δήλωσιν: Ἡ γραμμὴ τοῦ κόμματος παραμένει ἀμετάβλητος, ὡς αὕτη καθωρίσθη ὑπὸ τῆς κοινοβουλευτικῆς ὁμάδος».

Ο Σ. Βενιζέλος όμως δήλωσε: αυτός θα αναγραφόταν στο βιβλίο των συγχαρητηρίων. Και την παραμονή της άφιξης της Άννας-Μαρίας ανέβαινε με τη σύζυγό του στα Ανάκτορα και γινόταν δεκτός από τη Φρειδερίκη.

Η άνοδος έγινε κατά τρόπο σχεδόν συνωμοτικό. Δεν ανήγγειλε την πρόθεσή του σε κανέναν. Δεν είχε πληροφορηθεί τίποτα ο Γ. Παπανδρέου. Έκπληκτος ειδοποιήθηκε για το γεγονός από φίλους του δημοσιογράφους, όταν το απόγευμα στάλθηκε στις εφημερίδες το καθημερινό δελτίο της Αυλής, το οποίο ανέγραφε:

«Ἡ Α.Μ. ἡ Βασίλισσα ἐδέχθη εἰς ἀκρόασιν, τῇ αἰτήσει των, τὴν Α.Ε. τὸν κ. Σ. Βενιζέλον καὶ τὴν κυρίαν Βενιζέλου».

Η ακρόαση του ζεύγους Βενιζέλου είχε τυπικά εθιμοτυπική μορφή. Στην ουσία ο

συναρχηγός της Ένωσης Κέντρου μετά τον Παύλο έσπευδε να συνεννοηθεί και με τη Φρειδερίκη. Είναι παλιά ιστορία η μεταξύ τους πολιτική συνεργασία. Από το 1950 συχνότατα συναντιόντουσαν σε διάφορα σπίτια με το προκάλυμμα των δεξιώσεων και συντόνιζαν τις ενέργειές τους. Τώρα που διαγράφονταν οι νέες εξελίξεις, και που ο Βενιζέλος έπαιρνε τις γνωστές πρωτοβουλίες του, απευθυνόταν πάλι προς εκείνη, η οποία υπερθεμάτιζε στις απόψεις του.

Η βασίλισσα ήταν ταραγμένη. Η αδιάλλακτη δήλωση του Γ. Παπανδρέου για τα συγχαρητήρια την είχε θίξει σαν μητέρα. Μια ανακτορική πηγή της εποχής βεβαιώνει ότι έλεγε: «Μα με το παιδί μου γιατί τα βάζει;»

Κατά βάθος όμως επικρατούσε και μια ειδική ανησυχία στους ανακτορικούς κύκλους. Ο διάδοχος Κωνσταντίνος ήταν έως τότε μια άφθαρτη εφεδρεία ουδέτερης δημοτικότητας. Τώρα όμως το κύμα του «ανένδοτου» πήγαινε να κατακαλύψει κι αυτόν.

Τι συζητήθηκε και τι συμφωνήθηκε αυτή τη φορά μεταξύ Φρειδερίκης και Βενιζέλου είναι άγνωστο. Φαινόταν όμως πως η βασίλισσα, φοβισμένη από τα γεγονότα, είχε πια αποκρυσταλλώσει τελεσίδικα τις προθέσεις της για τον Κ. Καραμανλή. Θα τον θυσίαζε στους θεούς του «ανένδοτου» για να τους εξευμενίσει.

Ο Βενιζέλος πίστευε και υποστήριζε ότι έτσι, με τη δική του γεφυρωτική, μετριοπαθή παρεμβολή, προσέλκυε τον Θρόνο προς την πλευρά της Ένωσης Κέντρου. Θα εισακουγόταν όμως η φωνή του, αν δεν υπήρχε η πίεση του «ανένδοτου» που φόβιζε τον Θρόνο;

Επίσκεψη στην Αγγλία

Αλλά τα γεγονότα ακολουθούσαν απροσδόκητους δρόμους. Στις 20 Φεβρουαρίου τα Ανάκτορα εξέδιδαν μια σύντομη ανακοίνωση:

> *«Αἱ Αὐτῶν Μεγαλειότητες, ὁ Βασιλεὺς καὶ ἡ Βασίλισσα, ἀπεδέχθησαν πρόσκλησιν τῆς Α.Μ. τῆς Βασιλίσσης τῆς Ἀγγλίας, ὅπως ἐπισκεφθοῦν ἐπισήμως τὸ Λονδῖνον ἀπὸ τῆς Τρίτης 9ης Ἰουλίου μέχρι τῆς Παρασκευῆς 12 Ἰουλίου 1963».*

Προσετίθετο ως σχόλιο από το Λονδίνο ότι ήταν η πρώτη φορά εδώ και 57 έτη που Έλληνες βασιλείς θα επισκέπτονταν επισήμως τη βρετανική πρωτεύουσα κατόπιν προσκλήσεως του Βρετανού ηγεμόνα.

Πριν όμως από την επίσημη εκείνη βασιλική επίσκεψη, έμελλε να μεσολαβήσει ένα συναφές γεγονός, που θα αποτελούσε σύντομα το σημείο της αποφασιστικής στροφής.

Το τελευταίο δεκαήμερο του Απριλίου του 1963 η πριγκίπισσα Αλεξάνδρα του Κεντ, κόρη της πριγκίπισσας Μαρίνας της Ελλάδος, επρόκειτο να παντρευτεί στο

Λονδίνο με τον νεαρό Βρετανό επιχειρηματία Άνγκους Όπιλβν. Η βασίλισσα της Αγγλίας Ελισάβετ θέλησε να προσδώσει ιδιαίτερη επισημότητα και λαμπρότητα στο γεγονός, είτε γιατί συμπαθούσε την πριγκίπισσα είτε γιατί μια τέτοια ανακτορική τελετουργία αποτελεί πάντα ευκαιρία για τον αγγλικό θρόνο να εντυπωσιάσει το κοινό. Έτσι το Λονδίνο έγινε άλλη μια φορά άξονας συγκέντρωσης όλων των βασιλικών οικογενειών της Ευρώπης, που έσπευδαν να συμμετάσχουν στην αίγλη του μεγάλου θεάματος.

Ο ελληνικός θρόνος δεν θέλησε να υστερήσει. Και, μολονότι επίκειτο η επίσημη βασιλική επίσκεψη στην Αγγλία, αποφασίστηκε και τώρα να αντιπροσωπευτεί στους γάμους.

Έτσι, το απόγευμα του Σαββάτου 20 Απριλίου έφταναν στο Λονδίνο η βασίλισσα Φρειδερίκη και η πριγκίπισσα Ειρήνη. Τις συνόδευαν ο μεγάλος αυλάρχης με την κυρία Λεβίδου, μια κυρία επί των τιμών και ο καθηγητής Δοξιάδης. Αργότερα θα έφταναν ο διάδοχος Κωνσταντίνος με τη μνηστή του και η πριγκίπισσα Σοφία με τον Χουάν Κάρλος.

Η επίθεση κατά της Φρειδερίκης

Η Φρειδερίκη και η συνοδεία της κατέλυσαν στο ξενοδοχείο «Κλάριτζ». Μόλις όμως τακτοποιήθηκαν, η βασίλισσα με την κόρη της θέλησαν να βγουν έξω τελείως «ινκόγκνιτο». Δεν θα τις συνόδευε παρά ένας Άγγλος αστυνομικός ως σωματοφύλακας. Και βγήκαν από την πίσω πόρτα του ξενοδοχείου, οπότε αντίκρισαν ένα απροσδόκητο θέαμα στο πεζοδρόμιο.

Ένα πλήθος νεαρών ανδρών και γυναικών περίμενε κρατώντας πολυάριθμα πλακάτ. Μπροστά τους έστεκε μια γυναίκα έως 40 ετών, με αδρά χαρακτηριστικά, που το δικό της πλακάτ έγραφε: «Βασίλισσα Φρειδερίκη, απελευθέρωσε τον σύζυγό μου». Η βασίλισσα δεν τη γνώριζε. Ήταν η Μπέττυ Αμπατιέλου, Αγγλίδα εκπαιδευτικός, σύζυγος του συνδικαλιστή Αντώνη Αμπατιέλου, που το 1948 είχε καταδικαστεί στην Ελλάδα στην ποινή του θανάτου, η οποία αργότερα μετατράπηκε σε ισόβια, και τώρα παρέμενε φυλακισμένος.

Αν και η Φρειδερίκη δεν ήξερε την περίπτωση Αμπατιέλου, αντιλήφθηκε αμέσως ότι βρισκόταν μπροστά σε μια αντικαθεστωτική πολιτική μικροδιαδήλωση. Ήταν τη στιγμή εκείνη μόνη με την κόρη της στην είσοδο του ξενοδοχείου. Ο σωματοφύλακας δεν είχε βγει ακόμα και δύο λαμπροστολισμένοι θυρωροί που έσπευσαν κοντά της δεν αποτελούσαν σοβαρή μορφή προστασίας. Το φρονιμότερο θα ήταν η Φρειδερίκη να περίμενε τον σωματοφύλακα ή ακόμα καλύτερα να γυρίσει πίσω. Αλλά με τη συνηθισμένη της τόλμη αποφάσισε να αψηφήσει την πρόκληση. Προχώρησε θαρραλέα μπροστά, ακολουθούμενη από την πριγκίπισσα Ειρήνη, για να

διασχίσει το απειλητικό πλήθος. Και τότε έγινε το κακό που δεν ήταν δύσκολο να το προβλέψει.

Καθώς οι διαδηλωτές με τα πλακάτ την είδαν να προχωρεί, δεν δαμάστηκαν, αλλά τουναντίον αλάλαξαν και με δυνατές κραυγές στις οποίες ξεχώριζαν τα συνθήματα «αμνηστία», «δημοκρατία» την κύκλωσαν επισείοντας τα πλακάτ. Η Μπέττυ Αμπατιέλου έτρεξε επάνω της φωνάζοντας φράσεις που η βασίλισσα δεν άκουσε ή δεν θέλησε να προσέξει. Η Αμπατιέλου την άρπαξε βίαια από το χέρι. Η Φρειδερίκη το τράβηξε με δύναμη και τότε η έξαλλη Αγγλίδα παιδαγωγός την έσπρωξε από τον ώμο. Τη στιγμή εκείνη όμως, μέσα στο πανδαιμόνιο, κατέφθασε επιτέλους ο σωματοφύλακας, ο οποίος προσπάθησε να τη συγκρατήσει.

Αλλά οι νεαροί διαδηλωτές στράφηκαν εναντίον του. Ξεφωνίζοντας τον ανέτρεψαν, καθώς και κάποιον οδηγό που θέλησε να επέμβει. Ένας θυρωρός του ξενοδοχείου επίσης απωθήθηκε βίαια. Έτσι όμως περισπάστηκε η επίθεση των διαδηλωτών και η βασίλισσα μπόρεσε να ξεφύγει. Τραβώντας την Ειρήνη από το χέρι, κατευθύνθηκε με ταχύ βήμα, τρέχοντας σχεδόν, προς μια πάροδο. Βρήκε μια πόρτα μπροστά της, χτύπησε το κουδούνι και φάνηκε μια συμπαθητική νέα γυναίκα.

> *«Εἶμαι ἡ βασίλισσα τῆς Ἑλλάδος»*, είπε η Φρειδερίκη. *«Σᾶς παρακαλῶ νὰ μπῶ μέσα μὲ τὴν κόρη μου, γιατὶ ἔξω ὑπάρχουν ἄνθρωποι ποὺ θέλουν νὰ μᾶς βλάψουν».*

Η νεαρή γυναίκα τούς έκανε ευγενικά τόπο να περάσουν και έκλεισε πίσω της την πόρτα, ενώ στη γωνία του δρόμου ακουγόταν η οχλοβοή των διαδηλωτών. Η νοικοκυρά ήταν η Αμερικανίδα τραγουδίστρια Μάρτι Στήβενς. Καθησύχασε τις υψηλές επισκέπτριές της, τους προσέφερε ένα ποτό και κατόπιν ειδοποίησε τηλεφωνικά τους αρμοδίους πού βρισκόταν η βασίλισσα για να την παραλάβουν.

Η αφήγηση της βασίλισσας

Αυτή την περιγραφή έδωσαν τότε οι εφημερίδες της εποχής. Η ίδια η Φρειδερίκη στο βιβλίο της *Μέτρον Κατανοήσεως* δίνει τα γεγονότα ως εξής (*Ακρόπολις* των Αθηνών, 5 Ιουνίου 1971):

> *«Τὰ παιδιά μου κι ἐγὼ παρευρεθήκαμε εἰς τοὺς γάμους τῆς πριγκιπίσσης Ἀλεξάνδρας, εἰς τὴν Ἀγγλία. Προτοῦ πᾶμε στὸν πύργο τοῦ Οὐίνδσωρ, περάσαμε καὶ πάλι μερικὲς ἡμέρες στὸ "Κλάριτζ" τοῦ Λονδίνου. Ἐφθάσαμε ἀπόγευμα μὲ τὴν Εἰρήνη καὶ ἀπεφασίσαμε νὰ ἰδοῦμε λίγο τὶς βιτρίνες. Ἐβγήκαμε ἀπὸ τὸ ξενοδοχεῖο ἀπὸ τὴν πίσω πόρτα. Τὸ ἐνοικιασμένο αὐτοκίνητό μου εὑρισκόταν μπροστὰ στὴν πόρτα, ἀλλὰ εἶπα εἰς τὸν ὁδηγὸ ὅτι προτιμοῦσα νὰ περπατήσω. Ἀκολουθούμενες ἀπὸ ἕνα Ἄγγλο ἀστυνομικὸ ἡ Εἰρήνη κι ἐγὼ ἐπροχωρήσαμε στὸν δρόμο. Αἰφνιδίως, μία*

γυναίκα μὲ ἅρπαξε ἀπὸ τοὺς ὤμους καὶ μὲ στριφογύρισε. Ἀργότερα, ἔμαθα ὅτι ἦταν κάποια κυρία Ἀμπατιέλου, Ἀγγλὶς σύζυγος ἑνὸς φυλακισμένου Ἕλληνος κομμουνιστοῦ. Τὴν ἐποχὴ ἐκείνη δὲν εἶχα κὰν ἀκούσει οὔτε τὸ ὄνομά της, οὔτε τὸν ἀγῶνα της νὰ ἐπιτύχη μείωσι τῆς ποινῆς τοῦ συζύγου της. Ὡς σύζυγος, μπορῶ νὰ κατανοήσω πόση πίεσι ἤσκησαν οἱ συγκινήσεις ἐπάνω της.

»Ὁ ἀστυνομικὸς τὴν ἀπεμάκρυνε ἀπὸ μένα, καὶ μαζὶ μὲ τὴν Εἰρήνη ἐπεράσαμε γρήγορα στὸ ἀπέναντι πεζοδρόμιο, ὥστε νὰ φανῆ ὅτι δὲν εἴχαμε σχέσι μὲ τὸ ἐπεισόδιο. Ἄνθρωποι ποὺ κρατοῦσαν μεγάλα μπαστούνια, ἐπρόβαλαν ἀπὸ δύο γωνίες, ἀπηλευθέρωσαν τὴν γυναῖκα ποὺ ἐκραύγαζε κι ἔρριξαν τὸν ἀστυνομικό μου κατὰ γῆς. Ἡ γυναίκα ἔτρεξε πίσω μας, ξεφωνίζοντας καὶ βλασφημώντας.

»Ἐβαδίσαμε μὲ τὴν Εἰρήνη ὅλο καὶ πιὸ γρήγορα, ἐκάναμε μία γοργὴ στροφὴ κι εὑρεθήκαμε εἰς ἕνα ἀδιέξοδο στενό. Δὲν ἐφαινόταν κανένας ποὺ νὰ μπορῆ νὰ μᾶς βοηθήση. Ἦταν Σάββατο ἀπόγευμα καὶ τὸ συγκεκριμένο ἐκεῖνο στενὸ ἦταν ἄδειο. Ἐρώτησα τὴν Εἰρήνη, χωρὶς νὰ στραφῶ πρὸς τὰ πίσω: "Τί συμβαίνει τώρα;" κι ἐκείνη ἀπήντησε: ""Ολοι τρέχουν πίσω μας". Ἐκάναμε ἄλλη μία στροφή, κι εὑρεθήκαμε καὶ πάλι σὲ ἀδιέξοδο. Ἀπεφασίσαμε νὰ κτυπήσωμε δύο κουδούνια. Μιὰ πόρτα ἄνοιξε, μπήκαμε γρήγορα μέσα καὶ τὴν ἐκλείσαμε πίσω μας μὲ ἕνα γερὸ κτύπημα. Μιὰ χαριτωμένη νεαρὰ Ἀμερικανὶς κυρία μᾶς ἐκύτταζε ἔκπληκτη. Τῆς εἶπα: "Εἶμαι ἡ Βασίλισσα τῆς Ἑλλάδος. Μία ὁμάδα ἀπὸ ἄνδρες μὲ μεγάλα μπαστούνια τρέχει πίσω μας. Μποροῦμε νὰ μείνωμε λίγο ἐδῶ;" Ἡ κυρία ἦταν ἡ ἱκανότης προσωποποιημένη καὶ μᾶς ἐβοήθησε ὅσο καλύτερα μποροῦσε. Ὕστερα ἀπὸ λίγη ὥρα κατέφθασε ὁ ἀστυνομικός μου, ὁλότελα ἀναμαλλιασμένος καὶ ἀναστατωμένος. Τελικῶς, ἐπήγαμε σὲ κάτι φίλους μας, τὸν κύριο καὶ τὴν κυρία Νομικοῦ».

Οι αντιδράσεις στην επίθεση

Η επίθεση κατά της βασίλισσας προκάλεσε μεγάλη ταραχή στην Αθήνα, αλλά πολύ μικρότερη στο Λονδίνο. Η Ελλάδα τη μεθεπομένη έκανε διάβημα προς την Αγγλία. Ο υπουργός των Εξωτερικών Ευ. Αβέρωφ κάλεσε έναν σύμβουλο της βρετανικής πρεσβείας –ο πρεσβευτής ήταν ασθενής– και εξέφρασε «την μεγάλην στενοχωρίαν» και την «έκπληξιν» της ελληνικής κυβέρνησης για το επεισόδιο, αλλά η αγγλική πρεσβεία προσπάθησε να αποφύγει τις εξηγήσεις.

Στο μεταξύ όμως η κατάσταση είχε επιδεινωθεί στο Λονδίνο. Το ξενοδοχείο Κλάριτζ πολιορκούνταν πια νύχτα και ημέρα από ομάδες διαδηλωτών με τα ίδια πλα-

κάτ και με επικεφαλής πάντα την ακούραστη Αμπατιέλου. Και, 48 ώρες μετά την επίθεση του Σαββάτου, ενώ ξεκινούσε η «Ρολς-Ρόϋς» της βασίλισσας, πετάχτηκε πάνω ένας νεαρός Κύπριος φωνάζοντας «αμνηστεία, αμνηστεία» και κατάφερε τη γροθιά του στο τζάμι του βασιλικού αυτοκινήτου.

Ο νεαρός συνελήφθη, εισήχθη στο αυτόφωρο, αλλά ο Άγγλος δικαστής τον απάλλαξε. Αυτή όμως η δεύτερη επίθεση υπήρξε καίριο πλήγμα κατά του πρεσβευτή στο Λονδίνο Μιχαήλ Μελά. Είχε συγκλονιστεί από τον πρώτο διασυρμό της βασίλισσας. Τώρα, το βράδυ εκείνο, δέχτηκε τους δημοσιογράφους καταφανώς συντετριμμένος. Και, αμέσως μετά την αναχώρησή τους, σωριάστηκε χάμω από καρδιακή προσβολή και μεταφέρθηκε επειγόντως σε μια κλινική.

Πάντως, η πολιορκία του «Κλάριτζ» συνεχίστηκε, αλλά οι διαδηλωτές σε καμία εκδήλωση δεν προέβαιναν όταν πηγαινοέρχονταν τα άλλα μέλη της βασιλικής οικογένειας (ο διάδοχος, που είχε στο μεταξύ έρθει, και οι δύο πριγκίπισσες). Η Φρειδερίκη ξέφευγε με διάφορα τεχνάσματα και αφού κατέφθανε ισχυρή δύναμη της Σκώτλαντ Γυαρντ. Παρέστη όμως στους γάμους της Αλεξάνδρας και επέστρεψε –με πρωτοφανή μέτρα ασφαλείας– στην Αθήνα την 4η Μαΐου. Αλλά προηγουμένως ο υπουργός Εξωτερικών της Αγγλίας Χιουμ, με επιστολή του εξέφρασε τη λύπη του, κατά τρόπο που δεν στερούνταν χιούμορ:

> *«Θλιβόμεθα μεγάλως, διότι ἡ Ὑμετέρα Μεγαλειότης ἔσχε τοιαύτην ἐμπειρίαν...»*

Είναι αξιοπρόσεκτη η περιγραφή που δίνει η Φρειδερίκη για τα μετά την πρώτη επίθεση γεγονότα (στο ίδιο):

> *«Τὴν ἄλλη μέρα, ἡ ἱστορία παρουσιάσθηκε μὲ μεγάλους τίτλους εἰς τὶς ἑλληνικὲς ἐφημερίδες καὶ μία θύελλα ἀγανακτήσεως διέτρεξε τὴν χώρα μας. Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ κυρία Ἀμπατιέλου καὶ οἱ κομμουνισταὶ φίλοι της εἶχαν ἐγκατασταθῆ ἡμέρα καὶ νύκτα γύρω ἀπὸ τὸ ξενοδοχεῖο, κραυγάζοντας καὶ κρατώντας πλακὰτ μὲ συνθήματα ἐναντίον μου, ὁ βρεταννικὸς Τύπος ἀγνόησε κατ' ἀρχὴν τὸ ἐπεισόδιο, ὅταν ὅμως ἡ βρεταννικὴ κυβέρνησις ἐζήτησε ἐπισήμως συγγνώμην, καὶ αὐτὸ ἐδημοσιεύθη στὴν Ἑλλάδα, μερικὲς ἐφημερίδες ἄρχισαν νὰ μαίνωνται ἐναντίον "αὐτῆς τῆς φασίστριας Βασιλίσσης". Ἐκύτταξα τὸ "Νταίηλυ Ἐξπρὲς" καὶ εἶδα τὸν τίτλο του τῆς πρώτης σελίδος: "Τὴν θέλομε αὐτὴ τὴν προσκεκλημένη στὸν γάμο;". Τώρα ποὺ ὁ πόλεμος ἦταν τελειωμένος ἐδῶ καὶ 25 χρόνια, ὁ Τύπος ἔμοιαζε νὰ ἔχῃ ξεχάσει ὅτι ὁλόκληρο τὸ ἑλληνικὸ ἔθνος, συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς βασιλικῆς οἰκογενείας, εἶχε λάβει μέρος σ' αὐτόν, τόσο ἂν ὄχι καὶ περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλον σύμμαχο, πολεμώντας πρῶτα τὸν φασισμὸ καὶ ὕστερα τὸν ναζισμό».*

Από την ελληνική πλευρά καταβλήθηκε κάθε προσπάθεια να κλείσει το επεισόδιο χωρίς συνέπειες. Επρόκειτο να οργανωθεί μεγάλη λαϊκή υποδοχή στη Φρειδερίκη, αλλά ματαιώθηκε. Στο αεροδρόμιο του Ελληνικού την περίμεναν μόνο ο βασιλιάς, η κυβέρνηση, ο Άγγλος πρεσβευτής και οι λοιπές Αρχές. Η βασίλισσα συνομίλησε φιλόφρονα με τον πρεσβευτή Ραλφ Μάραιη λίγα λεπτά, ενώ ο πρωθυπουργός Κ. Καραμανλής παρακολουθούσε ένα μέτρο πιο πίσω χαμογελώντας. Αλλά ο μειδιών πρωθυπουργός δεν υποπτευόταν τι ύψιστη δοκιμασία τον περίμενε σύντομα.

Ο Ντε Γκωλ στην Αθήνα

Το επεισόδιο της Φρειδερίκης πέρασε γρήγορα στο περιθώριο. Πρόταση μομφής που κατέθεσε ο Γ. Παπανδρέου είχε άδοξο τέλος. Διεξήχθη συζήτηση υποτονική στις 6-10 Μαΐου που κατέληξε στην υπερψήφιση της κυβέρνησης. Τα πάντα ήταν χλιαρά και η ύφεση έγινε ακόμα περισσότερο καταφανής με την επίσκεψη του στρατηγού Ντε Γκωλ στην Αθήνα.

Ο Γάλλος πρόεδρος έφτασε στις 16 Μαΐου και κινήθηκε μέσα σε ένα τεράστιο «αστυνομικό τείχος». Υπήρχαν πληροφορίες ότι ο ΟΑΣ, μια ισχυρή τρομοκρατική οργάνωση στρατιωτικών και Γάλλων της Αλγερίας, είχε σκοπό να τον δολοφονήσει κατά την παραμονή του στην Αθήνα. Και η ελληνική αστυνομία έλαβε δρακόντεια μέτρα προστασίας του. Οκτώ χιλιάδες Έλληνες αστυνομικοί και χίλιοι Γάλλοι διατέθηκαν για τον σκοπό αυτό. Τα μέτρα άρχισαν προ ημερών, όταν η Διεύθυνση Αλλοδαπών εξέδωσε την υπ' αρ. 1 διαταγή:

> *«Παρακολουθήσατε κάθε Γάλλον ὑπήκοον ὁ ὁποῖος εἰσέρχεται εἰς τὸ ἑλληνικὸν ἔδαφος. Κίνδυνος εἰσόδου εἰς τὴν Ἑλλάδα ἑνὸς ἢ περισσοτέρων ἐκ τῶν ἐκτελεστῶν τοῦ ΟΑΣ».*

Τελικά ο Ντε Γκωλ έβαλε σε αμηχανία όλη εκείνη την τεράστια μάζα των αστυνομικών, γιατί εννοούσε στις περιοδείες του που έκανε στην Ελλάδα να εγκαταλείπει κάθε προστασία και να προσέρχεται στο πλήθος ανταλλάσσοντας άφθονες χειραψίες με τα πελώρια χέρια του. Αλλά η επίσκεψη του γραφικού Γάλλου προέδρου είχε μια ιδιάζουσα πολιτική σημασία: έδωσε την ευκαιρία μιας ανακωχής στον «ανένδοτο».

Είχε πράγματι δοθεί στα Ανάκτορα χοροεσπερίδα προς τιμήν του το βράδυ της άφιξης. Όλη η επίσημη Ελλάδα παρευρισκόταν. Και, καθώς οι βασιλείς δίπλα στο ζεύγος Ντε Γκωλ υποδέχονταν τους προσκεκλημένους τους, είδαν να καταφθάνουν οι ηγέτες της Ένωσης Κέντρου. Κατόπιν επιμονής του Σοφοκλή Βενιζέλου, είχε αποφασιστεί αυτή η εκδήλωση, που είχε ιδιαίτερη σημασία, γιατί, όταν πριν από λίγους μήνες επισκέφθηκε την Ελλάδα ο πρόεδρος της Ιταλικής Δημοκρατίας Σέννι, είχε εφαρμοστεί αυστηρότατα η πανηγυρική αποχή.

Την επομένη ο Ντε Γκωλ έδωσε δεξίωση στη Γαλλική Πρεσβεία. Ο βασιλιάς δεν

παρευρισκόταν. Λίγες ώρες προηγουμένως εισήχθη επειγόντως στον Ευαγγελισμό και υπέστη εγχείρηση σκωληκοειδίτιδας. Παρευρέθηκαν όμως οι ηγέτες της Ένωσης Κέντρου, ενισχύοντας την εντύπωση ότι ο «ανένδοτος» χαλαρωνόταν.

Η «Υπόθεση Λαμπράκη»

Είκοσι τέσσερις όμως ώρες μετά την αναχώρηση του Ντε Γκωλ, το βράδυ της 22ας Μαΐου 1963 συνέβαινε το αστάθμητο γεγονός που έμελλε να συγκλονίσει την Ελλάδα: ο βουλευτής της ΕΔΑ Γρηγ. Λαμπράκης έπεφτε θύμα επίθεσης των «παρακρατικών» της Δεξιάς στη Θεσσαλονίκη. Δεν σκοτώθηκε επιτόπου. Έμελλε να χαροπαλέψει επί αρκετές ημέρες έως ότου εκπνεύσει. Αλλά ο σάλος που προκάλεσε υπήρξε εξίσου σφοδρός με εκείνον που γέννησε η απόπειρα δολοφονίας του Ελευθερίου Βενιζέλου πριν από 30 χρόνια, τον Ιούλιο του 1933.

Πώς ακριβώς συνέβησαν τα πράγματα;

Την Τετάρτη 22 Μαΐου, στις 8.30′ το βράδυ, επρόκειτο να γίνει στη Θεσσαλονίκη, στο κέντρο Πικαντίλλυ, συγκέντρωση της Αριστερής οργάνωσης «Διεθνής Ύφεση και Ειρήνη». Ομιλητές θα ήταν ο βουλευτής της ΕΔΑ Γρηγόρης Λαμπράκης και ο δικηγόρος Πειραιώς Ρουσσόπουλος.

Οι δύο ομιλητές έφτασαν στη Θεσσαλονίκη αεροπορικώς στη 1.30′. Ο Λαμπράκης, πρωταθλητής της Ελλάδας και των Βαλκανίων στα άλματα, που διατήρησε τον τίτλο του επί 24 χρόνια –1935 έως 1959–, ήταν ταυτόχρονα και ένας γνωστός επιστήμονας: υφηγητής μαιευτικής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, διεκδικούσε την έδρα της ενδοκρινολογίας και είχε συγγράψει για τον σκοπό αυτό ογκώδες βιβλίο 1.800 σελίδων (*Κλινική Ενδοκρινολογία*). Ήταν, ταυτόχρονα με τη μαχητικότητα και το θάρρος του, δημοφιλής πρωτοπαλαιστής του «ανένδοτου».

Το κέντρο Πικαντίλλυ όπου θα γινόταν η συγκέντρωση βρισκόταν στην οδό Αριστοτέλους. Είχε λάβει η αστυνομία τα μέτρα της για την τήρηση της τάξης: από τις 2 μ.μ. ο αστυνομικός διευθυντής συνταγματάρχης Καμουτσής είχε εκδώσει τις διαταγές για να κινητοποιηθεί η εξής δύναμη της χωροφυλακής:

Έξι αξιωματικοί με 40 οπλίτες στο Ε′ Αστυνομικό Τμήμα της περιφέρειας.

Τρεις αξιωματικοί με 20 οπλίτες στο Γ′ Αστυνομικό Τμήμα.

Ένας λόχος του Γ′ Τάγματος Χωροφυλακής στον χώρο της Διεθνούς Εκθέσεως.

Συνολικά 15 αξιωματικοί και 128 οπλίτες. Αρκετά ισχυρή επάνδρωση του μηχανισμού αστυνόμευσης, που όμως είχε το εξής ασθενές σημείο, το οποίο θα μπορούσε να επιδράσει αργότερα στο ξετύλιγμα των γεγονότων: η δύναμη αυτή, κατά τις διαταγές που εκδόθηκαν, κινητοποιούνταν «προς πρόληψιν συγκρούσεως διαδηλώσεως μετά το πέρας της συγκεντρώσεως υπό των συμμετασχόντων της συγκεντρώσεως κομμουνιστών, ή ετέρων εκνόμων ενεργειών των». Αυτό τουλάχιστον βε-

βαίωσε ο επιθεωρητής Αρεοπαγίτης Γεωργίου, που ύστερα από ένα μήνα έκανε διοικητική ανάκριση για τα γεγονότα.

Έτσι όμως η αστυνομία είχε στραμμένες τις κεραίες της, τα κλομπ της και –εν ανάγκη– τις κάννες της προς την αριστερή πλευρά. Καμία πρόβλεψη για τη δεξιά πλευρά. Δεν υπολόγιζε σε βιαιότητες που θα προέρχονταν από εκεί.

Η συγκέντρωση όμως παρουσίασε μια απροσδόκητη ανωμαλία. Ξαφνικά, λίγη ώρα πριν από την έναρξή της, ο ιδιοκτήτης του Πικαντίλλυ αρνήθηκε να διαθέσει την αίθουσά του. Στην αρχή η επιτροπή των Οπαδών της Ειρήνης πήγε να τη ματαιώσει. Αλλά την τελευταία στιγμή αποφάσισε να την πραγματοποιήσει 500 μέτρα πιο πέρα, στην αίθουσα του Δημοκρατικού Συνδικαλιστικού Κινήματος, στη διασταύρωση των οδών Βενιζέλου και Ερμού. Άφησε λοιπόν ένα μέρος της έξω από το Πικαντίλλυ να ειδοποιεί τους προσερχόμενους και έσπευσε να εγκατασταθεί στη νέα αίθουσα, όπου άρχισε η συρροή των οπαδών από τις 7:30'. Ένα μεγάφωνο στημένο σε παράθυρο μετέδιδε γοερά τα συνηθισμένα σε τέτοιες περιπτώσεις Αριστερά συνθήματα: «Ειρήνη και αφοπλισμός», «Όχι άλλος πόλεμος», «Κάτω οι βάσεις του θανάτου», «Έξω τα Πολάρις».

Στο μεταξύ, όμως, μπροστά από το μέγαρο όπου ήταν η αίθουσα της συγκέντρωσης μαζεύτηκε ένα άλλο πλήθος. Δεν ήταν οπαδοί της Επιτροπής Ειρήνης.

Οι «αντιφρονούντες της Δεξιάς»

Αποτελούσαν μια μάζα ανθρώπων ποικίλης σύνθεσης και εμφάνισης, που οι επίσημες εκθέσεις θα τους αναφέρουν ως «αντιφρονούντας προς τους οπαδούς της Επιτροπής Ειρήνης». Στην πραγματικότητα ήταν μέλη οργανώσεων της Δεξιάς, από αυτούς που η τότε αντιπολίτευση αποκαλούσε «παρακρατικούς». Και εφάρμοζαν προκαθορισμένη δράση, σύμφωνα προς καταστρωμένα σχέδια: στις συγκεντρώσεις της Αριστεράς θα αντιπαρατάσσουν δικές τους αντισυγκεντρώσεις, με τις οποίες θα διαλύουν τις πρώτες. Εκείνη δε η θορυβώδης μάζα δεν έκρυβε τις εχθρικές της διαθέσεις. Και στα συνθήματα του μεγαφώνου απαντούσε με τις δικές της ρυθμικές κραυγές: «Έξω οι Βούλγαροι», «Η ΕΔΑ στη Βουλγαρία».

Η απαγωγή που δεν έγινε

Στις 8.15' είχε γεμίσει η αίθουσα της συγκέντρωσης. Τότε ο δικηγόρος Ι. Πάτσας, μέλος της Επιτροπής, ξεκίνησε για να φέρει τους ομιλητές. Όταν βγήκε από το κτίριο, δυσκολεύτηκε να ανοίξει δρόμο ανάμεσα στη μάζα των «αντιφρονούντων», που απέκλειε πια την είσοδο και παρεμπόδιζε άλλους Οπαδούς της Ειρήνης να προσέλθουν. Δεν τον πείραξε όμως κανείς, μολονότι φαίνεται ότι πολλοί τον γνώριζαν. Έφτασε στο ξενοδοχείο Κοσμοπολίτ που βρισκόταν εκεί κοντά, συνάντησε τον Λαμπράκη

και τον Ρουσσόπουλο και όλοι μαζί κατευθύνθηκαν προς το κτίριο της συγκέντρωσης.

Όταν όμως έφτασαν στην είσοδο, οι συγκεντρωμένοι πολίτες αναταράχτηκαν. Ακούστηκε η κραυγή:

«Ὁ Λαμπράκης εἶναι!»

Και αμέσως ένα πλήθος ατόμων χύθηκε πάνω στον βουλευτή, κραυγάζοντας. Δεν επρόκειτο για φραστική απλώς αποδοκιμασία. Γροθιές έπεσαν πάνω του, χέρια τον άρπαξαν, πόδια τον κλοτσούσαν. Αλλά ο πρωταθλητής αντέδρασε και μοιράζοντας γροθιές άνοιξε δρόμο ώς την πόρτα, ακολουθούμενος από τους συνοδούς του που κανείς δεν έθιξε. Η πόρτα άνοιξε, ο Λαμπράκης με τον Πάτσα ρίχτηκαν μέσα. Έκλεισε όμως αμέσως, και ο Ρουσσόπουλος έμεινε απέξω. Μωλωπισμένος, χτυπημένος στο μέτωπο, ο Λαμπράκης έγινε δεκτός από τους συγκεντρωμένους με ενθουσιασμό και με κραυγές οργής για την εναντίον του επίθεση. Αλλά, μόλις πέρασε η πρώτη στιγμή της έξαψης, μια ανήσυχη ερώτηση διέτρεξε την αίθουσα:

«Τί ἀπέγινε ὁ Ρουσσόπουλος;»

Και ακούστηκε η ανεύθυνη απάντηση:

«Τὸν ἀπήγαγαν καὶ τὸν κρατοῦν ὅμηρο...»

Τι είχε απογίνει πράγματι ο δικηγόρος Ρουσσόπουλος; Βλέποντας την πόρτα της εισόδου να κλείνει, ενώ περιβαλλόταν από εχθρική ατμόσφαιρα –δεν τον έθιξε όμως κανείς, αν και τον είδαν ότι συνόδευε τον Λαμπράκη–, έκανε μεταβολή και επέστρεψε στο ξενοδοχείο Κοσμοπολίτ. Η φήμη όμως ότι «απήχθη και κρατείται όμηρος» προκάλεσε έξαψη των πνευμάτων μέσα στην αίθουσα της συγκέντρωσης.

Ο δικηγόρος Πάτσας πήρε τότε στο τηλέφωνο τον διοικητή του Ε′ Τμήματος.

«Ἔχει ἀπαχθῆ ὁ κ. Ρουσσόπουλος», του είπε. *«Σπεύσατε νὰ τὸν σώσετε»*.

Την ίδια στιγμή, ο Λαμπράκης, που είχε αρχίσει την ομιλία του, ανέφερε την εξαφάνιση του δικηγόρου και τον φόβο του ότι τον κρατούν ως όμηρο. Στη διοίκηση χωροφυλακής απασχολήθηκαν με το ζήτημα. Και ο ίδιος ο συνταγματάρχης Καμουτσής πήρε μαζί του και τον ταγματάρχη Δόλκα και έσπευσαν στο ξενοδοχείο Κοσμοπολίτ. Ο Ρουσσόπουλος όμως βρισκόταν στο δωμάτιό του. Οι δύο αξιωματικοί της χωροφυλακής επικοινώνησαν μαζί του με το εσωτερικό τηλέφωνο και του πρότειναν:

«Ἂν θέλετε νὰ ἐπιστρέψετε, θὰ σᾶς συνοδεύσουμε ἐμεῖς ὥς τὴν εἴσοδο».

Εκείνος δέχτηκε και σε λίγο βρισκόταν στην αίθουσα της συγκέντρωσης. Η εμφάνισή του κατεύνασε τα πνεύματα των Οπαδών της Ειρήνης. Όχι όμως και των συγκεντρωμένων έξω από το κτίριο, που δεν άργησαν να εκδηλώσουν τα αισθήματά τους.

Ο πετροπόλεμος

Στο βήμα ήταν ακόμα ο Λαμπράκης. Και ξαφνικά ξέσπασε άγριος πετροπόλεμος, που μεταβλήθηκε σε γραφική ομηρική μάχη. Οι απ' έξω, οι «αντιφρονούντες», έρι-

χναν ομαδικά. Οι πέτρες έσπασαν τα παράθυρα και πολλές έπεσαν μέσα στην αίθουσα που τις άρπαζαν οι Οπαδοί της Ειρήνης και τις εκσφενδόνιζαν προς τα έξω. Άγριες φωνές ξεχύνονταν και από τις δύο πλευρές και ανταλλάσσονταν με πάθος βρισιές.

«Ἔξω οἱ Βούλγαροι», φώναζαν οι απ' έξω.

«Πουλημένοι, χαφιέδες», απαντούσαν οι άλλοι.

Τα πράγματα χειροτέρευαν, γιατί μια μεγάλη ομάδα εφόρμησε πάνω στην πόρτα και προσπαθούσε να την παραβιάσει για να εισορμήσει μέσα. Πιθανότατα θα το κατόρθωνε και θα ακολουθούσε εισβολή με άγνωστες συνέπειες. Αλλά εκείνη τη στιγμή κατέφθασαν οι πρώτοι χωροφύλακες με επικεφαλής τον διοικητή του Ε' Τμήματος. Απώθησαν τους επιτιθέμενους κατά της πόρτας, η κατάσταση όμως επιδεινωνόταν από στιγμή σε στιγμή και ο διοικητής ζήτησε ενίσχυση. Αμέσως εμφανίστηκε απόσπασμα με επικεφαλής τον ταγματάρχη Σέττα, που άρχισε να απωθεί το μαινόμενο πλήθος. Αλλά συγχρόνως ο διοικητής του Ε' Τμήματος μοίραρχος Παπατριανταφύλλου ανέβηκε στην αίθουσα και ζήτησε να σταματήσει το μεγάφωνο γιατί εκείνο ερέθιζε τους «αντιφρονούντες».

«Ὄχι, ὄχι, δὲν μπορεῖ νὰ σταματήση», είπε ο Λαμπράκης, σε έντονο ύφος. *«Καὶ ἐπὶ τῇ εὐκαιρία, ἰδοὺ πῶς μὲ κατήντησαν»*.

Του έδειχνε τους μώλωπες και το χτύπημα στο μέτωπο. Ο μοίραρχος τα κοίταξε με ενδιαφέρον και του είπε:

«Νὰ εἶσθε βέβαιος, ὅτι δὲν θὰ ἐπαναληφθῇ αὐτό».

Βαθμιαία έφταναν και άλλες δυνάμεις της χωροφυλακής και φαινόταν να αποκαθίσταται η τάξη. Τότε εθεάθη και ο επιθεωρητής χωροφυλακής στρατηγός Μήτσου να περιφέρεται με πολιτικά στον χώρο μπροστά στο κτίριο. Σε λίγο όμως γεννήθηκε το πρόβλημα: πώς θα αποχωρήσουν χωρίς να υποστούν επιθέσεις οι Οπαδοί της Ειρήνης; Γιατί οι ομιλητές τελείωσαν και οι συγκεντρωμένοι άρχισαν να κατεβαίνουν για να φύγουν.

Οι στιγμές ήταν κρίσιμες. Οι «αντιφρονούντες» αυτή την ευκαιρία μπορεί να περίμεναν. Ίσως να μην επρόκειτο να κάνουν τίποτε, αλλά η εντύπωση που έδιναν ήταν πως ετοιμάζονταν για επίθεση. Και οι επικεφαλής της χωροφυλακής διέταξαν την πιο άμεση ενέργεια: να αδειάσει η πλατεία. Αμέσως, πράγματι, οι άνδρες των αποσπασμάτων άρχισαν να σπρώχνουν το πλήθος σε βάθος προς τις οδούς Ερμού και Βενιζέλου – μπροστά στο κτίριο σε ευρεία έκταση δεν υπήρχαν παρά χωροφύλακες.

Το πρόβλημα όμως δεν είχε λυθεί, γιατί οι επιθέσεις μπορούσαν να γίνουν πιο κάτω. Ο συνταγματάρχης Καμουτσής μια λύση βρήκε: διέταξε να έρθουν αμέσως λεωφορεία να παραλάβουν τους Οπαδούς της Ειρήνης και να τους μεταφέρουν σε με-

γάλη απόσταση. Πράγματι, ο ανθυπομοίραρχος Σχοινάς έτρεξε στην οδό Σπανδωνή, όπου υπήρχε στάση λεωφορείων, και έφερε γρήγορα πέντε οχήματα.

Στο μεταξύ είχε αρχίσει η έξοδος από την αίθουσα. Πρώτος βγήκε στον δρόμο ο Λαμπράκης. Τον περιέβαλλαν οι Πάτσας, Τριανταφυλλίδης, Παπαδημητρίου, Καστρινός και Ρουσσόπουλος. Ο Λαμπράκης, αντικρίζοντας τον αστυνομικό διευθυντή Καμουτσή, τον πλησίασε και του είπε:

«Βλέπετε, συνταγματάρχα, αὐτὰ τὰ σημάδια; Εἶναι ἀπὸ γροθιὲς ἐκείνων τῶν ἀνθρώπων».

«Λυποῦμαι γι' αὐτό, ἀλλὰ δὲν τὸ προλάβαμε. Τώρα σᾶς συνιστῶ νὰ φύγετε μὲ τὰ λεωφορεῖα ποὺ φέραμε γιὰ νὰ μὴν ἔχουμε τὰ ἴδια».

«Σᾶς εὐχαριστοῦμε, ἀλλὰ δὲν δεχόμαστε. Θὰ πᾶμε μὲ τὰ πόδια».

Εκείνη τη στιγμή κάποιος του είπε:

«Ἔμαθες τί ἔγινε μὲ τὸν Τσαρουχᾶ;»

Η επίθεση κατά του βουλευτή

Ο βουλευτής Καβάλας της ΕΔΑ Τσαρουχάς δεν είχε έρθει στη συγκέντρωση. Βρισκόταν στα γραφεία του κόμματός του όταν έφτασε στ' αφτιά του η φήμη για την απαγωγή του Ρουσσόπουλου. Έτρεξε αμέσως στη διεύθυνση της αστυνομίας, αναζητώντας τον συνταγματάρχη Καμουτσή, αλλά τον πληροφόρησαν ότι παρακολουθούσε τα πράγματα έξω από τη συγκέντρωση.

Ο βουλευτής Τσαρουχάς έφτασε εκεί και έψαχνε να βρει τον συνταγματάρχη, ο οποίος όμως φορούσε πολιτικά και δεν τον διέκρινε. Κατευθύνθηκε τότε στην είσοδο του κτιρίου και ήθελε να χτυπήσει την πόρτα για να του ανοίξουν. Μόλις είχε τελειώσει την ομιλία του ο Λαμπράκης και ακουγόταν η θύελλα των χειροκροτημάτων. Εκείνη τη στιγμή δέχτηκε από πίσω δυο γερά χτυπήματα στο κεφάλι από κάποιον άγνωστο που εξαφανίστηκε μέσα στο πλήθος. Ο Τσαρουχάς αισθάνθηκε να τρέχει το αίμα του. Κανείς δεν τον βοήθησε. Κανείς δεν στράφηκε κατά του δράστη. Τραυματισμένος, ο βουλευτής απευθύνθηκε σε έναν ανθυπομοίραρχο εκεί κοντά:

«Μὲ τραυμάτισαν. Πρέπει νὰ μεταφερθῶ μὲ ἀσθενοφόρο. Ἔχω πάθει πρὶν ἀπὸ λίγον καιρὸ ἔμφραγμα τοῦ μυοκαρδίου καὶ φοβᾶμαι. Βοηθῆστε με σᾶς παρακαλῶ».

Ο ανθυπομοίραρχος στράφηκε στον μοίραρχο Παπατριανταφύλλου κι έψαξαν να βρουν κανένα ιδιωτικό αυτοκίνητο. Κατά σύμπτωση εκείνη τη στιγμή περνούσε ένα άδειο ασθενοφόρο του σταθμού Α' Βοηθειών στο οποίο επιβίβασαν τον ματωμένο Τσαρουχά. Αλλά, ενώ έμπαινε μέσα, ακούστηκε μια φωνή:

«Κάτω οἱ δολοφόνοι...»

Από την είσοδο του κτιρίου μια ομάδα νεαρών αποσπάστηκε από τη μάζα των «αντιφρονούντων» και χύθηκε πάνω στον βουλευτή.

Τον έσυραν έξω καί τον κακοποίησαν σκληρά. Και με μεγάλη προσπάθεια των αστυνομικών διασώθηκε για να μεταφερθεί στον σταθμό Α' Βοηθειών.

Το τρίκυκλο εφορμά

Στο μεταξύ ο Λαμπράκης με τους συνοδούς του συνέχιζαν την πορεία τους, όταν ξαφνικά ένα τρίκυκλο τρέχοντας ολοταχώς έπεσε πάνω τους. Παρέσυρε τον Λαμπράκη, τον έριξε χάμω και συνέχισε τον δρόμο του. Ένας άνθρωπος, εκτός του οδηγού, βρισκόταν στο αμάξωμα του τρίκυκλου. Ένας άλλος άνθρωπος πήδηξε αστραπιαία επάνω μόλις χτύπησε τον Λαμπράκη. Ήταν ο Χατζηαποστόλου, ένας από τους συνοδούς του, που όπως δήλωσε αργότερα «ήταν κάτι σαν σωματοφύλακάς του». Κι ενώ το τρίκυκλο έτρεχε ολοταχώς, ο Χατζηαποστόλου ρίχτηκε πάνω στον κοντόσωμο άνδρα του αμαξώματος.

Δεν δυσκολεύτηκε να τον εξουδετερώσει και τότε έπεσε πάνω στο κουβούκλιο του τρίκυκλου. Με τις γροθιές του χτυπούσε το κρυστάλλινο δεξί παράθυρο του οδηγού, για να τον αναγκάσει να σταματήσει. Το έσπασε γρήγορα, αλλά ο οδηγός εξακολουθούσε τον ξέφρενο δρόμο του. Τελικά όμως έστριψε στην οδό Τσιμισκή και στη διασταύρωσή της με την Καρόλου Ντηλ σταμάτησε τόσο απότομα, ώστε στο αμάξωμα οι δύο αντίπαλοι πετάχτηκαν κάτω. Στο σημείο εκείνο της διασταύρωσης στεκόταν ο υποδιοικητής της Πυροσβεστικής Υπηρεσίας Θεσσαλονίκης Παν. Παρταλίδης, φορώντας τη στολή του. Και έκπληκτος αντιλήφθηκε μπροστά στα μάτια του τη συνέχεια της κινηματογραφικής σκηνής.

Καθώς το τρίκυκλο στάθμευσε απότομα, εκείνος που βρισκόταν στο αμάξωμα έδωσε μια αιφνιδιαστική σπρωξιά στον Χατζηαποστόλου και τον πέταξε έξω, κάνοντάς τον να πέσει πάνω στην άσφαλτο. Ταυτόχρονα ο οδηγός, αφήνοντας τη μηχανή σε λειτουργία, πήδησε από τη θέση του κρατώντας στο χέρι του ένα κλομπ και άρχισε να χτυπά τον ξαπλωμένο Χατζηαποστόλου, ο οποίος έβαλε τις φωνές ζητώντας βοήθεια.

Τότε επενέβη ο Παν. Παρταλίδης. Άρπαξε τον οδηγό γερά από το μπράτσο, φωνάζοντας:

«Σταμάτα νὰ χτυπᾶς. Σὲ συλλαμβάνω...»

Η θέα της στολής επέδρασε αποφασιστικά. Ο οδηγός πραγματικά σταμάτησε το ξυλοκόπημα και έμεινε ακίνητος με το κλομπ στο χέρι, ενώ ο άλλος επιβάτης του τρίκυκλου το έβαζε στα πόδια.

«Σβῆσε τὴ μηχανή», πρόσταξε ο υποδιοικητής της Πυροσβεστικής, χωρίς να αφήσει το χέρι του.

Εκείνος συμμορφώθηκε σιωπηλός. Στο μεταξύ είχαν τρέξει μερικοί διαβάτες που παρακολούθησαν τη σκηνή, ενώ κατέφθασε και ο τροχονόμος χωροφύλακας Χαράλαμπος Ασπιώτης.

«Τί τρέχει ἐδῶ;» ρώτησε.

«Αὐτὸς χτυποῦσε ἐκεῖνον», φωνάξαν οι θεατές, δείχνοντας τον οδηγό και τον Χατζηαποστόλου, που τον βοηθούσαν να σηκωθεί.

Ο υποδιοικητής της Πυροσβεστικής το επιβεβαίωσε και του παρέδωσε τον οδηγό, ο οποίος τώρα φαινόταν πειθήνιος.

«Αὐτὸς πρέπει νὰ συλληφθῆ», του είπε.

«Γιατί τὸν χτυποῦσες;» ρώτησε ο τροχονόμος.

Εκείνος δεν απάντησε, αλλά ο χωροφύλακας τον κρατούσε από το γιακά, ενώ του πήρε το κλομπ. Στο μεταξύ, ο Παν. Παρταλίδης είχε κατευθυνθεί σε ένα περίπτερο εκεί δίπλα και τηλεφώνησε στην Άμεσο Δράση. Σε λίγο κατέφθασε το υπ' αρ. ΕΒΧ 867 αυτοκίνητο της χωροφυλακής με επιβαίνοντα τον ενωμοτάρχη Απ. Γεωργακόπουλο. Ο τροχονόμος τού παρέδωσε τον κρατούμενο και το κλομπ λέγοντας:

«Ἄδικος ἐπίθεσις ἐναντίον ἐκείνου».

Ο ενωμοτάρχης πήρε τον αριθμό του τρίκυκλου: 43.981. Και, ενώ ο τροχονόμος οδηγούσε τον Χατζηαποστόλου στον σταθμό Α' Βοηθειών, το αυτοκίνητο της Άμεσης Δράσης παραλάμβανε τον οδηγό για να τον μεταφέρει στο 5ο Αστυνομικό Τμήμα. Εκεί διαπιστώθηκε αμέσως η ταυτότητά του. Ήταν κάποιος μεταφορέας Σπύρος Γκοτζαμάνης, 35 ετών, κάτοικος Τριανδρίας. Ο σύντροφός του πάνω στο όχημα ονομαζόταν Εμμ. Εμμανουηλίδης. Από τη στιγμή εκείνη έμπαιναν πανηγυρικά στην ιστορία και αυτοί και το τρίκυκλό τους, για να γίνουν διασημότητες διεθνούς ολκής και φορείς μιας αμφίβολης δόξας.

Τώρα όμως γεννιόντουσαν τα αγωνιώδη ερωτήματα που επρόκειτο από εκεί και πέρα να δεσπόζουν δραματικά στις ψυχές και τα πνεύματα των Ελλήνων:

Γιατί εξαπέλυσε το τρίκυκλό του ο Γκοτζαμάνης κατά του Λαμπράκη;

Ήταν τυχαία ή εγκληματική ενέργεια;

Απέβλεπε σε απλό εκφοβισμό και ξεφεύγοντας από τον έλεγχο κατέληξε στον θανάσιμο τραυματισμό του βουλευτή;

Ή μήπως επρόκειτο για οργανωμένη επίθεση;

Και στην περίπτωση αυτή ποιοι στέκονταν πίσω από τον ανθρωπάκο του τρίκυκλου;

Στα ερωτήματα αυτά την απάντηση θα έδινε μόνο η Δικαιοσύνη. Ήταν υπόθεση αρκετά σοβαρή για να αφεθεί στο έλεος του πολιτικού πεζοδρομίου. Αλλά στο μεταξύ ο Λαμπράκης με συντριπτικό κάταγμα στο κρανίο, ημιθανής πια, είχε μεταφερθεί στο νοσοκομείο ΑΧΕΠΑ όπου χαροπάλευε.

Το αστάθμητο

Τη νύχτα της 22ας Μαΐου 1963, η είδηση του θανάσιμου τραυματισμού του Λαμπράκη, που ήχησε σαν βόμβα στη Θεσσαλονίκη και την Αθήνα, κατατρόμαξε πολλούς. Πιο πολύ τα στελέχη της Δεξιάς και ακόμα περισσότερο τον πρωθυπουργό Κ. Καραμανλή και όλη την κυβέρνηση.

Δεν ήταν δύσκολο να αντιληφθούν τι ανηλεή εκμετάλλευση του γεγονότος θα έσπευδε να κάνει, αρπάζοντας την απροσδόκητη ευκαιρία από τα μαλλιά, η αντιπολίτευση. Θα ενσωμάτωνε αμέσως την τραγωδία Λαμπράκη στον «ανένδοτο». Και ασφαλώς οι επιπτώσεις θα ήταν σε απροσδιόριστο βαθμό σοβαρές. Επρόκειτο για οδυνηρό αιφνιδιασμό της κυβερνητικής παράταξης. Και την ίδια εκείνη νύχτα, όταν αργά ο δημοσιογράφος Σάββας Κωνσταντόπουλος, διευθυντής της *Απογευματινής*, συνάντησε στο γραφείο του τον διευθυντή σύνταξης της *Ακροπόλεως*, του είπε βάζοντας το δάχτυλο τεντωμένο στον κρόταφό του:

«Βλέπεις τὸ ἀστάθμητο; Τί ρόλο θὰ παίξη τώρα στὴν ἱστορία...»

Ο Γ. Παπανδρέου έσπευσε να δηλώσει:

«Ἡ Ἕνωσις Κέντρου καταγγέλλει καὶ ἐνώπιον τοῦ Ἔθνους καὶ ἐνώπιον τῆς διεθνοῦς κοινῆς γνώμης, τὸν ἀρχηγὸν τῆς ΕΡΕ κ. Καραμανλῆν ὡς ἠθικὸν αὐτουργὸν τῆς πολιτικῆς δολοφονίας τοῦ βουλευτοῦ Λαμπράκη».

Ο πρωθυπουργός Κ. Καραμανλής αρκέστηκε να απαντήσει:

«Διὰ τὴν σημερινήν του δήλωσιν ὁ κ. Γ. Παπανδρέου θὰ ἐντρέπεται εἰς ὅλην του τὴν ζωήν».

Άρχιζε η πολιτική μάχη που θα τραυμάτιζε την κοινή γνώμη και θα μόλυνε την πολιτική ατμόσφαιρα επί χρόνια.

Στο μεταξύ η κυβέρνηση ενεργούσε προσπαθώντας να αποδείξει με κάθε τρόπο ότι ήταν τελείως αμέτοχη με τα γεγονότα. Ο υφυπουργός Δημοσίας Τάξεως Δαβάκης αμέσως είχε θέσει στη διάθεση του Υπουργείου τον διευθυντή της Αστυνομίας Θεσσαλονίκης συνταγματάρχη Καμουτσή. Και επρόκειτο για μέτρο αυστηρό. Δεν είχε ληφθεί ούτε στην περίπτωση της δολοφονίας του Χρήστου Λαδά το 1948, ούτε κατά τη δολοφονία του Ι. Ζεύγου το 1947, η οποία μάλιστα παρουσίαζε τόσες αναλογίες με του Λαμπράκη.

Συγχρόνως, ύστερα από σύντονη συνεννόηση με τον πρωθυπουργό, ο υπουργός Δικαιοσύνης Κ. Παπακωνσταντίνου έσπευδε στη μακεδονική πρωτεύουσα. Έφτασε στις 2.15′ το μεσημέρι και κατευθείαν από το αεροδρόμιο πήγε ολοταχώς στο νοσοκομείο ΑΧΕΠΑ. Εκεί ο Λαμπράκης χαροπάλευε ήδη, ενώ σε άλλο δωμάτιο επούλωνε τις πληγές του ο δεύτερος κακοποιηθείς βουλευτής της ΕΔΑ Τσαρουχάς.

Ο γερός, ρωμαλέος πρωταθλητής κειτόταν ημιθανής. Ο διευθυντής της χειρουρ-

γικής κλινικής του νοσοκομείου καθηγητής Καβαντζαράκης ήταν απελπισμένος. «Δεν νομίζω πως θα επιζήσει», είπε δραματικά στον υπουργό και στον γενικό γραμματέα Βορείου Ελλάδος Χολέβα, που με αγωνία τον ρωτούσαν. «Το πλήγμα που έλαβε στη βρεγματική χώρα είναι καίριο».

Πραγματικά, ο Λαμπράκης διατηρούνταν τεχνητά στη ζωή με ορρούς και διάφορα μέσα ασταθούς αποτελεσματικότητας. Ο εγκέφαλος δεν λειτουργούσε και το αναπνευστικό κέντρο είχε επίσης νεκρωθεί. Μηχανικά συγκρατούνταν η αναπνοή και η λειτουργία της καρδιάς.

Καταστενοχωρημένος ο Κ. Παπακωνσταντίνου έφυγε από το νοσοκομείο, για να μεταβεί στον Εισαγγελία και να κάνει σύσκεψη εισαγγελέων, με την επίμονη εντολή να επιταχυνθούν οι ανακρίσεις.

> *«Ὅλο τὸ κράτος»*, δήλωσε κατόπιν στους δημοσιογράφους, *«θὰ τεθῇ στὴν διάθεσι τῶν δικαστικῶν ἀρχῶν. Οὐδεὶς ἔνοχος θὰ διαφύγῃ τὴν ἐφαρμογὴν τοῦ νόμου».*

Το απόγευμα αναχωρούσε στην Αθήνα για να αναφέρει στον Κ. Καραμανλή, ενώ έφτανε στη Θεσσαλονίκη ο αρχηγός της Χωροφυλακής στρατηγός Βαρδουλάκης, που δήλωσε:

> *«Ἦλθα κατ' ἐντολὴν τοῦ πρωθυπουργοῦ, διὰ νὰ ἐπιβλέψω ὥστε νὰ διεξαχθοῦν διοικητικαὶ ἀνακρίσεις ταχεῖαι καὶ ἀδιάβλητοι».*

Ο Λαμπράκης χαροπαλεύει

Στο μεταξύ η απεγνωσμένη προσπάθεια για τη ζωή του Λαμπράκη συνεχιζόταν στο νοσοκομείο ΑΧΕΠΑ. Το χειρουργείο είχε γίνει πεδίο μιας σκληρής επιστημονικής μάχης, ενώ από έξω ανέμεναν με αγωνία οι δύο αδελφές και η μητέρα του θύματος. Η λεπτή, ξανθή σύζυγός του έφτασε την επομένη, γιατί το ένα από τα παιδιά τους ήταν βαριά άρρωστο. Αλλά, ενώ μέσα στο νοσοκομείο βασίλευαν η αγωνία της στοργής και το επιστημονικό άγχος, ολόγυρα από το βαρύ κτίριο συσσωρευόταν η πολιτική έξαψη. Πυκνά πλήθη κόσμου σχημάτιζαν τεράστιο κλοιό, ενώ η ΕΔΑ ζητούσε να γίνει συλλαλητήριο στην πλατεία Αριστοτέλους, το οποίο απαγορεύτηκε. Η ατμόσφαιρα ήταν ηλεκτρισμένη και οι Αρχές έπαιρναν ανήσυχες εντατικά μέτρα τάξης.

Στο χειρουργείο του ΑΧΕΠΑ βασίλευε πια η απελπισία. Η κυβέρνηση, την ίδια νύχτα του θανάσιμου τραυματισμού, είχε στείλει με κρατικό αεροπλάνο τον νευροχειρουργό καθηγητή Οικονόμου, ο οποίος τον εξέτασε αμέσως. Η διάγνωσή του ευθυγραμμιζόταν με του καθηγητή Καβαντζαράκη:

> *«Οὐσιαστικῶς εἶναι ἤδη νεκρός. Δέκα πέντε λεπτὰ μετὰ τὸ πλῆγμα ποὺ ἐδέχθη, εἶχε πάψει πλέον νὰ ζῇ. Τώρα εἶναι ἀμφίβολον ἂν ὑπάρχῃ περιθώριο καὶ διὰ θαῦμα ἀκόμη».*

Ωστόσο, αποφασίστηκε να κάνει ο καθηγητής Οικονόμου ανάτρηση του κρανίου, ως απεγνωσμένο μέτρο σωτηρίας. Η ανάτρηση έγινε με επιτυχία, αλλά ο ζωντανός-νεκρός δεν αναστήθηκε. Δεν κατέθεσαν όμως τα όπλα οι επιστήμονες. Η κινητοποίησή τους έγινε σε διεθνή κλίμακα. Και στο νοσοκομείο της Θεσσαλονίκης συνέρρεαν οι παγκόσμιες αυθεντίες της νευροχειρουργικής.

Με σπασμωδική δραστηριότητα μεταφέρθηκαν στην Ελλάδα βιαστικά ο Σκώτος Ντοτ από το Εδιμβούργο, ο Ούγγρος Λάζλο Ζόλνταν από τη Βουδαπέστη, ο Σοβιετικός Αλεξέι Σίλκωφ από τη Μόσχα, ο Τσέχος Ιωσήφ Παυλόφσκυ από την Πράγα. Έφτασαν κατά ομάδες, οι δύο μέσω Αθηνών, οι άλλοι απευθείας στη Θεσσαλονίκη, και η κυβέρνηση είχε κινητοποιήσει όλα τα μέσα για να είναι δυνατή η ταχύτατη παρουσία τους στο νοσοκομείο. Η δεύτερη ομάδα έπεσε σε τρομερή ανοιξιάτικη καταιγίδα, στην οποία κινδύνεψε το αεροπλάνο τους. Το επεισόδιο εκείνο έκανε πιο δραματικό το «ντεκόρ» της τραγωδίας.

Αλλά ήδη είχε αρχίσει η πολιτική κινητοποίηση. Τους διαπρεπείς ξένους γιατρούς τούς περίμεναν και στο αεροδρόμιο του Ελληνικού και της Μίκρας πλήθη πολιτών που τους υποδέχονταν με ενθουσιώδεις κραυγές, χειροκροτήματα και ρυθμικά συνθήματα: «Σώστε τον Λαμπράκη!» Έκπληκτοι εκείνοι έδειχναν πως δυσκολεύονταν να συγχωνεύσουν τις δυναμικές εκδηλώσεις με την επιστημονική τους αποστολή. Αλλά τους περίμεναν ζωηρότερες εντυπώσεις όταν έφταναν στο νοσοκομείο ΑΧΕΠΑΝ.

Οι ξένοι ειδικοί

Πρώτος ήρθε το απόγευμα της 25ης Μαΐου ο Ούγγρος καθηγητής Λάζλο Ζόλνταν. Και αντίκρισε ένα μεγάλο πλήθος που ξέσπασε σε αληθινή θύελλα επευφημιών, ενώ σωροί από προκηρύξεις σκορπίζονταν στην ανθρώπινη μάζα, αλλά έπεφταν και στον ίδιο τον ξένο επιστήμονα. Οι εκδηλώσεις όμως πήραν ακόμα μεγαλύτερες διαστάσεις όταν έφτασαν ο Τσέχος και ο Ρώσος. Οι δύο καθηγητές σηκώθηκαν στους ώμους και μεταφέρθηκαν θριαμβευτικά μέσα στο νοσοκομείο, ενώ επί ολόκληρα λεπτά χαλούσε ο κόσμος από το βροντερό σύνθημα: «Σώστε τον Λαμπράκη! Σώστε τον Λαμπράκη!» Συγχρόνως το κύμα των προκηρύξεων κάλυπτε το αυτοκίνητο των δύο ξένων, έτσι που κατά έναν ανταποκριτή «έμοιαζε με όχημα περιοδεύοντος υποψηφίου βουλευτού».

Χρειάστηκε η παρέμβαση ισχυρής δύναμης χωροφυλακής για να αποκατασταθεί η ησυχία γύρω από το νοσοκομείο και να απωθηθούν οι μόνιμοι διαδηλωτές, οι οποίοι συνέχιζαν ακούραστα τις εκδηλώσεις τους εξ αποστάσεως.

Τι γινόταν όμως μέσα στον θάλαμο, όπου ο Λαμπράκης έδινε την έσχατη μάχη οπισθοφυλακών της ζωής του, με τη μακρινή υπόκρουση των ρυθμικών συνθημάτων;

«Νὰ ποιά εἶναι ἡ εἰκόνα ποὺ ἀντικρύζει κανεὶς ὅταν εἰσέρχεται εἰς τὸν ὑπ' ἀριθ. 158 θάλαμον τοῦ νοσοκομείου ΑΧΕΠΑ. Βλέπει τὸ στῆθος τοῦ βουλευτοῦ Λαμπράκη νὰ ανασηκώνεται μὲ τὴν βοήθεια τοῦ εἰδικοῦ μηχανήματος καὶ αὐτὴ εἶναι ἡ μοναδικὴ ἔνδειξις ζωῆς. Τὸ ἐν λόγω μηχάνημα τροφοδοτεῖ μὲ ὀξυγόνον τὴν καρδίαν, ἡ ὁποία πάλλει μέν, ὅμως εἶναι ἀνίκανος νὰ στείλη αἷμα εἰς τὸν ἐγκέφαλον. Καὶ εἴδομεν μίαν συγκλονιστικὴν εἰκόνα: Κάποιο χέρι ἐγύρισε τὸν διακόπτην τοῦ μηχανήματος καὶ ἀμέσως τὸ στῆθος τοῦ Λαμπράκη ἔπαψε νὰ ἀνασηκώνεται. Εἶχε πεθάνει ἀκόμη καὶ τὸ σῶμα του. Τὸ ἴδιο χέρι ἐγύρισε τὸν διακόπτην, τὸ μηχάνημα ἤρχισε νὰ ἐπαναλειτουργῆ καὶ τὸ ἀνασήκωμα τοῦ στήθους ἐπανελήφθη».

Αυτή τη ζωντανή περιγραφή έδωσε ο δημοσιογράφος Ν. Παπαδόπουλος εκείνες τις ημέρες, που εισέδυσε στον μισοσκότεινο καταθλιπτικό χώρο όπου ο Λαμπράκης, χωρίς να σκέφτεται, χωρίς να βλέπει, χωρίς να αισθάνεται, χωρίς να ακούει, χωρίς –με μια λέξη– να ζει, ανάμενε τον λυτρωμό του από την επίμονη περίπτυξη της επιστήμης. Και αυτή την εικόνα αντίκρισε ο Ούγγρος νευροχειρουργός Λάζλο Ζόλνταν, που έφτασε πρώτος στη Θεσσαλονίκη. Τον συνόδευαν στον θάλαμο 158 οι Έλληνες καθηγητές Καβαντζαράκης και Συμεωνίδης και ο προϊστάμενος της Ιατροδικαστικής Υπηρεσίας Δημήτρης Καψάσκης, που είχε έρθει από την Αθήνα.

Ήδη ο διάσημος Ούγγρος νευροχειρουργός είχε συμφωνήσει με τους Έλληνες επιστήμονες κατά την ενημέρωσή του:

«Δὲν γίνεται τίποτα πιά, ἀφοῦ εἶναι ἔτσι. Καμμιὰ ἀνθρώπινη δύναμις δὲν μπορεῖ νὰ τὸν σώση».

Ο θάνατος

Θέλησε όμως, σαν έσχατη ενέργεια, να κάνει ανάτρηση του κρανίου. Οδηγήθηκε αμέσως στον θάλαμο 158, αλλά, τη στιγμή που ήταν έτοιμος να αρχίσει, ο Δημ. Καψάσκης παρατήρησε:

«Δηλαδή, ἡ ἀνάτρησις δὲν θὰ ἔχη οὐσιαστικὴν σημασίαν, θὰ ἔχη πειραματικὸν χαρακτῆρα».

«Δυστυχῶς, ἔτσι εἶναι, ἀλλὰ πρέπει νὰ τὴν κάνουμε», απάντησε ο Ούγγρος.

«Ἐν τοιαύτη περιπτώσει, σεῖς θὰ προηγηθῆτε ἁπλῶς στὸ ἔργο μου», προσέθεσε ο Καψάσκης. *«Δὲν θὰ κάνετε ἀνάτρησιν, ἀλλὰ νεκροτομήν...»*

«Τὸ βλέπω. Ἔχετε δίκαιον», είπε ο Ζόλνταν.

Και προχώρησε. Άνοιξε τη δεξιά πλευρά του κρανίου και διαπίστωσε το συντριπτικό κάταγμα. Άνοιξε κατόπιν και την αριστερή και φάνηκε η σύνθλιψη της εγκεφα-

λικής ουσίας σ' εκείνη την πλευρά. Δεν είχε τίποτε άλλο να κάνει, παρά να ξανακλείσει το κέλυφος. Η επέμβαση είχε γίνει χωρίς τη χρήση αναισθητικών. Τι χρειάζονταν; Ο Λαμπράκης δεν επρόκειτο να αισθανθεί τον παραμικρό πόνο. Ήταν ουσιαστικά νεκρός, με τις κόρες των οφθαλμών διασταλμένες ακριβώς όπως του νεκρού.

Σε λίγο κατέφθασαν οι τρεις άλλοι ξένοι νευροχειρουργοί, οι οποίοι, συνοδευόμενοι από τον Ζόλνταν, τους Έλληνες καθηγητές και τον Δ. Καψάσκη, έκαναν τη δική τους επίσκεψη. Συμφώνησαν καθ' όλα με τους άλλους. Και θεώρησαν περιττό να αποπειραθούν την παραμικρή επέμβαση.

«Κρατοῦμε στὴ ζωὴ ἕναν νεκρό. Ἕναν ἄνθρωπο ποὺ ἔχει πεθάνει ἀπὸ τὶς 9.30' τὸ βράδυ τῆς 22ας Μαΐου. Δηλαδὴ 15 λεπτὰ ἀπὸ τὴν στιγμὴ ποὺ ἔπαθε τὸ κτύπημα».

Αυτή ήταν η τελευταία δήλωση των γιατρών.

Ακολούθησαν μερικές ακόμη αγχώδεις ώρες, που η πίεση του Λαμπράκη άρχισε να σημειώνει ραγδαία πτώση. Παρά τις απεγνωσμένες προσπάθειες, δεν κατέστη δυνατό να συγκρατηθεί η πτώση. Και την 1.22' πρωινή της 27ης Μαΐου, μετά από 99 ακριβώς ώρες πάλη με τον θάνατο, ο άτυχος βουλευτής είχε υποκύψει.

Πώς χτυπήθηκε ο Λαμπράκης;

Στο σημείο αυτό είναι αναγκαία μια παρέκβαση:

Πώς ακριβώς σκοτώθηκε ο Λαμπράκης;

Το θανατηφόρο κάταγμα οφειλόταν στην πτώση του, όταν το τρίκυκλο έπεσε πάνω του, τον γκρέμισε και τον τσαλαπάτησε;

Ή είχε χτυπηθεί προηγουμένως με λοστό είτε με κλομπ από κάποιον και κατόπιν πέρασε από πάνω του το τρίκυκλο;

Με άλλα λόγια: το συντριπτικό κάταγμα το έπαθε όρθιος ή όταν έπεσε;

Η διαλεύκανση αυτού του σημείου έχει μεγάλη σημασία και όταν διεξήχθη η εκδίκαση της υπόθεσης στο Κακουργιοδικείο Θεσσαλονίκης (Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1966) απασχόλησε το δικαστήριο περισσότερο από καθετί άλλο.

Τριάμισι χρόνια ανακρίσεων, βουλευμάτων και δημόσιων συζητήσεων και 65 ημέρες ακροαματικής διαδικασίας (τόσες δικάσιμες διήρκεσε η ιστορική εκείνη δίκη) δυσκολεύτηκαν απίστευτα για να διαλύσουν το σκοτάδι, το οποίο όμως είχε τόσες σοβαρές πολιτικές προεκτάσεις. Γιατί από την απάντηση στο ερώτημα εξαρτιόταν κατά μεγάλο μέρος ο βαθμός προπαρασκευής της επίθεσης κατά του Λαμπράκη και ο χαρακτηρισμός της: αν ήταν οργανωμένη δολοφονία ή αν ήταν εσκεμμένη επί-

θεση μεν, η οποία όμως δεν απέβλεπε στον θάνατό του, αλλά απλώς σε μια τρομοκρατική επίδειξη.

Πολλοί άνθρωποι ήταν δίπλα στον Λαμπράκη στη δραματική εκείνη σκηνή, όταν μέσα σε λίγα δευτερόλεπτα βρέθηκε ξαπλωμένος χάμω. Αλλά η σύγχυσή τους ήταν τόσο μεγάλη, ώστε οι καταθέσεις και οι περιγραφές τους έρχονταν σε πλήρη σύγκρουση στις λεπτομέρειές τους. Και οι δύο εκδοχές υποστηρίζονταν.

Οι δύο εκδοχές

Κάποιος –και αυτός έπρεπε να είναι ο Εμμ. Εμμανουηλίδης– πλησίασε τον Λαμπράκη από πίσω, κρατώντας ένα κλομπ ή λοστό. Και, τη στιγμή που το τρίκυκλο έφτανε ολοταχώς, κατάφερε το μοιραίο πλήγμα το οποίο προκάλεσε το θανάσιμο κάταγμα στο κρανίο του Λαμπράκη. Ενώ δε ο βουλευτής γκρεμιζόταν χάμω με συντριμμένο κεφάλι, ο δράστης πηδούσε στο τρίκυκλο, το οποίο είχε φτάσει στο μεταξύ, προφανώς γι' αυτό τον σκοπό: να τον φυγαδεύσει. Μόνο που την ίδια στιγμή έκανε το άλμα του στο τρίκυκλο και ο σωματοφύλακας του Λαμπράκη Χατζηαποστόλου.

Αν αυτή η εκδοχή ήταν ορθή, τότε επρόκειτο για πλήρως σχεδιασμένη «ανθρωποκτονία εκ προμελέτης», με όλες τις δραματικές πολιτικές επιπτώσεις.

Κατά τη δεύτερη εκδοχή: Στο τρίκυκλο επέβαιναν τόσο ο οδηγός Γκοτζαμάνης όσο και ο Εμ. Εμμανουηλίδης. Εφόρμησε το όχημα κατά της ομάδας που κινούνταν μαζί με τον Λαμπράκη στο κατάστρωμα της οδού Βενιζέλου –με σκοπούς όχι φονικούς, αλλά οπωσδήποτε προφανείς–, έπεσε πάνω στον Λαμπράκη, τον παρέσυρε, κι εκείνος κατά την πτώση του έπαθε το τρομερό κάταγμα.

Οι διαφωνίες των μαρτύρων γύρω από τις δύο εκδοχές υπήρξαν εκπληκτικές. Αλλά το κυριότερο: υπήρχαν και διαφωνίες επιστημονικές. Τον Λαμπράκη νεκροτόμησαν τόσο ο προϊστάμενος της Ιατροδικαστικής Υπηρεσίας Δ. Καψάσκης, όσο και ο καθηγητής Καβαντζαράκης και ο ιατροδικαστής Ροβύθης. Ο Δ. Καψάσκης, που τον είχε εξετάσει και νεκροζώντανο, αλλά παρίστατο και στην ανάτρηση που ενέργησε ο Ούγγρος νευροχειρουργός Ζόλνταν, αποφάνθηκε αμέσως –και τότε δεν είχε προκύψει ακόμα καμιά πολιτική διαφοροποίηση σχετικά με τις δύο εκδοχές– ότι το κάταγμα το υπέστη ο Λαμπράκης κατά την πτώση του.

Αντίθετα, όμως, κατά την εκδίκαση της υπόθεσης στο Κακουργιοδικείο Θεσσαλονίκης, τόσο ο καθηγητής Καβαντζαράκης όσο και ο συνάδελφός του Αλεξ. Συμεωνίδης, όπως και ο ιατροδικαστής Ροβύθης και δύο ακόμη γιατροί, υποστήριξαν ότι ο Λαμπράκης επλήγη όρθιος: το δικαστήριο τελικά τάχθηκε με τον ιατροδικαστή Δ. Καψάσκη: τραυματισμός κατά την πτώση.

Η δικαστική απόφαση μείωνε τη βαρύτητα του εγκλήματος, αλλά δεν είχε ουσια-

στικά τόση σημασία. Γιατί εκείνο που δέσποζε στην τεράστια αυτή υπόθεση ήταν ότι, ανεξαρτήτως του βαθμού ενοχής των δραστών, υπήρχαν Δεξιές οργανώσεις που είχαν προορισμό να τρομοκρατούν και να καταπνίγουν κάθε δραστηριότητα της Αριστεράς, άσχετα αν αυτή ήταν τελείως νόμιμη ή όχι. Και θα ήταν αδύνατη η ύπαρξη και η δράση αυτών των οργανώσεων χωρίς κάλυψη –ή έστω γνώση και ευμενή ανοχή– των κρατικών υπηρεσιών, οπωσδήποτε δε των εκάστοτε προϊσταμένων του υφυπουργείου Δημοσίας Ασφαλείας. Ήταν το «παρακράτος». Εξίσου όμως ουσιαστικό ήταν ένα άλλο επίσης βαρυσήμαντο γεγονός. Ότι η παράταξη που ζημιωνόταν από τη δράση του παρακράτους δεν ήταν η αντικυβερνητική. Ήταν η κυβερνητική. Η ΕΡΕ θα πλήρωνε βαριά λύτρα με την «Υπόθεση Λαμπράκη» στους μαθητευόμενους μάγους της.

Το ταξίδι του νεκρού

Από τη στιγμή που ο Λαμπράκης έγινε και τυπικά νεκρός –στη 1.22′ το πρωί της 27ης Μαΐου 1963–, άνεμος ανησυχίας έπνευσε στην Ελλάδα. Ένα νέο πρόβλημα γεννιόταν: η ΕΔΑ και ο «ανένδοτος» θα αξιοποιούσαν το γεγονός με βίαιες εκδηλώσεις;

Αμέσως τέθηκαν στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη οι αστυνομικές δυνάμεις σε κατάσταση αυστηρής επιφυλακής, και ισχυρά τμήματα χωροφυλακής με εξάρτυση μάχης κατέλαβαν θέσεις γύρω από το νοσοκομείο ΑΧΕΠΑ. Ο στρατός πάντως δεν κινήθηκε. Η πολιτική μορφή του θανάτου άρχισε μέσα στο νοσοκομείο, ενώ γινόταν η νεκροτομή και η ταρίχευση του πτώματος. Η κυβέρνηση αμέσως αποφάσισε να διαθέσει ειδικό αεροπλάνο για να μεταφέρει στην Αθήνα τη σορό και τους συγγενείς, πράγμα που στις 3 το πρωί ήρθε να αναγγείλει στην κυρία Λαμπράκη ο νομάρχης Θεσσαλονίκης Μανουσόπουλος. Αλλά ο βουλευτής της ΕΔΑ Βασίλης Ευφραιμίδης, που βρισκόταν συνεχώς στο νοσοκομείο, δήλωσε εκ μέρους της χήρας:

> *«Ἡ κυρία Λαμπράκη δὲν μπορεῖ νὰ ταξιδεύσῃ ἀεροπορικῶς. Ἐπιθυμία της εἶναι νὰ μεταφερθῇ ἡ σορὸς σιδηροδρομικῶς».*

Η λύση αυτή δεν άρεσε στην κυβέρνηση, γιατί φοβόταν επεισόδια κατά τη διαδρομή. Ο υπουργός Βορείου Ελλάδος Μανέντης έσπευσε στις 4 το πρωί στο νοσοκομείο για να μεταπείσει την οικογένεια του νεκρού. Προσέκρουσε όμως σε άρνηση του βουλευτή Ευφραιμίδη, ο οποίος ξερά τόνισε ότι οπωσδήποτε η μεταφορά θα γινόταν με το τρένο, και όρισε μάλιστα ώρα αναχώρησης την 3.17′ απογευματινή. Ειδοποιήθηκε τότε η Αθήνα και σε λίγο έπαιρνε στο τηλέφωνο τον Ευφραιμίδη ο ίδιος ο πρόεδρος της Βουλής Κ. Ροδόπουλος. Ακολούθησε συνδιάλεξη μίας ώρας χωρίς να μεταπεισθεί ο βουλευτής και τελικά ο Ροδόπουλος κατέληξε:

> *«Ἡ κυβέρνησις ἐπιμένει νὰ χρησιμοποιηθῇ ἀεροπλάνο».*

«Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἡ οἰκογένεια Λαμπράκη θὰ κάνῃ ὅ,τι νομίζει», απάντησε ο Ευφραιμίδης.

Ατμόσφαιρα έντασης είχε σχηματιστεί, αλλά τελικά η κυβέρνηση υποχώρησε: η μεταφορά θα γινόταν με το τρένο.

Για τον σκοπό αυτό διατέθηκε από το κράτος ειδική αμαξοστοιχία που την αποτελούσαν ένα φορτηγό βαγόνι –για το φέρετρο– και δύο επιβατικά, στα οποία επιβιβάστηκαν δύναμη 100 ανδρών της χωροφυλακής, η οικογένεια Λαμπράκη, δύο βουλευτές της ΕΔΑ και μερικοί δημοσιογράφοι.

Δεν σημειώθηκαν επεισόδια ούτε κατά την αναχώρηση ούτε κατά τη διαδρομή. Η έκτακτη αμαξοστοιχία έτρεχε ολοταχώς. Είχε ρυθμιστεί η κυκλοφορία ώστε να μην αναγκαστεί να σταματήσει πουθενά. Περνούσε αστραπιαία από μικρούς και μεγάλους σταθμούς και μία στάση μόνο έγινε, στα Στύρφακα, για να εξυπηρετηθεί η χήρα Λαμπράκη. Είχε καταληφθεί από πόνους του στομάχου μετά τον Δομοκό και ειδοποιήθηκε το Λιανοκλάδι να προμηθευτεί από τη Λαμία «όκτινουμ». Το φάρμακο πράγματι παραλήφθηκε και παραδόθηκε στο Λιανοκλάδι, στον οδηγό άλλης αμαξοστοιχίας, η οποία εξόρμησε αμέσως προς συνάντηση του τρένου με τη σορό, που πραγματοποιήθηκε στα Στύρφακα.

Οι ανησυχίες υπήρχαν για την άφιξη στον σταθμό Αθηνών. Την προηγουμένη είχε γίνει στο Πασαλιμάνι συλλαλητήριο με ζωηρά επεισόδια, στα οποία τραυματίστηκαν 18 αστυνομικοί και 5 πολίτες. Αλλά η διοίκηση της ΕΔΑ υποσχέθηκε να τηρηθεί απόλυτη τάξη σε όλη τη διαδικασία της κηδείας και της ταφής. Και πραγματικά, όταν έφτασε το τρένο, το μεγάλο πλήθος που είχε συγκεντρωθεί έδειξε απόλυτη πειθαρχία. Η ίδια ηρεμία τηρήθηκε στη διάρκεια του σύντομου προσκυνήματος στον μικρό ναό του Αγίου Ελευθερίου –κοντά στη Μητρόπολη– όπου μεταφέρθηκε η σορός.

Η κηδεία του Λαμπράκη

Στις 4 το απόγευμα της 28ης Μαΐου έγινε η κηδεία από τον μητροπολιτικό ναό. Δίπλα σε όλη την ηγεσία της Αριστεράς και της Ένωσης Κέντρου παρίστατο και ο πρόεδρος της Βουλής Κ. Ροδόπουλος, ενώ την ΕΡΕ αντιπροσώπευε ο Λεων. Δερτιλής. Το πλήθος υπήρξε τεράστιο, αλλά τηρήθηκε στάση παραδειγματική. Ακολούθησε η νεκρική πομπή και ταφή στο Α΄ Νεκροταφείο, στη διάρκεια της οποίας έγιναν προσπάθειες της αστυνομίας να επιβλέπεται η ανθρώπινη μάζα για να αποτραπούν έκτροπα. Είναι όμως έξω από κάθε αμφισβήτηση ότι δεν απωθήθηκαν τα πλήθη ούτε σημειώθηκε καμία άξια μνείας συμπλοκή.

Η έκρηξη που όλοι φοβόντουσαν δεν έγινε. Ήταν απόφαση σωφροσύνης εκ μέρους της Αριστεράς και της Ένωσης Κέντρου. Αλλά κάθε άλλο παρά αποτελού-

σε εκδήλωση ύφεσης ή πρόθεση να εγκαταλειφθεί η ευκαιρία πολιτικής εκμετάλλευσης της υπόθεσης Λαμπράκη. Αυτό το αντιλήφθηκε η κυβέρνηση όταν σε λίγο ο Γενικός Γραμματέας του ΟΗΕ Ου Θαντ ελάμβανε το εξής τηλεγράφημα από την Αθήνα:

> *«Κόμμα τῆς ΕΔΑ καταγγέλλει ὅτι κυβέρνησις Καραμανλῆ ἥτις ἐξώπλισε δολοφόνους βουλευτοῦ καὶ μάρτυρος εἰρήνης Γρηγορίου Λαμπράκη, ἐξαπέλυσε κῦμα ἀγρίας ἀστυνομικῆς τρομοκρατίας ἵνα παρεμποδίση ἑλληνικὸν λαὸν ἐκφράση διαμαρτυρίαν καὶ μετάσχη κηδείαν. Ἑκατοντάδες πολιτῶν τραυματίαι, ἄλλαι ἑκατοντάδες συλληφθέντες διαρκουσῶν ἀγριοτάτων ἐπιθέσεων ἀστυνομίας ὑποστηριζομένης ὑπὸ μπράβων παρακρατικῶν νεοφασιστικῶν ὀργανώσεων...»*

Ότι η εικόνα που μετέδιδε το τηλεγράφημα της ΕΔΑ προς τον γενικό γραμματέα τού ΟΗΕ ήταν τελείως ψευδής αποδεικνύεται από το απλούστατο γεγονός ότι την επομένη της κηδείας το επίσημο όργανο της Αριστεράς, η *Αυγή*, κατά την εκτενή της περιγραφή, τίποτα δεν αναφέρει για εκείνα τα τρομερά αιματηρά έκτροπα. Τουναντίον, έγραφε δίνοντας πιστοποιητικό της ηρεμίας και της τάξης που επικράτησαν – τάξης στην οποία ομολογουμένως συνέβαλε ο μηχανισμός της ΕΔΑ:

> *«...Ὁ κόσμος πειθαρχεῖ στοὺς ἡγέτες, ποὺ τοὺς ἔχει γνωρίσει δίπλα του στὶς πιὸ σκληρὲς δοκιμασίες. Καὶ ἀρχίζει ἡ ἀποχώρηση. Οἱ δρόμοι κατακλύζονται ἀπὸ τὸ λαὸ ποὺ ἐπιστρέφει σιωπηλός, συγκρατημένος, πρὸς τὸ κέντρο τῆς Ἀθήνας. Οἱ κεντρικοὶ δρόμοι παίρνουν καὶ πάλι τὴ συνηθισμένη τους ὄψη...»*

Η σύγκριση των δύο κειμένων είναι μια μαρτυρία της έκτασης που επρόκειτο να αποκτήσει η αξιοποίηση εκείνου του θανάτου. Ο Γ. Παπανδρέου την ημέρα αυτή είχε πει:

> *«Ἠρεμία πρὶν ἀπὸ τὴν καταιγίδα. Ὁ Καραμανλῆς ἀπὸ δῶ καὶ πέρα θὰ μάχεται μὲ τὸν Λαμπράκη. Ἡ "ὑπόθεσις Λαμπράκη" θὰ τὸν ρίξη ἀπὸ τὴν πρωθυπουργία σύντομα».*

Την πτώση όμως του Καραμανλή την προκάλεσε μια άλλη, απροσδόκητη υπόθεση. Αλλά οπωσδήποτε ο θάνατος του Λαμπράκη είχε πια κλονίσει από τα θεμέλια το κυβερνητικό οικοδόμημα.

Το βασιλικό ταξίδι

Τη νύχτα της 21ης Απριλίου 1963, όταν έφτασε από το Λονδίνο η εκπληκτική και δυσκολοπίστευτη είδηση ότι η βασίλισσα Φρειδερίκη κυνηγήθηκε και προπηλακίστηκε στους δρόμους της αγγλικής πρωτεύουσας, η κυβέρνηση, όπως ήταν επόμενο, καταθορυβήθηκε, όσο ίσως και η βασιλική οικογένεια. Ο πρωθυπουργός κατα-

στενοχωρημένος συγκάλεσε την επομένη σύσκεψη των επιτελών του, για να εξετάσουν την κατάσταση που είχε δημιουργηθεί. Και συγκεντρώθηκαν αμέσως ο αντιπρόεδρος Π. Κανελλόπουλος, ο υπουργός Εξωτερικών Ευ. Αβέρωφ, ο πρόεδρος της Βουλής Κ. Ροδόπουλος και ο υπουργός Εμπορίου Π. Πιπινέλης.

Στη δραματική εκείνη σύσκεψη δεν εξετάστηκε μόνο ο τρόπος αντιμετώπισης του απίθανου επεισοδίου. Αλλά τώρα πλανιόταν το φάσμα του άλλου επίσημου ταξιδιού των βασιλέων στην Αγγλία, που είχε προγραμματιστεί για τις 9 Ιουλίου. Και οι επιτελείς της ΕΡΕ συμφώνησαν: το ταξίδι αυτό δεν μπορούσε και δεν έπρεπε να γίνει.

Τι θα συνέβαινε αν υφίστατο ανάλογη επίθεση και τη φορά αυτή η Φρειδερίκη ή και ο Παύλος μαζί; Βέβαια δεν θα ήταν εποικοδομητικό ούτε για τις αγγλοελληνικές σχέσεις ούτε για την αξιοπρέπεια του ελληνικού κράτους να επαναληφθεί το συγκλονιστικό φαινόμενο της φοβερής εκείνης ημέρας ή κάτι παραπλήσιο: μια μάζα διαδηλωτών να κυνηγά για να ξυλοκοπήσει τη βασίλισσα της Ελλάδας, η οποία πανικόβλητη να ζητά άσυλο στην πρώτη ανοιχτή πόρτα που θα συναντούσε.

Εκείνος που υπερθεμάτιζε ήταν ο Π. Πιπινέλης. Δεν θίχτηκε από τον προπηλακισμό της Φρειδερίκης μόνο ο υπουργός. Αλλά πληγώθηκε ο αφοσιωμένος φίλος του Θρόνου. Να κυνηγιέται στους δρόμους η άνασσα, η σύζυγος και αναπληρωτής του ανώτατου άρχοντα! Για τον Πιπινέλη αποτελούσε ασύλληπτο και εξωφρενικό έγκλημα. Και ήταν κατηγορηματικότατος:

«Ὄχι! Ἡ ἐπίσημος ἐπίσκεψις πρέπει νὰ ματαιωθῇ».

Ο βασιλιάς και το ταξίδι

Η κυβερνητική απόφαση ελήφθη και ο Κ. Καραμανλής θα την ανέφερε αμέσως στον βασιλιά. Η πρώτη κρούση έγινε την ίδια ημέρα που η βασίλισσα επέστρεψε: την 4η Μαΐου. Ενώ την ανέμεναν στο αεροδρόμιο, ο πρωθυπουργός είχε την ευκαιρία να υποδείξει στον Παύλο ότι θα έπρεπε να εξεταστεί αν ήταν σκόπιμη πια η επίσημη βασιλική επίσκεψη. Ο βασιλιάς δεν έδειξε να αντιδρά. Ζήτησε μόνο να μη ληφθούν οριστικές αποφάσεις πριν επιστρέψει από μια περιοδεία στην Πελοπόννησο, που επρόκειτο να αρχίσει την επομένη.

Μετά την επιστροφή όμως ο Καραμανλής δεν μπόρεσε να δει τον Παύλο. Ανάκτορα και κυβέρνηση άλλωστε ήταν απασχολημένοι με την υποδοχή του Ντε Γκωλ. Αλλά, στο μεταξύ, ο Άγγλος υπουργός των Εξωτερικών Χιουμ είχε δηλώσει ότι το ταξίδι θα γίνει οπωσδήποτε και τη 17η Μαΐου το αμερικανικό πρακτορείο «Ασσοσσιέιτεντ Πρες» μετέδιδε από την Αθήνα:

«Πηγαὶ προσκείμεναι πρὸς τὰ ἀνάκτορα ἐξέφραζον τὴν βεβαιότητα ὅτι ἡ βασιλικὴ ἐπίσκεψις θὰ πραγματοποιηθῇ ὡς ἔχει προγραμματισθῇ, παρὰ

τὰς ἀπειλὰς συγκροτήσεως νέων διαδηλώσεων εἰς τὸ Λονδῖνον κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἐπισκέψεως».

Ταυτόχρονα, στο Λονδίνο, ο Πήτερ Μωλ, γενικός γραμματέας του συλλόγου «Οδοιπόροι της Ειρήνης», δήλωνε:

«Ἑτοιμάζομεν διαδηλώσεις τῆς ὀργανώσεώς μας ἐναντίον τοῦ βασιλικοῦ ζεύγους τῆς Ἑλλάδος. Σχεδιάζομεν τὶς ἐκδηλώσεις αὐτὲς γιατὶ μᾶς ἀπηγορεύθη τὸ Πάσχα νὰ ὀργανώσομε στὴν Ἀθήνα πορεία διαμαρτυρίας γιὰ τοὺς πυρηνικοὺς ἐξοπλισμούς. Ἀλλὰ καὶ γιατὶ θέλομεν νὰ ἀνακινήσωμεν τὸ θέμα τῶν κρατουμένων τῆς δημοκρατίας στὸ ἑλληνικὸν βασίλειον».

Παρέμβαση της Φρειδερίκης

Ο Κ. Καραμανλής θέλησε να συναντήσει αμέσως τον βασιλιά, ενώ ο Ντε Γκωλ είχε ήδη φτάσει στην Αθήνα. Αλλά τη νύχτα της 19ης Μαΐου, όπως είδαμε, ο Παύλος εισαγόταν επειγόντως στον Ευαγγελισμό. Η συνάντηση κατ' ανάγκην αναβλήθηκε. Τρεις όμως ημέρες αργότερα, ενώ ο βασιλιάς βρισκόταν ακόμα στο νοσοκομείο, ο υπουργός Εξωτερικών Ευ. Αβέρωφ έφερνε στον πρωθυπουργό το εξής μήνυμα της Φρειδερίκης:

«Ὁ βασιλεὺς ἐπιθυμεῖ νὰ πραγματοποιηθῇ ἡ ἐπίσημος ἐπίσκεψις στὴν Ἀγγλία. Θὰ ἐνοχληθῇ ἂν ὁ Καραμανλῆς ἐπιμείνῃ νὰ ἀναβληθῇ».

Η παρεμβολή εκείνη της βασίλισσας στενοχώρησε τον Καραμανλή. Είχε πείρα των αναμείξεών της και γνώριζε τις προσωπικές τις διαθέσεις απέναντί του. Εξάλλου, διάχυτη ήταν η πεποίθηση στην κυβέρνηση ότι η Φρειδερίκη ήθελε διακαώς να πραγματοποιηθεί το ταξίδι. Και για λόγους προσωπικού της γοήτρου μετά τους προπηλακισμούς της του Απριλίου, αλλά ίσως, όπως έλεγαν, και επειδή η επίσημη υποδοχή της από τον διασημότερο Θρόνο του κόσμου τη γοήτευε.

Ανήσυχος τώρα ο πρωθυπουργός για την ανάμειξη εκείνη, ζήτησε με περισσότερη επιμονή συνάντηση με τον βασιλιά, που στις 27 Μαΐου είχε βγει από τον Ευαγγελισμό. Παραδόξως όμως ο Παύλος ανέβαλλε και δεν τον δέχτηκε παρά την 8η Ιουνίου, μολονότι είχε παρεμβληθεί η υπόθεση Λαμπράκη που έσειε από τα θεμέλια ολόκληρη την Ελλάδα. Ήταν Σάββατο η ημέρα εκείνη. Και αυτό το Σαββατοκύριακο (8-9 Ιουνίου 1963) έγινε η μεγάλη στροφή.

Το κρίσιμο Σαββατοκύριακο

Τα γεγονότα του ιστορικού τούτου διημέρου αξίζει να τα αναπτύξουμε. Τα παραθέτουμε με βάση τη μεταγενέστερη αφήγηση του ίδιου τού Κ. Καραμανλή προς δημοσιογράφο φίλο του. Οι διάλογοι που παρατίθενται αποδίδονται σύμφωνα προς

την ανωτέρω αφήγηση. Το όλο χρονικό δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα *Ακρόπολις* των Αθηνών την 21η-23η Μαρτίου 1973 και δεν διαψεύστηκε από καμία πλευρά, μολονότι υπήρχαν πρόσωπα που θα μπορούσαν να το κάνουν. Και νά τι συνέβη το κρίσιμο εκείνο Σαββατοκύριακο:

Σάββατο 8 Ιουνίου 1963: Ώρα 11η πρωινή, ο πρωθυπουργός Κ. Καραμανλής έφτασε στα Ανάκτορα Τατοΐου. Έγινε δεκτός αμέσως από τον βασιλιά εγκάρδια, στο ιδιαίτερο γραφείο του. Και διεξήχθη ο εξής περίπου διάλογος για το επίμαχο θέμα:

> *«ΒΑΣΙΛΕΥΣ: Ὥστε θεωρεῖτε ὁπωσδήποτε ἀναγκαῖον νὰ ἀναβληθῆ τὸ ταξίδι, Πρόεδρε;*
>
> *»ΚΑΡΑΜΑΝΛΗΣ: Μεγαλειότατε, ἡ κρίσις τῆς κυβερνήσεως παραμένει σταθερά. Θεωροῦμε τὸ ταξίδι ἐπικίνδυνον. Ἡ ἀτμόσφαιρα εἶναι δυσμενής στὸ Λονδῖνον. Οἱ Ἐργατικοὶ βάλλουν κατὰ τοῦ ἑλληνικοῦ Θρόνου καὶ κατὰ τῆς κυβερνήσεως. Οἱ κομμουνισταὶ τοῦ Λονδίνου, Ἄγγλοι καὶ Ἕλληνες, ὀργανώνουν ἀποδοκιμασίας σας. Ποία βεβαιότης ὑπάρχει ὅτι δὲν θὰ ἐπιτύχουν τὸν σκοπόν τους, παρὰ τὰ μέτρα τῆς ἀγγλικῆς ἀστυνομίας;*
>
> *»ΒΑΣΙΛΕΥΣ: Ὅλα αὐτὰ τὰ λαμβάνω ὑπ' ὄψιν. Ἀλλὰ τί θὰ γίνη μὲ τὴν βασίλισσαν Ἐλισάβετ, ἡ ὁποία μᾶς ἐκάλεσε; Δὲν θὰ θιγῆ μὲ τὴν ἄρνησί μας;*
>
> *»ΚΑΡΑΜΑΝΛΗΣ: Θὰ τῆς ἐξηγήσωμεν τοὺς λόγους. Ἐλπίζομεν νὰ τοὺς κατανοήση. Ἀλλὰ ἡ μὴ κατανόησίς των δὲν θὰ εἶναι τὸ μεῖζον κακόν».*

Η συζήτηση συνεχιζόταν σ' αυτό το πνεύμα επί μερικά ακόμα λεπτά. Ο βασιλιάς φαίνεται μάλλον να πείθεται ή, ακριβέστερα, να κλίνει προς την πρωθυπουργική θέση. Τον απασχολεί όμως κυρίως η Ελισάβετ. Πώς δεν θα θεωρήσει ως προσβολή την απόρριψη της πρόσκλησης;

> *«Μὰ θὰ τῆς ὑπογραμμισθῆ ὅτι δὲν πρόκειται περὶ ματαιώσεως ἢ ἀπορρίψεως, ἀλλὰ περὶ ἀναβολῆς μέχρις ὅτου δημιουργηθοῦν εὐνοϊκώτεραι συνθῆκαι»*, τονίζει ο Καραμανλής.

Τότε ρίχνεται η ιδέα οι εξηγήσεις προς τη βασίλισσα της Αγγλίας να γίνουν με επιστολή που θα της κομίσει ο διάδοχος Κωνσταντίνος. Η ιδέα ενθουσιάζει τον Παύλο. Δεν έχει πει όμως ακόμα το οριστικό «ναι». Δείχνει μια αναβλητικότητα, σαν να θέλει προηγουμένως να συμβουλευτεί κάποιο ακόμα πρόσωπο. Λέγει κατόπιν:

> *«Λοιπόν, κατ' ἀρχὴν θὰ ἔλεγα σύμφωνοι, ἀλλὰ ἄφησέ με νὰ τὸ σκεφθῶ λίγο ἀκόμη. Ἂς διακόψουμε τώρα καὶ ἔλα ξανὰ τὸ ἀπόγευμα νὰ τὰ ποῦμε ἄλλη μιὰ φορὰ καὶ νὰ τελειώνουμε».*

Ο πρωθυπουργός δυσαρεστείται και ανησυχεί με εκείνη την αναβολή. Προσπαθεί

να τερματίσουν τώρα τη συζήτηση, να αποσπάσει τη βασιλική συγκατάθεση. Φοβάται τις παρεμβολές που θα σφηνωθούν στις σκέψεις του βασιλιά στις ώρες που θα μεσολαβήσουν ώς το απόγευμα. Αλλά ο Παύλος δεν δέχεται. Έτσι ο Καραμανλής αναγκάζεται να συμφωνήσει. Καλά, θα γυρίσει το απόγευμα.

Σηκώνεται ο πρωθυπουργός να φύγει, ο βασιλιάς τον συνοδεύει πάντα εγκάρδιος στην πόρτα. Και εκεί, τη στιγμή που θα χωρίσουν, ο γελαστός ανώτατος άρχοντας ρωτά απροσδόκητα, ενώ ακουμπά φιλικά και το χέρι του στον ώμο του πρώτου συμβούλου του:

«Ἄν ἐπιμείνω νὰ γίνῃ τὸ ταξίδι, τί θὰ κάνῃς;»

Ο Καραμανλής στρέφει προς αυτόν και με σταθερότητα απαντά:

«Τότε θὰ παραιτηθῶ, Μεγαλειότατε...»

Είναι η κρίσιμη στιγμή. Η αποφασιστική εξήγηση. Το χαμόγελο φεύγει από το εγκάρδιο πρόσωπο του βασιλιά. Και δηλώνει με ζωηρότητα:

«Ἔ, ὄχι κι ἔτσι, Πρόεδρε! Δὲν εἴπαμε κι ἔτσι...»

Απροσδόκητη αναβολή

Στις 12 ακριβώς της 8ης Ιουνίου 1963 το πρωθυπουργικό αυτοκίνητο επανέφερε τον Κ. Καραμανλή στην Αθήνα. Μία ώρα διήρκεσε η ακρόαση. Ο πρωθυπουργός εργάστηκε στο πολιτικό γραφείο, προσπαθώντας να συγκροτήσει τις σκέψεις του, ώστε κατά την απογευματινή συνάντηση να αντιμετωπίσει κάθε βασιλική αντίδραση. Αλλά στη 1:30' τον κάλεσαν στο τηλέφωνο από τα Ανάκτορα. Και με έκπληξή του άκουσε τον ίδιο τον βασιλιά να του λέει:

«Κύριε πρόεδρε, θὰ σᾶς παρακαλοῦσα ἡ ἀπογευματινὴ συνάντησίς μας νὰ ἀναβληθῇ».

Ο πρωθυπουργός ξαφνιάστηκε.

«Μεγαλειότατε, ὑπάρχει σοβαρὰ ἀνάγκη;»

Ο βασιλιάς δεν απάντησε ευθέως.

«Θὰ ἤθελα νὰ ἔλθετε τὴν Δευτέρα τὸ πρωΐ».

«Μά Μεγαλειότατε, γιατί αὐτὴ ἡ ἀναβολή; Ἐγὼ νομίζω ὅτι πρέπει νὰ γίνῃ ἡ συνάντησις. Ἤδη ὁ Τύπος θορυβεῖ, στὴν Ἀγγλία ἡ ἀντιπολίτευσις δημιουργεῖ ζητήματα. Πρέπει νὰ τελειώνουμε τὸ ταχύτερον».

«Ὄχι, πρόεδρε, ἐγὼ ἐπιμένω. Ἄσε με νὰ τὸ σκεφθῶ καλὰ τὸ Σαββατοκύριακο. Τὴν Δευτέρα τὸ πρωΐ στὶς 10.30 ' σὲ περιμένω καὶ τὸ ρυθμίζουμε τελεσιδίκως».

Ο πρωθυπουργός δεν μπορούσε να επιμείνει. Αναγκάστηκε να συναινέσει.

Εκείνη η αναβολή δεν ήταν βέβαια φυσιολογική. Κάποιοι θα παρενέβησαν για να επηρεάσουν τον βασιλιά. Τι ακριβώς συνέβη; Η λογικότερη εκδοχή είναι ότι η τε-

λευταία φράση του Καραμανλή: «Τότε θα παραιτηθώ, Μεγαλειότατε» (αν ο βασιλιάς επέμενε να γίνει το ταξίδι) υπήρξε μοιραία.

Η τελική αναμέτρηση

Ξαφνικά το ανακτορικό περιβάλλον, με τη Φρειδερίκη επικεφαλής, αντιλήφθηκε ότι κρατούσε στα χέρια του το αποφασιστικό όπλο. Δεν είχε παρά να πείσει τον βασιλιά να επιμείνει, οπότε αυτομάτως ο Καραμανλής θα παραιτούνταν. Πρώτη λοιπόν επιβαλλόμενη ενέργεια θα ήταν να μην πραγματοποιηθεί η απογευματινή συνάντηση του Σαββάτου. Και στο διάστημα μέχρι τη Δευτέρα θα μπορούσε να πειστεί ο Παύλος να επιμείνει στην πραγματοποίηση του ταξιδιού.

Η εκδοχή αυτή δεν στηρίζεται σε στοιχεία. Αλλά φαίνεται τουλάχιστον αληθοφανής, υπό το πρίσμα των κατοπινών γεγονότων. Και πράγματι, όταν τη Δευτέρα 10 Ιουνίου ο πρωθυπουργός ανέβηκε στα Ανάκτορα, πάλι την 11η πρωινή, βρήκε τον βασιλιά αλλαγμένο. Ακολούθησε ο διάλογος:

«Μεγαλειότατε, κατελήξατε σὲ ὁριστικὰς ἀποφάσεις γιὰ τὸ ἐπίσημο ταξίδι στὴν Ἀγγλία;»

«Ἐσεῖς, πρόεδρε, ἐπιμένετε στὶς δικές σας;»

«Βεβαίως, Μεγαλειότατε, καὶ ἐπιτρέψατέ μου νὰ σᾶς τὶς ἀναπτύξω ἄλλη μία φορά».

«Ναί, πρόεδρε, ὅλοι οἱ συλλογισμοί σας ὀρθοί. Ἀλλὰ φοβοῦμαι ὅτι ἐπισκιάζονται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ Βασίλισσα Ἐλισάβετ θὰ προσβληθῆ ἀπὸ τὴν ἄρνησίν μας. Ἐφ' ὅσον ἡ κυβέρνησίς της μᾶς ἀναμένει, σημαίνει ὅτι ἐγγυᾶται τὴν τάξιν. Συνεπῶς ἡ δική μας ἄρνησις στρέφεται ὄχι κατὰ τῆς ἀγγλικῆς κυβερνήσεως, ἀλλὰ κατὰ τοῦ προσώπου της. Ἔτσι θὰ τὸ πάρη».

«Ἀλλ' αὐτὰ τὰ εἴχαμε συζητήσει, Μεγαλειότατε, τὸ Σάββατον. Καὶ εἴχαμε συμφωνήσει ὅτι ὁ Διάδοχος θὰ τῆς ἐπέδιδε ἐπιστολὴν ἡ ὁποία θὰ τὴν ἔπειθεν».

«Ναί, ἀλλὰ σκέφθηκα περισσότερο τὸ πρᾶγμα. Καὶ φοβοῦμαι ὅτι ἡ Ἐλισάβετ θὰ τὸ θεωρήση προσβολήν. Καὶ δὲν εἶναι ἐθνικῶς συμφέρον νὰ ὑπάρχουν προστριβὲς μεταξὺ τῶν Θρόνων Ἑλλάδος-Ἀγγλίας. Γι' αὐτὸ θὰ ἦταν προτιμότερον νὰ πραγματοποιηθῆ τὸ ταξείδι. Γιατί δὲν τὸ ἀποδέχεσθε, νὰ συμφωνήσουμε καὶ νὰ τελειώση αὐτὸ τὸ ζήτημα;»

Είναι φανερή η αναιροπή των διαθέσεων του βασιλιά, ο οποίος ρωτά:

«Σεῖς εἶσθε ἀμετάπειστος, πρόεδρε;»

«Μάλιστα, Μεγαλειότατε».

«Καὶ τί θὰ γίνη ἂν ἐγὼ ἐπιμείνω;»

«Ὅ,τι σᾶς εἶπα τὸ Σάββατο. Θὰ παραιτηθῶ».

Τη φορά αυτή ο βασιλιάς δεν διαμαρτύρεται με εκείνο το εγκάρδιο: «Ε, όχι κι έτσι, Πρόεδρε... Δεν είπαμε κι έτσι». Ακούει ψυχρά τη δήλωση του πρωθυπουργού. Και σηκώνεται για να δώσει τέλος στην ακρόαση. Δεν κόβει τελείως το σχοινί:

«Τότε αὔριο πάλιν. Ἐλᾶτε ξανὰ καὶ τὰ λέμε ἄλλη μιὰ φορά, γιὰ νὰ τελειώνουμε».

Ώρα 11.30'. Ο Καραμανλής αναχωρεί. Και στις 7 το βράδυ δεχόταν την επίσκεψη του Χοϊδά, αρχηγού του γραφείου του βασιλιά, ο οποίος τού είπε:

«Ἀντελήφθην τὸ πρωῒ κύριε Πρόεδρε, ὅτι δὲν συμφωνήσατε καθ' ὅλα μὲ τὸν βασιλέα».

«Πράγματι δὲν κατελήξαμε εἰς συμφωνίαν. Ἀλλ' εἰς τὸν βασιλέα ἐναπόκειται νὰ συμφωνήση. Ἐγὼ ἐξέθεσα τὰς ἀπόψεις τῆς κυβερνήσεως, ἡ ὁποία δὲν ἔχει λόγον νὰ μεταβάλη γνώμην διότι, ἁπλούστατα, οὐδὲν ἐμεσολάβησεν ὥστε νὰ ἀλλάξουν τὰ γεγονότα. Αὔριον πάντως θὰ κατασταλάξουν τελεσιδίκως τὰ πράγματα».

«Δὲν διαβλέπω ὅμως καὶ ἐκ μέρους τοῦ βασιλέως διάθεσιν νὰ ἀποδεχθῇ τὴν ἀναβολὴν τοῦ ταξειδίου...»

Ο Καραμανλής αντιλήφθηκε αμέσως ότι η αποστροφή αυτή του Χοϊδά ήταν έμμεση προειδοποίηση προς τον πρωθυπουργό, την οποία βέβαια ο αρχηγός του βασιλικού Γραφείου έκανε «καθ' υψηλήν επιταγήν». Αλλά απάντησε σταθερά:

«Ἐγὼ τὸ μεσημέρι ἐπανέλαβα στὸν βασιλέα ὅτι, ἂν ἐπιμείνη, ἡ κυβέρνησις θὰ παραιτηθῆ. Ἡ δήλωσίς μου ἐκείνη ὑπῆρξεν ἐπίσημος. Ὁ βασιλεὺς πρέπει νὰ γνωρίζη ὅτι διὰ τῆς δηλώσεώς μου αὐτῆς οὐσιαστικῶς ἔθεσα τὴν παραίτησίν μου εἰς τὴν διάθεσίν του. Καὶ θὰ ἰσχύση αὐτομάτως, ἐφ' ὅσον ὁ βασιλεὺς δὲν ἀποδεχθῇ τὴν εἰσήγησίν μου διὰ τὴν ἀναβολὴν τοῦ ταξιδίου...»

Παραίτηση του Καραμανλή

Η κρίση είχε ήδη αποκορυφωθεί. Όταν στις 6.30' το απόγευμα της επομένης, 11 Ιουνίου 1963, ο Κ. Καραμανλής ανέβαινε ξανά στα Ανάκτορα Τατοΐου, ήταν η τελευταία φορά που τα επισκεπτόταν ως κυβερνήτης.

Η συνομιλία του ανώτατου ρυθμιστή και του αρχηγού της εκτελεστικής εξουσίας υπήρξε αυτή τη φορά σύντομη. Τι είχαν άλλωστε να πουν; Απλώς θα επικύρωναν φραστικά προκατασκευασμένες αποφάσεις.

Κατηφής ο βασιλιάς είπε:

«Ἀφοῦ ἐσκέφθην ὅλην τὴν νύκτα τὸ θέμα, κατέληξα εἰς τὴν ἀπόφασιν

ὅτι τὸ ταξίδι πρέπει νὰ γίνῃ διὰ νὰ μὴ προσβληθῇ προσωπικῶς ἡ βασίλισσα Ἐλισάβετ».

«Δὲν γνωρίζω ποῖοι παράγοντες ἐπέδρασαν, Μεγαλειότατε, καὶ κατελήξατε εἰς αὐτὴν τὴν ἀπόφασιν», είπε ο Καραμανλής. *«Ἀλλ' ἐφ' ὅσον ἐπιμένετε, ἡ κυβέρνησις εὑρίσκεται εἰς πλήρη διαφωνίαν μὲ τὸ Στέμμα. Καὶ συνεπῶς αὐτὴν τὴν στιγμὴν ὑποβάλλει τὴν παραίτησίν της δι' ἐμοῦ».*

«Τὴν ἀποδέχομαι», έκανε ο Παύλος αμέσως.

Τη στιγμή εκείνη κατέπιπτε ένα ολόκληρο συμπαγές καθεστώς. Και άφηνε ένα κενό στη θέση του. Θα το κάλυπτε η χλόη της ομαλότητας ή θα εισορμούσαν μέσα άνεμοι θύελλας; Ο Καραμανλής έκανε έναν βαρύ υπαινιγμό:

«Φοβοῦμαι, Μεγαλειότατε, ὅτι ἡ ἡμέρα αὐτὴ θὰ εἶναι ἀφετηρία περιπετειῶν διὰ τὴν χώραν».

Ο βασιλιάς έκανε πως δεν άκουσε. Ρώτησε τυπικά τον συνομιλητή του:

«Τί προτείνετε γιὰ τὴν λύσιν τῆς κρίσεως;»

«Εἰσηγοῦμαι ριζικὴν ἐκκαθάρισιν: σχηματισμὸν αὐστηρῶς ὑπηρεσιακῆς κυβερνήσεως, διάλυσιν τῆς βουλῆς καὶ ἄμεσον προκήρυξιν ἐκλογῶν μὲ τὸ ἰσχύον σύστημα».

Ο Παύλος σηκώθηκε και είπε με έκφραση πραγματικής στενοχώριας:

«Λυποῦμαι εἰλικρινῶς, κύριε πρόεδρε, διὰ τὴν διαφωνίαν μας».

Άπλωσε το χέρι του να πάρει κάτι από το γραφείο λέγοντας:

«Θὰ σᾶς ἀπονείμω τὸν Μεγαλόσταυρον...»

Αλλά ο Καραμανλής τον διέκοψε με μια χειρονομία:

«Μεγαλειότατε, ἀρνοῦμαι νὰ τὸν δεχθῶ».

«Πῶς; Μὰ σᾶς τὸν εἶχα προσφέρει καὶ ἄλλοτε. Ἠρνήθητε καὶ τότε καὶ μοῦ εἴχατε εἰπῆ ὅτι θὰ τὸν δεχόσαστε ὅταν ἀποχωρήσετε τῆς πρωθυπουργίας».

«Ναί, ἀλλ' ἂν ἀπεχώρουν ὑπὸ συνθήκας διαφορετικὰς αὐτῶν ὑπὸ τὰς ὁποίας τώρα ἀπέρχομαι».

Και αποσύρθηκε. Ώρα 7.45′ μ.μ. της 11ης Ιουνίου 1963. Άρχιζε τη στιγμή εκείνη μια νέα εποχή που κανείς δεν υποπτευόταν ακόμη τις ατέρμονες εκπλήξεις της. Ύστερα από λίγα λεπτά η απίστευτη δραματική είδηση σκορπιζόταν στην έκπληκτη Αθήνα:

«Ὁ Καραμανλῆς ἔπεσε!»

Διάγγελμα του βασιλιά

Η παραίτηση του Καραμανλή προξένησε γενική έκπληξη. Δύσκολα μπορούσε κανείς να φανταστεί ότι θα εγκατέλειπε την εξουσία, αφήνοντας να καταπέσει πίσω του

ένα ολόκληρο καθεστώς –γιατί περί αυτού επρόκειτο– για μια αιτία η οποία έτσι ή αλλιώς δεν αποτελούσε, επιτέλους, κανένα πρόβλημα ζωής ή θανάτου για τον ελληνικό λαό ή για την ελληνική Δεξιά. Ακόμα πιο δύσκολα μπορούσε κανείς να φαντασεί ότι τελικά ο βασιλιάς θα προχωρούσε μέχρι ρήξεως με μια ολόκληρη κατάσταση προσώπων και πραγμάτων, μόνο και μόνο για να μη γίνει πρόξενος παρεξήγησης εκ μέρους ενός ξένου Θρόνου.

Και η γενική έκπληξη συνοδευόταν από μια γενική απορία, που διατύπωναν έστω και όσοι πανηγύριζαν για την πτώση του ισχυρού αντιπάλου: Μα έχει τόση δικαιοδοσία ένας συνταγματικός βασιλιάς να επιβάλει τη θέλησή του, έστω και για ένα ζήτημα ολκής εθιμοτυπικού ταξιδιού στο εξωτερικό; Στην Ελλάδα βέβαια το θέμα των βασιλικών δικαιοδοσιών ήταν κάπως μπερδεμένο. Αλλά η συνταγματική πρακτική μετά την εποχή του Διχασμού δεν άφηνε πολλές αμφιβολίες. Η κυβέρνηση πρέπει να έχει τον πρώτο λόγο, προκειμένου τουλάχιστον για υποθέσεις εντελώς δευτερεύουσες. Αλλιώς υπήρχε κίνδυνος να μεταπέσουμε στην εποχή του Όθωνα, ο οποίος ανακατευόταν σε κάθε λεπτομέρεια της διοίκησης και της πολιτικής, αλληλογραφώντας απευθείας με τους νομάρχες για τον διορισμό ή την παύση και του έσχατου υπαλλήλου.

Και ο ίδιος ο βασιλιάς αισθάνθηκε ότι έπρεπε να δώσει κάποια εξήγηση προς τον λαό για την ευθύνη που αναλάμβανε. Μόλις δε ο Καραμανλής έφυγε από τα Ανάκτορα το απόγευμα της Τρίτης, ο αρχηγός του γραφείου του έσπευσε να συντάξει ένα βασιλικό διάγγελμα. Άλλη πηγή απορίας: τα διαγγέλματα του ανώτατου άρχοντα συντάσσονται από την υπεύθυνη κυβέρνηση· ποτέ με πρωτοβουλία και απόφαση του ανεύθυνου βασιλιά και μάλιστα εν αγνοία του πρωθυπουργού. Αλλά, προς έκπληξη των κυβερνητικών και όλων των πολιτικών κύκλων, ο ραδιοφωνικός σταθμός άρχισε να μεταδίδει κάθε τόσο το βασιλικό διάγγελμα, το οποίο πληροφορούσε το ελληνικό κοινό γιατί ο Θρόνος προκάλεσε κυβερνητική κρίση, εξαιτίας μιας επίσκεψης στα Ανάκτορα του Μπάκιγχαμ.

Ο βασιλιάς έλεγε μεταξύ άλλων:

«Ἡ παραίτησις τῆς κυβερνήσεως ὀφείλεται εἰς διαφωνίαν προκύψασαν ἐκ τῆς μὴ ἀποδοχῆς ὑπ' ἐμοῦ τῆς εἰσηγήσεως τοῦ κ. Προέδρου τῆς κυβερνήσεως, περὶ μὴ πραγματοποιήσεως τῆς διὰ τὴν 9 Ἰουλίου 1963 ὁρισθείσης ἐπισήμου ἐπισκέψεώς μου εἰς Μεγάλην Βρεταννίαν.

»Κρίνων ἀπὸ τῆς θέσεώς μου πιστεύω ὅτι τό γε νῦν ἔχον, τὸ συμφέρον τῆς χώρας ἐπιτάσσει, ὅπως ἡ ἐπίσκεψις αὕτη πραγματοποιηθῇ. Θεωρῶ ὅτι τὸ θέμα εἶναι γενικωτέρας ἐθνικῆς σημασίας καὶ πιστεύω, ὅτι τὸ καθῆκον μου ἐπιβάλλει νὰ μὴ χωρήσω εἰς τὴν λῆψιν ἀποφάσεως ἐπιβλαβοῦς, κατὰ τὴν γνώμην μου, διὰ τὴν χώραν πρὶν ἢ ποιούμενος χρῆσιν τῆς

> *ὑπὸ τοῦ Συντάγματος παρεχομένης εἰς ἐμὲ εὐκαιρίας, παράσχω τὴν δυνατότητα ἐκδηλώσεως νέας ὑπευθύνου εἰσηγήσεως».*

Και κατέληγε με την εξής βεβαίωση:

> *«Πράγματι ἡ ἀπόρριψις τῆς προσκλήσεως τῆς Βασιλίσσης τῆς Ἀγγλίας μετὰ τὴν ἐπίσημον ὑφ' ἡμῶν ἀποδοχὴν αὐτῆς, κινδυνεύει νὰ ἀποτελέση πλῆγμα κατὰ τῆς ἐντὸς τοῦ Ὀργανισμοῦ τοῦ Βορειοατλαντικοῦ Συμφώνου φιλίας καὶ ἀμοιβαίας ἐμπιστοσύνης, ἀπαραιτήτων προϋποθέσεων διὰ τὴν ἐπιτυχῆ συνέχισιν τοῦ ἀμυντικοῦ ἀγῶνος ἐπιβιώσεως, τὸν ὁποῖον διεξάγει τὸ ἔθνος...»*

Τα βασιλικά επιχειρήματα πολύ δύσκολα μπορούσε να τα ανεχτεί κανείς. Δεν είναι δυνατό να παραδεχτούμε βέβαια ότι αν δεν πραγματοποιούνταν το ταξίδι θα κλονίζονταν οι σχέσεις της Ελλάδας με την Αγγλία και κατ' επέκταση ότι θα δεχόταν πλήγμα από τούτο το ΝΑΤΟ. Αλίμονο αν στον 20ό αιώνα η διεθνής πολιτική εξαρτάται από τις εθιμοτυπικές επισκέψεις...

Αλλά προέβαλλε δραματικό και ανησυχητικό το ερώτημα: Ποιος αποφασίζει στο βασίλειο της Ελλάδας; ο ανεύθυνος βασιλιάς ή ο υπεύθυνος πρωθυπουργός; Και ποια δικαιοδοσία ή δημόσια ανάγκη επιτρέπει στον ανώτατο άρχοντα –όπως διακήρυξε στο διάγγελμά του– σε κάθε ζήτημα να διώχνει κατά τη βούλησή του τον πρωθυπουργό, μόνο και μόνο για να ακούσει τη γνώμη για το ίδιο ζήτημα και άλλου πρωθυπουργού;

Πάντως, η πτώση του Καραμανλή είχε αφήσει εμβρόντητους εχθρούς και φίλους. Και άλλοτε –το 1958 και το 1961– είχε υποβάλει την παραίτησή του ο Καραμανλής. Αλλά επρόκειτο για δική του πρωτοβουλία, για ελιγμό που εκτελούσε από θέση ισχύος, για να εξέλθει ισχυρότερος. Ενώ τώρα δεν πλανιόταν κανείς: ήταν αποπομπή.

Γιατί παραιτήθηκε ο Καραμανλής;

Και υπήρχε μυστήριο σ' αυτή την υπόθεση: αν ο Καραμανλής ουσιαστικά αποπέμφθηκε, εξίσου ουσιαστικά δεν έκανε τίποτα για να αποφύγει την αποπομπή. Μάλιστα, έδειξε ότι την προκάλεσε. Τα πράγματα έδειχναν ότι το περίφημο βασιλικό ταξίδι ήταν απλώς ένα πρόσχημα. Σαν ο Καραμανλής να ήθελε να απαλλαγεί από το βάρος της εξουσίας.

Ασφαλώς και για τον βασιλιά αποτέλεσε τελικά πρόσχημα το ταξίδι για να απομακρύνει τον αρχηγό της ΕΡΕ από την Αρχή. Και ο λόγος ήταν προφανής: υπέκυπτε στην πίεση και στον φόβο του «ανένδοτου». Τόσο μάλλον όσο ήλπιζε ότι χάρη στον Σοφοκλή Βενιζέλο η ανάληψη της εξουσίας από την Ένωση Κέντρου θα ήταν ακίνδυνη για τον Θρόνο και το κράτος.

Αλλά ο Καραμανλής γιατί επέδειξε τόση ηττοπάθεια;

Ήθελε να αποφύγει τη σύγκρουση με το Στέμμα; Βέβαια είχε συνείδηση ότι η παράταξή του αποτελούσε τη φυσιολογική υποδομή του Θρόνου. Δεν μπορούσε να μεταβληθεί σε καταπακτή για να ανοίξει και να πέσει εκείνος στην άβυσσο. Και δεν μπορούσε να κάνει ό,τι έκανε το 1915 ο Ελευθέριος Βενιζέλος.

Μήπως όμως ήθελε να αποφύγει τις ευθύνες του «παρακράτους»; Ο σεισμός που προκάλεσε ο θάνατος του Λαμπράκη τον είχε αιφνιδιάσει και τον είχε εξοργίσει. Οργή κατά του «παρακράτους». Δεν φανταζόταν ότι η δράση των μαθητευόμενων μάγων θα έφτανε ώς εκεί. Και τις πρώτες ημέρες της τρομερής υπόθεσης ακούστηκε να κραυγάζει:

«Ποῖοι κυβερνοῦν; Αὐτοὶ ἢ ἐγώ;»

Αν επέμενε να κρατήσει την εξουσία, καθώς ο «ανένδοτος» θα ανέβαινε συνεχώς σε νέα ύψη έντασης και βίας, θα ήταν υποχρεωμένος και αυτός να ανέχεται τη βία του «παρακράτους», η οποία θα ανερχόταν επίσης σε απροσδιόριστα ύψη. Και θα γινόταν ο ίδιος φορέας μιας ανωμαλίας την οποία δεν μπορούσε να παραδεχτεί.

Οικονομική δημιουργία

Πάντως, ανεξάρτητα από τα αίτια, την ημέρα εκείνη –10 Ιουνίου 1963– έληγε η «εποχή Καραμανλή». Είχε διαρκέσει 7 έτη και 8 μήνες. Τερματιζόταν μέσα σε μεγάλη φθορά, αλλά το έργο της ήταν επιβλητικό. Γιατί στον οικονομικό τομέα είχε να παρουσιάσει μια αληθινή δημιουργία, την οποία κανείς καλής πίστης άνθρωπος δεν μπορεί να αρνηθεί.

Ένα Δεξιό κόμμα είναι καταρχάς συντηρητικό, αποστρέφεται τις οικονομικές και κοινωνικές μεταρρυθμίσεις και καθοδηγείται στην οικονομική του πολιτική από τα ανώτερα στρώματα της αστικής τάξης –«το μεγάλο κεφάλαιο», όπως λέγεται κοινώς– που αυτό προπάντων εξυπηρετεί. Οι κυβερνήσεις της ΕΡΕ όμως ενστερνίστηκαν το σύνθημα της ανάπλασης, της ριζοσπαστικής ανάπτυξης και της βαθιάς αναδιάρθρωσης της οικονομίας. Βέβαια, όπως είδαμε, είχε αρχίσει αυτή η πορεία επί των ημερών του Ελληνικού Συναγερμού. Αλλά δεν ήταν συστηματική, σχεδιασμένη και εντατική.

Ακομη, θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι και μια κυβέρνηση της Αριστεράς ή του Κέντρου θα ακολουθούσε τον ίδιο δρόμο, με βαθύτερες ίσως επιδόσεις. Αλλά αυτό αποτελεί μια υπόθεση, ενώ το έργο των κυβερνήσεων της ΕΡΕ αποτελεί μια πραγματικότητα. Και ειδικότερα οι κυβερνήσεις του Κέντρου, στις βραχύβιες εμφανίσεις της εξουσίας τους, δεν επέδειξαν ζήλο για την εις βάθος ανάπλαση της χώρας.

Βέβαια, πρέπει να λάβουμε υπόψη ότι στη μεταπολεμική εποχή έγινε μια στροφή των κεφαλαίων σε παγκόσμια κλίμακα προς την ανάπτυξη και την επιτόπια αξιοποίηση του φυσικού πλούτου των υπανάπτυκτων χωρών. Αλλά ήταν πολλά τα υπανάπτυκτα κράτη, όπως η Τουρκία, η Πορτογαλία, η Ισλανδία, που δεν εκμεταλλεύτηκαν αυτές τις νέες συνθήκες όσο η Ελλάδα του Καραμανλή.

«Οικονομική απογείωσις»

Στην 8ετή διακυβέρνηση της ΕΡΕ η οικονομική προσπάθεια ήταν έκδηλη και αποφασιστική. Και το αποκορύφωμά της σημειώνεται κατά τη «μέση» κυβέρνηση του 1958-61.

Σε εκείνη τη φάση εξαπολύθηκε συστηματική εκστρατεία για την οικονομική ανάπλαση. Το γενικό επιτελείο της εκστρατείας το συγκροτούσε η Οικονομική Επιτροπή της κυβέρνησης που, με πρόεδρο τον ίδιο τον Καραμανλή και αντιπρόεδρο κατόπιν τον Π. Κανελλόπουλο, αποτελούνταν από τους υπουργούς Κ. Πρωτοπαπαδάκη Συντονισμού, Κ. Παπακωνσταντίνου Οικονομικών, Λεων. Δερτιλή Εμπορίου, Ν. Μάρτη Βιομηχανίας, Κ. Αδαμόπουλο Γεωργίας. Συνεδρίαζαν τακτικά μία φορά τουλάχιστον την εβδομάδα και ο Καραμανλής κατόρθωνε πάντα, με χίλιους συνδυασμούς του χρόνου του, να βρίσκεται παρών, όπως αργότερα ο Π. Κανελλόπουλος.

Σε εκείνες τις συνεδριάσεις, που τις αγνοούσε το κοινό –σπάνια σημειώνονταν στο ρεπορτάζ των εφημερίδων, με ελάχιστες λέξεις–, λαμβάνονταν κεφαλαιώδεις αποφάσεις, που απέβλεπαν: Να ανακαινιστεί η τεχνική υποδομή της χώρας, η οποία επί 3/4 του αιώνα παρέμενε όπως την είχε κατασκευάσει ο Χαρίλαος Τρικούπης. Να μετατραπεί η ελληνική οικονομία από γεωργική σε βιομηχανική. Να αναπτυχθεί η δευτερογενής παραγωγή εις βάθος, δημιουργώντας και ισχυρό κλάδο βαριάς βιομηχανίας. Και να αναπτυχθεί επίσης η τριτογενής παραγωγή (τουρισμός, μεταφορές κλπ.), που βρισκόταν ακόμα στη νηπιακή της ηλικία.

Τα αποτελέσματα υπήρξαν καταφανώς γόνιμα. Η Ελλάδα διέρρηξε το φράγμα της υπανάπτυξης και πραγματοποίησε την απογείωσή της που την κατέταξε στην πρωτοπορία των σε ανάπτυξη χωρών. Την ίδια εποχή δονούνταν όλη η Ευρώπη, Ανατολική και Δυτική, από οικονομικό οργασμό. Αλλά για πρώτη φορά στην ιστορία του το ελληνικό κράτος κατόρθωσε να παρακολουθεί τους ευρωπαϊκούς ρυθμούς, και σε πολλούς τομείς να προπορεύεται.

Νά, π.χ., ο δείκτης της βιομηχανικής παραγωγής σε διάφορες χώρες της Ευρώπης:

Δείκτης βάσεως 1953 = 100

	1954	1956	1957	1959
Βέλγιο	106	123	123	119
Γαλλία	109	127	138	146
Δ. Γερμανία	112	138	146	162
ΕΛΛΑΔΑ	124	130	139	156
Ιταλία	109	128	137	158
Ιρλανδία	103	105	104	114
Ολλανδία	110	123	126	139
Σουηδία	104	114	117	121

Η Ελλάδα, λοιπόν, το 1959 παρουσίαζε στη βιομηχανία ταχύτερο ρυθμό από χώρες ανεπτυγμένες, όπως η Ολλανδία, η Σουηδία, το Βέλγιο, η Γαλλία, ή υπανάπτυκτες όπως η Ιρλανδία, και ελάχιστα βραδυπορούσε έναντι χωρών όπως η Δ. Γερμανία και η Ιταλία, που η ανάπτυξή τους την εποχή εκείνη χαρακτηριζόταν ως «οικονομικό θαύμα».

Είναι χαρακτηριστικό ότι το πάγιο κεφάλαιο της χώρας –ο βασικότερος δείκτης του οικονομικού πλούτου– από αξίας 7.000 εκατομμυρίων δολαρίων ΗΠΑ το 1955, ανήλθε σε 12.700 εκατομμύρια το 1963. Αν αφαιρέσουμε τις αποσβέσεις μεταξύ 1955-63, που ανέρχονται σε 1.400 εκατομμύρια δολάρια, απομένει καθαρό πάγιο κεφάλαιο 11.300 εκατομμύρια δολάρια το 1963 ή 10.000 περίπου εκατομμύρια δολάρια σταθερής αξίας του 1955. Συνεπώς μέσα στην 8ετία αυξήθηκε κατά 45% ο πλούτος που είχε σχηματιστεί σε διάστημα 125 ετών, από το 1830 έως το 1955.

Η πρόοδος αυτή πραγματοποιήθηκε χάρη σε δημόσιες επενδύσεις 56 δισεκ. δραχμών και ιδιωτικές 114 δισεκ. δραχμών (συνολικά 170 δισεκ. δραχμές ή 5,7 δισεκ. δολάρια ΗΠΑ). Οι επενδύσεις το 1955 ανήλθαν στο 14,5% του εθνικού προϊόντος και το 1963 στο 19%.

Το εθνικό εισόδημα εξάλλου, σε σταθερές τιμές του 1958, από 62.031 εκατ. δραχμές το 1955 ανήλθε σε 72.091 εκατ. δραχμές το 1957, σε 76.934 εκατ. δραχμές το 1959, σε 89.333 εκατ. δραχμές το 1961, σε 100.676 εκατ. δραχμές το 1963. Η ετήσια αύξηση κυμάνθηκε μεταξύ 6,3%-9,1%. Και το κατά κεφαλήν εισόδημα από 257 δολάρια ΗΠΑ το 1955 ανήλθε σε 392 δολάρια το 1963 (δολάρια αγοραστικής δύναμης 1958).

Μεταξύ 1955 και 1963 οι άδηλοι πόροι από 154 εκατ. δολάρια ΗΠΑ ανήλθαν σε

454 εκατ. δολάρια και στο σύνολο της οκταετίας 1956-1963 έφτασαν τα 2.300 εκατ. δολάρια ΗΠΑ. Επρόκειτο πια για μεγέθη χώρας μέσων διαστάσεων. Οι επενδύσεις στη βιομηχανία ανήλθαν σε 1.140 εκατ. δολάρια και για πρώτη φορά αποκτούσε η χώρα βαρύ βιομηχανικό κλάδο. Τεράστια υπήρξε επίσης η προσπάθεια στον εξηλεκτρισμό και τα πάσης άλλης φύσεως δημόσια έργα, ενώ η γεωργία αναπτυσσόταν και πετύχαινε μέση ετήσια αύξηση αγροτικού εισοδήματος 3,5%, που ήταν από τις υψηλότερες του κόσμου.

Συστηματική πολιτική

Η συστηματική οικονομική πολιτική κορυφώθηκε με το πρώτο Πενταετές Σχέδιο (1960-1964), επεκτάθηκε με την ένταξη της Ελλάδας στην Κοινή Ευρωπαϊκή Αγορά (συμφωνίες Αθηνών 9 Ιουλίου 1961, που τέθηκαν σε εφαρμογή την 1η Νοεμβρίου 1962) και έθεσε τα θεμέλια για τη μετατροπή της χώρας από γεωργική σε βιομηχανική.

Συμπλήρωμα της οικονομικής πολιτικής ήταν η σύναψη διμερών συμφωνιών με τις Ανατολικές χώρες που, όπως είδαμε, υπήρξαν διεθνώς πρωτοποριακές. Ο πρωταγωνιστής στη στροφή εκείνη υπουργός Εμπορίου Λεων. Δερτιλής γινόταν δεκτός στην Πράγα από τον Τσέχο συνάδελφό του με μεγάλες τιμές –επιθεώρηση στρατιωτικού τμήματος κ.λπ. – και με τη φράση:

> *«Εἴσθε ὑπουργὸς κράτους τοῦ ΝΑΤΟ. Ἀλλὰ σᾶς δέχομαι μὲ μεγάλη χαρὰ καὶ φιλία. Εἴχατε τὸ θάρρος νὰ ἀναπτύξετε συγκριτικῶς περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλη Δυτικὴ χώρα τὶς συναλλαγές σας μαζί μας καὶ σᾶς εὐχαριστῶ».*

Έτσι έγινε δυνατή η εξαγωγή στην Ανατολική Ευρώπη προϊόντων που λόγω της ποιοτικής τους σύνθεσης δεν μπορούσαν να τοποθετηθούν στις προηγμένες αγορές της Δυτικής Ευρώπης.

«Ανένδοτος» και οικονομία

Στην περίοδο 1958-1961 η οικονομική προσπάθεια είχε έναν σοβαρό αντιπερισπασμό, το Κυπριακό, που απορροφούσε τον χρόνο και τις δραστηριότητες της κυβέρνησης. Στην περίοδο 1961-1963 είχε ως αντιπερισπασμό το αμείλικτο σφυροκόπημα του «ανένδοτου» μέσα και έξω από τη Βουλή. Η αντιπολίτευση εννοούσε να επιτίθεται και να κωλυσιεργεί σε κάθε οικονομικό μέτρο, ακόμα και το πιο ευεργετικό. Αντιτάχθηκε με όλες τις δυνάμεις της στη σύνδεση με την Κοινή Αγορά. Καταπολέμησε όλα ανεξαιρέτως τα μεγάλα έργα. Μαχόταν μανιωδώς εναντίον των ξένων επενδύσεων. Έφτασε να δηλώσει διά στόματος Γ. Παπανδρέου ότι, αν έρθει στην εξουσία, η πρώτη πράξη της θα είναι η ακύρωση της σύμβασης του Τομ Πάπ-

πας, προκαλώντας έτσι σύγχυση και αβεβαιότητα στα ξένα κεφάλαια και ανακόπτοντας την εισροή τους, την τόσο αναγκαία για την ανάπτυξη.

Ο «ανένδοτος» εντυπωσίαζε το κοινό με τις δημόσιες μαχητικές του εκδηλώσεις. Αλλά η πραγματική του δράση αναπτυσσόταν στη Βουλή. Το σφυροκόπημά του εναντίον συμβάσεων, έργων και προγραμματισμών ήταν άπαυτο και αποτελεσματικό. Γιατί, είτε με τις κατά μέτωπο εφόδους του είτε με τους κωλυσιεργικούς υποχωρητικούς ελιγμούς του, πετύχαινε ένα θετικό αποτέλεσμα: έβαζε τροχοπέδη στην προσπάθεια της ανάπλασης. Και έφθειρε την κυβέρνηση στον καίριο τομέα της: τον οικονομικό.

Το «παρακράτος»

Παρ' όλ' αυτά όμως, το οικονομικό έργο που κατέλειπε η ΕΡΕ όταν έκλεινε η «εποχή Καραμανλή» τον Ιούνιο του 1963 ήταν τεράστιο και αποφασιστικής σημασίας.

Αλλά αμαυρωνόταν από το πολιτικό εποικοδόμημα. Ο κοινοβουλευτισμός λειτούργησε άψογα στην εποχή του Καραμανλή. Πίσω όμως από τις «ντε γιούρε» διαδικασίες, αναπτύσσονταν οι «ντε φάκτο» μυστικές λειτουργίες του «παρακράτους» και ορισμένων υπηρεσιών, που εννοούσαν να διαιωνίζουν το πνεύμα της ένοπλης αναμέτρησης. Ο ίδιος ο Κ. Καραμανλής επί μακρό διάστημα αγνοούσε ή δεν ήθελε να γνωρίζει την ύπαρξη της σιωπηλής εκείνης κατάστασης, η οποία όμως αποτελούσε πραγματικότητα. Θα εκπλησσόταν αν πληροφορούνταν, π.χ., ότι ακόμη και ο διευθυντής σύνταξης της πιο πιστής του εφημερίδας, της *Ακροπόλεως* των Αθηνών, παραλίγο να σταλεί σε εξορία την εποχή που διαλύονταν ουσιαστικά τα στρατόπεδα εξόριστων. Ο λόγος; Ο δημοσιογράφος αυτός, Εδεσσαίος την καταγωγή, αντιτάχθηκε στην ίδρυση ενός υδροηλεκτρικού εργοστασίου που θα απορροφούσε τα νερά του ποταμού Εδεσσαίου και θα εξαφάνιζε σχεδόν τους περίφημους καταρράκτες της Εδέσσης. Οργάνωσε την αντίδραση των κατοίκων σε εκείνη την τυφλή αναπτυξιακή ενέργεια. Και η Υποδιοίκηση Χωροφυλακής Εδέσσης (τμήμα Δημοσίας Ασφαλείας) με έγγραφο προς το Υφυπουργείο Ασφαλείας ζήτησε την εξορία αυτού του δημοσιογράφου επειδή «προέβαινεν εις κομμουνιστικάς ενεργείας». Ο υφυπουργός Ασφαλείας Ευ. Καλαντζής, λάτρης των καταρρακτών της Εδέσσης, απέρριψε την πρόταση με τον χαρακτηρισμό της ως «γελοίας». Αλλά το ανησυχητικό γεγονός που παρέμενε ήταν πως υπήρχαν υπηρεσίες του κράτους που λειτουργούσαν πάντα με το πνεύμα του 1946-49 και εννοούσαν κάθε αντίδραση στην κυβέρνηση της ΕΡΕ να τη χαρακτηρίζουν ως ναρκοθέτηση του καθεστώτος. Έτσι εξέτρεφαν τον «ανένδοτο» και κατέφεραν καίρια πλήγματα, όχι κατά των εχθρών της κυβέρνησης, αλλά κατά της ίδιας της κυβέρνησης. Ήταν και αυτοί μαθητευόμενοι μάγοι.

Οι αντιδράσεις της ΕΡΕ

Στην πράξη, ολόκληρος ο μηχανισμός του «παρακράτους» και των φανατικών υπηρεσιών αποτελούσε τα δέντρα, ενώ το κράτος –μια πολιτεία ουσιαστικά νομοταγών διαδικασιών– αποτελούσε το δάσος. Και εκείνη η παραφυάδα του καθεστώτος της Δεξιάς ελάχιστη βοήθεια του προσέφερε, ενώ το τραυμάτιζε καίρια. Στις εκλογές του 1961 ασφαλώς θα προσέθετε μερικά ποσοστά ψήφων στην ΕΡΕ. Τη ζημίωσε όμως τεράστια γιατί την κατέστησε στόχο του «ανένδοτου». Θα ήταν πολύ προτιμότερο για την παράταξη του Κ. Καραμανλή να μην είχε αποκτήσει την πλήρη κοινοβουλευτική αυτοδυναμία –δηλαδή την απόλυτη πλειοψηφία–, που υποτίθεται ότι της προσέφερε η δράση του «παρακράτους» και των ειδικών υπηρεσιών του κράτους, αλλά να είχε αποφύγει τη γέννηση και τη δραστηριότητα του «ανένδοτου».

Την πραγματικότητα αυτή την αντιλαμβάνονταν πολλά στελέχη της κυβερνητικής παράταξης. Ο Παν. Κανελλόπουλος, ιδίως, αγανακτούσε και καταφερόταν εναντίον εκείνων των προσπαθειών για τη δημιουργία τής «ντε φάκτο» εξουσίας ελέγχου και προληπτικής καταπίεσης κατά της Αριστεράς. Και οι κύκλοι που την απεργάζονταν ελάμβαναν τα μέτρα τους «να μη μάθει τίποτα ο Κανελλόπουλος». Ήταν δε αρκετά ισχυροί, ώστε μπορούσαν ακόμα και να απομονώνουν υπουργούς, οι οποίοι έδειχναν ιδιαίτερη διάθεση φιλελεύθερη και δημοκρατική. Ο υπουργός Δικαιοσύνης στην κυβέρνηση του 1958-61 Κ. Καλλίας ήταν ένας από τους στόχους αυτών των αδιάλλακτων κύκλων, γιατί ακολουθούσε πολιτική κατευνασμού έναντι της Αριστεράς, σε βαθμό που έβλεπε κλειστές τις πόρτες των υπηρεσιών όταν απευθυνόταν σ' αυτές για οποιοδήποτε ζήτημα.

Τίποτα δεν είχαν διδαχτεί εκείνοι οι κύκλοι από την ιστορία και τη ζωή. Και η τρομερή «Υπόθεση Λαμπράκη» τούς αιφνιδίασε με τις φοβερές αλυσιδωτές επιπτώσεις της, όπως αιφνιδίασε τον Κ. Καραμανλή. Μόνο ο Παν. Κανελλόπουλος, που έγκαιρα είχε προμαντέψει τις συνέπειες, έβλεπε να επαληθεύονται οι φόβοι του. Αλλά ήταν πια αργά για να επανορθωθούν τα πράγματα. Την 11η Ιουνίου 1963 το κράτος του Κ. Καραμανλή κατέρρεε από τις ίδιες τις πολιτικές του αδυναμίες.

Το καίριο ερώτημα όμως που γεννιόταν ήταν: ο Παπάγος αρχικά και ο Καραμανλής αργότερα είχαν στερεώσει επί 11 έτη το καθεστώς της Δεξιάς που απέρρευσε μετά την ένοπλη συντριβή της Αριστεράς. Θα αναδεικνυόταν τώρα ένας νέος ηγέτης που θα συνέχιζε εκείνο το έργο, κρατώντας την Αριστερά ανίσχυρη να απειλήσει την πολιτική εξουσία;

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΕΠΑΝΟΔΟΣ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ (ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ)

ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ ΠΙΠΙΝΕΛΗ ΚΑΙ ΒΑΣΙΛΙΚΟ ΤΑΞΙΔΙ ΣΤΟ ΛΟΝΔΙΝΟ • ΟΙ ΕΚΛΟΓΕΣ ΤΟΥ 1963 • ΠΡΩΤΗ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ Γ. ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ • Ο Κ. ΚΑΡΑΜΑΝΛΗΣ ΕΓΚΑΤΑΛΕΙΠΕΙ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ • ΝΕΕΣ ΕΚΛΟΓΕΣ • ΘΑΝΑΤΟΣ ΤΟΥ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ • Ο ΒΑΣΙΛΙΑΣ ΕΤΟΙΜΟΘΑΝΑΤΟΣ • ΔΕΥΤΕΡΗ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ Γ. ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ • ΕΜΦΑΝΙΣΗ ΤΟΥ Α. ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ • ΘΑΝΑΤΟΣ ΤΟΥ ΠΑΥΛΟΥ • Ο ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΒΑΣΙΛΙΑΣ • ΕΣΩΤΕΡΙΚΕΣ ΔΙΑΣΠΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΝΩΣΗΣ ΚΕΝΤΡΟΥ • ΕΠΙΘΕΣΗ ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΙΑΣ ΣΤΗΝ ΚΥΠΡΟ • ΕΚΡΗΞΗ ΣΤΟΝ ΓΟΡΓΟΠΟΤΑΜΟ • ΤΟ «ΣΧΕΔΙΟ ΠΕΡΙΚΛΗΣ» • Ο ΑΣΠΙΔΑ • ΣΥΓΚΡΟΥΣΗ ΒΑΣΙΛΙΑ ΚΑΙ ΠΡΩΘΥΠΟΥΡΓΟΥ

ΤΗΝ ΕΠΟΜΕΝΗ ΤΗΣ ΠΤΩΣΗΣ του Κ. Καραμανλή ο πρόεδρος της Βουλής Κ. Ροδόπουλος ανέβαινε στα Ανάκτορα και εγχείριζε στον βασιλιά κατάσταση της κοινοβουλευτικής δύναμης των κομμάτων, η οποία είχε ως εξής:

	Έδρες
ΕΡΕ	180
Ένωση Κέντρου	77
ΕΔΑ	23
Προοδευτικοί	16
Ανεξάρτητοι	4

Ακολούθησαν συναντήσεις του ανώτατου ρυθμιστή με τους πολιτικούς αρχηγούς, και τη Δευτέρα 17 Ιουνίου ήρθε η σειρά του Καραμανλή. Ο αρχηγός της ΕΡΕ επαναλάμβανε την εισήγηση που είχε κάνει τη 10η Ιουνίου: διάλυση της Βουλής και εκλογές με υπηρεσιακή υπό προσωπικότητα τελείως άχρωμη, με το ψηφισμένο πλειοψηφικό σύστημα.

Ο βασιλιάς τον άκουσε χωρίς να εκφέρει γνώμη. Ο Καραμανλής επέστρεψε στο

πολιτικό του γραφείο. Και ύστερα από τρεις ώρες γίνονταν ανάρπαστα τα παραρτήματα των εφημερίδων, τα οποία ανάγγελλαν τη δραματική λύση της κρίσης:

Ο βασιλιάς ανέθεσε την πρωθυπουργία στον Π. Πιπινέλη, στέλεχος της ΕΡΕ και υπουργό Εμπορίου στην κυβέρνηση Καραμανλή.

Η Βουλή δεν θα διαλυθεί, αλλά θα εμφανιστεί ενώπιόν της η νέα κυβέρνηση.

Εκλογές δεν θα γίνουν αμέσως.

Οι βασιλικές αποφάσεις ήταν ακριβώς το αρνητικό φιλμ των εισηγήσεων του Κωνσταντίνου Καραμανλή.

Ύστερα από μία ώρα ο νέος πρωθυπουργός δεχόταν τους πολιτικούς συντάκτες στο σπίτι του στο Φάληρο. Άψογος και «στυλέ», όπως πάντα, με κόκκινο γαρίφαλο στο πέτο, τους ανάγγειλε με ενθουσιασμό που δεν μπορούσε να συγκρατήσει:

«Κύριοι, ὁ βασιλεὺς μοῦ ἀνέθεσε τὸν σχηματισμὸν κυβερνήσεως, ἡ ὁποία θὰ ἐμφανισθῇ ἐνώπιον τῆς Βουλῆς».

«Τὸ ταξίδι τῶν βασιλέων στὴν Ἀγγλία θὰ γίνῃ;» ρώτησε ένας συντάκτης.

«Θὰ γίνῃ. Δὲν κρίνω ἀναγκαίαν τὴν ἀναβολήν».

Και, έτσι, ο πολιτικός που πριν από δέκα ημέρες υπερθεμάτιζε –όπως είδαμε– για τη ματαίωση της επίσημης επίσκεψης, τώρα αναλάμβανε να την καλύψει ως πρωθυπουργός. Ήταν ο μόνος άνθρωπος που αποκλειόταν να πει «όχι» σε οποιοδήποτε κάλεσμα του Θρόνου.

Ακριβώς όμως 24 ώρες μετά το χρίσμα του Π. Πιπινέλη, ο Κ. Καραμανλής έφευγε από την Αθήνα. Συνοδευόμενος από τη σύζυγό του και τον έμπιστο συνεργάτη του Γιάννη Ζαχαράκη, έπαιρνε στις 2:20΄ το αεροπλάνο για τη Ζυρίχη.

Πριν φύγει, όρισε μια τριμελή διοικούσα επιτροπή του κόμματος: Π. Κανελλόπουλος, Κ. Ροδόπουλος, Π. Παπαληγούρας. Τους αποχαιρέτησε με καταφανή συγκίνηση στο αεροδρόμιο, όπως και το μεγάλο πλήθος των φίλων του που είχε συγκεντρωθεί. Παρίστατο όμως και ο νέος πρωθυπουργός. Και για λίγα λεπτά αποτραβήχτηκαν σε μια γωνιά ο Κ. Καραμανλής και ο Π. Πιπινέλης. Οι άλλοι, χωρίς να ακούνε, έβλεπαν τη σκηνή από απόσταση: τον κοντόσωμο, λιγνό, νευρικό Πιπινέλη, με ύφος πειθαρχικό, μπροστά στον ρωμαλέο, ευθυτενή και ολύμπιο αρχηγό της ΕΡΕ. Σε λίγο όμως η αναχώρηση του αεροπλάνου τούς χώρισε. Ώρα 2:20΄, ο Καραμανλής άφηνε την Ελλάδα.

Κυβέρνηση Πιπινέλη

Την επομένη, η κυβέρνηση Πιπινέλη ορκιζόταν στις 6:30΄ το απόγευμα. Ο ίδιος διατηρούσε και το υπουργείο Εξωτερικών και ως συνεργάτες του υπουργούς είχε τους Κ. Αρλιώτη (διοικητής της Κτηματικής Τράπεζας), Φιλ. Δραγούμη, Χρ. Παγουλάτο, Χρ. Στράτο, Γ. Σωφρονόπουλο, Π. Μαυρίκη, Γ. Δροσόπουλο, Γ. Μαρκά-

κη, Αναστ. Ποταμιάνο, Δημ. Ταλλέλη, Ι. Κυριακό, Ευ. Στρατήγη, Κ. Ρόκα, Γρ. Παπαφλέσσα, Χ. Φραγκίστα, Δ. Παπανικολόπουλο, Ι. Δασκαλόπουλο, Α. Γκότση, Αθ. Κανελλόπουλο.

Η νέα κυβέρνηση θα εμφανιζόταν στη Βουλή. Αλλά ευθύς αμέσως η Ένωση Κέντρου και η ΕΔΑ ανακοίνωσαν ότι δεν θα την ψηφίσουν. Ο Γ. Παπανδρέου μάλιστα πρόσθεσε:

«Ἀρνούμεθα τὴν ψῆφον ἐμπιστοσύνης μας καὶ θὰ τὴν καταπολεμήσωμεν δι' ὅλων τῶν μέσων. Ὁ "ἀνένδοτος" θὰ συνεχισθῇ».

Η ψηφοφορία στη Βουλή έγινε την 26η Ιουνίου 1963 και μόνο η ΕΡΕ ψήφισε υπέρ. Η αντιπολίτευση απέσχε, εκτός των 16 βουλευτών του Σπ. Μαρκεζίνη, οι οποίοι όμως καταψήφισαν. Αυτό δεν φαινόταν να στενοχωρεί ούτε τον Πιπινέλη ούτε τα Ανάκτορα. Η κυβέρνηση εκείνη έδινε την εντύπωση στο κοινό πως ήταν απλώς ανακτορική και πως είχε αποστολή πρωτίστως την εξυπηρέτηση του Θρόνου.

Πάντως, μια μεταβολή είχε πραγματοποιηθεί στην πολιτική κατάσταση: την 29η Ιουνίου γιορτάστηκε με ιδιαίτερη λαμπρότητα η ονομαστική επέτειος του βασιλιά και τη φορά αυτή η Ένωση Κέντρου πήρε μέρος χωρίς καμία επιφύλαξη. Ο Γεώργιος Παπανδρέου, με άσπρο ιματίδιο και όλα τα παράσημά του, παραβρέθηκε στη δοξολογία της μητρόπολης. Και μάλιστα περίμενε στην είσοδο του ναού την άφιξη των βασιλέων δίπλα-δίπλα με τον Π. Κανελλόπουλο, συζητώντας εύθυμα μαζί του. Ήταν μια εκδήλωση ευχαριστίας εκ μέρους του «ανένδοτου» προς το Στέμμα, γιατί απομάκρυνε τον Καραμανλή.

Τι θα γινόταν όμως το επίμαχο βασιλικό ταξίδι στην Αγγλία; Είχε απωθηθεί στο περιθώριο γιατί γενική πεποίθηση ήταν ότι αποτελούσε μια ωχρή βιτρίνα, πίσω από την οποία άλλες αιτίες προκάλεσαν τη μοιραία ρήξη βασιλιά και Καραμανλή. Όταν, όμως, στις 8 Ιουλίου ανακοινώθηκε ότι την επομένη οι βασιλείς αναχωρούν, το γενικό ενδιαφέρον φούντωσε. Δεν απέκτησε νέες ουσιαστικές διαστάσεις το δευτερεύον αυτό ζήτημα. Αλλά ήταν φυσικό να διερωτούνται οι πάντες: Τι θα γίνει τώρα στο Λονδίνο;

Ο βασιλιάς στις 8 Ιουλίου έδωσε συνεντεύξεις στον ραδιοφωνικό σταθμό του Λονδίνου –άγνωστο αν καθ' υπόδειξη ή ανοχή της κυβέρνησης ή κατά βασιλική πρωτοβουλία και απόφαση– και στην αγγλική εφημερίδα *Νταίηλυ Τέλεγκραφ*, στις οποίες τόνιζε:

«Οὐδεὶς λόγος ὑπῆρχε νὰ μὴν ἀποδεχθῶ τὴν πρόσκλησι τῆς βασιλίσσης τῆς Ἀγγλίας... Καθόλου δὲν θὰ ἐνοχληθῶ ἀπὸ διαδηλώσεις οἱ ὁποῖες ἐνδεχομένως θὰ γίνουν... Ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις ἔλαβε στὸ παρελθὸν καὶ θὰ λάβῃ καὶ στὸ μέλλον ἀποφάσεις γιὰ τοὺς πολιτικοὺς κρατουμένους».

Για ένα όμως δεν είχε γίνει λόγος στις βασιλικές συνεντεύξεις: για το δικαίωμα να κρίνει ο βασιλιάς και όχι η κυβέρνηση της χώρας να αποδεχτεί μια ξένη πρόσκληση.

Οι βασιλείς στο Λονδίνο

Την 9η Ιουλίου οι βασιλείς, συνοδευόμενοι από τον πρωθυπουργό Π. Πιπινέλη, έφταναν στο αεροδρόμιο του Γκάτγουικ. Στο αεροδρόμιο δεν παρατηρήθηκαν πολλά έκτροπα. Μερικοί κραυγαλέοι διαδηλωτές απομακρύνθηκαν αμέσως από την ισχυρή αστυνομική δύναμη. Και οι Έλληνες επίσημοι επιβιβάστηκαν ομαλά στο τρένο που τους μετέφερε στον σταθμό της Βικτωρίας, όπου τους έγινε η υποδοχή της Ελισάβετ και της βρετανικής κυβέρνησης.

Εκεί δόθηκε η πρώτη αψιμαχία. Η Αμπατιέλλου έριξε το σύνθημα με μερικές εκατοντάδες διαδηλωτές, κραυγάζοντας: «Απελευθερώστε τον σύζυγό μου». Αλλά η επέμβαση της έφιππης αστυνομίας σταμάτησε τον θόρυβο σύντομα. Και οι βασιλείς, ενώ ρίχνονταν 41 κανονιοβολισμοί, αντήλλασσαν τους εθιμοτυπικούς χαιρετισμούς με την Ελισάβετ, που φορούσε τα ελληνικά χρώματα, για να επιβιβαστούν κατόπιν στις φαντασμαγορικές άμαξες που θα τους οδηγούσαν στα ανάκτορα του Μπάκιγχαμ.

Το βράδυ στα βασιλικά ανάκτορα η Ελισάβετ έδωσε δεξίωση προς τιμήν του βασιλικού ζεύγους. Όλη η επίσημη Βρετανία είχε παρευρεθεί και η Φρειδερίκη φαινόταν πανευτυχής μέσα σε εκείνο το φαντασμαγορικό ντεκόρ της ασύλληπτης λαμπρότητας. Και όλα φαίνονταν ότι στροβιλίζονταν γύρω από τη δική της εντυπωσιακή παρουσία. Ήταν ο προσωπικός της θρίαμβος, που τον απολάμβανε ύστερα από μια πολιτική μάχη, στην οποία συνέτριψε τον απογοητευμένο αντίπαλό της.

Έξω όμως από το κιγκλίδωμα των ανακτόρων, η έφιππη αστυνομία εφορμούσε κατά του πλήθους των διαδηλωτών, που επικεφαλής τους ήταν ο ίδιος ο υπέργηρος φιλόσοφος Μπέρτραντ Ράσσελ. Οι ιαχές και οι ρυθμικές κραυγές κάθε τόσο διασπούσαν το φράγμα των μελωδιών που εξέπεμπε η ανακτορική ορχήστρα. Και λίγο πιο κάτω, στην πλατεία Τραφάλγκαρ –τον ομφαλό του χαώδους Λονδίνου–, ισχυρές αστυνομικές δυνάμεις έδιναν μάχη προς άλλες μάζες διαδηλωτών, οι οποίες με αρχηγό την Αμπατιέλλου αγωνίζονταν να φτάσουν ώς τα ανάκτορα και να ενωθούν με τους ομοϊδεάτες τους που ήδη πάλευαν εκεί.

Η μεγαλύτερη όμως δοκιμασία ανέμενε το βασιλικό ζεύγος την επομένη, όταν συνοδευόμενοι από την Ελισάβετ και τον σύζυγό της μετέβησαν στο θέατρο Όλντουιτς και παρακολούθησαν το *Όνειρο Θερινής Νυκτός* του Σαίξπηρ. Και εκεί είχαν στηθεί πολλοί διαδηλωτές, με την ίδια οργάνωση, τεχνική και τακτική, οι οποίοι με κραυγές αποδοκίμασαν, όχι μόνο τους βασιλείς της Ελλάδας, αλλά και

την ίδια την Ελισάβετ. Ο υπουργός Εσωτερικών Μπρουκ δήλωνε σε λίγο:

«Εἶμαι κατάπληκτος καὶ ὠργισμένος. Ἡ βασίλισσα τῆς Ἀγγλίας νὰ ἀποδοκιμασθῆ! Οὐδέποτε πίστευα ὅτι μποροῦσε νὰ συμβῆ αὐτὸ στὴν χώρα μας...»

Η Αμπατιέλλου γίνεται δεκτή

Το ελληνικό κοινό παρακολουθούσε με ενδιαφέρον τη «μάχη του Λονδίνου». Αλλά επικράτησε γενική έκπληξη από μια είδηση που δημοσιεύτηκε τη 12η Ιουλίου:

«Ὁ πρωθυπουργὸς Π. Πιπινέλης δέχθηκε τὴν Ἀμπατιέλλου».

Η γυναίκα, πράγματι, που χειροδίκησε κατά της βασίλισσας το απόγευμα της 11ης Ιουλίου βρισκόταν μέσα στην ελληνική πρεσβεία του Λονδίνου. Δεν είχε εισχωρήσει σαν μαινόμενη διαδηλώτρια με πλακάτ και κραυγές. Ανέμενε συνοδευόμενη από δύο Εργατικούς βουλευτές να γίνει δεκτή από τον Πιπινέλη.

Ο πρωθυπουργός τη δέχτηκε στο γραφείο του πρεσβευτή. Ζήτησε εκείνη να απελευθερωθεί ο σύζυγός της και του επέδωσε ένα υπόμνημά της για τους βασιλείς. Ύστερα από είκοσι λεπτά η Μπέτη Αμπατιέλλου έβγαινε από την πρεσβεία «μειδιώσα και εύχαρις» κατά τις περιγραφές. Και ο Έλληνας πρωθυπουργός δήλωνε στους δημοσιογράφους:

«Ἐδέχθην τὴν κυρίαν Ἀμπατιέλλου, ἡ ὁποία ὑπέβαλε αἴτησιν ἀπευθυνομένην πρὸς τὴν Α.Μ. τὸν βασιλέα καὶ ὑπεσχέθην νὰ ἐπιδώσω ταύτην».

Ύστερα από 40 ώρες η βασιλική επίσκεψη έληγε. Στις 3:30΄ το απόγευμα της 12ης Ιουλίου οι βασιλείς επέστρεψαν στο αεροδρόμιο του Ελληνικού και έφυγαν αμέσως για την Κέρκυρα. Ο απολογισμός; Δεν χάλασε ο κόσμος από τις εκδηλώσεις, δεν διαταράχτηκαν οι σχέσεις με την Αγγλία και το ΝΑΤΟ. Ο βασιλιάς αναμφίβολα δικαιωνόταν, αν και –ας το επαναλάβουμε– δεν αποτελούσε το ταξίδι την πραγματική ουσία της ρήξης με τον Καραμανλή.

Έμεινε όμως ακέραιο το πρόβλημα: είχε δίκιο ο βασιλιάς· είχε όμως και το δικαίωμα να αποφασίσει αυτός, προκαλώντας την αποπομπή του διαφωνούντα πρωθυπουργού;

Ο Βενιζέλος υπό διαγραφή

Το μεσημέρι της 12ης Ιουλίου που οι βασιλείς επέστρεψαν στην Αθήνα από το Λονδίνο, όλοι διερωτούνταν αν η κυβέρνηση Πιπινέλη θα συνέχιζε την ύπαρξή της. Είχε εκτελέσει τον διαφανή προορισμό της: κάλυψε το βασιλικό ταξίδι. Από δω και πέρα πολλοί αναλογίζονταν μήπως, όπως η βασίλισσα των μελισσών, αφού γεννήσει, ψοφάει, θα αντικαθιστούνταν τώρα από μια υπηρεσιακή για ταχύτατη ενέργεια των εκλογών.

Ήταν ήρεμα πάντως τα πράγματα και αναμενόταν η βασιλική χειρονομία της αλλαγής. Αλλά, 48 ώρες μετά την άφιξη, ένα νέο πολιτικό επεισόδιο αποκάλυψε ότι υπήρχε και άλλη προοπτική.

Ξαφνικά, λίγο μετά τα μεσάνυχτα της 15ης Ιουλίου, ο Γ. Παπανδρέου εξακόντισε έναν βαρύτατο επιθετικό πύραυλο κατά του Σοφοκλή Βενιζέλου:

> *«Μὲ βαθεῖαν θλῖψιν, αἰσθάνομαι τὸ χρέος νὰ ἀνακοινώσω πρὸς τὸν δημοκρατικὸν κόσμον, ὅτι ἡ περαιτέρω συνεργασία μὲ τὸν κ. Βενιζέλον ἔχει καταστῆ ἀδύνατος. Ὁδηγεῖ ὄχι εἰς τὴν εὐόδωσιν ἀλλ' εἰς τὴν καταστροφὴν τοῦ Ἀγῶνος».*

Αυτή η δήλωση σήμαινε ότι ο αρχηγός της Ένωσης Κέντρου διέγραφε τον ουσιαστικό συναρχηγό, πράγμα που επιβεβαίωσε την ίδια νύχτα. Και ότι η Ένωση Κέντρου διασπαζόταν. Στο χάσμα που δημιουργούνταν μεταξύ των δύο τμημάτων της θα μπορούσε να καταποντιστεί τώρα ο «ανένδοτος». Γιατί όμως αυτή η επίθεση;

Οι προϋποθέσεις της είχαν τεθεί κατά την ψηφοφορία στη Βουλή για την κυβέρνηση Πιπινέλη. Ο Παπανδρέου ορθώθηκε αδιάλλακτα εναντίον της: «Αυτή είναι η ΕΡΕ με άλλη μάσκα», φώναξε. «Επ' ουδενί λόγω θα την ψηφίσωμεν». Αλλά ο Σοφοκλής Βενιζέλος την προηγουμένη κατέθεσε δήλωση στη Βουλή ότι ο ίδιος θα δώσει ψήφο ανοχής, παρά την απόφαση της παράταξής του για αποχή.

Αντεπίθεση του Βενιζέλου

Ο Γ. Παπανδρέου διείδε σε όλες αυτές τις ενέργειες του Βενιζέλου επιστροφή στην προσφιλή του συμμαχία ΕΡΕ-Φιλελευθέρων για να σχηματιστεί ένα συμπαγές ισχυρό αστικό κόμμα. Ο Βενιζέλος όμως δήλωσε:

> *«Εἰς οὐδένα ἀναγνωρίζω τὸ δικαίωμα τῆς διαγραφῆς μου ἀπὸ τὴν Ἕνωσι Κέντρου, τῆς ὁποίας ὑπῆρξα ὁ κύριος δημιουργός».*

Αλλά ο Παπανδρέου απάντησε:

> *«Ἐγὼ ἀπεφάσισα. Ἡ ἀπόφασίς μου εἶναι ἀνέκκλητος. Ὁ κ. Βενιζέλος ἐπρόδωσε τὸν κοινὸν Ἀγῶνα...»*

Την 28η Ιουλίου στην Πάτρα δήλωσε:

> *«Ἡ πολιτικὴ κυβέρνησις τὴν ὁποίαν ἐπιδιώκει ὁ κ. Βενιζέλος θὰ ἀπετέλει ἀσχημίαν, ἡ ὁποία θὰ ἐξηυτέλιζε τὸν ἰδεολογικὸν ἀγῶνα τοῦ Κέντρου».*

Και ο Βενιζέλος στις 30 Ιουλίου απαντούσε:

> *«Πρὶν ἐκστομίση παρομοίας φράσεις, ὁ κ. Παπανδρέου ἔπρεπε νὰ ἐνθυμηθῆ ὅτι ὀλίγον πρὸ τῶν ἐκλογῶν τοῦ 1961 διεπραγματεύετο μὲ τὴν ΕΡΕ τὴν ἀπὸ κοινοῦ κάθοδον εἰς ἐκλογὰς καὶ τὴν ἐν συνεχεία κυβερνητικὴν συνεργασίαν. Πῶς λοιπὸν εἶναι σήμερα ἠθικῶς ἀνεπίτρεπτος ἡ συνεργα-*

σία μὲ μερίδα τῆς ΕΡΕ, ὅταν πρὸ διετίας περίπου ὁ κ. Παπανδρέου ἐθεώρει ἠθικῶς ἐπιτρεπτὴν τὴν συνεργασίαν μὲ τὸ σύνολον τῆς ΕΡΕ;»

Η αποκάλυψη του Βενιζέλου για τις διαπραγματεύσεις ΕΡΕ και Παπανδρέου το 1961 δεν ήταν κάτι το νέο. Απλώς γινόταν επιβεβαίωσή τους από υπεύθυνη πηγή του Κέντρου. Αλλά η δήλωση αυτή επιβεβαίωνε επίσης ότι πράγματι ο Βενιζέλος απέβλεπε τώρα πάλι σε συνεργασία με την ΕΡΕ, ή έστω με μια μερίδα της, για τον σχηματισμό μακροπρόθεσμης κυβέρνησης.

Πτώση του Πιπινέλη

Η κονταρομαχία των δύο συναρχηγών αποτελούσε βέβαια απόδειξη ότι οι σχέσεις τους ήταν τελείως εχθρικές. Αλλά, ανεξάρτητα από τη στάση του Βενιζέλου, ο Παπανδρέου έδειχνε δυναμισμό και σθένος εκπληκτικό. Και αναπηδούσε σαν γηραλέος Αχιλλέας της παράταξής του, αδιάλλακτος, χωρίς ιδέα υποχώρησης.

Η απόφασή του να διαγράψει τον Βενιζέλο ήταν τρομερή. Μπορούσαν να διαλυθούν και να καταρρεύσουν τα πάντα, αλλά δεν δίστασε. Και νίκησε. Ο Βενιζέλος αναγκάστηκε να συμβιβαστεί, εγκαταλείποντας για την ώρα τη συγκόλληση Κέντρου και Δεξιάς. Και εκείνη η επιτυχία του Παπανδρέου δάμασε την παράταξή του. Όλοι το ένιωσαν: ήταν ο αρχηγός.

Οι επιθέσεις του ήταν αποτελεσματικές. Διακήρυξε ότι ήθελε διάλυση της Βουλής, άμεσες εκλογές, νέο εκλογικό σύστημα και υπηρεσιακή κυβέρνηση. Με άλλα λόγια: όχι πολιτική κυβέρνηση, όχι παράταση της Βουλής, όχι πλειοψηφικό, όχι Πιπινέλης.

Στις αρχές Αυγούστου σταματούσαν οι προσπάθειες του Βενιζέλου για πολιτική κυβέρνηση διαρκείας και επιβίωση της Βουλής.

Στις 30 Ιουλίου ο πρωθυπουργός Πιπινέλης ανακοίνωσε ότι, κατ' απόφαση του βασιλιά, την 27η Σεπτεμβρίου θα διαλυθεί η Βουλή και οι εκλογές θα διεξαχθούν την 3η Νοεμβρίου.

Στις 17 Ιουλίου κατατέθηκε νέος εκλογικός νόμος ενισχυμένης αναλογικής.

Έμενε το θέμα της παρούσας κυβέρνησης. Θα διεξήγε αυτή τις εκλογές ως «κυβέρνησις του βασιλέως» και, όπως αυτοαποκαλούνταν, ως κυβέρνηση υπηρεσιακή;

Ο υποτονικός Καραμανλής

Η απάντηση δεν άργησε να δοθεί. Την 26η Σεπτεμβρίου διαλυόταν η Βουλή και προκηρύχθηκαν εκλογές για τις 3 Νοεμβρίου. Την επομένη, 27 Σεπτεμβρίου, παραιτήθηκε η κυβέρνηση Πιπινέλη και την αντικαθιστούσε υπηρεσιακή υπό τον πρόεδρο του Αρείου Πάγου Στυλ. Μαυρομιχάλη. Ο αρχηγός Κ. Καραμανλής γύρισε και ανέλαβε τον προεκλογικό αγώνα της παράταξής του, αλλά ήταν καταφανώς υποτονικός.

Τον είχαν καλέσει όλοι οι παράγοντες της Δεξιάς παράταξης, αλλά και ο ίδιος ο βασιλιάς. Ο άνθρωπος όμως που επανήλθε από τη Ζυρίχη δεν ήταν ο δυναμικός ηγέτης του παρελθόντος. Έδειχνε μια περίεργη αδιαλλαξία, που ερχόταν σε καταφανή αντίθεση με την ψυχική του κάμψη. Έδινε την εντύπωση πως εκτελούσε μια τυπική αγγαρεία και ανυπομονούσε να απολυτρωθεί για να ξαναπάρει τον δρόμο της φυγής. Σε συγκέντρωση των στελεχών του κόμματος, ο Λεων. Δερτιλής φώναξε:

«Κύριε Πρόεδρε, πρέπει νὰ παρακολουθήσετε τί ὑπόσχεται τώρα ὁ Παπανδρέου. Καὶ νὰ ὑποσχεθῆτε σεῖς περισσότερα».

«Αὐτὸ δὲν θὰ γίνη ποτέ», δήλωσε ο Κ. Καραμανλής ξερά.

«Ἔ, τότε, προσανατολισθῆτε στὴν ἰδέα ὅτι ἡ ΕΡΕ θὰ ἔλθη δεύτερο κόμμα».

Η πρόβλεψη επαληθεύτηκε. Το βράδυ της 3ης Νοεμβρίου η ΕΡΕ έβγαινε από τις κάλπες δεύτερο κόμμα. Τα αποτελέσματα ήταν:

Ένωση Κέντρου: 42,04% των ψήφων, έδρες 138.

ΕΡΕ: 39,37% των ψήφων, έδρες 132.

ΕΔΑ: 14,54% των ψήφων, έδρες 30.

Προοδευτικοί: 3,74% των ψήφων, έδρες 2.

Ο Γ. Παπανδρέου πανηγύριζε για το αποτέλεσμα. Ήταν καρπός του διετούς «ανένδοτου». Σε μεγάλο βαθμό η ανατροπή των πραγμάτων αποτελούσε προσωπικό του έργο. Αλλά ήταν φανερό πως δημιουργούνταν κάποιο αδιέξοδο. Η Ένωση Κέντρου δεν μπορούσε να σχηματίσει κυβέρνηση παρά στηριζόμενη στην ψήφο της ΕΔΑ, πράγμα που απέκλειαν και η Δεξιά και τα Ανάκτορα. Θα έδινε υπό τις συνθήκες αυτές ο βασιλιάς την εντολή στον Γεώργιο Παπανδρέου;

Ο Σοφ. Βενιζέλος έκανε και αυτός ιδιαίτερους λογαριασμούς. Είχε πάλι τον τελευταίο καιρό κατασταλάξει στην άποψη να πετύχει τη συγκόλληση του συντηρητικού Κέντρου με τη Δεξιά. Ο βιογράφος του Γρηγ. Δαφνής σημειώνει στο σημείο αυτό (στο βιβλίο του, σελ. 577):

«Ὁ Σοφ. Βενιζέλος... ἀπεδύθη μὲ ὅλας τὰς δυνάμεις του εἰς τὴν διεξαγωγὴν τῆς ἐκλογικῆς μάχης, μὲ κύριον στόχον τὴν μείωσιν τῶν ἑδρῶν ποὺ θὰ ἐλάμβανεν ἡ Ε.Ρ.Ε. ὥστε νὰ στερηθῆ τῆς αὐτοδυνάμου πλειοψηφίας... Πρόθεσίς του ἦτο, ἐὰν ἡ ἐπιδίωξίς του ἐπραγματοποιεῖτο, νὰ ἐπιτύχη συνεργασίαν τῆς διαλλακτικῆς πτέρυγος τῆς Ε.Ρ.Ε. μὲ τὸ κόμμα τῶν Φιλελευθέρων».

Και ο Σοφ. Βενιζέλος ευχόταν να μη λάβει την εντολή ο Γ. Παπανδρέου. Αλλά τα γεγονότα τον πρόλαβαν.

Από τη μεθεπομένη των εκλογών, ο βασιλιάς άρχισε τις συσκέψεις με τους πολιτικούς αρχηγούς. Την 5η Νοεμβρίου ήταν η σειρά του Κ. Καραμανλή. Και εξέθεσε την άποψή του:

«Μεγαλειότατε ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ πρέπει νὰ δοθῇ ἡ ἐντολὴ εἰς τὸν Γ. Παπανδρέου».

Ο βασιλιάς δεν έδειξε τις προθέσεις του, αλλά άκουσε με προσοχή τον αρχηγό της ΕΡΕ. Μετά τα Ανάκτορα, ο Κ. Καραμανλής συνεργαζόταν στο σπίτι του με ορισμένους φίλους του, όταν τα παραρτήματα των εφημερίδων ανήγγελλαν:

«Ὁ βασιλεὺς ἀνέθεσε τὴν ἐντολὴν εἰς τὸν Γ. Παπανδρέου».

Κυβέρνηση Κέντρου

Το μεσημέρι της 8ης Νοεμβρίου 1963, στα Ανάκτορα των Αθηνών γινόταν η αλλαγή φρουράς στην ελληνική πολιτεία. Ορκιζόταν η κυβέρνηση του Κέντρου που είχε την εξής σύνθεση:

Γ. Παπανδρέου, Πρωθυπουργὸς καὶ ὑπουργὸς Παιδείας.
Σ. Βενιζέλος, Ἀντιπρόεδρος καὶ ὑπουργὸς Ἐξωτερικῶν.
Γ. Ἀθανασιάδης-Νόβας, Προεδρίας.
Γ. Μαῦρος, Συντονισμοῦ.
Κ. Μητσοτάκης, Οἰκονομικῶν.
Ι. Ζίγδης, Βιομηχανίας.
Στ. Ἀλαμανῆς, Ἐμπορίου.
Γ. Μπακατσέλος, Ἐργασίας.
Στ. Κωστόπουλος, Ἐσωτερικῶν.
Δ. Παπανικολόπουλος, Ἐθνικῆς Ἀμύνης.
Ν. Μπακόπουλος, Συγκοινωνιῶν.
Σ. Χούτας, Δημοσίων Ἔργων.
Π. Πολυχρονίδης, Ἐμπορικῆς Ναυτιλίας.
Σ. Παπαπολίτης, Προνοίας.
Δ. Παπασπύρου, Δικαιοσύνης.
Α. Μπαλτατζῆς, Γεωργίας.
Ν. Ἔξαρχος: Βορ. Ἑλλάδος.
Ἄνευ χαρτοφυλακίου, Ι. Γιαννόπουλος, Π. Κατσώτας, Ι. Τούμπας.
Ι. Παναγιωτόπουλος, Ὑφυπουργὸς Ἐσωτερικῶν.

Ο Στ. Στεφανόπουλος δεν συμμετείχε, αν και προοριζόταν για αντιπρόεδρος με εποπτεία των οικονομικών υπουργείων. Ήθελε όμως προηγουμένως να καθοριστούν με νόμο οι αρμοδιότητές του. Και ο Η. Τσιριμώκος δεν συμμετείχε, γιατί προοριζόταν για πρόεδρος της Βουλής.

Επρόκειτο για κυβέρνηση στελεχών, και ταυτόχρονα για κυβέρνηση Παπανδρέου: από τους 18 υπουργούς οι 14 ανήκαν στο περιβάλλον του και μόνο 4 στον κύκλο του Σοφ. Βενιζέλου. Αλλά ο αρχηγός της Ένωσης Κέντρου τη θεωρούσε μετα-

βατική. Στόχος του ήταν οι νέες εκλογές το ταχύτερο. Είχε συλλάβει τα μηνύματα των καιρών. Είχε πραγματοποιηθεί στροφή εκ των κάτω. Και θα συνεχιζόταν. Δεν είχε αμφιβολίες ότι θα αποκτούσε την κοινοβουλευτική παντοδυναμία με δεύτερες εκλογές, όπως ο Παπάγος το είχε πετύχει με δύο άλματα.

Η φυγή του Καραμανλή

Η νέα κυβέρνηση είχε αμφίβολη βάση. Αλλά σε λίγο ο κύριος αντίπαλός της εγκατέλειπε το πεδίο ελεύθερο: έναν μήνα μετά την ορκωμοσία της, την 9η Δεκεμβρίου 1963, ο Κων. Καραμανλής εγκατέλειπε την Ελλάδα, και τη φορά αυτή οριστικά.

Την ημέρα εκείνη ο Παν. Κανελλόπουλος, απλός βουλευτής της ΕΡΕ τώρα, εργαζόταν σιωπηλά στο γραφείο του στην οδό Ακαδημίας. Είχε να διεκπεραιώσει κάποια υπόθεση, όταν κατά τις 11:30′ χτύπησε το τηλέφωνο. Στο ακουστικό άκουσε την επιτακτική φωνή του Κωνσταντίνου Καραμανλή:

«Σὲ παρακαλῶ, ἔλα ἀμέσως στὸ σπίτι. Εἶναι ἀνάγκη. Καὶ μὴν πῇς σὲ κανέναν ὅτι σὲ κάλεσα».

Ο Π. Κανελλόπουλος εγκατέλειψε την υπόθεση και σε λίγα λεπτά βρισκόταν στο διαμέρισμα του Καραμανλή, στον 2ο όροφο της οδού Καρνεάδου 24. Δεν υπήρχαν εκεί παρά ο Πασχάλης Κόντας, διευθυντής του πολιτικού του γραφείου, και ο ίδιος ο πρώην πρωθυπουργός. Αλλά βασίλευε φοβερή ακαταστασία, που έδειχνε σαν να πέρασε θύελλα. Βαλίτσες ανοιγμένες, ρούχα ριγμένα ανάκατα, γραβάτες εδώ, παπούτσια εκεί, στοίβες χαρτιά. Και μέσα στην κοσμοχαλασιά, με νευρικότητα που υπερκάλυπτε την παροιμιώδη ψυχραιμία του, ο αρχηγός της ΕΡΕ προσπαθούσε σπασμωδικά να τακτοποιήσει τα πράγματα.

Καθώς μπήκε ο Π. Κανελλόπουλος, ο Καραμανλής στράφηκε ζωηρά προς αυτόν και απότομα, ορμητικά, του φώναξε:

«Μὴν μοῦ φέρῃς καμμιὰ ἀντίρρησι. Ἔχω πάρει ἀπόφασι ἀμετάκλητη. Φεύγω ὁριστικά. Οἱ βαλίτσες μου εἶναι ἕτοιμες καὶ σὲ μιὰ ὥρα ξεκινῶ μὲ τὸ ἀεροπλάνο γιὰ τὸ Παρίσι».

Ο Π. Κανελλόπουλος κάτι είχε υποπτευθεί όταν πήρε το τηλεφώνημά του. Αλλά δεν μπορούσε να κρύψει την έκπληξή του με εκείνη τη δραματική φυγή.

«Μὰ ἔτσι, βιαστικά...»

Ο Καραμανλής δεν τον άφησε να συνεχίσει, λες και φοβόταν μήπως δεν προλάβει να του πει όλα όσα ήθελε. Και, πάντα ορμητικά, συνέχιζε:

«Ἄκουσε: Δὲν φεύγω ἁπλῶς γιὰ τὸ ἐξωτερικό. Παραιτοῦμαι καὶ ἀπὸ τὴν ἀρχηγία τῆς Ε.Ρ.Ε. καὶ ἀπὸ τὴν πολιτική. Ἔχω ἑτοιμάσει μιὰν ἐπιστολὴ πρὸς τὸ Κόμμα ποὺ σοῦ τὴν παραδίδω. Ἀναθέτω τὴν ἀρχηγία τοῦ Κόμματος σὲ σένα. Δὲν τὸ ξέρει κανεὶς ἄλλος ὅτι φεύγω. Μόνον ὅταν τὸ ἀε-

ροπλάνο ἀπογειωθῆ θὰ ἀνακοινώσης καὶ τὴν ἀναχώρησί μου καὶ τὴν ἀπόφασί μου. Σὲ ἕνα τέταρτο ξεκινῶ γιὰ τὸ ἀεροδρόμιο. Ἔλα καὶ σύ».

Πραγματικά, πριν τελειώσει το τέταρτο, οι βαλίτσες, με τη βοήθεια του Π. Κόντα, είχαν κλείσει, μάλλον φύρδην-μίγδην, και αναχωρούσαν όλοι. Ύστερα θα μάθαινε ο Π. Κανελλόπουλος τις λεπτομέρειες της φυγής.

Την απόφαση για την κεραυνοβόλα αναχώρηση την έμαθε πρώτη η σύζυγος του Κ. Καραμανλή, τα προηγούμενα μεσάνυχτα. Βρισκόταν σε κάποιο φιλικό σπίτι, όταν εκείνος τής τηλεφώνησε και κατάπληκτη τον άκουσε να της λέει:

«Ἔλα ἀμέσως νὰ ἑτοιμάσης τὰ πράγματά σου. Αὔριο τὸ μεσημέρι φεύγουμε γιὰ τὸ Παρίσι».

Έσπευσε εκείνη πράγματι και μάζευε τις αποσκευές της όλη τη νύχτα, ενώ ο σύζυγός της στο γραφείο του συνέτασσε την επιστολή του αποχαιρετισμού προς το κόμμα, με τις υποθήκες του.

Το πρωί, δύο άνθρωποι ένιωσαν τη μεγαλύτερη έκπληξη της ζωής τους. Ο ένας ήταν ο Π. Κόντας που, όταν ήρθε όπως συνήθως στο σπίτι του πρώην πρωθυπουργού, τον άκουσε να του λέει απότομα:

«Πασχάλη, τὸ μεσημέρι φεύγω μὲ τὴν γυναῖκα μου γιὰ τὸ Παρίσι. Δὲν ξέρω πότε θὰ γυρίσω, ἴσως ν' ἀργήσω, ἴσως νὰ μὴ γυρίσω ποτέ».

Ο άλλος ήταν ο έμπιστός του διευθυντής του προσωπικού του γραφείου Τύπου, Γιάννης Ζαχαράκης. Βρισκόταν στο σπίτι του, όταν στις 8:30′ άκουσε στο τηλέφωνο τον Καραμανλή να του λέει με τον ίδιο βιαστικό, κοφτό τρόπο:

«Γιάννη, φεύγω τὸ μεσημέρι μὲ τὴν γυναῖκα μου γιὰ τὸ Παρίσι. Θὰ μὲ συνοδεύσης. Ἑτοίμασε τὶς ἀποσκευές σου γιὰ μακρὰν παραμονήν. Κλεῖσε ἀμέσως τρία εἰσιτήρια. Δὲν θὰ πῆς ὅμως σὲ κανέναν τίποτα. Φεύγω μυστικά, γιατὶ θέλω νὰ ἀποφύγω σκηνὲς καὶ συγκεντρώσεις ἔξω ἀπὸ τὸ σπίτι μου ἢ τὸ ἀεροδρόμιο».

Έκπληκτος όσο και ο Κόντας, έσπευσε ο Ζαχαράκης να συμμορφωθεί. Τηλεφώνησε αμέσως στην «Ολυμπιακή» να του κλείσουν τρεις θέσεις. Και, για να τηρηθεί η εχεμύθεια, έδωσε ψευδή ονόματα. Μόνο αργότερα, όταν κατέβηκε να πάρει τα εισιτήρια, ανέγραψε τα πραγματικά ονόματα, δηλαδή το δικό του και του ζεύγους Καραμανλή.

Έτσι, στη 1:15′ ήταν όλοι στο αεροδρόμιο, που ήταν σχεδόν έρημο. Δεν ήταν εκεί παρά ο Π. Κανελλόπουλος, ο στρατηγός Δ. Βέρρος –τέως διευθυντής του πολιτικού γραφείου του Καραμανλή–, ο Π. Κόντας και ο πατέρας της κ. Καραμανλή.

Ώρα 1:15′ το αεροπλάνο της «Ολυμπιακής» ξεκινούσε για το Παρίσι μέσω Ρώμης. Και ο Π. Κανελλόπουλος, με την επιστολή του αρχηγού στην τσέπη, από το αεροδρόμιο κατευθύνθηκε στο σπίτι του Κ. Τσάτσου, όπου έκπληκτος και εκείνος μά-

θαινε το απροσδόκητο γεγονός. Από εκεί άρχισε η ενημέρωση των στελεχών του κόμματος. (Από αφήγηση του Παν. Κανελλόπουλου στον γράφοντα).

Γιατί έφυγε;

Η φυγή του Καραμανλή προκάλεσε σάλο και απορίες. Γιατί εγκατέλειψε τόσο εύκολα το πεδίο, ενώ διατηρούσε ακόμα το 40% του λαού και είχε υπό τον έλεγχό του τον κρατικό μηχανισμό; Η εξήγηση μπορεί να δοθεί μόνο σε συνάρτηση με την προηγούμενη στάση του. Η απόφασή του να αφήσει την Ελλάδα και την ενεργό πολιτική δεν ελήφθη τώρα. Είχε περίπου αποκρυσταλλωθεί μετά την αποπομπή του από τον βασιλιά. Εμφάνισε έναν δισταγμό και κατέβηκε χωρίς κανέναν ζήλο για να πάρει μέρος στις εκλογές του 1963, αλλά συνέβη μία ακόμα διαφωνία με τον βασιλιά: του εισηγήθηκε να μην αναθέσει την κυβέρνηση στον Γ. Παπανδρέου, κι εκείνος έκανε το αντίθετο. Έτσι κατέληξε τελεσίδικα στην αποχώρηση, προτού έρθει σε απροκάλυπτη ρήξη με το Στέμμα, που εκτός από τα άμεσα αποτελέσματα θα επέφερε και διάσπαση της Δεξιάς. Εξάλλου, ο ίδιος δεν ήταν πλασμένος για να ασκεί αντιπολίτευση. Θα φθειρόταν άδοξα και ανεπανόρθωτα.

Όλη αυτή η επιχειρηματολογία όμως θα ήταν αβάσιμη αν η πραγματική αιτία που έκανε τον αρχηγό της ΕΡΕ να εγκαταλείψει κυβέρνηση, αγώνες, κόμμα, πολιτική, από τον Ιούνιο του 1963 ήταν η άλλη εκδοχή που αναπτύξαμε: ο φόβος των ευθυνών μπροστά στο ογκούμενο «παρακράτος».

Πάντως, τώρα που έφευγε, εγκατέλειπε σε βαθιά απογοήτευση τους οπαδούς της ΕΡΕ. Στην επιστολή που άφηνε στους βουλευτές του έγραφε:

> *«...Ἀφήνω ὡς διάδοχόν μου τὸν ἀγαπητὸν εἰς ὅλους μας κ. Παναγιώτην Κανελλόπουλον, μὲ τὴν βεβαιότητα ὅτι θὰ ἐγκρίνητε τὴν ἐκλογήν μου...»*

Ο Παν. Κανελλόπουλος, πράγματι αγαπητός σε όλους και με τεράστιο κύρος, αναγνωρίστηκε αμέσως αρχηγός. Αλλά το έργο που επωμιζόταν ήταν συντριπτικό. Έπρεπε να αντιμετωπίσει μια κρίση της παράταξής του πρωτοφανή ίσως στα πολιτικά χρονικά της Ελλάδας.

Αλλαγή ηγεσίας στρατού

Με την αποχώρηση του Κ. Καραμανλή, η θέση του Γ. Παπανδρέου ισχυροποιήθηκε. Υπήρχε όμως ένα σκοτεινό σημείο: ο βασιλιάς τού προσέφερε την εύνοιά του, αλλά τηρούσε μια ουσιώδη επιφύλαξη. Δεν του παρέδιδε τα πολεμικά υπουργεία. Κατ' απαίτησή του, υπουργός Εθνικής Αμύνης παρέμενε ο υπηρεσιακός της προηγούμενης κυβέρνησης, ο Δ. Παπανικολόπουλος. Μόνο αν ελάμβανε αυτοδύναμη ψήφο εμπιστοσύνης στη Βουλή θα μπορούσε ο Γ. Παπανδρέου να αντικαταστήσει τον Δ. Παπανικολόπουλο με δικό του στέλεχος.

Αλλά ο αρχηγός της Ένωσης Κέντρου δέχτηκε την πρόκληση. Και, για να αποδείξει την αποφασιστικότητά του έναντι του στρατού, συγκάλεσε τη 10η Δεκεμβρίου το Ανώτατο Συμβούλιο Εθνικής Αμύνης για να επιβάλει αλλαγή της ηγεσίας των ενόπλων δυνάμεων. Κατά την πρακτική των κρατούντων και την ηθική τάξη στην Ελλάδα, κυβέρνηση υπηρεσιακή ή πολιτική που δεν έχει ακόμα ψηφιστεί από τη Βουλή δεν αντικαθιστά τις κορυφές της πολιτείας, εκτός αν υπάρχει ύψιστη ανάγκη. Και αν, στο μεταξύ, έχει έρθει ο χρόνος των αλλαγών, τις αναβάλλει έως ότου λάβει την ψήφο της Βουλής. Αλλά ο Γ. Παπανδρέου με το πρόσχημα της «ετησίας αναδιαρθρώσεως», που μπορούσε και έπρεπε να την αναβάλει έως τις 23 Δεκεμβρίου που θα γινόταν η ψηφοφορία της Βουλής, έκανε ανατροπή της στρατιωτικής ηγεσίας. Και επέβαλε: Την αντικατάσταση των αρχηγών Ναυτικού και Αεροπορίας Κιοσσέ και Θεοδοσιάδη. Την αποστράτευση των στρατηγών Κ. Παπαγεωργόπουλου, διοικητή της 1ης Στρατιάς, Σ. Τζανετή, γενικού επιθεωρητή του στρατού, και Π. Βέλλιου, διοικητή του Α' Σώματος Στρατού.

Τρεις ημέρες αργότερα του δόθηκε η ευκαιρία με δραματική μορφή να επιδείξει ξανά την πυγμή του: ο αποστρατευθείς διοικητής του Α' Σώματος Στρατού Π. Βέλλιος, αποχωρών, εξέδωσε ημερήσια διαταγή με την οποία εξαπέλυε βαριά επίθεση κατά της κυβέρνησης. Κατά νόμο, κάθε αξιωματικός αποστρατευόμενος υπόκειται επί τρίμηνο στη στρατιωτική ποινική νομοθεσία, η οποία απαγορεύει στους στρατιωτικούς να πολιτικολογούν και μάλιστα εγγράφως. Θα μπορούσε συνεπώς να ελεγχθεί ο πρώην σωματάρχης. Και αρμόδιος προς τον σκοπό αυτό είναι ο υπουργός Αμύνης και ουδείς άλλος.

Ο τότε υπουργός όμως Παπανικολόπουλος απουσίαζε στο Παρίσι, σε διάσκεψη του ΝΑΤΟ. Θα επέστρεφε ύστερα από μία εβδομάδα. Αλλά ο Γ. Παπανδρέου, μόλις πληροφορήθηκε την ύπαρξη της ημερήσιας διαταγής του στρατηγού Π. Βέλλιου, ζήτησε αμέσως έκτακτη ακρόαση από τον βασιλιά. Τον δέχτηκε εκείνος αργά τα μεσάνυχτα της 14ης Δεκεμβρίου. Και, προς έκπληξή του, ο πρωθυπουργός τού παρουσίασε διάταγμα προς υπογραφή με το οποίο αναλάμβανε το Υπουργείο Εθνικής Αμύνης, σε αναπλήρωση του υπουργού Δ. Παπανικολόπουλου που απουσίαζε.

Ο Παύλος δεν τόλμησε να αντιτείνει. Υπέγραψε. Και ο Παπανδρέου, επιστρέφοντας στο πολιτικό γραφείο, συνέταξε αμέσως και διεκπεραίωσε αστραπιαία τη διαταγή, με την οποία, ως υπουργός Αμύνης, ασκούσε ποινική δίωξη κατά του στρατηγού Βέλλιου για περιύβριση Αρχής.

Έκπληκτο το κοινό πληροφορούνταν την επομένη –15 Δεκεμβρίου– τις ορμητικές ενέργειες του Γ. Παπανδρέου. Πιο έκπληκτος από όλους τις πληροφορούνταν στο Παρίσι ο υπουργός Αμύνης Δ. Παπανικολόπουλος, ο οποίος δεν είχε ρωτηθεί τυπικά έστω από τον πρωθυπουργό του, δεν είχε ενημερωθεί καν. Και

το απόγευμα ο Γ. Παπανδρέου δήλωσε στους δημοσιογράφους:

> *«Τὸν ὑπουργὸν 'Αμύνης τὸν ἀναπληρῶ ἐγὼ ὡς Πρόεδρος τῆς κυβερνήσεως διὰ νὰ δώσω ἐγὼ προσωπικῶς τὴν διαταγὴν διώξεως τοῦ Βέλλιου».*

Πρέπει όμως να σημειωθεί ότι αργότερα άφησε να παραγραφεί η δίωξη.

Κυβέρνηση Παπανδρέου

Τη 16η Δεκεμβρίου γινόταν η έναρξη της Ζ' κοινοβουλευτικής περιόδου, ορκίζονταν οι βουλευτές και εκφωνούνταν ο λόγος του Θρόνου. Την επομένη ο Ηλ. Τσιριμώκος εκλεγόταν πρόεδρος της Βουλής με ψήφους 167 επί 294 παρόντων (3 τουλάχιστον ήταν της ΕΡΕ, χωρίς να αποκαλυφθούν ποτέ τα ονόματά τους). Και την 20ή Δεκεμβρίου ο Γ. Παπανδρέου ανέγνωσε τις προγραμματικές δηλώσεις της κυβέρνησης.

Γινόταν πρωθυπουργός πάλι ύστερα από 19 χρόνια. Και έκανε μια λαμπρή εμφάνιση. Ο λόγος του είχε συνταχθεί με όλη την επιγραμματική του ευγλωττία και το κυριότερο σημείο του ήταν η χορήγηση «δωρεάν παιδείας» που ήδη είχε αρχίσει να εφαρμόζεται.

> *«...Διετυπώθη ἀκόμη»,* είπε, *«ἐπίκρισις ὅτι τὸ μέτρον τῆς δωρεὰν Παιδείας, μὲ τὸν ἀπόλυτον τρόπον ποὺ ἐφηρμόσθη, ἀποτελεῖ ὑπερβολήν, ἐφ' ὅσον δὲν ὑπάρχει ἀκόμη εἰς καμμίαν Δημοκρατίαν τῆς Δύσεως. Ἔδωκα τὴν ἀπάντησιν, ὅτι ἐπὶ τέλους δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ εἴμεθα πάντοτε οὐραγοί. Δυνάμεθα νὰ εἴμεθα καὶ πρόδρομοι».*

Τις πρωινές ώρες της 23ης Δεκεμβρίου έγινε η ψηφοφορία. Παρίσταντο 297 βουλευτές (μόνο ο Κ. Καραμανλής και ο Κ. Παληός της ΕΡΕ απουσίαζαν και ο Θ. Ανδρέου της ΕΚ). Και η κυβέρνηση συγκέντρωσε 167 ψήφους. Η ΕΡΕ σύσσωμη και οι δύο Προοδευτικοί καταψήφισαν. Σε εκείνους τους 167 περιλαμβάνονταν οι 28 βουλευτές της ΕΔΑ. Και χωρίς αυτούς ο Παπανδρέου είχε 139 ψήφους, έλλειμμα δηλαδή 12 μονάδων, έως την αυτοδύναμη πλειοψηφία.

Ο Γ. Παπανδρέου ήταν ευτυχής. Δεν επρόκειτο να θριαμβολογήσει για την υπερψήφιση των 167. Τουναντίον, δήλωσε ότι το αποτέλεσμα δεν τον ικανοποιούσε και ότι θα υπέβαλλε παραίτηση. Πραγματικά, την επομένη ανέβαινε στα Ανάκτορα. Και σπανίως θα εθεάθη πρωθυπουργός που με τόση ζέση υποστήριζε ότι έπρεπε να αντικατασταθεί. Αλλά με ακόμα μεγαλύτερη ζέση υπέδειξε ως λύση τη διάλυση της Βουλής και νέες εκλογές.

Νέες εκλογές

Ο Παύλος δεν δυσκολεύτηκε να συμφωνήσει. Αφού προηγήθηκαν μερικές τυπικές

διαδικασίες, την 30ή Δεκεμβρίου διαλυόταν η Βουλή και προκηρύσσονταν εκλογές με υπηρεσιακή κυβέρνηση υπό τον Ι. Παρασκευόπουλο, υποδιοικητή της Εθνικής Τράπεζας. Ο αρχηγός της Ένωσης Κέντρου κέρδιζε το μεγάλο παιχνίδι.

Αλλά κάτι σημαντικό συνέβαινε: εδώ και μερικούς μήνες, όλες οι εισηγήσεις του Γ. Παπανδρέου, μία προς μία, γίνονταν δεκτές από τον βασιλιά. Όπως όλες οι εισηγήσεις του Κ. Καραμανλή, μία προς μία, απορρίπτονταν από τον βασιλιά...

Οι εκλογές ορίστηκαν για τις 16 Φεβρουαρίου 1964. Η προεκλογική κίνηση υπήρξε έντονη, με κύρια χαρακτηριστικά το ρεύμα υπέρ του Γ. Παπανδρέου και την απεγνωσμένη προσπάθεια του Π. Κανελλόπουλου να το ανακόψει. Αλλά τις τελευταίες προ των εκλογών ημέρες ένα δραματικό περιστατικό έμελλε να προκαλέσει αναταραχή στην Ελλάδα και διαταραχή στον συσχετισμό των πολιτικών δυνάμεων.

Θάνατος του Βενιζέλου

Την 1η Φεβρουαρίου ο Σοφοκλής Βενιζέλος άρχιζε περιοδεία στα νησιά με το πλοίο *Ελλάς*. Τον συνόδευε, εκτός από τους επιτελείς του, ο φίλος του υφηγητής της καρδιολογίας Καρούζος. Την 6η Φεβρουαρίου το *Ελλάς* κατέπλευσε στη Σούδα και ο Βενιζέλος εκφώνησε μακρύ λόγο στα Χανιά. Φαινόταν πολύ κουρασμένος. Επέστρεψε στο πλοίο, όπου παρέθεσε δείπνο στους πολιτικούς του φίλους και αργότερα έπαιξε λίγη ώρα χαρτιά. Τα μεσάνυχτα παρακάλεσε τη συντροφιά του να διακόψουν το παιχνίδι και αποσύρθηκε στην καμπίνα του που έφερε το όνομα Κλειώ.

Μόλις μπήκε μέσα όμως, ένιωσε έντονη αδιαθεσία και με κόπο βγήκε στον διάδρομο. Εκεί σχεδόν κρεμάστηκε από ένα ανοιχτό φινιστρίνι. Το *Ελλάς* τώρα έπλεε με ταχύτητα 15 μιλίων προς Βορράν. Ο φρέσκος, θαλασσινός αέρας εισορμούσε από το φινιστρίνι, αλλά δεν μείωνε τη δύσπνοια που τον βασάνιζε. Έτσι τον βρήκε ο σοφέρ του Γρηγόρης Ζουρμπάκης, ο οποίος τρομαγμένος έτρεξε κοντά του και τον ρώτησε:

> *«Τί σᾶς συμβαίνει, κύριε Πρόεδρε;»*
>
> *«Γρηγόρη, τρέξε νὰ φωνάξης τὸν γιατρὸ ἀπὸ τὴν καμπίνα του. Δὲν αἰσθάνομαι καθόλου καλά. Νὰ ἔρθη ἀμέσως».*

Ο Ζουρμπάκης έτρεξε στον γιατρό Καρούζο φωνάζοντας:

> *«Γρήγορα, γιατρέ... Ὁ Πρόεδρος... Ὁ Πρόεδρος».*

Ο γιατρός σε λίγα δευτερόλεπτα βρισκόταν δίπλα στον αρχηγό, που η κατάστασή του χειροτέρευε ραγδαία. Ο Ζουρμπάκης ειδοποίησε στο μεταξύ και τους άλλους, που κατρακυλώντας βρέθηκαν στον διάδρομο. Άρπαξαν τον Βενιζέλο, τον μετέφεραν στην καμπίνα Ουρανία και τον ξάπλωσαν στην κουκέτα της. Εκεί μέσα ο Βενιζέλος έζησε τις τελευταίες στιγμές του.

Ο γιατρός Καρούζος και ο συνεπιβάτης τους γιατρός Ξενικάκης αγωνίστηκαν για

να τον σώσουν. Του έκαναν ενέσεις μορφίνης και λανοξίνης. Ο Βενιζέλος διατηρούσε ακόμη τις αισθήσεις του και με ασθενική φωνή ζητούσε βοήθεια. Κάποια στιγμή ακούστηκε να ψελλίζει:

«Γρήγορα, γιατρέ. Γρήγορα, πνίγομαι...»

Αυτές ήταν οι τελευταίες του λέξεις. Εκείνη τη στιγμή, με έναν σπασμό, άφησε την εσχάτη πνοή του. Η ώρα ήταν 1:05' της Παρασκευής 7 Φεβρουαρίου 1964. Το εκδοθέν ιατρικό ανακοινωθέν έλεγε:

«Ὁ Πρόεδρος Σ. Βενιζέλος κατελήφθη ἀποτόμως τὴν 01.00' τῆς 7 Φεβρουαρίου ὑπὸ ὀξέος πνευμονικοῦ οἰδήματος, τὸ ὁποῖον ἀντιμετωπίσθη δι' ἐνέσεων μορφίνης καὶ λανοξίνης. Μετὰ δεκάλεπτον περίπου ἀπὸ τῆς ἐκδηλώσεως τῆς κρίσεως, ὁ Πρόεδρος μετέπεσεν εἰς βαρύτατον "κολλάψους", ἄσφυγμος καὶ μὲ πλήρη ἀπώλειαν συνειδήσεως, γεγονὸς ὅπερ ἀπέκλειεν ἀπολύτως πᾶσαν ἰδέαν ἀφαιμάξεως. Ὁ θάνατος ἐπῆλθε τελικῶς μετά τινα λεπτὰ ἐκ κοιλιακῆς μαρμαρυγῆς, οὐδὲν δὲ μέσον θὰ ἠδύνατο πρακτικῶς νὰ προλάβῃ τὸ μοιραῖον. Σημειωθήτω ὅτι ὁ ἐκλιπὼν ἔπασχεν ἀπὸ δέκα περίπου ἐτῶν ἐξ ἀνεπαρκείας τῶν στεφανιαίων ἀρτηριῶν (στηθάγχης)».

Και στο ημερολόγιο του σκάφους σημειώνεται:

«Ὥρα 1.05' τῆς Παρασκευῆς 7 Φεβρουαρίου 1964. Ἐπὶ τοῦ πλοίου καὶ καθ' ὃν χρόνον ἐπεστρέφαμεν εἰς Πειραιᾶ ἐκ Χανίων, ἀπεβίωσεν ὁ Σοφ. Βενιζέλος. Εἰς τὸν ἀσθενήσαντα ἀρχηγὸν παρέσχε τὰς πρώτας βοηθείας ὁ προσωπικός του ἰατρὸς κ. Καροῦζος».

Η είδηση του θανάτου αναστάτωσε την πολιτική ζωή. Οι πολιτικοί αρχηγοί που βρίσκονταν σε περιοδεία επέστρεψαν αμέσως. Η προεκλογική κίνηση έκανε αυτομάτως εκεχειρία έως ότου κηδευτεί. Και όλοι αναμετρούσαν τις συνέπειες, που αντιλαμβάνονταν πως θα ήταν σοβαρές. Με την εξαφάνιση, πράγματι, του Σοφοκλή Βενιζέλου από τη σκηνή, κατέρρεε ένας στύλος ισορροπίας, στον οποίο στηρίχτηκαν πολλοί υπολογισμοί.

Θρίαμβος του Παπανδρέου

Η προεκλογική κίνηση τερματίστηκε ομαλά. Εκτός όμως του Σοφ. Βενιζέλου, ένας ακόμα πολιτευτής ήταν νεκρός. Ο πρώην βουλευτής της ΕΡΕ και τώρα υποψήφιος στη Λέσβο, Περίανδρος Ξενοδοχειάρης. Πέθανε ξαφνικά την παραμονή των εκλογών στη Λήμνο, ενώ εκτελούσε προεκλογική περιοδεία. Έπεσε κυριολεκτικά όρθιος. Δεν παρουσίαζε σοβαρά συμπτώματα, αλλά διέκοψε την επίσκεψή του στη Μύρινα και πήγε μόνος του στο νοσοκομείο. Ο γιατρός που τον δέχτηκε του έκανε μια καρδιοτονωτική ένεση, ενώ εκείνος, πολύ ευδιάθετος, δεν θέλησε να ξα-

πλώσει ούτε να καθίσει. Και ξαφνικά γκρεμίστηκε σαν κεραυνόπληκτος.

Οι κάλπες τη 16η Φεβρουαρίου απέδωσαν ό,τι γενικά αναμενόταν: η Ένωση Κέντρου αποκτούσε αυτοδυναμία και πετύχαινε θρίαμβο.

Τα αποτελέσματα ήταν σαφή: Η ΕΡΕ (και το κόμμα των Προοδευτικών) συγκέντρωσε 1.621.550 ψήφους, δηλαδή το 35,2%. Και καταλάμβανε 107 έδρες της Βουλής.

Η Ένωση Κέντρου συγκέντρωνε 2.424.477 ψήφους, δηλαδή το 52,8%. Και καταλάμβανε 171 έδρες.

Η ΕΔΑ συγκέντρωνε 542.862 ψήφους, δηλαδή το 11,8%. Και καταλάμβανε 22 έδρες.

Υπήρχαν και μερικοί μεμονωμένοι που συγκέντρωσαν μόλις 9.951 ψήφους.

Σε σύγκριση με το αποτέλεσμα των εκλογών του 1963, η πτώση της ΕΡΕ ήταν καταφανής. Ο θρίαμβος του Γ. Παπανδρέου ήταν τόσο περίβλεπτος, ώστε η διαδικασία για την εγκατάστασή του στην εξουσία υπήρξε ταχύτατη. Το πρωί της 17ης Φεβρουαρίου ο υπηρεσιακός πρωθυπουργός Παρασκευόπουλος υπέβαλε την παραίτηση της κυβέρνησης. Και την επομένη ο Γ. Παπανδρέου καλούνταν στα Ανάκτορα. Βέβαια, ήταν φορέας της δεδηλωμένης και αυτομάτως το χρίσμα τού ανήκε. Μια συγκλονιστική όμως τραγωδία που συνέβαινε στα Ανάκτορα αποτελούσε ένα απρόβλεπτο εμπόδιο: ο βασιλιάς Παύλος ήταν καταδικασμένος καρκινοπαθής. Και πολύ λίγο απείχε από τον μαρτυρικό θάνατο.

Βασιλική τραγωδία

Τα πρώτα ενοχλήματα παρουσιάστηκαν τη 10η Ιανουαρίου 1964, αλλά θεωρούνταν απλή οσφυαλγία. Επανειλημμένες ακτινοσκοπήσεις εξάλλου δεν έδειχναν τίποτα το ύποπτο. Και στις 21 Ιανουαρίου η Φρειδερίκη αναχώρησε για τις Ην. Πολιτείες, όπου είχε προσκληθεί ανεπίσημα από τον πρόεδρο Τζόνσον. Αλλά την επομένη οι πόνοι του Παύλου έγιναν αφόρητοι. Εισήχθη επειγόντως στον Ευαγγελισμό, όπου όμως πάλι οι εξετάσεις δεν αποκάλυψαν τίποτα. Τέλος, όμως, όταν την 31η Ιανουαρίου ο βασιλιάς παρουσίασε νέα ένταση των πόνων, μεταφέρθηκε πάλι στο νοσοκομείο και τότε ο ακτινολογικός έλεγχος αποκάλυψε μια νεοπλασματική επεξεργασία στην περιοχή του πυλωρού. Η τρομερή λέξη «καρκίνος» αναφέρθηκε αμέσως στον διάδοχο Κωνσταντίνο. Και το χειρότερο ήταν πως η κατάσταση ήταν πολύ προχωρημένη, ώστε αποκλειόταν η θεραπεία. Ο άτυχος βασιλιάς ήταν καταδικασμένος.

Ο διάδοχος έσπευσε να τηλεφωνήσει στη μητέρα του στην Αμερική:

> *«Μαμά, γιατί δὲν γυρίζεις πίσω; Σὲ ἐπεθύμησε πολὺ ὁ μπαμπάς. Σὲ θέλουμε ὅλοι».*

Εκείνο το βράδυ της 31ης Ιανουαρίου 1964 στη Νέα Υόρκη, η βασίλισσα Φρειδε-

ρίκη παρέθετε γεύμα σε μερικούς καλεσμένους της στο ξενοδοχείο Γουώλντορφ Αστόρια, όταν πήρε το αγωνιώδες τηλεφώνημα του γιου της από το Τατόι. Ετοιμαζόταν να κατέβει στην αίθουσα όπου περίμεναν οι προσκεκλημένοι της. Και φυσικά εκείνη η επίκληση, «Μαμά, γιατί δεν γυρίζεις πίσω;» την είχε αναστατώσει. Αποκλειόταν να της τηλεφωνήσει για τέτοιο πράγμα ο Κωνσταντίνος χωρίς να υπάρχει σοβαρός οικογενειακός λόγος. Και δεν ήταν δύσκολο να μαντέψει: θα επρόκειτο για τον Παύλο.

Για τη Φρειδερίκη μια τέτοια προειδοποίηση ήταν κάτι συντριπτικό. Ωστόσο, επιστρατεύοντας τη σιδερένια θέλησή της, κατέβηκε χαμογελαστή στην αίθουσα και ώς το τέλος του γεύματος δεν άφησε να φανεί ότι τη συνείχε η αγωνία. Μόνο όταν όλοι οι καλεσμένοι έφυγαν, η ακολουθία της την άκουσε έκπληκτη να λέει:

«Αὔριο, μὲ τὸ πρῶτο ἀεροπλάνο φεύγουμε κατ' εὐθεῖαν γιὰ τὴν Ἀθήνα.
Ματαιώσατε κάθε προγραμματισμένη κίνησί μου καὶ ἑτοιμασθῆτε...»

Το πρωί της 3ης Φεβρουαρίου η βασίλισσα έφτανε στην Ελλάδα. Ο γιος της την υποδέχτηκε σοβαρός. Η Φρειδερίκη τον φίλησε σιωπηλή. Και πέρασαν πολλά λεπτά έως ότου, καθώς το αυτοκίνητο έτρεχε προς το Τατόι, προφέρει τις πρώτες λέξεις της. Σε ένα δραματικό ξέσπασμα, έσφιξε το μπράτσο του διαδόχου και είπε με αγωνία:

«Δὲν πρέπει νὰ πεθάνῃ ὁ μπαμπάς. Δὲν πρέπει νὰ πεθάνῃ».

Ο γιος της τα έχασε στην αρχή, αλλά απάντησε:

«Μὰ καὶ βέβαια δὲν θὰ πεθάνῃ. Γιατί νὰ πεθάνῃ;»

Ένιωθε όμως ότι η μητέρα του είχε μαντέψει τα πάντα. Και ήξερε πόσο αυτό θα τη σπάραζε.

Όταν το αυτοκίνητο έφτασε στο Τατόι, αντίκρισαν τον βασιλιά, που όρθιος στην πέτρινη σκάλα της εισόδου περίμενε. Αδιαφορώντας για τους πόνους, είχε σηκωθεί· και εκεί, ανάμεσα στα χιονισμένα δέντρα, πανύψηλος, ευθυτενής, δεν έδειχνε ότι ήταν ένας άνθρωπος καταδικασμένος. Μόνο όταν η Φρειδερίκη έτρεξε κοντά του και τον αγκάλιασε, διέκρινε πόσο σκαμμένα ήταν τα χαρακτηριστικά του.

Αποφασίστηκε να γίνει αμέσως χειρουργική επέμβαση, που, κατ' απαίτηση της Φρειδερίκης, θα πραγματοποιούνταν μέσα στα Ανάκτορα Τατοΐου. Έτσι, έγινε εγκατάσταση χειρουργείου σε μια αίθουσα. Αλλά η επέμβαση αναβλήθηκε λόγω των εκλογών. Θα γινόταν την 20ή Φεβρουαρίου. Την ευθύνη της αναβολής ανέλαβε η βασίλισσα, χωρίς να ερωτηθεί, ούτε καν να ενημερωθεί, ο πρωθυπουργός Παρασκευόπουλος. Και η κατάσταση του άτυχου βασιλιά χειροτέρευε. Αλλά δεν θέλησε να επηρεαστούν οι συνταγματικές διαδικασίες. Και κάλεσε κανονικά τον Γ. Παπανδρέου, τον οποίο δέχτηκε όρθιος, καταβάλλοντας μεγάλη προσπάθεια για να κρύψει τους πόνους του. Απένειμε άφθονα και εγκάρδια φιλοφρονήματα στον αρχηγό

της Ένωσης Κέντρου και, όταν εκείνος αποχώρησε χωρίς να υποπτεύεται τη βασιλική τραγωδία, ο Παύλος κατέρρευσε. Τον μετέφεραν στο κρεβάτι του, το οποίο είχε στηθεί στο γραφείο του. Δεν μπορούσε πια να ανεβαίνει στο πρώτο πάτωμα όπου ήταν οι ανακτορικοί κοιτώνες.

Η νέα κυβέρνηση

Το μεσημέρι της 19ης Φεβρουαρίου τα μέλη της νέας κυβέρνησης ανέβηκαν στο Τατόι για την ορκωμοσία. Γνώριζαν ότι ο βασιλιάς ήταν ασθενής, αγνοούσαν όμως τη φύση της ασθένειάς του. Αλλά χρειάστηκαν τρεις ώρες για να ετοιμαστεί ο Παύλος και να φορέσει τη στολή του στρατάρχη. Και, καταβάλλοντας υπεράνθρωπες προσπάθειες, μπόρεσε να μπει στητός στην αίθουσα υποδοχής, όπου περίμεναν σιωπηλοί οι υπουργοί.

Μπροστά στον βασιλιά στεκόταν τώρα η ομάδα των ανθρώπων που εκπροσωπούσαν τη νέα πολιτική εξουσία με την οποία αυτός είχε συμμαχήσει. Η νέα κυβέρνηση είχε την εξής σύνθεση:

Γ. Παπανδρέου, πρωθυπουργός καὶ ὑπουργὸς Παιδείας.
Στ. Στεφανόπουλος, ἀντιπρόεδρος.
Γ. Μαῦρος, Συντονισμοῦ.
Α. Παπανδρέου, Προεδρίας.
Π. Γαρουφαλιᾶς, Ἐθν. Ἀμύνης.
Σ. Κωστόπουλος, Ἐξωτερικῶν.
Π. Πολυχρονίδης, Δικαιοσύνης.
Ι. Τούμπας, Ἐσωτερικῶν.
Κ. Μητσοτάκης, Οἰκονομικῶν.
Γ. Μελᾶς, Ἐμπορίου.
Ι. Ζίγδης, Βιομηχανίας.
Σ. Χούτας, Δημοσίων Ἔργων.
Σ. Ἀλαμανῆς, Συγκοινωνιῶν.
Α. Μπαλτατζῆς, Γεωργίας.
Π. Κατσώτας, Προνοίας.
Σ. Μπίρης, Ναυτιλίας.
Γ. Μπακατσέλος, Ἐργασίας.
Κ. Ταλιαδοῦρης, Β. Ἑλλάδος.

ΥΦΥΠΟΥΡΓΟΙ:
Α. Κανελλόπουλος, Συντονισμοῦ.
Μ. Παπακωνσταντίνου, Ἐθνικῆς Ἀμύνης.

Κ. Μαρῆς, Οἰκονομικῶν.
Ν. Κουντούρης, Ἐμπορίου.
Α. Ἀγγελούσης, Δημ. Ἔργων.
Ε. Ἀρβανιτάκης, Συγκοινωνιῶν.
Ν. Μαλιάκας, Γεωργίας.
Α. Κοκκέβης, Ὑγιεινῆς.
Ν. Ἔξαρχος, Ἀσφαλείας.
Γ. Μυλωνᾶς, Προεδρίας.

Πολλοί από τους υπουργούς ήταν κορυφές του Κέντρου. Έλειπαν όμως ορισμένοι κορυφαίοι, όπως ο Ηλίας Τσιριμώκος, ο αρχηγός της ΕΠΕΚ Σάββας Παπαπολίτης, ο Δημ. Παπασπύρου κ.ά. Και η λάμπουσα απουσία τους ήταν η πρώτη ένδειξη πως κάτι δεν πήγαινε καλά σ' εκείνη τη θριαμβοφόρο εμφάνιση. Τα γεγονότα έμελλαν πολύ σύντομα να επαληθεύσουν, σε δραματικές διαστάσεις, αυτή την ένδειξη. Αλλά εκείνες τις στιγμές τα πάντα επισκιάστηκαν από την ατμόσφαιρα νίκης που βασίλευε στη λιτή αίθουσα υποδοχής των Ανακτόρων.

Ο Παύλος, πνίγοντας τους αφόρητους πόνους του, έκανε μέχρι τέλους όλες τις τελετουργικές διαδικασίες. Περπάτησε ανάμεσα στους υπουργούς και τους συνεχάρη έναν-έναν, ανταλλάσσοντας μερικές φράσεις μαζί τους, σε μια μαρτυρική πορεία. Ήπιε, ύστερα, σαμπάνια μαζί τους. Και έπειτα, κινητοποιώντας τις έσχατες εφεδρείες των δυνάμεών του, έφτασε ώς την πόρτα όπου στράφηκε για να πει:

«Κύριοι, σᾶς εὐχαριστῶ. Ἂν μὲ χρειασθῆτε, ξέρετε ποῦ θὰ μὲ βρῆτε».

Όταν η πόρτα έκλεισε πίσω του, έπεσε λιπόθυμος.

Από την ώρα εκείνη της 19ης Φεβρουαρίου 1964, η Ελλάδα άλλαζε πολιτικό καθεστώς. Το φρούριο της Δεξιάς είχε εκπορθηθεί χάρη στον «ανένδοτο αγώνα» από τις οργανωμένες δυνάμεις του Κέντρου, με ουραγό την Αριστερά. Τα θεμέλια όμως του καθεστώτος και ιδίως ο κρατικός μηχανισμός παρέμεναν στο μεγαλύτερο μέρος τους υπό τον έλεγχο της Δεξιάς. Το μεγαλύτερο μέρος επίσης της αστικής τάξης παρέμενε συσπειρωμένο γύρω από την ΕΡΕ, ελέγχοντας τους οικονομικούς μηχανισμούς της χώρας. Και θα χρειαζόταν πολύ ισχυρές δυνάμεις η νέα πολιτική εξουσία για να επιβάλει πλήρως την εξουσία της.

Ο Ανδρέας Παπανδρέου

Αλλά η Ένωση Κέντρου αποτελούσε γίγαντα πλαδαρό που έκλεινε μέσα του τα σπέρματα της αποσύνθεσης. Το βασικό χαρακτηριστικό της ήταν η ανομοιογένεια. Υπήρχαν έκδηλες οι διαφορές των πτερύγων της –κεντροδεξιά, κεντρική, κεντροαριστερά– και των βασικών της στελεχών. Ο Γ. Παπανδρέου είχε αίγλη, συνάρπαζε τις μάζες, όχι όμως και τα ηγετικά στελέχη της παράταξής του. Και επιπλέον θέλησε να

χρησιμοποιήσει ως έμπιστο επιτελή και διάδοχό του τον γιο του Ανδρέα, που η προσωπικότητά του και η απειρία του γεννούσαν πολύ φθόνο, πολλές αντιδράσεις.

Ο Ανδρέας Παπανδρέου, εγκατεστημένος επί αρκετά έτη στις Ηνωμένες Πολιτείες, ήρθε στην Ελλάδα κατόπιν εισηγήσεως του Γ. Παπανδρέου προς τον Κ. Καραμανλή, ο οποίος έδειξε προθυμία να τον εξυπηρετήσει. Κάλεσε λοιπόν τον Ανδρέα Παπανδρέου από την Αμερική και τον διόρισε οικονομικό σύμβουλο της Τραπέζης της Ελλάδος. Κατόπιν, μάλιστα, τον έκανε γενικό διευθυντή του Κέντρου Οικονομικών Ερευνών.

Αργότερα, όταν εξαπολύθηκε ο «ανένδοτος», ο Ανδρέας Παπανδρέου παρέμενε τελείως αμέτοχος. Σε όσους έρχονταν σε επαφή μαζί του δήλωνε πως δεν ανακατεύεται στην πολιτική. Και ποτέ στις τραχιές εκείνες ημέρες ο πατέρας του δεν επιχείρησε να τον επιστρατεύσει.

Αλλά τώρα θέλησε να τον εισαγάγει στην πολιτική. Αφού κατά τις εκλογές του 1964 τον τοποθέτησε στον συνδυασμό Αχαΐας και εκλέχτηκε βουλευτής, τον κατέστησε πρώτο συνεργάτη του και υπουργό Προεδρίας. Μαζί έκαναν τον πίνακα των υπουργών με κάθε μυστικότητα και τους ειδοποιούσαν τηλεφωνικά διά του Μοθωνιού, διευθυντή του ιδιαίτερου γραφείου του αρχηγού, ποια υπουργεία τούς ανετίθεντο.

Και τότε ξεχύθηκαν οι αντιδράσεις, με πρωτοπόρους τον Ηλία Τσιριμώκο και τον αρχηγό της ΕΠΕΚ Σάββα Παπαπολίτη. Τον πρώτο, πρόεδρο της διαλυθείσας, που φιλοδοξούσε να ανακηρυχτεί πρόεδρος και της νεοεκλεγείσας Βουλής, οι Παπανδρέου όρισαν ως υπουργό Προνοίας. Τον δεύτερο ως υπουργό Εσωτερικών. Αρνήθηκαν και οι δύο.

Αλλά η δυσαρέσκεια και η άρνηση ήταν γενικότερες. Για να την εκτονώσει, ο Γ. Παπανδρέου στις 24 Φεβρουαρίου όρκισε 4 ακόμα στελέχη. Ως υπουργό άνευ χαρτοφυλακίου τον Γιαννόπουλο και ως υφυπουργούς τούς Ακρίτα (Παιδείας), Αρβανιτάκη (Συγκοινωνιών) και Στεφανίδη (Οικονομικών).

Η δυσαρέσκεια όμως επεκτεινόταν και προσλάμβανε τις διαστάσεις εσωτερικής κρίσης. Και ως άξονα της εκδήλωσής της είχε την προσεχή εκλογή προέδρου της Βουλής. Για πολλά στελέχη η θέση εκείνη ανήκε στον Ηλία Τσιριμώκο. Για τους Παπανδρέου έπρεπε να διατεθεί σε άλλη προσωπικότητα προς εξοικονόμηση των πραγμάτων. Και όσοι γνώριζαν καλά τα παρασκήνια ανέμεναν ότι η έκρηξη θα γινόταν ύστερα από έναν μήνα, όταν θα συνερχόταν η Βουλή και θα εκλεγόταν το προεδρείο της.

Αλλά στο μεταξύ μεσολάβησαν ορισμένα δραματικά γεγονότα που ανέστειλαν προσωρινά τις αποσυνθετικές τάσεις μέσα στην κυβερνητική παράταξη.

Ο βασιλιάς μελλοθάνατος

Τη 19η Φεβρουαρίου, τρεις μόλις ώρες μετά την ορκωμοσία της νέας κυβέρνησης, ο Γ. Παπανδρέου κλήθηκε πάλι στο Τατόι. Τον δέχτηκε ο διάδοχος, ο οποίος τού δήλωσε:

> *«Κύριε πρόεδρε, σᾶς ἐκάλεσα γιὰ νὰ σᾶς ἀποκαλύψω ἕνα σοβαρὸ μυστικό. Ὁ πατέρας μου πάσχει πολὺ περισσότερο ἀπὸ ὅ,τι νομίζετε. Ἔχει καρκῖνο τοῦ στομάχου καὶ ὄχι ἕλκος. Ἀλλὰ τὸ ἀπεκρύψαμε γιὰ νὰ μὴ δημιουργηθῇ σάλος κατὰ τὰς ἐκλογάς».*

Έως τότε είχε αποκρυβεί τελείως η φύση της βασιλικής νόσου: εκτός των θεραπόντων ιατρών, μόνο η Φρειδερίκη και ο διάδοχος γνώριζαν την αλήθεια. Το γεγονός γίνεται εντυπωσιακό γιατί ο γιατρός Αλ. Μάνος, που ήταν ένας από τους δύο υπεύθυνους θεράποντες του βασιλιά και θα τον χειρουργούσε προσωπικά, ήταν ταυτόχρονα υπουργός Προνοίας της κυβέρνησης Παρασκευόπουλου. Και, στηριζόμενος στην ιατρική δεοντολογία, δεν ενημέρωσε ούτε τον πρωθυπουργό του για την αληθινή κατάσταση του ασθενούς. Είχαν όμως αυτό το δικαίωμα η βασιλική οικογένεια και οι γιατροί; Και τι θα συνέβαινε αν ο ανώτατος ρυθμιστής έπασχε από ψυχική νόσο; Τώρα βέβαια δεν ήταν δυνατό να συνεχιστεί η ίδια τακτική και με την πολιτική κυβέρνηση. Αλλά ο διάδοχος έκανε μια παράκληση:

> *«Ἡ μητέρα μου κι ἐγὼ δὲν θὰ θέλαμε νὰ κοινολογηθῇ. Γιατὶ θὰ τὸ διάβαζε ὁ βασιλεὺς στὶς ἐφημερίδες καὶ θὰ ἐπληροφορεῖτο τὸν θανάσιμο κίνδυνο ποὺ τὸν ἀπειλεῖ. Θὰ τὸν συνέτριβε. Θὰ θέλαμε νὰ τηρηθῇ ἡ σιωπή...»*

Και ο Παπανδρέου συγκατένευσε. Θα προσέφερε αυτή την υπηρεσία στην οικογένεια, η οποία τόσο τον εξυπηρέτησε τελευταία.

Έτσι, ο νέος πρωθυπουργός ανέλαβε την ευθύνη να αποκρύψει από την κυβέρνηση, τη Βουλή, τον λαό ένα γεγονός που δεν ήταν ιδιωτική υπόθεση, αλλά βαριά πολιτική πράξη.

Η περίπτωση Παπάγου επαναλαμβανόταν.

Η χειρουργική επέμβαση

Την 21η Φεβρουαρίου έγινε η χειρουργική επέμβαση στον βασιλιά. Ο πρωθυπουργός Γεώργιος Παπανδρέου είχε τηρήσει την υπόσχεσή του. Σε κανέναν δεν αποκάλυψε την πραγματική ασθένεια του Παύλου. Αλλά, επειδή δεν μπορούσε να αποκρυβεί το γεγονός της εγχείρησης, συνέταξε ο ίδιος με το χέρι του, προσεκτικά, την ανακοίνωση που δόθηκε προς δημοσίευση το ίδιο εκείνο βράδυ:

> *«Ἐξ ἐγκύρου πηγῆς ἀνακοινοῦται ὅτι ἡ ὀσφυαλγία ἐκ τῆς ὁποίας ὑπέφερεν ἡ Α.Μ. ὁ Βασιλεύς, ὑπεχώρησεν ἀπὸ τῶν πρώτων ἡμερῶν τοῦ τρέ-*

χοντος μηνός... Ἐξ ἀφορμῆς ὅμως ἐνοχλημάτων τοῦ στομάχου, ὁ Βασιλεὺς ὑπεβλήθη εἰς ἀκτινολογικὰς καὶ ἐργαστηριακὰς ἐξετάσεις. Ἐκ τούτων προέκυψεν ὅτι τὰ ἐνοχλήματα ὀφείλονται εἰς ἐπιδείνωσιν ἕλκους τοῦ στομάχου διαγνωσθέντος ἀπό τινων ἐτῶν... Ἡ ἀκολουθηθεῖσα συντηρητικὴ θεραπευτικὴ ἀγωγή, δὲν ἐξηφάνισε δυστυχῶς τὰ συμπτώματα καὶ ἤδη ἀντιμετωπίζεται ἁρμοδίως τὸ ἐνδεχόμενον ἐνεργείας τῶν δεόντων πρὸς ἀπαλλαγὴν τῆς Αὐτοῦ Μεγαλειότητος ἐκ τῶν ἐνοχλήσεων».

Ταυτόχρονα δημοσιευόταν διάταγμα με το οποίο ο διάδοχος αναλάμβανε καθήκοντα αντιβασιλιά.

Δύο Άγγλοι διαπρεπείς καρκινολόγοι συμμετείχαν στο επιστημονικό συνεργείο διάσωσης του Παύλου. Δέχτηκαν να συμμετάσχουν στη διαδικασία της απόκρυψης. Και την παραμονή της εγχείρησης υπέγραψαν μαζί με τους Έλληνες συναδέλφους, τους Θ. Δοξιάδη, Α. Μάνο, Ν. Τσαμπούλα, το εξής ιατρικό δελτίο:

«Μετὰ λεπτομερῆ κλινικὴ καὶ ἐργαστηριακὴν ἐξέτασιν τοῦ Βασιλέως, οἱ ὑπογεγραμμένοι ἰατροὶ πιστοποιοῦμεν ὅτι ὑφίσταται στένωσις τοῦ πυλωροῦ συνεπεία παλαιοῦ ἕλκους καὶ ἐνδείκνυται χειρουργικὴ ἐπέμβασις».

Η εγχείρηση άρχισε στις 8:30′ το πρωί της 21ης Φεβρουαρίου και διήρκεσε 4 ώρες. Όταν αποκαλύφτηκε το στομάχι, με τρόμο όλοι αντιλήφθηκαν ότι ο καρκίνος είχε ήδη απλωθεί στο μεγαλύτερο μέρος του. Αφαιρέθηκε σχεδόν ολόκληρο, αλλά οι ιστοί ήταν ήδη προσβεβλημένοι και πέρα από τα όρια που μπορούσε να γίνει η γαστρεκτομή.

Απέκρυψαν οι γιατροί την πραγματικότητα; Το βέβαιο είναι ότι στους δημοσιογράφους δήλωσαν ότι η εγχείρηση πέτυχε και η υγεία του βασιλιά είναι καλή. Και το πρώτο ιατρικό δελτίο ανέφερε:

«Σήμερον ὁ Βασιλεὺς ὑπεβλήθη εἰς σοβαρὰν ἐγχείρησιν πρὸς θεραπείαν τοῦ ἕλκους τοῦ στομάχου. Ἡ ἐγχείρησις διεξήχθη ἐπιτυχῶς ὑπὸ τοῦ κ. Ἀλ. Μάνου».

Το βράδυ εκδόθηκε δεύτερο:

«Ἡ μετεγχειρητικὴ κατάστασις τοῦ Βασιλέως εἶναι ἱκανοποιητική. Θερμοκρασία καὶ σφύξεις φυσιολογικαί».

Η Μεγαλόχαρη

Η μετεγχειρητική κατάσταση πράγματι ήταν για λίγες ημέρες ικανοποιητική, αλλά αποτελούσε απατηλή προμετωπίδα της πραγματικότητας. Και, την Κυριακή 1η Μαρτίου, ο ασθενής καταλήφθηκε από φοβερούς πόνους. Οι γιατροί διαπίστωσαν θρομβοφλεβίτιδα του αριστερού σκέλους. Σε λίγες ώρες εκδηλώθηκε και εμβολή του αρι-

στερού πνεύμονα. Το τέλος πλησίαζε δραματικό. Και τότε κάποιος θυμήθηκε την εικόνα της Μεγαλόχαρης της Τήνου. Το 1915, όταν κινδύνευε ο βασιλιάς Κωνσταντίνος, είχε κομιστεί στο προσκέφαλό του. Το 1964, στη διαστημική εποχή, την ξανάφεραν με συγκατάθεση του πρωθυπουργού Γ. Παπανδρέου και του αρχιεπισκόπου Αθηνών. Και στάλθηκε το αντιτορπιλικό *Ιέραξ* για να την παραλάβει.

Για λόγους ιστορικούς, πρέπει να περιγράψουμε λεπτομερώς την άφιξη της εικόνας και τη μεταφορά της στα Ανάκτορα, που αποτελεί ένα επεισόδιο χαρακτηριστικό της ελληνικής κοινωνίας.

Ο *Ιέραξ* έφτασε την 1η πρωινή της 3ης Μαρτίου και πλεύρισε στη μικρή αποβάθρα της Σχολής Δοκίμων, στην Πειραϊκή. Η είδηση είχε γνωσθεί και συνέρρευσαν πυκνά πλήθη, ενώ από τις 12 κατέφθασε η επίσημη Ελλάδα που πρέπει να αναφερθεί ονομαστικά. Ήταν εκεί ο πρωθυπουργός Γ. Παπανδρέου και οι υπουργοί Γαρουφαλιάς, Τούμπας, Μητσοτάκης, Ακρίτας. Επίσης, ο αρχηγός του Π.Ν. ναύαρχος Αυγέρης, ο αρχηγός του στρατιωτικού οίκου του βασιλιά στρατηγός Κωνσταντίνος Δόβας, ο αρχηγός του γραφείου του βασιλιά Χοϊδάς, καθώς και η κορυφή της Εκκλησίας με τον αρχιεπίσκοπο και τους μητροπολίτες Γρεβενών, Ιερισσού, Γόρτυνος, Τρίκκης και Ναυπακτίας.

Ακριβώς την 1η πρωινή έφτασε ο διάδοχος-αντιβασιλιάς φορώντας στολή υποπλοιάρχου, ενώ ο *Ιέραξ* πλεύριζε στην προβλήτα. Ο διάδοχος, ακολουθούμενος από τον κλήρο, πέρασε στο αντιτορπιλικό, όπου ο ηγούμενος της Μονής της Ευαγγελιστρίας στεκόταν στο κατάστρωμα σαν βιβλική μορφή, κρατώντας την εικόνα. Την παρέδωσε στον αρχιεπίσκοπο και εκείνος στον διάδοχο, που την παρέλαβε με ευλάβεια.

Κρατώντας τη στα χέρια του, με το πρόσωπο σοβαρό, βγήκε στην προβλήτα και κατευθύνθηκε προς το αυτοκίνητο, ενώ επίσημοι και λαός σταυροκοπιόντουσαν στο πέρασμά του σκύβοντας το κεφάλι, μέσα στη γενική, κατανυκτική σιγή. Στο αυτοκίνητο του διαδόχου μπήκαν ο αρχηγός του στρατιωτικού του οίκου ταγματάρχης Αρναούτης και ο ηγούμενος της Ευαγγελιστρίας, σε όλη δε τη διαδρομή ο Κωνσταντίνος κρατούσε την εικόνα στα χέρια του.

Λίγη ώρα αργότερα έφταναν στο Τατόι και έμπαιναν στο δωμάτιο του βασιλιά. Ο διάδοχος, περιβαλλόμενος από τον αρχιεπίσκοπο και τον ηγούμενο, πλησίασε το κρεβάτι και έτεινε την εικόνα στον πατέρα του, ο οποίος σταυροκοπήθηκε και την ασπάστηκε. Κατόπιν τοποθετήθηκε σε ένα τραπέζι στο δωμάτιο, πίσω από ένα καντήλι. Ύστερα όλοι αποσύρθηκαν αφήνοντας τις ελπίδες τους άλλοι στην πίστη τους προς τη θαυματουργή εικόνα και άλλοι στη θαυματουργό δύναμη της αυθυποβολής...

Ο θάνατος του Παύλου

Έως τις 6 Μαρτίου χαροπάλεψε ο βασιλιάς. Ο Στέλιος Χουρμούζιος στο βιβλίο του *Θύελλες στον Θρόνο της Ελλάδος* περιγράφει τις τελευταίες στιγμές του (*Ακρόπολις* των Αθηνών, 21 Μαρτίου 1972). Ο διάδοχος είχε σκύψει στο αφτί του και του είπε:

«Μπαμπᾶ, ὅλοι οἱ Ἕλληνες τὴν στιγμὴ αὐτὴ προσεύχονται γιὰ σένα».

«Ναί... πές τους ὅτι τοὺς ἀγαπῶ... καὶ τοὺς εὐχαριστῶ...» ἀπήντησε ἐκεῖνος.

Ύστερα στράφηκε στη βασίλισσα, που με απεγνωσμένη προσπάθεια έκανε να διαγραφεί ένα χαμόγελο στη σπαραγμένη από την οδύνη μορφή της. Και το ζευγάρι εκείνο, που τόσο είχε αγαπηθεί, αντάλλαξε αυτές τις φράσεις του αιώνιου αποχαιρετισμού:

«Χίλια εὐχαριστῶ γιὰ ὅλα», εἶπε ὁ Παῦλος.

«Ἐγὼ σ' εὐχαριστῶ ποὺ μὲ διάλεξες», ἀπήντησε ἡ Φρειδερίκη.

Λίγο αργότερα το βασιλικό αυλαρχείο ανακοίνωνε:

«Τὴν 16.12' ὥραν τῆς σήμερον ἀπεβίωσεν ὁ βασιλεὺς Παῦλος Α'».

(Τα στοιχεία για την ασθένεια και τον θάνατο του βασιλέως ελήφθησαν: Από τα βιβλία *Μέτρον Κατανοήσεως* της Φρειδερίκης και *Θύελλες στον Θρόνο της Ελλάδος* του Στ. Χουρμούζιου. Από το ρεπορτάζ των εφημερίδων της εποχής. Από αφηγήσεις των θεραπόντων ιατρών. Από αφήγηση προς τον γράφοντα του αρχηγού του Στρατιωτικού Οίκου του βασιλέως, στρατηγού Κων. Δόβα, και της συζύγου του, Μαργαρίτας Δόβα).

Ο Κωνσταντίνος βασιλιάς

Τρεις ώρες αργότερα, ο νεαρός διάδοχος Κωνσταντίνος έδινε τον όρκο του ως ανώτατου άρχοντα στη μεγάλη αίθουσα τελετών των ανακτόρων Αθηνών.

Από τη στιγμή εκείνη αυτός ήταν ο ανώτατος ρυθμιστής, σε ηλικία 24 ετών και μέσα σε έναν στρόβιλο προβλημάτων και παθών που σάρωνε την ελληνική πολιτική σκηνή. Αυτομάτως η νεαρή αδελφή του πριγκίπισσα Ειρήνη γινόταν διάδοχος του Θρόνου, ενώ η Φρειδερίκη, από πανίσχυρη ηγερία του Στέμματος, μετατοπιζόταν –κανονικά– σε διακοσμητικό ρόλο. Αλλά θα δεχόταν να εγκαταλείψει τη θέση της ανεπίσημης ηγερίας;

Ο νεαρός βασιλιάς προκαλούσε ήδη γενικές συμπάθειες. Ήταν κιόλας πολύ δημοφιλής, ακόμα και στην Κεντροαριστερά, γιατί θεωρούνταν δημοκρατικός, συγχρονισμένος, προοδευτικός. Αλλά και ο Θρόνος γενικά εκείνες τις ημέρες, χάρη στο μαρτυρικό τέλος του άτυχου Παύλου, είχε ανανεώσει τη δημοτικότητά του. Ακόμα και η ΕΔΑ, διά του προέδρου της Πασαλίδη, απέστειλε θερμά συλλυπητήρια τηλεγραφήματα στον Κωνσταντίνο και στη μητέρα του. Και, γενικά, τα Ανάκτορα, συμβιβασμένα με τους οπαδούς του «ανένδοτου», συμφιλιωμένα με τον Γεώργιο Πα-

πανδρέου, βρίσκονταν σε μια καμπή ευνοϊκή. Αρκεί να γνώριζαν να την αξιοποιήσουν.

Αλλά φυσικά ο μοναδικός τρόπος αξιοποίησης ήταν να ανέβει ο Θρόνος στην κορυφή του δημοκρατικού Ολύμπου, μακριά από κάθε πειρασμό πολιτικής παρέμβασης. Και να αφήσει στον λαό το «βέτο» των πολιτικών του τυχών.

Η κηδεία

Την Πέμπτη 13 Μαρτίου έγινε η κηδεία και η ταφή του Παύλου. Υπήρξε φαντασμαγορική, θεαματική και η συμμετοχή του λαού είχε παμμέγιστες διαστάσεις. Επτά ηγεμόνες, δύο πρόεδροι δημοκρατίας, δύο διάδοχοι θρόνων, τρεις πρώην βασιλείς, τρεις μνηστήρες θρόνων, σαράντα πρίγκιπες και δούκες παρακολούθησαν την κηδεία. Οι βασιλείς της Νορβηγίας, Σουηδίας, Δανίας, Βελγίου, Ολλανδίας, ο πρίγκιπας Ραινιέ του Μονακό ήταν σε εκείνη την πλειάδα των υψηλών τιτλούχων. Ο Μακάριος και ο πρόεδρος της Δυτικής Γερμανίας, ο πρωθυπουργός της Καμπότζης, οι διάδοχοι της Αιθιοπίας και του Ιράν. Αλλά και ο πρώην πρόεδρος της Αμερικής Χάρρυ Τρούμαν, που εκπροσωπούσε τη χώρα του, ο οποίος μάλιστα αρνήθηκε να δει τον ανδριάντα του στημένο στη λεωφόρο βασιλέως Γεωργίου.

Μήκος 1,5 χιλιομέτρου είχε η φαντασμαγορική νεκρική πομπή. Στο ύψος του ξενοδοχείου Χίλτον, η σορός μεταφέρθηκε στο Τατόι, ενώ την ακολουθούσαν οι συγγενείς και η πομπή διαλυόταν. Σε όλη τη διαδρομή έως το μικρό ανάκτορο, μυριάδες κόσμου θρηνούσαν. Δίπλα στους τάφους των άλλων μελών της δυναστείας, στο βασιλικό κοιμητήριο, εναποτέθηκε το φέρετρο του Παύλου, αφού η σημαία που το σκέπαζε παραδόθηκε στον Κωνσταντίνο και εκείνος την έδωσε στη μητέρα του.

«Εποχή Παπανδρέου»

Τώρα όμως η πολιτική ζωή αποκτούσε πάλι τον ρυθμό της. Και, τη 19η Μαρτίου 1964, η Βουλή των Ελλήνων συνερχόταν στην εναρκτήρια συνεδρίαση της Η' κοινοβουλευτικής περιόδου. Ο Γ. Παπανδρέου έβαζε τη σφραγίδα του στη νέα φάση που άρχιζε. Ήταν η «εποχή» του, μετά την εποχή Καραμανλή. Πόση όμως οργανική διαφορά! Στην «εποχή Καραμανλή» δέσποζε στην εξουσία η πειθαρχημένη μονολιθικότητα γύρω από τον προσωπικό άξονα του αρχηγού. Στην «εποχή Παπανδρέου» θα δεσπόσει ως βασικό χαρακτηριστικό η διάσπαση των φορέων της εξουσίας. Και αυτό το δραματικό φαινόμενο ξεπετάχτηκε από την πρώτη ημέρα της νέας «εποχής».

Η αρχική συνεδρίαση της Βουλής επρόκειτο να αναλωθεί στην εκλογή προέδρου του Σώματος. Είδαμε πως ο Γ. Παπανδρέου αποφάσισε να μην αναθέσει το αξίωμα στον Ηλ. Τσιριμώκο. Αντ' αυτού θα επέβαλλε τον Γ. Αθανασιάδη-Νόβα. Επίσημη

ανακοίνωση της Ένωσης Κέντρου τη 14η Μαρτίου αποκάλυπτε την απόφαση του αρχηγού. Και φυσικά η αναγγελία αποτελούσε σαφή εντολή προς όλους τους βουλευτές της παράταξης να ψηφίσουν τον Γ. Αθανασιάδη-Νόβα.

Η πρώτη ανταρσία

Είχαν προηγηθεί αντιδράσεις γι' αυτή την εκλογή. Πολλοί βουλευτές επέμεναν για την εκλογή του Η. Τσιριμώκου και διέβλεπαν στην απόφαση του Γ. Παπανδρέου μια αυθαιρεσία. Σε αρκετούς γεννήθηκε δυσαρέσκεια, που συνδυαζόταν με τις άλλες αντιδράσεις λόγω της σύνθεσης της κυβέρνησης. Και, στη σύσκεψη της κοινοβουλευτικής ομάδας που έγινε τη 18η Μαρτίου, παραμονή της ψηφοφορίας στη Βουλή, παρατηρήθηκαν εκδηλώσεις απειθαρχίας και ασέβειας προς τον αρχηγό, που αποτελούσαν το προμήνυμα της κατοπινής αποσύνθεσης. Ο βουλευτής Αθηνών Ι. Παπαγεωργίου κραύγασε προς τον Γ. Παπανδρέου:

> *«Ἐμαζέψατε ἀπὸ τὸ πεζοδρόμιο διαφόρους, οἱ ὁποῖοι ἀπουσίασαν ἀπὸ τὴν μάχη τῆς Δημοκρατίας καὶ τοὺς ἐκάνατε ὑπουργούς».*

Εκείνος σε ύφος έντονο δήλωσε:

> *«Ἐπιθυμῶ νὰ σᾶς διασαφηνίσω, ὅτι ἡ αὐριανὴ ψῆφος διὰ τὴν ἐκλογὴν Προέδρου, ἰσοδυναμεῖ μὲ ψῆφον ἐμπιστοσύνης πρὸς τὴν κυβέρνησιν. Δὲν θέλω νὰ πιστεύσω, ἀρνοῦμαι νὰ διανοηθῶ, ὅτι θὰ ὑπάρξουν τινὲς ἐκ τῶν παρόντων, ἱκανοὶ νὰ ψηφίσουν ἄλλο τι ἐκτὸς τοῦ ὑποδειχθέντος. Πάντως ἂν κανεὶς ἐμφανίσῃ διάφορον ψῆφον παρ' ἐλπίδα θὰ διαγραφῇ ἀμέσως».*

Η αυστηρή στάση του φάνηκε πως δάμασε τις αντιδράσεις. Και, όταν την επομένη άρχισε η ψηφοφορία με παρόντες 294 βουλευτές, από τους οποίους οι 166 ήταν της Ένωσης Κέντρου, φαινόταν προκαθορισμένο το αποτέλεσμα. Αλλά προς γενική έκπληξη ο Γ. Αθανασιάδης-Νόβας συγκέντρωσε μόνο 136 ψήφους. Μεταξύ των αρνητικών ψηφοδελτίων υπήρχαν 30 που ανέγραφαν τη λέξη «Δημοκρατία». Αυτοί ήταν βουλευτές της Ένωσης Κέντρου που είχαν κάνει ανταρσία κατά του αρχηγού. Και ηγέτες τους ήταν ο Σάββας Παπαπολίτης και ο Ηλίας Τσιριμώκος.

Εφόσον όμως ο ίδιος ο Γ. Παπανδρέου είχε δηλώσει ότι η ψηφοφορία για τον πρόεδρο της Βουλής αποτελούσε ψηφοφορία για την κυβέρνηση, η αποτυχία εκλογής του Γ. Αθανασιάδη-Νόβα σήμαινε ότι δεν διέθετε πια τη δεδηλωμένη η κυβέρνηση Γ. Παπανδρέου. Με την προϋπόθεση, βέβαια, ότι οι 30 «αντάρτες» θα εμμένανε στη στάση τους μέχρι τέλους της εκλογής προέδρου. Αλλά οι 30 δεν ήθελαν να προωθήσουν την ανταρσία τους έως την αποστασία. Αρκέστηκαν στη βαριά προειδοποίηση που έκαναν προς τον αρχηγό και το περιβάλλον του. Και, όταν επρόκειτο να επαναληφθεί η ψηφοφορία, έσπευσαν αυτή τη φορά να ψηφίσουν τον υπο-

ψήφιο του Γ. Παπανδρέου. Ακόμα και ο Τσιριμώκος και ο Παπαπολίτης τού προσέφεραν την ψήφο τους. Στον δεύτερο εκείνο γύρο, η ΕΡΕ απείχε. Η ΕΔΑ και οι Προοδευτικοί έριξαν λευκά. Έτσι ο Γ. Αθανασιάδης-Νόβας συγκέντρωσε 166 ψήφους επί 193 παρόντων.

Αλλά ο σάλος που προκλήθηκε ήταν τρομερός. Το νόημα της ανταρσίας ήταν βαρύτατο και κανείς δεν το αγνοούσε. Η παράταξη του θριάμβου αποδεικνυόταν άθροισμα προσώπων και ομάδων, χωρίς οργανική συνοχή. Πολύ φυσικό, εφόσον στερούνταν ομοιογενούς κοινωνικής και πολιτικής υποδομής. Και ταυτόχρονα ο παντοδύναμος αρχηγός κλονιζόταν στο βάθρο του από τα θεμέλια.

Είχε όμως και άλλη έννοια εκείνο το γεγονός. Το αστικό καθεστώς στην Ελλάδα, μετά την ένοπλη αναμέτρηση με την Αριστερά, είχε σταθεροποιηθεί με τον Παπάγο και τον Καραμανλή. Αλλά βυθίστηκε σε κρίση, μετά την πτώση του Καραμανλή. Και δεν ήταν σε θέση ο Παπανδρέου να την τερματίσει, εφόσον ο μηχανισμός που διέθετε αποδείχτηκε τόσο εξαρθρωμένος. Αν το κακό συνεχιζόταν και επεκτεινόταν, θα έδινε ένα σοβαρό όπλο στη Δεξιά: θα ισχυριζόταν ότι μόνο αυτή μπορεί να εξασφαλίσει το καθεστώς εκείνο.

Επίθεση του Γ. Παπανδρέου

Ο Γ. Παπανδρέου συνέλαβε τον πολλαπλό κίνδυνο, όπως φαίνεται, καλύτερα από κάθε άλλον. Και αντέδρασε ορμητικά· ο σκληρός μαχητής του «ανένδοτου» αναπήδησε εντός του. Το αποτέλεσμα της δεύτερης ψηφοφορίας, με την οποία υλοποιήθηκε τελικά η εντολή του να εκλεγεί πρόεδρος ο Γ. Νόβας, δεν τον κατεύνασε. Και ορθά, γιατί η ουσία του προβλήματος δεν βρισκόταν πια στην εκλογή. Με βλοσυρή μορφή έφυγε από τη Βουλή, αφού μίλησε για λίγο χαιρετώντας την ανάδειξη του νέου προέδρου, και αποσύρθηκε με τον γιο του και ορισμένους συνεργάτες του στο πολιτικό του γραφείο. Κλείστηκε εκεί μέσα επί ώρες.

Στις 3 το πρωί, οι εφημερίδες έπαιρναν δηλώσεις του αρχηγού του Κέντρου, που αποτελούσαν αληθινή βροχή κεραυνών. Το κείμενο εκείνο είναι ιστορικό σε βιαιότητα, αλλά είναι και επικό, είναι δραματικό:

> *«Μὲ βαθυτάτην θλῖψιν, ἀγανάκτησιν καὶ ἐντροπὴν ἀναγγέλλω εἰς τὸν δημοκρατικὸν κόσμον τῆς Ἑνώσεως Κέντρου ὅτι ἡ δημοκρατία σήμερον ἐπροδόθη εἰς τὴν Βουλήν. Οἱ θριαμβευταὶ τῆς 16 Φεβρουαρίου ἐγίναμεν ἡ χλεύη τῶν ἡττημένων.*
>
> *»Μᾶς ἔδωκεν ὁ ἑλληνικὸς λαὸς 53%, ὅσα οὐδέποτε μεταπολεμικῶς εἶχε λάβει πολιτικὸν κόμμα, καὶ 171 βουλευτάς. Μᾶς ἀνῆκε κατ' ἐντολὴν τοῦ λαοῦ ὁλόκληρος ἡ τετραετία καὶ ἐτραυματίσθημεν ἐκ τῶν ἔνδον ἀπὸ τῆς πρώτης ἡμέρας.*

»Εἴχομεν θέσει ζήτημα ἐμπιστοσύνης διὰ τὴν ἐκλογὴν τοῦ Προέδρου τῆς Βουλῆς. Κατὰ τὴν χθεσινὴν σύσκεψιν τῆς Κοινοβουλευτικῆς Ὁμάδος ὑπῆρξα ἐπὶ τοῦ θέματος ἀπολύτως κατηγορηματικός. Καὶ ὅμως ἐπὶ 171 βουλευτῶν τῆς Ἑνώσεως Κέντρου ἔλαβεν ὁ ὑποψήφιός μας 136 ψήφους. Εἶμαι ἀκόμη κατάπληκτος. Ὁμολογῶ τιμίως ὅτι αὐτὸ τὸ ἀποτέλεσμα ἀποτελεῖ τραῦμα διὰ τὴν Ἕνωσιν Κέντρου. Καὶ βεβαίως δὲν ἀρκεῖ πρὸς ἐπανόρθωσιν ἡ δευτέρα ψηφοφορία.

»Μυστικὴ βεβαίως ἦτο ἡ ψηφοφορία εἰς τὴν Βουλὴν καὶ δὲν γνωρίζομεν εἰς ποίους ἀνῆκαν οἱ ἀρνητικαὶ ψῆφοι. Πασίγνωστοι ὅμως οἱ ὀργανωταὶ τῆς συνωμοσίας. Εἶναι οἱ κ.κ. Τσιριμῶκος καὶ Παπαπολίτης. Αὐτοὶ ἐν γνώσει τῆς ἀποφάσεως τῆς Κοινοβουλευτικῆς Ὁμάδος, ὅτι τὸ θέμα τῆς ἐκλογῆς τοῦ Προέδρου τῆς Βουλῆς εἶχε χαρακτηρισθῆ πολιτικὸν καὶ ὅτι ἑπομένως ὅσοι καταψηφίζουν θέτουν ἑαυτοὺς ἐκτὸς τοῦ κόμματος ὠργάνωσαν μολαταῦτα τὴν συνωμοσίαν. Αὐτονόητος συνέπεια, ἑπομένως, εἶναι ἡ διαγραφή των ἀπὸ τὸ Κόμμα.

»Ἔπειτα ἀπὸ 35 ἔτη δοκιμασίας, ἡ δημοκρατικὴ παράταξις ἀνῆλθεν ἐπὶ τέλους, ὄχι μόνον αὐτοδύναμος, ἀλλὰ καὶ μὲ πανηγυρικὴν πλειοψηφίαν εἰς τὴν Ἀρχήν. Μὲ τὸν ἀνένδοτον ἀγῶνα ἐνικήσαμεν ὅλους τοὺς ἀντιπάλους. Δυστυχῶς, ἀπὸ τῆς πρώτης ἡμέρας ἐπροδόθημεν ἐκ τῶν ἔνδον...»

Αργότερα ο συμβιβασμός επήλθε. Οι δύο αρχηγοί των ανταρτών θεωρήθηκαν μη διαγραφέντες, αλλά το πρώτο εκείνο ρήγμα δεν επρόκειτο να κλείσει. Θα έμενε ως ανίατη πληγή που θα προκαλούσε γάγγραινα και σήψη.

Βασιλιάς και πρωθυπουργός

Τη Δευτέρα 23 Μαρτίου 1964, ο βασιλιάς Κωνσταντίνος έδινε τον όρκο του ενώπιον της εθνικής αντιπροσωπείας. Και την 3η Απριλίου η κυβέρνηση ελάμβανε την ψήφο εμπιστοσύνης της Βουλής, συγκεντρώνοντας 168 ψήφους. Δεν υπήρξε τη φορά αυτή ανταρσία.

Ποιες ήταν όμως οι σχέσεις του Θρόνου με τη νέα πολιτική κατάσταση; Ή, ακριβέστερα, του βασιλιά με τον πρωθυπουργό;

Όταν ο Γ. Παπανδρέου, με το χρίσμα της Βουλής πια, επισκέφθηκε την 4η Απριλίου τον βασιλιά, έγινε δεκτός με απόλυτη εγκαρδιότητα. Ο Κωνσταντίνος φαινόταν αποφασισμένος να συνεχίσει τον δρόμο του πατέρα του, ο οποίος, υποκύπτοντας στον «ανένδοτο», είχε συμμαχήσει με τον αρχηγό της Ένωσης Κέντρου. Η διάδοχος πριγκίπισσα Ειρήνη παρίστατο εξίσου διαχυτική. Και σε λίγο εμφανίστηκε η Φρειδερίκη, με τον τίτλο της βασίλισσας-μητέρας τώρα. Ζούσε στο περιθώριο πια, απο-

μονωμένη στο Τατόι. Μόνο στις 15 Ιουνίου θα έκανε την πρώτη έξοδό της από το θλιμμένο ανάκτορο, για να κάνει μια επίσκεψη με τον γιο της στο Βυζαντινό Μουσείο. Την ημέρα αυτή –4 Απριλίου– επιφύλαξε στον Γ. Παπανδρέου θερμή υποδοχή και του έδειξε εξαιρετική φιλικότητα. Ο πρωθυπουργός κατέβηκε από το Τατόι με όψη που ακτινοβολούσε.

«Μὲ τὸν βασιλέα θὰ τὰ πᾶμε πολὺ καλά», δήλωσε. *«Καὶ μὲ τὴν μητέρα του ἐπίσης. Οἱ οἰωνοὶ εἶναι ἄριστοι».*

Παραδόξως όμως η πολύπειρη οξυδέρκειά του τον απατούσε. Στην πραγματικότητα, ο δεσμός του με τον Θρόνο ήταν τόσο εύθραυστος όσο και η συνοχή του κόμματός του. Ο Κωνσταντίνος ήταν ποτισμένος με την παράδοση του πατέρα του, Παύλου, του θείου του, Γεωργίου, και του παππού του, Κωνσταντίνου. Εννοούσαν να κυβερνούν και όχι να βασιλεύουν. Δεν είχε τη σοφία της ωριμότητας ο νεαρός βασιλιάς για να αντιληφθεί ότι ο δρόμος αυτός οδηγούσε στην καταστροφή της δημοκρατίας αλλά και του Θρόνου.

Ο στρατός

Υπήρχε όμως και μια άλλη πραγματικότητα: Ο στρατός, δηλαδή το Σώμα των αξιωματικών των ενόπλων δυνάμεων. Οι αξιωματικοί, Δεξιοί στη μεγάλη πλειοψηφία τους, με μεγάλη δυσφορία και ανησυχία παρακολούθησαν τον «ανένδοτο αγώνα». Λίγοι σχετικά τον συμπαθούσαν. Και τώρα έβλεπαν με δυσπιστία, αν όχι με καχυποψία, τη νέα κυβέρνηση του Κέντρου. Δυσπιστία γιατί φοβόντουσαν μήπως εισβάλει ο αριστερισμός στην Ελλάδα και ανατρεπεί το ήδη καθιερωμένο καθεστώς στο στράτευμα.

Ο Γ. Παπανδρέου το γνώριζε και φοβόταν μια στρατιωτική επέμβαση. Τι πολιτική ακολούθησε για να αποκαταστήσει σχέσεις συνεργασίας και εμπιστοσύνης με τους αξιωματικούς; Τα μέτρα του ήταν αντιφατικά και αβέβαια.

Υπουργό Εθνικής Αμύνης τοποθέτησε τον παλιό προσωπικό του φίλο Πέτρο Γαρουφαλιά. Ανήκε στην ακραία δεξιά πτέρυγα του Κέντρου, ήταν δυναμικός και ικανότατος. Ενέπνεε εμπιστοσύνη στο στράτευμα όπως και στον βασιλιά. Και υπετίθετο ότι, εφόσον αυτός διοικούσε τις ένοπλες δυνάμεις, δεν ήταν δυνατό εκείνες να στραφούν κατά της κυβέρνησης.

Ταυτόχρονα όμως τοποθέτησε ως υφυπουργό Εθνικής Αμύνης τον Μ. Παπακωνσταντίνου, ο οποίος ανήκε στην ακραία αριστερή πτέρυγα του Κέντρου. Υπολόγιζε ότι οι δύο αυτοί πολιτικοί θα αλληλοϋποβλέπονταν, θα αλληλοεξουδετερώνονταν και θα μπορούσε ο ίδιος να χειρίζεται τον στρατό όπως ήθελε. Στην πραγματικότητα όμως, έτσι, στο καίριο τούτο υπουργείο η κυβερνητική πολιτική ήταν αλλοπρόσαλλη και δημιουργούσε σύγχυση, η οποία ενθάρρυνε ακόμα περισσότερο εκεί-

νους τους αξιωματικούς που θα ήταν διατεθειμένοι να παρέμβουν δυναμικά στην πολιτική.

Σε ποιους όμως θα εμπιστευόταν την ηγεσία των ενόπλων δυνάμεων; Την ηγεσία αυτή την αποτελούσαν 11 αντιστράτηγοι και οι αρχηγοί των Γενικών Επιτελείων Ναυτικού και Αεροπορίας. Ο κυριότερος ηγέτης ήταν ο αρχηγός του Γενικού Επιτελείου Στρατού (ΓΕΣ). Αυτός διοικούσε ουσιαστικά τον στρατό. Ο Γ. Παπανδρέου στη θέση του τοποθέτησε τη 18η Απριλίου 1964 τον διοικητή του Β' Σώματος Στρατού αντιστράτηγο Γεννηματά. Και η εκλογή του κατακρίθηκε σφοδρά από τον κυβερνητικό Τύπο, ο οποίος τον χαρακτήριζε «πρωτεργάτη της βίας και νοθείας» κατά τις εκλογές του 1961. Αλλά ο πρωθυπουργός δεν μεταπείστηκε. Γιατί νόμιζε ότι η παρουσία του Γεννηματά επικεφαλής του ΓΕΣ θα παρεμπόδιζε την παρέμβαση των ομοϊδεατών του αξιωματικών. Κατά τα άλλα όμως έκανε ευρείες αναδιαρθρώσεις στις ένοπλες δυνάμεις, απομακρύνοντας πολλούς στρατηγούς.

Αλλά, ενώ φοβόταν το πραξικόπημα, διέλυσε το Στρατιωτικό Γραφείο παρά τω Πρωθυπουργώ που είχε συστήσει ο Κ. Καραμανλής, το οποίο θα μπορούσε να τον ενημερώνει για τα συμβαίνοντα στο στράτευμα.

«Υπάρχει ο ΙΔΕΑ»

Το ενδεχόμενο στρατιωτικού κινήματος τον απασχολούσε πολύ. Και την 23η Απριλίου, κατόπιν οξύτατων διαξιφισμών με τον Π. Κανελλόπουλο, δήλωσε στη Βουλή:

> *«Ἐντὸς τῶν ἐνόπλων δυνάμεων ὑφίσταται καὶ δρᾶ ὀργάνωσις ἡ ὁποία ὀνομάζεται ΙΔΕΑ καὶ θὰ τὴν καταργήσωμεν».*

Και πρόσθεσε:

> *«Ἀποτελεῖ κοινὴν συνείδησιν εἰς τὸν στρατὸν ἡ ὕπαρξις τοῦ ΙΔΕΑ ὁ ὁποῖος εἶναι μυστικὴ ὀργάνωσις καὶ βεβαίως δὲν ἔχει καταθέσει ἐπωνύμως τὸ καταστατικόν του εἰς τὸ Πρωτοδικεῖον».*

Ο πρωθυπουργός δεν ήταν απολύτως καλά πληροφορημένος. Την εποχή εκείνη υπήρχαν ορισμένες ομάδες αξιωματικών που εξέφραζαν το πνεύμα ανησυχίας την οποία είχε ενσπείρει στο στράτευμα ο «ανένδοτος αγών». Δεν είχαν όμως σοβαρή συνοχή ή αποκρυσταλλωμένη οργάνωση και σχέδιο ενέργειας, εκτός της Ομάδας Παπαδόπουλου. Αλλά και αυτή ήταν ακόμα αδιαμόρφωτη και περιοριζόταν στην παρατήρηση των πραγμάτων, χωρίς να έχει, για την ώρα, σχεδιασμένες προθέσεις να αναλάβει ευθύνες εξουσίας. Άλλωστε, τότε ο «ανένδοτος» είχε προσωρινά κοπάσει και δεν υπήρχαν οι συνθήκες που θα δημιουργούσαν το ψυχολογικό υπόβαθρο μιας επέμβασης, μολονότι θα δημιουργούνταν πολύ σύντομα.

Ο ΙΔΕΑ δεν υπήρχε. Είχε διαλυθεί μόλις ο Παπάγος σχημάτισε κυβέρνηση στα τέλη του 1952. Ο στρατηγός Καραγιάννης, όπως είδαμε, σαφώς το αναγράφει στο

γνωστό βιβλίο του. Αποδιδόταν ο τίτλος του νεο-ΙΔΕΑ στις άμορφες ακόμα οργανώσεις που αναφέραμε. Πάντως, η έκφραση ΙΔΕΑ είχε γίνει σύνθημα για την εποχή και υπονοούσε κάθε στρατιωτική οργάνωση.

Υπήρχε και η έκφραση «χούντα». Με τον όρο αυτό το κοινό εννοούσε οργάνωση της ανώτατης ηγεσίας του στρατεύματος και όχι μέσων ή κατώτερων κλιμακίων. Αλλά συγκεκριμένη «χούντα» συστήθηκε το 1966 από τον τότε αρχηγό του ΓΕΣ Γρηγ. Σπαντιδάκη. Δύσκολα όμως θα μπορούσε το 1964 να αποδώσει κανείς τον όρο σε κάποια από τις κινήσεις που αναφαίνονταν τότε.

Πάντως, ο Γ. Παπανδρέου επαγρυπνούσε, έτοιμος να επέμβει κατασταλτικά με κάθε μέσο για να εξαλείψει κάθε «χούντα» που τυχόν θα επισημαινόταν. Αλλά είχε αναθέσει αυτή την αποστολή στον συνεργάτη του ο οποίος ήταν ο λιγότερο διατεθειμένος για τέτοιο ρόλο: τον υπουργό Εθνικής Αμύνης Πέτρο Γαρουφαλιά, ο οποίος εξέπληξε τους πάντες –και κυρίως την Ένωση Κέντρου– με μια απροσδόκητη δήλωσή του στη Βουλή:

«Ἡ "Χούντα" εἶναι ἀνύπαρκτος».

Εκ των υστέρων ξέρουμε ότι η δήλωση εκείνη, τη συγκεκριμένη εποχή που έγινε –τέλη του 1964–, δεν απείχε από τα πράγματα. Υπήρχε όμως διάχυτη στο στράτευμα –στη μεγάλη πλειοψηφία των αξιωματικών– η διάθεση, έστω και άμορφη, για επέμβαση. Πηγάζοντας από την αποστροφή των στρατιωτικών προς τον «ανένδοτο», η διάθεση αυτή έμελλε με επιταχυνόμενους ρυθμούς να φουντώσει μέσα στις θύελλες που επακολούθησαν με τη διάσπαση της Ένωσης Κέντρου, την όξυνση των πολιτικών αντιθέσεων, την πολιτική και κοινωνική κρίση γενικά που ξέσπασε από το 1965.

Κέντρο και Αριστεροί

Πρόβλημα όμως σοβαρότατο αντιμετώπιζε ο Γ. Παπανδρέου όσον αφορά τις σχέσεις της Ένωσης Κέντρου –και της κυβέρνησης– με την Αριστερά. Στις εκλογές του 1963 και ιδίως του 1964, έγινε μια μετατόπιση Αριστερών ψηφοφόρων προς το Κέντρο. Το ποσοστό της ΕΔΑ, όπως είδαμε, κατέπεσε σημαντικά. Από το επίπεδο περίπου του 30% στο επίπεδο περίπου του 15%. Αλλά η πτώση εκείνη ήταν απατηλή και προσωρινή. Δεν αποτελούσε έκφραση του πραγματικού συσχετισμού των δυνάμεων. Οι Αριστεροί ακολούθησαν τον Γ. Παπανδρέου το 1963 και 1964, για έναν σκοπό: να καταλυθεί το μονοπωλιακό κράτος της Δεξιάς, όπως έβλεπαν οι ίδιοι τη διακυβέρνηση της Ελλάδας από τον Παπάγο και τον Καραμανλή. Προσκολλημένοι στην ΕΔΑ, ήξεραν πως ουδέποτε θα έφταναν ώς την εξουσία. Προστιθέμενοι στη μαχητική στρατιά του Γ. Παπανδρέου, ήξεραν πως εκείνος θα μπορούσε να εκπορθήσει το κράτος. Αφού όμως είχε εκπληρωθεί αυτός ο σκοπός, δεν θα είχαν πια λό-

γο να παραμένουν υπό τη σημαία του αρχηγού της Ένωσης Κέντρου.

Ο Γ. Παπανδρέου κατέβαλλε μεγάλες προσπάθειες να τους συγκρατήσει στην Ένωση Κέντρου. Έκανε ευρείες χειρονομίες «λήθης» και αποκατάστασης των Αριστερών. Απελευθέρωσε 420 κατάδικους, στελέχη του ΚΚΕ, μεταξύ των οποίων, στις 28 Απριλίου 1964, τον Αμπατιέλλο, σύζυγο της Μπέτης Αμπατιέλλου που προπηλάκισε τη Φρειδερίκη στο Λονδίνο, η οποία παρέμενε στην Ελλάδα ανενόχλητη.

Λίγες ημέρες αργότερα απολυόταν από τις φυλακές και ο Ευστράτιος Μουτσογιάννης, ο εκτελεστής του υπουργού Δικαιοσύνης Χρήστου Λαδά την 27η Απριλίου 1948. Ο αδελφός του Χρήστου Λαδά, Γεώργιος Λαδάς, πρόεδρος ήδη της Λέσχης Φιλελευθέρων Αθηνών, μαζί με πολλά άλλα στελέχη του κόμματος, έκανε διάβημα στον Γ. Παπανδρέου να μην αποφυλακιστεί ο Μουτσογιάννης. Αλλά εκείνος δεν μεταπείστηκε και ο Λαδάς έστειλε βίαιο τηλεγράφημα προς τη Βουλή, τον βασιλιά και τον πρωθυπουργό. Ο Γ. Παπανδρέου απαξίωσε να του απαντήσει. Στη Βουλή το τηλεγράφημά του δεν αναγνώστηκε ποτέ, παρά τις διαμαρτυρίες πολλών βουλευτών, με επικεφαλής τον Ιάκωβο Διαμαντόπουλο και τον Γ. Γραφάκο. Αλλά η περίπτωση αυτή έδωσε την αφορμή να έρθει στο φως μια νέα εσωτερική διάσπαση της Ένωσης Κέντρου: ο Γεώργιος Λαδάς έδωσε συνέντευξη στον Τύπο και τόνιζε:

> *«Ὡς Πρόεδρος τῆς Λέσχης τῶν Φιλελευθέρων ἀποκαλύπτω ὅτι ἡ Λέσχη μας ἀπὸ καιροῦ ἔχει διακόψει πᾶσαν σχέσιν καὶ ἐπαφὴν μὲ τὴν σημερινὴν κυβέρνησιν, μὲ τὴν ὁποίαν τίποτα πλέον δὲν μᾶς συνδέει. Καὶ ἔχομεν μετανοήσει πικρῶς ποὺ ἐδέχθημεν διὰ τὴν ὑπόθεσιν τῆς Δημοκρατίας καὶ μόνον, νὰ προσχωρήσωμεν πρὸς τὴν Ἕνωσιν Κέντρου... Ἡ κυβέρνησις ἐξηπάτησε τοὺς πάντας καὶ τὰ πάντα...»*

Βέβαια, ο Γεώργιος Λαδάς εξέφραζε και την προσωπική του οργή· δεν υπάρχει όμως καμιά αμφιβολία ότι τη θέση του συμμερίζονταν πολυάριθμα συντηρητικά φιλελεύθερα στοιχεία.

Η επιστροφή των προσφύγων

Αλλά ο Γ. Παπανδρέου δεν εκάμπτετο. Εννοούσε να επεκτείνει ραγδαία τα μέτρα επιείκειας και τώρα άρχισε να κάνει μια προσφορά προς τις Αριστερές μάζες, έναντι της οποίας εκείνες έδειχναν ιδιαίτερη ευαισθησία: έδωσε εντολή προς τις υπηρεσίες να ικανοποιούν με σχετική ευκολία τις αιτήσεις επαναπατρισμού των λεγόμενων «φυγάδων του Παραπετάσματος». Και κατά δεκάδες ή εικοσάδες άρχισαν να φτάνουν οι νοσταλγοί της πατρίδας από τη Σοβιετική Ένωση και τα ανατολικά κράτη.

Ανάμεσά τους υπήρχαν βέβαια και στελέχη του ΚΚΕ, που με την ευκαιρία αυτή μπορούσαν να ξαναεισδύσουν στην Ελλάδα για να συνεχίσουν τη δραστηριότητά

τους. Αλλά ο Γ. Παπανδρέου αδιαφορούσε. Απέβλεπε προς τη μεγάλη μάζα των εξορίστων. Και οπωσδήποτε έβλεπε κανείς σε λίγο στις πόλεις, στα χωριά, στους δρόμους της Αθήνας, στρατηγούς του ΕΛΑΣ και του Δημοκρατικού Στρατού, παλιούς καπεταναίους, γνωστά κομματικά στελέχη, που άλλοτε θα ήταν αδιανόητη η εμφάνισή τους.

Πριν από 12 χρόνια ο Γεώργιος Παπανδρέου ήταν εκείνος που κάθε τόσο ανέτρεπε τις προσπάθειες του Πλαστήρα για την επιβολή μέσων επιείκειας. Ιδιαίτερα αυστηρός ήταν στην απελευθέρωση καταδίκων από τις φυλακές και τη Μακρόνησο, που πολλές φορές τη ματαίωσε. Τώρα ακολουθούσε την ακριβώς αντίθετη κατεύθυνση.

Βέβαια, μπορούσε το 1964 να ισχυριστεί ότι οι συνθήκες από το 1952 είχαν στο μεταξύ μεταβληθεί ριζικά, ώστε πια τα μέτρα επιείκειας να είναι ακίνδυνα. Συγχρόνως όμως απέβλεπε με τον τρόπο αυτό να αφομοιωθούν οι Αριστεροί στην παράταξη της Ένωσης Κέντρου. Και στον συμψηφισμό των δυνάμεων βάραιναν, κατά τη γνώμη του, πολύ περισσότερο εκείνοι από τους δυσαρεστημένους Κεντρώους.

Οι δημοτικές εκλογές

Δεν ήταν όμως τόσο εύκολη λεία οι συνειδήσεις των Αριστερών. Και πολύ γρήγορα δόθηκε μια ευκαιρία για να αποκαλυφθεί η πραγματική τους τοποθέτηση, όπως και η πραγματική τους δύναμη.

Πέντε μόλις μήνες μετά τις εκλογές του Φεβρουαρίου 1964 και τον θρίαμβο της Ένωσης Κέντρου –την 6η Ιουλίου– γινόταν νέα πολιτική αναμέτρηση στις κάλπες. Τη φορά αυτή δεν επρόκειτο για βουλευτικές, αλλά για δημοτικές εκλογές. Ο Γ. Παπανδρέου είχε δηλώσει ότι δεν έδινε πολιτικό χαρακτήρα σε εκείνη την εκλογική σκυτάλη. Αλλά η δήλωσή του έπεφτε στο κενό. Όλοι γνώριζαν –και όλοι ψήφισαν– με κύριο γνώμονα το πολιτικό πρίσμα. Οι προσωπικές περιπτώσεις ήταν περιορισμένες. Και όλοι γνώριζαν ότι σιωπηρά δινόταν μια μάχη μεταξύ ΕΔΑ και Ένωσης Κέντρου.

Οι δημοτικές εκλογές, παρ' όλα όσα διακήρυσσε ο Γ. Παπανδρέου, ήταν μια πρώτη ζέουσα βάσανος για το αν θα παρέμενε ή όχι ο μεγάλος αριστερός όγκος που τον Φεβρουάριο είχε ακολουθήσει τον ισχυρό αρχηγό της Ένωσης Κέντρου –ο οποίος όγκος οργανικά, φυσιολογικά, κοινωνικά δεν του ανήκε– προσκολλημένος στο άρμα του.

Την Κυριακή εκείνη της 6ης Ιουλίου 1964 πραγματοποιήθηκε η βάσανος. Και το πρώτο μήνυμα ήρθε από την πρωτεύουσα. Ο υποψήφιος της ΕΔΑ καθηγητής του Πολυτεχνείου Νίκος Κιτσίκης κατέλαβε την πρώτη θέση. Δεν εκλέχτηκε δήμαρχος, γιατί δεν συγκέντρωσε την απόλυτη πλειοψηφία. Αλλά το 30% των εκλογέων σ' αυτόν προσέφεραν το ψηφοδέλτιό τους. Που σήμαινε: νίκη περιφανής της Αριστεράς.

Για ποιο λόγο; Διότι στις βουλευτικές εκλογές του Φεβρουαρίου η ΕΔΑ είχε συγκεντρώσει μόνο το 16,8% των ψήφων, ενώ η Ένωση Κέντρου το 46,4%. Τώρα τα πράγματα και τα ρεύματα αντιστράφηκαν.

Ταυτόχρονα η Αριστερά δημιουργούσε μια «ερυθρά ζώνη» γύρω από την πρωτεύουσα. Εκπορθούσε τους δήμους Δραπετσώνας, Μαγκουφάνας, Αγ. Αναργύρων, Δάφνης, Χαϊδαρίου, Γαλατσίου, Ν. Λιοσίων, Ν. Ιωνίας, Υμηττού, Καισαριανής, Χολαργού, Αγ. Δημητρίου, Βύρωνα, Αιγάλεω, Κοκκινιάς, Ηλιούπολης. Παντού συγκέντρωνε ποσοστά ανώτερα, όχι μόνο από τις εκλογές του 1964, αλλά συχνά και από την περίφημη αναμέτρηση του 1958, τότε που απροσδόκητα με ένα άλμα πήδησε στο 24% και τρομοκράτησε τα αστικά κόμματα.

Τώρα επρόκειτο για νέο θρίαμβο της Αριστεράς, και ας προσποιούνταν ο Γ. Παπανδρέου με το πολιτικό περιβάλλον του τον αδιάφορο. Στη Θεσσαλία σάρωσε τα πάντα. Κέρδισε τους δήμους Λάρισας, Καρδίτσας, Σοφάδων, Φαρσάλων, Ελασσόνας. Στην Καρδίτσα ο υποψήφιος που υποστήριζε ο υπουργός Αλαμανής πήρε 940 ψήφους έναντι 4.000 που είχε λάβει η Ένωση Κέντρου τον Φεβρουάριο. Στη Λάρισα ο κεντρώος συνδυασμός μόλις συγκέντρωσε 3.347 ψήφους, έναντι 9.900 τον Φεβρουάριο. Και, αντίθετα, η δύναμη της ΕΔΑ από 6.000 ψήφους αναπήδησε στις 8.900.

Χαρακτηριστική είναι όμως και μια άλλη εκδήλωση της τεράστιας ανόδου της ΕΔΑ: όπου τοπικά συνέπηξε Λαϊκό Μέτωπο με την Ένωση Κέντρου, ο κοινός υποψήφιος εκπόρθησε τον δημοτικό θώκο. Έτσι έγινε ιδίως στη Θεσσαλονίκη, στη Μυτιλήνη, στον Βόλο, στο Αγρίνιο, στα Ιωάννινα, στη Λαμία, στην Πρέβεζα. Όπου η Ένωση Κέντρου κατέβηκε αυτοτελώς, στις περισσότερες περιπτώσεις ηττήθηκε, συχνά κατά κράτος και όχι μόνο από την ΕΔΑ. Στις περιπτώσεις αυτές μοιραζόταν και η ΕΡΕ τα κέρδη.

Έτσι συνέβη στην Πάτρα, όπου:

Ο υποψήφιος της ΕΔΑ, από 19,4% τον Φεβρουάριο, συγκέντρωσε 34% τώρα.

Ο υποψήφιος της ΕΡΕ πήρε, από 29,4% τον Φεβρουάριο, 37,8% τώρα.

Οι υποψήφιοι της Ένωσης Κέντρου, από 51,2%, καταποντίστηκαν στο 28%.

Η προειδοποίηση ήταν βαρύτατη. Την εξέφρασε μια εφημερίδα του Κέντρου:

> *«Ἡ Ἀριστερὰ ἐξεδήλωσε πάλι τὴν πραγματική της δύναμι, ἡ ὁποία ἄς μὴ γελιώμαστε: Φθάνει στὰ 30%».*

Και τη διατύπωσε ένας βουλευτής της Ένωσης Κέντρου, ο Τ. Γεωργίου της Λάρισας:

> *«Δὲν χρειάζονται πολλὲς συζητήσεις. Τὰ σφάλματα τῆς κυβερνήσεως καὶ ὅλων ἡμῶν ἔκαναν τὸ θαῦμα τους. Πολιτικὴ χροιὰ εἶχαν αὐτὲς οἱ ἐκλογὲς καὶ ἡττήθημεν. Πρὸς τί νὰ κρυβώμεθα πίσω ἀπὸ τὸν δάκτυλόν μας καὶ νὰ ἐθελοτυφλῶμεν;»*

Αλλά οι δημοτικές εκλογές είχαν και ένα απροσδόκητο τοπικό αποτέλεσμα, που δεν είχε σχέση με τα κόμματα. Και είναι τόσο απίθανο, ώστε αξίζει για χάρη του να κάνουμε μια παρέκβαση.

Ψηλά στη Μουργκάνα, στην κοινότητα Αχούρια της Θεσπρωτίας, επιβλήθηκε πλήρης γυναικοκρατία. Και οι πέντε κοινοτικοί σύμβουλοι που εκλέχτηκαν ήταν γυναίκες. Επί 12 χρόνια, ήδη, από τότε που δόθηκαν τα εκλογικά δικαιώματα στις Ελληνίδες, πρόεδρος της κοινότητας Αχουρίου ήταν θηλυκού γένους, η Παναγιώτα Παπαδοπούλου. Αλλά τώρα το φαινόμενο ολοκληρώθηκε. Ούτε ένας άνδρας στην κοινοτική Αρχή. Μεταξύ των νέων συμβούλων ήταν και η κόρη της προέδρου Ευρύκλεια Παπαδοπούλου. Εκείνες οι πρωτοπόρες ορεσίβιες Ηπειρώτισσες προσέφεραν στην Ελλάδα μια νίκη του φεμινισμού μοναδική στον κόσμο.

Και ήταν περισσότερο αξιοπρόσεκτη γιατί από τότε είναι χαρακτηριστική η προθυμία της Ελληνίδας να συμμετέχει στο εκλέγειν, αλλά και η απροθυμία της στο εκλέγεσθαι. Μόνο επτά βουλευτικές θέσεις έχει καταλάβει έως σήμερα (1974) και μόνο έναν υπουργικό θώκο (Λίνα Τσαλδάρη). Τα Αχούρια της Θεσπρωτίας όμως έδειξαν τον δρόμο...

Επιδρομή κατά της Βουλής

Στο μεταξύ είχε δημιουργηθεί νέο κλίμα στην Ελλάδα. Ο πρωθυπουργός είχε δώσει αυστηρές διαταγές προς τις δυνάμεις της τάξης να δείχνουν απεριόριστη ανοχή προς τις λαϊκές κινητοποιήσεις. Και φυσικά επωφελούνταν ομάδες, οργανώσεις, κλάδοι ολόκληροι για να προβάλουν με μαχητικό μαζικό τρόπο τα αιτήματά τους.

Δεν είχε καταρχάς τίποτα το τρομερό εκείνη η δραστηριοποίηση και συνήθως δεν είχε τίποτα το επιλήψιμο. Αλλά επέτρεπε στη Δεξιά να παρουσιάζει την κατάσταση σαν αναρχία. Και επιδίωκε να φοβίζει τα συντηρητικά στρώματα. Ο ίδιος ο Γ. Παπανδρέου άρχισε να το αντιλαμβάνεται και την 4η Ιουνίου έκανε δηλώσεις με τις οποίες καθόριζε ότι στο εξής οι πορείες θα επιτρέπονται «από το πεζοδρόμιον και όχι από το κατάστρωμα των δρόμων».

Αλλά η Δεξιά έκανε και άμεση εκμετάλλευση των νέων συνθηκών. Εξαπέλυε και αυτή τις αναταραχές της. Και στις 3 Ιουλίου αναστατώθηκε η Αθήνα από ένα απροσδόκητο επεισόδιο.

Το βράδυ εκείνο, ενώ στο βήμα της Βουλής βρισκόταν ο Σπ. Μαρκεζίνης, εισέβαλε στο κτίριο μια πολυάριθμη ομάδα αντικυβερνητικών διαδηλωτών. Συνεπλάκησαν με βουλευτές –δύο από τους οποίους ποδοπάτησαν ανηλεώς– αλλά και υπουργούς. Τελικά η εισβολή αποκρούστηκε και συνελήφθησαν 31 εισβολείς, από τους οποίους οι 15 είχαν δαρθεί σκληρά και ήταν καταματωμένοι.

Επί οκτώ ημέρες –από τις 7 έως τις 15 Ιουλίου– απασχόλησε το κοινό η δίκη των 31 συλληφθέντων διαδηλωτών. Και υπήρξε γραφικότατη, με τις συνεχείς εκρήξεις και τα άπαυτα επεισόδια μεταξύ των συνηγόρων πολιτικής αγωγής και υπεράσπισης. Μάρτυρες κατηγορίας ήταν κυρίως οι συμπλακέντες υπουργοί και βουλευτές. Το κατηγορητήριό τους υπήρξε αμείλικτο. Μερικοί όμως έφτασαν μέχρις υπερβολής. Μεταξύ των προθέσεων που απέδωσαν στους «εισβολείς» ήταν:

> *«Θὰ συνελάμβαναν καὶ θὰ ἔδεναν μὲ ἁλυσσίδες καὶ ἡμᾶς καὶ τὸν πρωθυπουργόν».*
> *«Θὰ διέλυαν τὴν Βουλὴν καὶ θὰ κατέλυαν τὰς ἀρχάς».*
> *«Ὁμοίαζαν μὲ Τούρκους κατὰ τὴν Ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ θὰ πυρπολοῦσαν τὴν Βουλήν».*
> *«Ἂν κατελάμβαναν τὴν αἴθουσαν συνεδριάσεων θὰ γινόταν ἐμφύλιος πόλεμος, αὐτὸ δὲ ἐπεζήτουν».*
> *«Θὰ κατελάμβαναν τὴν ἐξουσίαν. Ἄλλος θὰ γινόταν πρωθυπουργός, ἄλλος πρόεδρος τῆς Βουλῆς ἢ ὑπουργός».*

Το δικαστήριο καταδίκασε τους 23 από τους κατηγορούμενους σε ποινές φυλάκισης μέχρι 2,5 ετών.

Οι παρακρατικοί

Η κυβέρνηση όμως επωφελούνταν από την ατμόσφαιρα που είχε δημιουργηθεί, για να εξακοντίσει πάλι την κατηγορία κατά των «παρακρατικών οργάνων της Δεξιάς». Τη 14η Ιουλίου ο υπουργός Εσωτερικών ναύαρχος Ι. Τούμπας έκανε ζωηρές δηλώσεις, τονίζοντας ότι λόγω της σοβαρότητας του θέματος έκανε ο ίδιος αυτοπροσώπως τη σχετική έρευνα.

> *«Πληροφορῶ τὸν ἑλληνικὸν λαόν»*, έλεγε, *«ὅτι εἰς τοὺς κόλπους του ὑπάρχουν καὶ δροῦν παρακρατικαὶ ὀργανώσεις, αἱ ὁποῖαι οἰκειοποιοῦνται κρατικὰ καθήκοντα, ὀργανώνουν τὰ μέλη των στρατιωτικῶς, τὰ ἐκγυμνάζουν καὶ ἐμφυσοῦν εἰς αὐτὰ τὸ πνεῦμα τῆς δυναμικῆς ἐνεργείας καὶ ἐπιβολῆς».*

Ο υπουργός παρέθετε πίνακα 8 οργανώσεων («Πανελλήνια Εθνική Σταυροφορία», «Οργάνωσις Εθνικής Νεολαίας», «Εθνική Αντίστασις Ελλάδος», «Εθνική Αντικομμουνιστική Οργάνωσις», «Σύνδεσμος Αγωνιστών και Θυμάτων Ελλάδος», «Σύνδεσμος Εθνικοφρόνων Ελασιτών», «Κυανή Φάλαγξ», «Αντικομμουνιστική Σταυροφορία»), που ήταν νόμιμες, αλλά κατά τον ναύαρχο Τούμπα «είχαν παρεκτραπεί του προορισμού των». Προσέθεσε και τρεις μυστικές οργανώσεις: την «Καρφίτσα», τους «Εγγυητάς του Βασιλέως» και την ΕΚΑ («Εθνική Κοινωνική Αλλαγή»). Δεν έκανε όμως καμία μνεία Αριστερών ή Κεντρώων δυνάμεων, που η Δεξιά αντιπολίτευση τις

δακτυλοδεικτούσε και τις κατήγγελλε ότι υπό τη σκέπη της κυβέρνησης δημιουργούσαν κράτος εν κράτει στην ύπαιθρο.

Αποχώρηση του Γ. Μαύρου

Αυτές όμως οι ζυμώσεις συντελούνταν μάλλον στο περιθώριο των εσωτερικών εξελίξεων. Γιατί η βασική αντίθεση που αναπτυσσόταν στην πολιτική πραγματικότητα της Ελλάδας ήταν εκείνη που φούντωνε μέσα στον κόσμο του κυβερνώντος «στάτους κβο». Το καλοκαίρι εκείνο του 1964 είχε αρχίσει να μορφοποιείται η αποσύνθεση που έναν χρόνο αργότερα –τον δραματικό Ιούλιο του 1965– θα κατέληγε στην πλήρη κατάρρευση.

Τα συμπτώματα ήταν βαριά. Άξονας της αποσύνθεσης ήταν ο Ανδρέας Παπανδρέου. Ο πατέρας του τον προωθούσε και κάθε βήμα προώθησης δημιουργούσε αλυσιδωτές αντιδράσεις μέσα στην κυβέρνηση και σε όλη την Ένωση Κέντρου. Σε λίγο, μάλιστα, η πατρική ώθηση θα έδινε στον γιο επιτάχυνση που θα τον καθιστούσε αυτοδύναμο – και τότε θα γινόταν η ανεπανόρθωτη διάσπαση.

Προς το παρόν ακούγονταν οι υπόκωφοι κρότοι των ρήξεων. Και –όπως αποδείχτηκε εκ των υστέρων– δεν ήταν ρήξεις προσαρμογής, αλλά εσωτερικών τεκτονικών εγκατακρημνήσεων. Τρεις μόλις μήνες μετά την «ανταρσία των 30» (Τσιριμώκου-Παπαπολίτη) σημειωνόταν νέα διάσταση: ο υπουργός Συντονισμού Γεώργιος Μαύρος εγκατέλειπε το υπούργημά του και στις 25 Μαΐου αναλάμβανε τη διοίκηση της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος.

Η αποχώρηση αυτή από την κυβέρνηση ενός τόσο κορυφαίου στελέχους, με διεθνές κύρος, όπως ο Γ. Μαύρος, ήταν γεγονός σημαντικό. Μήπως μεταπηδούσε στη διοίκηση του μεγάλου ιδρύματος γιατί προτιμούσε την επίζηλη εκείνη θέση από την ενεργό πολιτική; Όχι, γιατί ύστερα από λίγο, στην πρώτη ευκαιρία, επέστρεψε στις επάλξεις της εκτελεστικής εξουσίας. Η μετακίνησή του οφειλόταν πρωτίστως στις προστριβές του με τον Ανδρέα Παπανδρέου, ο οποίος εννοούσε από μια θέση αναρμόδια –προεδρία κυβερνήσεως– να κατευθύνει την οικονομική πολιτική, προς την οποία ο Γ. Μαύρος διαφωνούσε. Προτίμησε να μετοικήσει στην Εθνική Τράπεζα για να μην έρθει σε ανοιχτή σύγκρουση με τους δύο Παπανδρέου και σε διάσπαση της παράταξης.

Το ρήγμα που δημιουργήθηκε έτσι, ο Γ. Παπανδρέου έσπευσε να το καλύψει με μια ανασύνθεση της κυβέρνησης, προωθώντας ταυτόχρονα αποφασιστικά τον γιο του προς την κορυφή της οικονομικής πολιτικής. Αλλά ο αντιπρόεδρος Στ. Στεφανόπουλος θεωρούσε ότι αυτοδίκαια του ανήκε αυτός ο ρόλος. Και ζήτησε να διαδεχτεί τον Γ. Μαύρο ως υπουργός Συντονισμού με ευρείες όμως δικαιοδοσίες. Ήθε-

λε να φράξει τον δρόμο προς τον Ανδρέα Παπανδρέου και να είναι αυτός ο ουσιαστικός φορέας της οικονομικής πολιτικής.

Ο πρωθυπουργός όμως ήταν ανένδοτος. Δεν θα ανέκοπτε τον δρόμο του γιου του, που ήδη άλλωστε εμφανιζόταν ως ηγέτης αληθινής πτέρυγας μέσα στην Ένωση Κέντρου. Και ακολούθησαν δραματικές παρασκηνιακές αντεγκλήσεις. Τελικά, ο Στ. Στεφανόπουλος δεν θέλησε –όπως και ο Γ. Μαύρος– να φτάσει μέχρι τη φανερή διάσπαση. Και στις 5 Ιουνίου αναγγελλόταν η λύση.

Εκείνη την ημέρα ορκίζονταν 4 νέοι υπουργοί: ο Στ. Στεφανόπουλος Συντονισμού, ο Ανδρέας Παπανδρέου αναπληρωτής υπουργός Συντονισμού, ο Δ. Παπασπύρου Προεδρίας και ο Ν. Μπακόπουλος Προνοίας.

Κοινό μυστικό όμως θεωρούνταν ότι ο πραγματικός συντονιστής της οικονομικής πολιτικής θα ήταν πια ο Ανδρέας Παπανδρέου. Επρόκειτο για ένα γιγαντιαίο άλμα που πραγματοποιούσε στην καριέρα του. Αλλά σύντομα θα αποκαλυπτόταν ότι οι αντιδράσεις στο άλμα του θα προκαλούσαν τόση εσωτερική φθορά τριβής στην όλη παράταξη, ώστε θα κατέτρωγαν σαν τερμίτες το οικοδόμημα.

Ξαφνικά, όμως, επέφεραν μια σύντομη ανακωχή στις αντιθέσεις και ρήξεις της κυβέρνησης δύο γεγονότα: το ένα τραγικό και το άλλο ρομαντικό.

Επίθεση κατά της Κύπρου

Το απόγευμα του Σαββάτου 8 Αυγούστου, η Κύπρος δέχτηκε την αιφνιδιαστική επίθεση της τουρκικής αεροπορίας. Τρία σμήνη αεριωθούμενων εφόρμησαν εναντίον διάφορων θέσεων, αδιακρίτως αν ήταν ή όχι στρατιωτικοί στόχοι. Ισχυρό πλήγμα κατάφεραν στο παραθαλάσσιο χωριό Ξερός, όπου διεξήχθη πραγματική αεροναυμαχία σε μικρογραφία.

Ένα περιπολικό σκάφος του αρτισύστατου κυπριακού Ναυτικού ήταν εκεί αγκυροβολημένο, όταν τέσσερα τουρκικά αεριωθούμενα επιτέθηκαν εναντίον του. Το περιπολικό, καθώς και όργανα πυρός εγκατεστημένα στην ξηρά, αμύνθηκαν. Το ένα αεριωθούμενο καταρρίφθηκε φλεγόμενο και ο πιλότος του πήδηξε με το αλεξίπτωτο, αλλά τραυματίστηκε βαριά και αργότερα υπέκυψε στο νοσοκομείο. Το περιπολικό όμως επλήγη ανηλεώς από τους πυραύλους των αεροπλάνων. Φλεγόμενο καταποντίστηκε με 5 νεκρούς από το πλήρωμά του.

Την ώρα που εξαπολυόταν η επίθεση, ο Τούρκος πρεσβευτής στην Αθήνα Ιλκίν επέδιδε στον υπουργό Εξωτερικών Κωστόπουλο αυστηρή νότα. Ανέφερε ότι από την Πέμπτη τοπικές κυπριακές δυνάμεις επετίθεντο κατά τουρκικών χωριών στην περιοχή Μανσούρας και ότι η Τουρκία θα αναγκαστεί να παρέμβει αν δεν σταματούσαν οι επιχειρήσεις.

Έτσι άρχιζε η σοβαρότερη εμπλοκή του Κυπριακού. Επί επτά μήνες τώρα κάθε τό-

σο αναφερόταν ότι απειλείται τουρκική απόβαση στην Κύπρο. Επανειλημμένως αναγγέλθηκε ότι ο πόλεμος κρούει τις πύλες μας. Κάθε φορά όμως είτε επρόκειτο για τουρκική «μπλόφα» είτε γινόταν ουσιαστική επέμβαση του ΝΑΤΟ και του 6ου Στόλου και η σύγκρουση ματαιωνόταν. Αλλά ποτέ δεν είχε πέσει σφαίρα πιστολιού. Τώρα όμως γινόταν πραγματική στρατιωτική επιχείρηση, ένοπλη επέμβαση της Τουρκίας στην Κύπρο. Ήρθε το πλήρωμα του χρόνου για να γίνει πραγματικά πόλεμος;

Η κυβέρνηση είχε πληροφορηθεί όσα κατήγγελλε ο Τούρκος πρεσβευτής. Πράγματι, είχαν αρχίσει επιθέσεις κατά της παραλιακής περιοχής Μανσούρας. Αυτή η περιοχή θα αποτελούσε το έτοιμο προγεφύρωμα των Τούρκων, σε περίπτωση απόβασης. Και φαίνεται πως επικράτησε η ιδέα ότι έπρεπε να εξαλειφθεί για δύο λόγους: αν πραγματοποιούνταν η απόβαση, να μη διαθέτουν αυτό το στρατιωτικό πλεονέκτημα οι Τούρκοι· αν άρχιζαν ουσιαστικές διαπραγματεύσεις, να είναι ισχυρότερη η θέση της Λευκωσίας.

Η ανάληψη, λοιπόν, επιθετικής πρωτοβουλίας των Κυπρίων θεωρούνταν στην Αθήνα γεγονός και προκάλεσε την αγανάκτηση του Γ. Παπανδρέου. Γιατί, προ μικρού διαστήματος, ο Μακάριος, όπως και ο στρατηγός Γρίβας που είχε αναλάβει την αρχιστρατηγία όλων των ενόπλων δυνάμεων της Κυπριακής Δημοκρατίας, είχαν έρθει στην Αθήνα και συμφώνησαν να μη γίνει καμιά πολεμική επιχείρηση χωρίς την έγκριση της Ελλάδας.

Προς έκπληξη όμως του πρωθυπουργού, είχε αρχίσει εκείνη η εκκαθαριστική ενέργεια. Βέβαια, από τη σκοπιά του, είχε δίκιο. Είχαν γίνει ουσιαστικές ζυμώσεις τον τελευταίο καιρό για να αρχίσουν διαπραγματεύσεις που θα διεξήγε ο απεσταλμένος του ΟΗΕ Τουομόγια. Και είχε συμφωνηθεί να μην κάνουν οι Κύπριοι το παραμικρό που θα μπορούσε να θεωρηθεί στρατιωτική πρόκληση κατά της Τουρκίας.

Νά όμως που όλα ανατράπηκαν.

Πλήρης οργής τότε ο Γ. Παπανδρέου, έστειλε το πρωί του Σαββάτου προς τον πρόεδρο Μακάριο το εξής τηλεγράφημα:

> *«Ἐκφράζω τὴν βαθυτάτην λύπην μου, διότι ἄλλα συμφωνοῦμεν καὶ ἄλλα πράττετε».*

Σύγκρουση με Μακάριο

Ο πρωθυπουργός φοβόταν την πολεμική εμπλοκή αν συνεχίζονταν οι ένοπλες εξελίξεις στην Κύπρο. Αλλά δεν πρόλαβε την τουρκική αντίδραση. Δύο ώρες μετά το τηλεγράφημα, ο υπουργός Εξωτερικών Κωστόπουλος τον ενημέρωνε για τη νότα του πρεσβευτή. Και ο υπουργός Εθνικής Αμύνης Π. Γαρουφαλιάς τού μετέδιδε τη φοβερή είδηση:

Η τουρκική αεροπορία είχε αρχίσει τη δράση της.

Η αγανάκτηση του Γ. Παπανδρέου έφτασε στο κατακόρυφο. Βέβαια, παραγνώριζε έναν παράγοντα: ότι η κυβέρνηση έβλεπε τα πράγματα αφ' υψηλού, ενώ οι Κύπριοι αντιμετώπιζαν ζήτημα ζωής ή θανάτου. Αν γινόταν τουρκική απόβαση, όλοι οι διπλωματικοί συνδυασμοί ή οι αφορισμοί και όλες οι πολιτικές σκοπιμότητες θα κατέρρεαν μπροστά στον κίνδυνο της τουρκικής κατοχής. Γι' αυτούς τα πάντα βασίζονταν στην αποτροπή της απόβασης. Και η προληπτική εξάλειψη του έτοιμου προγεφυρώματος της Μανσούρας είχε πολύ ουσιαστικότερη σημασία από όλες τις διαπραγματεύσεις.

Ο πρωθυπουργός όμως της Ελλάδας είχε άλλες ευθύνες, ευρύτερες. Και στον Κωστόπουλο απάντησε:

«Αὐτοὶ οἱ ἄνθρωποι πᾶνε νὰ μᾶς μπλέξουν σὲ πόλεμο ὁπωσδήποτε».

Στο μεταξύ ο υπουργός Εθνικής Αμύνης Γαρουφαλιάς έπαιρνε βιαστικά όλα τα μέτρα κινητοποίησης. Οι δυνάμεις κρούσης αεροπορίας, κομάντος καθώς και ο στόλος και αλεξιπτωτιστές έμπαιναν σε κατάσταση συναγερμού, και ο συγκεντρωμένος από καιρό στρατός στη Θράκη και τα νησιά του Αιγαίου σε αυστηρή επιφυλακή. Στην Κρήτη έσπευδαν να μετασταθμεύσουν μοίρες δίωξης και βομβαρδισμού. Και το Αιγαίο το κάλυπταν συνεχείς περιπολίες από αέρα και θάλασσα.

Στην Κύπρο όμως τόσο οι επιθέσεις της τουρκικής αεροπορίας όσο και οι εκκαθαρίσεις τουρκικών θέσεων από κυπριακές δυνάμεις συνεχίζονταν. Και το απόγευμα ο Γ. Παπανδρέου έστειλε και νέο τελεσιγραφικής μορφής τηλεγράφημα προς τον Μακάριο:

«Συμφώνως πρὸς τὰς ληφθείσας κοινὰς ἀποφάσεις μας, ἀπευθύνω ἔκκλησιν πρὸς εἰρήνευσιν τῆς νήσου. Αἱ ἐχθροπραξίαι δέον νὰ λήξουν ἀμέσως. Λύσις κυπριακοῦ θὰ ἐπιδιωχθῇ δι' εἰρηνικῶν μέσων».

Αργά το βράδυ έφτασε και ο βασιλιάς από την Κέρκυρα. Αμέσως έγινε μεγάλη σύσκεψη και εξετάστηκε με νευρικότητα η κατάσταση. Οι αναφορές από τη Λευκωσία βεβαίωναν ότι, μετά τη λήψη του δεύτερου τηλεγραφήματος του πρωθυπουργού, οι επιχειρήσεις κατά των Τούρκων από κυπριακής πλευράς είχαν σταματήσει. Και, καθώς σκοτείνιασε, σταμάτησε και η τουρκική αεροπορία τη δράση της.

100 νεκροί

Το πρωί της Κυριακής όμως 9 Αυγούστου, τα τουρκικά αεροπλάνα, πολυπληθέστερα τώρα, επετίθεντο ξανά. Βόμβες του ενός τόνου και άλλες ναπάλμ έπεσαν σε ορισμένα χωριά όπως η Παχύαμμος, η Πάφος, η Χρυσοχού. Δύο νοσοκομεία εβλήθησαν και καταστράφηκαν. Σε μια τοποθεσία κοντά στην Παχύαμμο μια διμοιρία κυπριακής εθνοφρουράς έσπευσε να καλυφθεί κάτω από δύο μεγάλες συκιές. Μια

βόμβα ναπάλμ όμως έπεσε στις συκιές και τις αποτέφρωσε. Εννέα άνδρες της διμοιρίας απανθρακώθηκαν. Το βράδυ στη Λευκωσία ανακοινώθηκε ότι οι νεκροί ξεπέρασαν τους 100.

Το απόγευμα τα τουρκικά αεριωθούμενα είχαν αποσυρθεί. Τότε έκανε την εμφάνισή του ένα ελληνικό σμήνος αεριωθούμενων τύπου Φ-84, προερχόμενο από την Κρήτη. Λίγο νωρίτερα, στο τουρκικό προγεφύρωμα της περιοχής Μανσούρας, μια αποθήκη πυρομαχικών τινάχτηκε στον αέρα. Το γεγονός συσχετίστηκε στην Κύπρο με την εμφάνιση του ελληνικού σμήνους και αμέσως μια φήμη διέτρεξε αστραπιαία το νησί, που τα καλώδια και τα ερτζιανά την ξετίναξαν ώς την Ελλάδα:

«Ἡ ἑλληνικὴ ἀεροπορία ἐξαπέλυσε τὴν ἀντεπίθεσί της».

Το ρίγος του πολέμου διέτρεξε τους πάντες. Αλλά σε λίγο διαπιστώθηκε ότι η ανατίναξη έγινε κατά λάθος από τα αποχωρούντα τουρκικά αεροπλάνα. Το σμήνος των Φ-84 εξάλλου επέστρεψε στη βάση του. Τη νύχτα όμως ένα άλλο σμήνος της Σμηναρχίας Μάχης της Κρήτης προσγειώθηκε στο αεροδρόμιο της Λευκωσίας, όπου διανυκτέρευσε.

> *«Οἱ κινήσεις αὐτὲς ἀποτελοῦν προειδοποίησιν»,* δήλωσε ο υπουργός Αμύνης Γαρουφαλιάς. *«Αἱ διαταγαὶ αἱ ὁποῖαι ἐδόθησαν εἰς τὰς δυνάμεις μας διὰ τὴν περίπτωσιν καθ' ἣν οἱ Τοῦρκοι θὰ ἐπιχειρήσουν ἀπόβασιν ἢ θὰ ἐπαναλάβουν τοὺς βομβαρδισμούς, εἶναι ἡ ἄμεσος καὶ γενικὴ ἐπίθεσις».*

Αλλά οι τουρκικές επιδρομές δεν επαναλήφθηκαν. Την επομένη εκδόθηκε –κατόπιν εορτής– η απόφαση του Συμβουλίου Ασφαλείας για κατάπαυση του πυρός. Το πλήγμα, πάντως, που κατάφεραν τα τουρκικά αεριωθούμενα υπήρξε βαρύτατο. Και χρειάστηκε ψύχραιμος υπολογισμός των δεδομένων της κατάστασης, για να μην παρασυρθεί η Ελλάδα σε ανεπανόρθωτες ενέργειες.

Στροφή προς τη Ρωσία

Έτσι έκλεινε εκείνη η δραματική υπόθεση. Ο πόλεμος δεν έγινε και φαίνεται πως αυτό επιθυμούσε η ογκώδης πλειοψηφία του ελληνικού λαού. Αλλά οι Κύπριοι και ο Μακάριος έβλεπαν τα πράγματα υπό διαφορετικό πρίσμα. Γι' αυτούς εκείνο που προείχε ήταν ότι είχαν δεχτεί ένα τρομερό, πολύνεκρο πλήγμα και ότι μπορούσαν από στιγμή σε στιγμή να δεχτούν και άλλο. Σε τέτοιες περιπτώσεις πρέπει πρώτα απ' όλα να βασίζεται κανείς στις δικές του δυνάμεις, στα δικά του όπλα, σαν πρώτη ασπίδα που θα κάλυπτε τη χώρα επί ένα αρχικό διάστημα, έως ότου σπεύσουν οι ελληνικές δυνάμεις. Και τα όπλα αυτά ο Μακάριος τα αναζητούσε τώρα στρέφοντας τα βλέμματα προς την Ανατολή, προς τη Μόσχα.

Και δεν ζητούσε μόνο όπλα από τη Ρωσία, αλλά και την ένοπλη συμπαράσταση

της Ρωσίας. Από την απελπιστική του θέση έκανε τη 17η Αυγούστου μια έκκληση προς την υπερδύναμη, που ορθωνόταν στα βόρεια κράσπεδα της Τουρκίας, της χώρας η οποία από τα νότια κράσπεδά της εξαπέλυε τα αεριωθούμενά της κατά της Κύπρου. Και η απάντηση ήρθε υπό μορφή βόμβας, που εξαπέλυε ο γραφικός και ασυγκράτητος Σοβιετικός πρωθυπουργός Νικήτας Κρούτσεφ από τη Μόσχα:

«Σὲ ἀπάντησι πρὸς τὴν ἔκκλησι τῆς κυβερνήσεως τῆς Κύπρου καὶ τῆς προσωπικῆς τοῦ προέδρου Μακαρίου, ἡ σοβιετικὴ κυβέρνησις δηλοῖ ὅτι ἂν πραγματοποιηθῆ ἔνοπλη εἰσβολὴ στὸ ἔδαφος τῆς Κυπριακῆς Δημοκρατίας, ἡ Σοβιετικὴ Ἕνωσις θὰ βοηθήση τὴν Δημοκρατία τῆς Κύπρου νὰ ὑπερασπίση τὴν ἐλευθερία της καὶ τὴν ἀνεξαρτησία της ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ εἰσβολὴ καὶ εἶναι ἕτοιμη νὰ προέλθη ἀμέσως σὲ διαπραγματεύσεις».

Η δήλωση εκείνη αιφνιδίασε τη Δύση και την Ελλάδα. Αλλά, στις περίπλοκες συνθήκες που είχαν δημιουργηθεί και με το φάσμα των τουρκικών βομβαρδισμών και της εισβολής πάντα να σκιάζει την Κύπρο, η κυβέρνηση Γ. Παπανδρέου τη θεώρησε ευπρόσδεκτη. Και το υπουργείο Εξωτερικών ανακοίνωνε:

«...Ἡ αὐστηρὰ προειδοποίησις τοῦ Σοβιετικοῦ πρωθυπουργοῦ πρὸς τοὺς Τούρκους ἐπιδρομεῖς ἀποτελεῖ σημαντικὴν συμβολὴν εἰς τὴν εἰρήνην».

Ο σοβιετικός στόλος

Οι Δυτικοί όμως ήταν ιδιαίτερα ανήσυχοι. Γιατί, πριν από έναν μόλις μήνα, αναγνωριστικά του 6ου Αμερικανικού Στόλου ανακάλυψαν έξω από τα χωρικά ύδατα της Ελλάδας, πολύ κοντά όμως στη νήσο Κύθηρα, την παρουσία μιας ισχυρής μοίρας του σοβιετικού στόλου, με πυρήνα το ισχυρό πυραυλοφόρο καταδρομικό των 18.000 τόνων *Ντερτζίνσκι*. Εκείνο το σημείο αποτελούσε μόνιμο αγκυροβόλιο αυτής της ναυτικής δύναμης. Η κάθοδος του σοβιετικού στόλου στη Μεσόγειο είχε αρχίσει. Και ο Κρούτσεφ απειλούσε να δράσει στην Κύπρο.

Το ειδύλλιο όμως μεταξύ Λευκωσίας και Μόσχας δεν διήρκεσε πολύ. Σοβιετικά όπλα στάλθηκαν στην Κύπρο. Αλλά την 21η Ιανουαρίου 1965 ο Ρώσος υπουργός Εξωτερικών Γκρομύκο δήλωνε:

«Εὐνοοῦμεν τὴν ἀνεξαρτησίαν τῆς Κύπρου, μὲ ὁμοσπονδιακὴν ὀργάνωσιν τῶν δύο Κοινοτήτων (Ἑλλήνων καὶ Τούρκων)».

Οι γάμοι του βασιλιά

Η Ρωσία ευθυγραμμιζόταν λοιπόν με την Τουρκία.

Στο μεταξύ όμως τα τρομερά γεγονότα του Αυγούστου 1964, που είχαν επιβάλει

μια πρόσκαιρη ανακωχή των ενδοοικογενειακών διενέξεων της Ένωσης Κέντρου, τα διαδέχθηκε ένα ρομαντικό γεγονός που επεξέτεινε αυτή την ανακωχή. Την 11η Σεπτεμβρίου έφτανε στην Ελλάδα η νεαρή μνηστή του βασιλιά, πριγκίπισσα Άννα-Μαρία της Δανίας, και την Παρασκευή 18 Σεπτεμβρίου έγιναν οι βασιλικοί γάμοι. Χίλια διακόσια άτομα παρακολούθησαν τη γαμήλια τελετή στον μητροπολιτικό ναό που είχε διακοσμηθεί με 10.000 κόκκινες γλαδιόλες. Δεκαοκτώ βασιλείς και βασίλισσες –ανάμεσά τους ο Μπωντουέν και η Φαμπιόλα του Βελγίου, ο Φουμιφόν και η Σιρικίτ της Ταϊλάνδης, ο Χουσεΐν και η Μόνα της Ιορδανίας, όλα τα σκανδιναβικά βασιλικά ζεύγη–, 7 διάδοχοι θρόνων, 2 βασιλικοί σύζυγοι, 103 πρίγκιπες και πριγκίπισσες, 20 δούκες και κόμητες παρευρίσκονταν, χωρίς αυτό όμως να ενοχλεί το κοινό που είχε συναρπαστεί από τη φαντασμαγορία του γεγονότος.

Το μυστήριο του γάμου τέλεσε ο Αρχιεπίσκοπος Αθηνών Χρυσόστομος, βοηθούμενος από τον πρωθιερέα των Ανακτόρων Ιερώνυμο Κοτσώνη. Αλλά παρέστησαν στην τελετή 104 πατριάρχες, αρχιεπίσκοποι και αρχιερείς της ορθοδοξίας, με τα χρυσοΰφαντα άμφιά τους. Η καθολική εκείνη συμμετοχή των ηγετών της ορθοδοξίας στους γάμους προσέδωσε στο γεγονός πανορθόδοξο χαρακτήρα, επειδή αυτή ήταν η επιθυμία του βασιλιά Παύλου, αλλά και διότι ο Κωνσταντίνος ήταν ο μόνος ορθόδοξος εν ενεργεία βασιλιάς.

Παράνυμφος ήταν η βασίλισσα-μητέρα Φρειδερίκη. Θα υπέθετε κανείς ότι εκείνη η ημέρα υπήρξε σκληρή για τη θλιμμένη χήρα, που, αφού έχασε τον σύζυγο τον οποίο χωρίς αμφιβολία λάτρευε, τώρα έχανε και το επίσημο προβάδισμα. Τώρα η νεαρή εκείνη ξένη γινόταν η «πρώτη κυρία» του βασιλείου. Η Φρειδερίκη, η γυναίκα που μέχρι προ ολίγου έλαμπε και ακτινοβολούσε ως αναμφισβήτητη κορυφή της Αυλής και της κοινωνίας, στο εξής όφειλε να παραμερίζει μπροστά της. Η βασίλισσα αποκτούσε πολιτική οντότητα. Η βασίλισσα-μητέρα ήταν υποταγμένη προς αυτήν ιεραρχικά και πολιτικώς καταντούσε, «ντε γιούρε» τουλάχιστον, σκιά.

Θα έπρεπε, λοιπόν, να την προσβλέπει ως παρείσακτη. Και όλοι υπέθεταν ότι θα έτρεφε ψυχρότητα, αν όχι εμφανή εχθροπάθεια προς τη γοητευτική νύφη. Αλλά η Φρειδερίκη διέψευσε τους πάντες. Από την πρώτη στιγμή έδειξε αληθινή στοργή και της παραστάθηκε ειλικρινά. Μέσα στη Μητρόπολη, ως παράνυμφος του ζεύγους, έδειχνε ακράτητη συγκίνηση. Ύστερα υποκλίθηκε μπροστά στη νεαρή βασίλισσα κοιτάζοντάς την εγκάρδια στα μάτια. Από τη στιγμή εκείνη είχε τοποθετηθεί στο περιθώριο, αλλά μεταβλήθηκε σε αληθινή μητέρα για την άπειρη σύντροφο του γιου της.

Στις 11:10′ ακριβώς η τελετουργία έληξε και οι νεόνυμφοι με την υπόκρουση των πανηγυρικών κανονιοβολισμών επιβιβάστηκαν στην τελετική άμαξα που την έσερναν 6 γκριζόλευκα άλογα. Πεντακόσιες χιλιάδες γοητευμένων ανθρώπων, τουλάχι-

στον, επευφήμησαν με ανυπόκριτο ενθουσιασμό τους βασιλείς. Την ημέρα εκείνη ο Κωνσταντίνος, τόσο άμεσα όσο και έμμεσα, χάρη στη γοητεία της συντρόφου του, φαινόταν πως είχε κερδίσει μια πολιτική μάχη.

Άλλωστε σε αυτό αποβλέπουν και όλες οι φαντασμαγορικές τελετές και οι κάθε είδους δημόσιες θεαματικές πράξεις των ηγετών. Είναι ευκαιρίες για να συναρπαστούν τα πλήθη. Και η ρομαντική εκείνη εμφάνιση του νεαρού ζεύγους είχε απόδοση αισθητή. Δεν μπορούσε να υπάρξει αμφιβολία: ο Κωνσταντίνος είχε ενισχύσει το γόητρό του στις λαϊκές μάζες, που πάντα αποτελεί μια πολιτική δύναμη.

Βασιλικός στρατός

Το είχε συνειδητοποιήσει ο ίδιος ο βασιλιάς; Φαίνεται πως το είχαν σταθμίσει φίλοι και αντίπαλοι του Θρόνου. Εκείνοι που ήθελαν να τον εκμεταλλευτούν και εκείνοι που ήθελαν να τον υπονομεύσουν.

Τρεις ημέρες μετά τους βασιλικούς γάμους, μια εφημερίδα της Αριστερής αντιπολίτευσης αποκάλυπτε ότι υπήρχε έτοιμο διάταγμα, με το οποίο ο στρατός αποκτούσε τον τίτλο «Βασιλικός Στρατός». Η μετονομασία αυτή χαρακτηρίστηκε από την Αριστερή εφημερίδα ως δώρο προς τον βασιλιά, που αποτελεί πρόκληση κατά του κοινού αισθήματος. Και η επίθεση υιοθετήθηκε από τον Τύπο του Κέντρου, όπως και από τα περισσότερα στελέχη της κυβερνητικής παράταξης.

Στόχοι των κατηγοριών ήταν ο υπουργός Εθνικής Αμύνης Π. Γαρουφαλιάς, ο αρχηγός του ΓΕΣ, ο αρχηγός του βασιλικού οίκου στρατηγός Κ. Δόβας και ο γραμματέας του βασιλιά ταγματάρχης Αρναούτης. Οι δύο τελευταίοι φέρονταν ότι εισηγήθηκαν το μέτρο, που ο αρχηγός του ΓΕΣ το υιοθέτησε και ο υπουργός Αμύνης το υλοποίησε στο διάταγμα το οποίο είχε ήδη υπογραφεί από τον βασιλιά.

Ο σάλος που προκλήθηκε υπήρξε σφοδρός. Οι πληροφορίες επιβεβαιώθηκαν. Και η δικαιολογία που προβλήθηκε ήταν ότι αυτοί που το εισηγήθηκαν εξέφραζαν, κατά την αντίληψή τους, την επιθυμία του στρατού. Και ο ουσιαστικός λόγος ήταν ότι έπρεπε να ευθυγραμμιστεί ο στρατός ξηράς και με τα άλλα δύο όπλα, που η ονομασία τους ήταν Βασιλικό Ναυτικό και Βασιλική Αεροπορία.

Ο πρωθυπουργός και ο υπουργός Αμύνης εμφάνιζαν το όλο θέμα σαν τυπικά διαδικαστικό. Αλλά ο θόρυβος που δημιουργήθηκε έδειχνε ότι θίχτηκε μια ευαίσθητη χορδή μεγάλης μερίδας του πολιτικού κόσμου. Η Αριστερά και η Κεντροαριστερά συνασπίζονταν και ζητούσαν την απομάκρυνση των υπαιτίων.

Εκείνη η πράξη υπήρξε αψυχολόγητη και άστοχη. Έδωσε μια εξαίρετη ευκαιρία για να καταπολεμηθεί η αίγλη που απέκτησε ο βασιλιάς με τους γάμους του. Και ο Γ. Παπανδρέου, που αντιλήφθηκε έγκαιρα το λάθος στο οποίο είχε συνεργήσει, δεν δίστασε καθόλου να απαγκιστρωθεί. Στις 22 Σεπτεμβρίου ανήγγειλε:

«Τὸ διάταγμα τῆς μετονομασίας, συμφωνοῦντος τοῦ βασιλέως, ἀνεκλήθη».

Η χορηγία της Φρειδερίκης

Ο σάλος όμως αυτός είχε μια προέκταση που έθιγε τη βασίλισσα-μητέρα Φρειδερίκη. Η κυβέρνηση ετοίμαζε εκείνες τις ημέρες διάταγμα με το οποίο θα της απονεμόταν ορισμένη χορηγία. Η Αυλή είχε προτείνει 400.000 δραχμές μηνιαίως, ο Γ. Παπανδρέου ήθελε να την περιορίσει στις 250.000. Πάντως, αναγνώριζε ότι δεν μπορούσε να αφήσει τη χήρα του βασιλιά Παύλου χωρίς κάποια οικονομική βάση του δημοσίου.

Αλλά με τη φόρα που είχε πάρει η επίθεση κατά του Θρόνου, λόγω της μετονομασίας του στρατού, ήταν εύκολο να γίνει στόχος και η χορηγία της Φρειδερίκης. Πράγματι, με την ευκαιρία αυτή, η επίθεση κατά της βασίλισσας-μητέρας ανανεώθηκε.

Είχε χάσει τη σκυτάλη πια ο Τύπος της άκρας Αριστεράς (*Αυγή* και *Δημοκρατική Αλλαγή*). Την είχαν αρπάξει εφημερίδες του Κέντρου, με μαχητική πρωτοπορία την *Αθηναϊκή*. Το δημοσιογραφικό όργανο, που με πρωταγωνιστή τον Ηλία Μπερεδήμα δεν είχε φεισθεί ποτέ της Φρειδερίκης ως βασίλισσας, δεν εννοούσε να τη σεβαστεί ως χήρα και βασίλισσα-μητέρα.

Οι στήλες των εφημερίδων αυτών τόνιζαν ότι η παρεμβατική δραστηριότητα της Φρειδερίκης παρέμενε αμείωτη και είχε καταστεί άξονας συνωμοσιών στρεφόμενων κατά της κυβέρνησης αλλά και ύποπτων οικονομικών επιδιώξεων. Ταυτόχρονα διάνθιζαν τις επιθέσεις με πληροφορίες περί φυγής της βασίλισσας-μητέρας από την Ελλάδα κλπ.

Τη νύχτα όμως της 27ης Σεπτεμβρίου 1964, ο Γ. Παπανδρέου έπαιρνε στο Καστρί μια επιστολή της Φρειδερίκης, που, αν απέβλεπε να δει το φως της δημοσιότητας, αποτελούσε επιτυχή πολιτική πράξη. Και να το κείμενό της:

«Κύριε Πρωθυπουργέ,

»Ἀπευθύνομαι πρὸς ὑμᾶς, τελοῦσα ὑπὸ τὸ βάρος τῆς βαθυτάτης λύπης ἐκ τῆς συνεχιζομένης ἀπὸ τῆς ἡμέρας τοῦ θανάτου τοῦ συζύγου μου ἐπιθέσεως μερίδος τοῦ Τύπου κατὰ τοῦ προσώπου μου.

»Σκληρὰ μοῖρα μοῦ ἐπεφύλαξε νὰ ἀντιμετωπίσω τοιαύτην πρωτοφανῆ ἐκδήλωσιν παραλόγων ἰσχυρισμῶν περὶ δῆθεν πολιτικῶν φιλοδοξιῶν καὶ ἐπιδιώξεων οἰκονομικῆς φύσεως, ἐστερημένη πάσης προστασίας.

»Ἡ συνείδησίς μου εἶναι ἀπολύτως ἥσυχος. Ὁ ἀείμνηστος βασιλεὺς Παῦλος καὶ ἐγὼ ἐζήσαμεν ὁλόκληρον τὴν ζωήν μας ἐμπνεόμενοι μόνον ἀπὸ ἁγνὴν ἀγάπην πρὸς τὸν λαόν μας καὶ πρὸς τὴν οἰκογένειάν μας.

»Ἡ ἐμπιστοσύνη τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ πρὸς τὸν σύζυγόν μου καὶ πρὸς ἐμὲ ἐκδηλωθεῖσα μὲ πλοῦτον ἀπαράμιλλον αἰσθημάτων, ἐπλήρωσε τὴν ψυχήν μου διὰ τῶν εὐτυχεστέρων ἀναμνήσεων.

»Μὲ αὐτὰς τὰς ἀναμνήσεις μου, ἐπιθυμῶ τώρα, μετὰ τὸ τραγικὸν πλῆγμα τῆς ἀπωλείας τοῦ συζύγου μου, νὰ ζήσω ἐν ἠρεμίᾳ καὶ γαλήνη.

»Κηδομένη ὅμως τῆς ἀξιοπρεπείας μου ὡς βασιλίσσης τῶν Ἑλλήνων ἐπὶ δέκα ἑπτὰ ἔτη καὶ νῦν ὡς βασιλίσσης-μητρός, αἰσθάνομαι τὴν ἀνάγκην νὰ σᾶς παρακαλέσω νὰ μὴ προχωρήσετε εἰς τὴν πραγματοποίησιν τῆς ἐξαγγελθείσης ὑπὸ τῆς κυβερνήσεως ὑποβολῆς προτάσεως ἐπιχορηγήσεώς μου.

»Ἐπιθυμῶ νὰ προσθέσω ὅτι δὲν προτίθεμαι νὰ ἀπομακρυνθῶ τῆς πατρίδος μας, τὴν ὁποίαν ὁ σύζυγός μου καὶ ἐγὼ ὑπηρετήσαμεν ἀφωσιωμένοι εἰς τὸν ἀγαπητὸν λαόν μας, τῆς ἑλληνικῆς γῆς, ἥτις μὲ στοργὴν ἐδέχθη τὸν ἀείμνηστον σύζυγόν μου βασιλέα».

Ο Γ. Παπανδρέου έστειλε την επιστολή αμέσως στις εφημερίδες προς δημοσίευση και τη συνόδευε με μια δική του δήλωση:

«Ἐδοκίμασα βαθεῖαν λύπην ἀπὸ τὴν ἀνάγνωσιν τῆς ἐπιστολῆς τῆς βασιλίσσης-μητρός. Εἶναι εὔλογος ἡ μεγάλη πικρία τὴν ὁποίαν ἐκφράζει διὰ τὴν ἀδίστακτον ἀνευλάβειαν ὡρισμένων ὀργάνων τοῦ Τύπου, καθὼς καὶ διὰ τὴν δημιουργίαν ψευδῶν καὶ ὑβριστικῶν εἰδήσεων. Θέλω νὰ ἐλπίζω ὅτι ὁ ἀνθρώπινος πόνος, καθὼς καὶ ἡ πληγωμένη ἀξιοπρέπεια, ὅπως ἐκδηλοῦνται εἰς τὴν ἐπιστολήν, θὰ ἀποτελέσουν τουλάχιστον χαλινὸν διὰ τὸ μέλλον».

Τα συμπαθή λόγια του πρωθυπουργού δεν επέφεραν καμία αλλαγή. Η επίθεση συνεχίστηκε. Στο μεταξύ η Φρειδερίκη έδωσε μια ενδιαφέρουσα συνέντευξη σε απεσταλμένο της αγγλικής εφημερίδας *Σάντεϋ Τέλεγκραφ*:

«Ἔπραξα τὸ καθῆκον μου», είπε, *«καὶ τώρα θὰ ἀποσυρθῶ σὲ ἐντελῶς ἰδιωτικὸ βίο, ἀφίνοντας τὴν χώρα στὰ χέρια δύο γοητευτικῶν νέων».*

Αν είχε αποδοθεί ακριβώς η φράση, υπήρξε πολύ άστοχη. Η Φρειδερίκη μιλούσε σαν η χώρα να ήταν υπόθεση είτε αυτής είτε των «δύο γοητευτικών νέων». Αλλά επρόκειτο για κακή διατύπωση, η οποία όμως έδωσε άλλη μια φορά την ευκαιρία στον Τύπο που τη μαχόταν να της ρίξει τα βέλη του.

Ο Πέτρος κατά της Φρειδερίκης

Η επίθεση όμως διαρκώς επεκτεινόταν και την 5η Οκτωβρίου 1964 προσέθετε τα πυρά του ο πρίγκιπας Πέτρος, θείος του βασιλιά Κωνσταντίνου. Διεθνούς φήμης ανθρωπολόγος, με γόνιμες επιστημονικές έρευνες ιδίως στο Θιβέτ, μόλις είχε επι-

στρέψει από το εξωτερικό. Στους βασιλικούς γάμους δεν είχε προσκληθεί, γιατί βρισκόταν σε προστριβές με την ελληνική Αυλή. Και τώρα, λοιπόν, κάλεσε τους δημοσιογράφους στο ξενοδοχείο *Κινγκ Τζωρτζ* για να τους δηλώσει:

«Ἐπὶ 17 ἔτη εἶχα δυσκολίας μὲ τὴν Φρειδερίκην, αἱ ὁποῖαι δὲν ἔλλειψαν καὶ μὲ τὴν καινούργιαν κατάστασιν, ἡ ὁποία ἐδημιουργήθη μετὰ τὸν θάνατον τοῦ ἀειμνήστου βασιλέως Παύλου».

Και, αφού έριξε τις βολές του κατά της βασίλισσας-μητέρας, άλλαξε αμέσως τόνο:

«Τώρα ὅμως ἔχομεν μίαν καινούργιαν βασίλισσαν, τὴν ὁποίαν γνωρίζω ἀπὸ μικρὸ παιδὶ καὶ ἀπὸ κοντά, διότι ἔχω ζήσει πολλὰ ἔτη εἰς τὴν Δανίαν καὶ τὴν Δανικὴν Αὐλή. Σᾶς ὑπενθυμίζω ὅτι ὁ πατέρας μου ἦτο ναύαρχος τῆς Δανίας καὶ μοῦ ἄφησε ἐκεῖ ἕνα σπίτι. Εἶμαι βέβαιος λοιπὸν ὅτι ἡ νέα βασίλισσά μας ἡ ὁποία διαπνέεται ἀπὸ ἄλλην νοοτροπίαν καὶ ἔχει ἀναγραφῆ εἰς τὸ δημοκρατικὸν περιβάλλον τῆς Δανικῆς Αὐλῆς, θὰ φέρη κλῖμα λαϊκὸ-δημοκρατικὸ εἰς τὴν ἑλληνικὴν βασιλικὴν Αὐλήν. Καὶ θὰ φύγωμεν ἀπὸ τὰ ὑπερβολικὰ ἔξοδα τοῦ παρελθόντος ποὺ τόσον ἐζημίωσαν τὸ ἑλληνικὸν δημόσιον. Ἡ Μοναρχία ἐκόστιζεν ἐδῶ πολύ».

Όταν οι δημοσιογράφοι συνήλθαν από την έκπληξη, άρχισαν βροχηδόν τις ερωτήσεις:

«Τί σᾶς κάνει νὰ ὁμιλῆτε σήμερον διὰ τὰς δυσκολίας ποὺ εἴχατε καὶ ἔχετε μὲ τὴν βασίλισσα-μητέρα καὶ δὲν ὁμιλήσατε περὶ αὐτῶν εἰς τὸ παρελθόν;»

Ο Πέτρος απάντησε:

«Ὅλην τὴν δεκαετία 1947-1957 ἀπουσίαζα ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα. Ἄλλως τε παρενέβαινε πάντοτε κατευναστικῶς στὶς διενέξεις μου μὲ τὴν Φρειδερίκη ὁ βασιλεὺς Παῦλος, τὸν ὁποῖον ἀγαποῦσα πολύ, ὅπως μ' ἀγαποῦσε καὶ ἐκεῖνος. Τώρα εἶδα τὴν ἐπιστολὴ ποὺ ἔστειλε αὐτὴ πρὸ τριῶν ἡμερῶν στὸν Τύπο. Καὶ θεώρησα τὸν ἑαυτό μου ἐλεύθερο νὰ ἐπικοινωνήσω μαζί σας».

«Ὑψηλότατε, θὰ μᾶς μιλήσετε γιὰ τὶς συγκεκριμένες αἰτίες ποὺ προκαλοῦσαν τὶς δυσκολίες σας στὶς σχέσεις σας μὲ τὴν βασιλικὴ οἰκογένεια;»

«Ὄχι. Ἴσως σᾶς τὶς ἀποκαλύψω ἀφοῦ συναντηθῶ μὲ τὸν βασιλέα».

«Αἱ δυσκολίαι αὐταὶ ἀναφέρονται καὶ εἰς τὸν βασιλέα;»

«Ὄχι! Μόνον εἰς αὐτήν». (Την Φρειδερίκη).

«Ὑψηλότατε, ἀφήσατε σαφῶς νὰ ἐννοηθῆ ὅτι ἡ βασίλισσα Φρειδερίκη ἤσκει ζωηρὰν ἐπιρροὴν ζῶντος τοῦ βασιλέως Παύλου. Νομίζετε ὅτι ἐξακολουθεῖ νὰ ἀσκῆ ἐπιρροὴν καὶ ἐπὶ τοῦ σημερινοῦ βασιλέως;»

Η απάντηση του πρίγκιπα ήταν:

«Φοβοῦμαι, ναί! Γι' αὐτὸ σᾶς μιλῶ ἔτσι».

Οι δηλώσεις του πρίγκιπα προκάλεσαν νέο σάλο, αλλά και τη δημόσια αποδοκιμασία τους από τον πρωθυπουργό. Ο Γ. Παπανδρέου συνтασσόταν με τον Κωνσταντίνο, ο οποίος διέκοψε τον μήνα του μέλιτος που περνούσε στη Σπετσοπούλα και έσπευσε ανήσυχος στην Αθήνα. Ο αρχηγός της Ένωσης Κέντρου εξακολουθούσε να μην είναι διατεθειμένος εκείνη την εποχή να θίξει τον Θρόνο. Και ο πρίγκιπας Πέτρος είδε να του στρέφουν τα νώτα και ο βασιλιάς και ο πρωθυπουργός. Δεν τον δέχτηκε ούτε ο δεύτερος ούτε ο πρώτος, που ξαναγύρισε στη Σπετσοπούλα.

Θύελλα στην Ένωση Κέντρου

Η επίθεση όμως κατά του Θρόνου και οι διενέξεις της βασιλικής οικογένειας αποτελούσαν έλασσον πολιτικό πρόβλημα. Το μείζον πρόβλημα ήταν η εσωτερική θύελλα που ξέσπασε στην κυβερνητική παράταξη, η οποία έμελλε σε λίγο να περιλάβει στον στρόβιλό της και τον Θρόνο και, συνεχώς εντεινόμενη επί 10 μήνες, να καταλήξει στη μεγάλη κρίση της 15ης Ιουλίου 1965.

Στοιχείο βασικό, αλλά και γεννήτορας αυτής της θύελλας, ήταν πάντα ο Γεώργιος Παπανδρέου. Και επέδειξε μαχητικό μένος άφθαστο, εξάρσεις επικές. Αλλά δεν μπόρεσε να κατανικήσει τις αδυναμίες: δικές του, της παράταξής του και των αντιπάλων του. Έτσι υπέκυψε στα γεγονότα για να καταγραφεί η τροχιά της εξουσίας του, που άρχισε με τόσο ενθουσιώδη θρίαμβο, ως ανθρώπινη τραγωδία.

Αλλά, αν ο Γεώργιος Παπανδρέου υπήρξε ο βασικός παράγοντας της θύελλας, ο κύριος στόχος της ήταν ο Ανδρέας Παπανδρέου. Η δύναμή του ανερχόταν συνεχώς, καθώς και η αντίδραση εναντίον του. Η άνοδός του δεν ήταν τυχαία, ούτε οφειλόταν αποκλειστικά στην πατρική στοργή. Αλλά ο πατέρας αποδεικνυόταν στην εφαρμογή της εξουσίας συντηρητικός και δεν ικανοποιούσε τις ριζοσπαστικές ομάδες της παράταξης. Έτσι αναζητούσαν αυτές μια νέα δύναμη στο πρόσωπο του γιου, ο οποίος αυτομάτως προκαλούσε την αντίθεση των πιο συντηρητικών ομάδων. Η απειρία του εξάλλου, η βιασύνη του, η αδεξιότητά του, οι φιλοδοξίες του, η μανία του να υπεισέρχεται παντού και να διαταράσσει κατεστημένα, καταστάσεις, πρόσωπα και πράγματα, τον έφερναν σε προστριβές και διαμάχες με άλλους παράγοντες της Ένωσης Κέντρου. Έτσι, τα πάντα βάδιζαν προς την εξάρθρωση και την κατάρρευση.

«Οι διακεκριμένοι μασκαράδες»

Την 1η Νοεμβρίου 1964 άρχιζε ο τελικός κύκλος αντιθέσεων μέσα στην Ένωση Κέντρου. Την ημέρα εκείνη, η μαχητικότερη κυβερνητική εφημερίδα *Ελευθερία*, που θεωρούνταν προσωπικό όργανο του πρωθυπουργού, εξαπέλυσε ανοιχτή προσωπι-

κή επίθεση εναντίον του με οκτάστηλο κύριο άρθρο. Η επίθεση αυτή ήταν τόσο χαρακτηριστικότερη όσο ήταν γνωστοί οι ιδιαίτεροι δεσμοί της εφημερίδας –που αναπτύχθηκαν πρόσφατα– με τον υπουργό Οικονομικών Κ. Μητσοτάκη, ο οποίος επί εβδομάδες βρισκόταν σε άγρια διένεξη με τον αναπληρωτή υπουργό Συντονισμού Ανδρέα Παπανδρέου.

Οι πύραυλοι που εξακόντιζε η κυβερνητική εφημερίδα κατά της κυβέρνησης και του αρχηγού της ήταν βιαιότατοι:

> «*Ὁ πρωθυπουργὸς διοικεῖ δικτατορικῶς τὴν Ἕνωσιν Κέντρου. Ἐχάρισε τὴν δημοκρατίαν εἰς τὸ ἔθνος ἀλλὰ τὴν ἀπεστέρησεν ἀπὸ τὴν κυβέρνησιν καὶ τὴν παράταξιν. Κατήργησε τὴν κοινοβουλευτικὴν ὁμάδα. Κατήργησε καὶ τὸ ὑπουργικὸν συμβούλιον τὸ ὁποῖον ἐπανῆλθεν εἰς τὸν διακοσμητικὸν ρόλον ὅπου τὸ εἶχε καταντήσει ἡ αὐθαιρεσία τοῦ ἐκ Σερρῶν ἀγροίκου* (εννοούσε τον Κ. Καραμανλή).
>
> »*Ἕνα ἔτος μετὰ τὸν θρίαμβον δὲν κατωρθώσαμε νὰ συνεννοηθοῦμε μεταξύ μας...*»

Αλλά στη συνέχεια η επίθεση προσλάμβανε υβριστική μορφή:

> «*Ἡ Ἕνωσις Κέντρου δὲν ἐπραγματοποίησε κράτος δικαίου –ὡς εἶχε ἐπαγγελθῆ ὁ κ. Παπανδρέου– ἀλλ' οὔτε κἂν ἕνα εὐρεπὲς κομματικὸν κράτος*».

Και άφηνε εμβρόντητους τους αναγνώστες με έναν χαρακτηρισμό που έμεινε παροιμιώδης:

> «*Ἐπέπλευσαν διακεκριμένοι μασκαράδες. Καὶ παρεμερίσθησαν διακεκριμένοι ἀγωνισταὶ τῆς παρατάξεως διότι ἦσαν ἔντιμοι.*
>
> »*Ἡ Ἕνωσις Κέντρου προσπαθεῖ νὰ ἐπιβάλη καθεστὼς φαυλοκρατίας.*
>
> »*Κλυδωνίζεται μεταξὺ τῶν ἰδεωδῶν της καὶ τῶν πειρασμῶν μιᾶς νέας φαυλοκρατίας*».

Επίθεση κατά του Ανδρέα

Οι «διακεκριμένοι μασκαράδες» του άρθρου της *Ελευθερίας* δεν ήταν άλλοι από τον Ανδρέα Παπανδρέου. Εναντίον του άλλωστε στρεφόταν κυρίως το άρθρο. Και στις επιθέσεις προσέθετε το βάρος της και η αντιπολίτευση. Στις αρχές Νοεμβρίου, μια εφημερίδα της ΕΡΕ αποκάλυψε ότι ο Ανδρέας Παπανδρέου, υπό την ιδιότητα του αναπληρωτή υπουργού Συντονισμού, ανέθεσε απευθείας, χωρίς διαγωνισμό, την πολεοδομική μελέτη του ρυθμιστικού σχεδίου Πατρών σε ένα γραφείο το οποίο έλαβε ως αμοιβή 1.800.000 δραχμές.

Ο Α. Παπανδρέου έσπευσε να απαντήσει ότι κατά κανόνα οι μελέτες ανατίθενται σε διάφορους οίκους χωρίς διαγωνισμό. Τα έργα μόνο αναλαμβάνονται κατόπιν

διαγωνισμού. Αλλά η ίδια εφημερίδα υπογράμμισε ότι το ανωτέρω γραφείο, που καρπώθηκε το 1.800.000 δραχμές, ανήκει σε μηχανικό που είναι στενότατος προσωπικός φίλος του αναπληρωτή υπουργού.

Ο Α. Παπανδρέου ανταπάντησε ότι η ανάθεση έγινε κατόπιν εισηγήσεως της αρμόδιας υπηρεσίας. Αλλά οι καταγγέλλοντες ισχυρίστηκαν ότι ο εισηγητής της ανάθεσης ήταν πρώην συνεργάτης του μηχανικού που πήρε τη μελέτη. Ταυτόχρονα ερχόταν σε φως ότι τον στενότατο αυτό φίλο του ο Α. Παπανδρέου τον είχε διορίσει στο Κέντρο Οικονομικών Ερευνών, με μισθό 15.000 το μήνα, καθώς και στον Οργανισμό Εργατικής Κατοικίας, με μισθό 8.000 το μήνα. Συνεπώς –κατά τους επικριτές του– η εύνοια του Α. Παπανδρέου προς τον φίλο του ήταν τεράστια.

Ο θόρυβος που έγινε στενοχώρησε βέβαια τον γιο του πρωθυπουργού και το περιβάλλον του. Προτού προφτάσει όμως να ανασάνει, νέο κύμα κατηγοριών εξαπολύθηκε: μελέτες αξίας 27 εκατομμυρίων δραχμών δόθηκαν σε διάφορους ξένους οίκους, με προσωπική απόφαση του αναπληρωτή υπουργού, ενώ –κατά τους επικριτές– υπήρχαν ήδη έτοιμες ελληνικές μελέτες για τα ίδια έργα.

Από μέρα σε μέρα η υπόθεση διογκωνόταν σαν χιονοστιβάδα και γινόταν περιπλοκότερη. Όπως συμβαίνει στις περιπτώσεις αυτές, κάθε τόσο ξεπηδούσε... ξετιναζόταν ένα νέο στοιχείο, που μπορεί να ήταν ασήμαντο ή εσφαλμένο, αλλά η ατμόσφαιρα που επικρατούσε το άρπαζε, το αξιοποιούσε και το προσέθετε θορυβωδώς στη χιονοστιβάδα.

Παραίτηση του Α. Παπανδρέου

Μια άλλη εφημερίδα της αντιπολίτευσης αποκάλυψε σειρά επιστολών και φωτογραφιών, που έδειχνε ότι οι σχέσεις του Α. Παπανδρέου με τον φίλο του μηχανικό που πήρε τη μελέτη των Πατρών ήταν πολύ οικογενειακότερες και ευρύτερες. Τώρα πια το ποτήρι ξεχείλισε και τη 16η Νοεμβρίου 1964 ο αναπληρωτής υπουργός Συντονισμού υπέβαλλε την παραίτησή του. Ο άνθρωπος που τόσοι μισούσαν, τόσοι φοβόντουσαν και τόσοι είχαν αρχίσει να ακολουθούν είχε πάψει να ανήκει στην εκτελεστική εξουσία.

Γοργοπόταμος

Για λίγες ημέρες η πτώση του Ανδρέα Παπανδρέου και τα εσωτερικά της Ένωσης Κέντρου επισκιάστηκαν από μια απροσδόκητη τραγωδία, που παραλίγο να προκαλέσει σεισμό.

Την 28η Νοεμβρίου 1942 η έκρηξη του Γοργοπόταμου είχε συνταράξει την Ελλάδα. Είκοσι δύο χρόνια ακριβώς αργότερα, μια έκρηξη στο Γοργοπόταμο συντάραξε πάλι την Ελλάδα. Η έκρηξη του 1942 δεν είχε προκαλέσει απώλειες. Η έκρηξη

όμως του 1964 είχε φοβερό απολογισμό: 13 νεκρούς και 45 τραυματίες...

Το συνταρακτικό αυτό επεισόδιο έγινε στον εορτασμό της 22ης επετείου του μεγάλου εκείνου άθλου. Είχε γίνει εορτασμός και το 1962 και το 1963, αλλά δεν πήρε διαστάσεις και πέρασε απαρατήρητος. Τώρα –την 29η Νοεμβρίου 1964– προσέλαβε ιδιαίτερη έμφαση γιατί οι πολιτικές συνθήκες που επικρατούσαν και το κλίμα της ελευθερίας των εκδηλώσεων έδινε μια έκτακτη ευκαιρία στα Αριστερά αντιστασιακά στοιχεία να εκφράσουν την αγανάκτησή τους για μια κατάσταση που διαρκούσε από το 1944.

Η Εθνική Αντίσταση, πράγματι, παρέμενε αγνοημένη, υβριζόμενη από το επίσημο κράτος, ενώ οι φορείς της διώκονταν σαν εγκληματίες. Η Αντίσταση αποτελούσε πολιτικό όπλο της Αριστεράς. Δεν την άφηνε το κράτος να το χρησιμοποιήσει. Αλλά τώρα το καθεστώς Παπανδρέου αποφάσισε να αφήσει μια δικλίδα στον συμπιεζόμενο επί 20 χρόνια βρασμό των αντιστασιακών. Και η κυβέρνηση θέλησε να δώσει πανηγυρικότερο χρώμα στον επιτόπιο επετειακό εορτασμό.

Παρέστησαν ο υφυπουργός Εθνικής Αμύνης Παπακωνσταντίνου, ο διοικητής της Στρατιάς Κεντρικής Ελλάδος στρατηγός Γουλγουντζής, ο διοικητής του Στρατηγείου Κεντρικής Ελλάδος στρατηγός Μαράντος και άλλοι εκπρόσωποι στρατιωτικών και πολιτικών Αρχών. Αλλά και τα κόμματα προσκλήθηκαν. Τον τόνο όμως τον έδιναν οι τεράστιες μάζες ανθρώπων που συνέρρευσαν από όλη την Ελλάδα, ενώ επικρατούσε ατμόσφαιρα ενθουσιασμού, αλλά και έξαψης.

Η έκρηξη

Η τελετουργία δεν μπόρεσε να διεξαχθεί ομαλά. Οι επίσημοι χρειάστηκαν δύο ώρες για να διασχίσουν το πλήθος και να φτάσουν έως το καθορισμένο σημείο. Όταν άρχισαν οι πανηγυρισμοί, επικρατούσε χάος. Η κατάσταση προσέλαβε τη μορφή έκρηξης όταν έγινε η κατάθεση των στεφάνων. Είχε προγραμματιστεί να καταθέσουν μόνο οι επίσημοι. Υπήρχαν όμως και πολλές αντιστασιακές οργανώσεις που αξίωναν να πάρουν μέρος. Οι Αρχές δεν το επέτρεπαν και δημιουργήθηκε πανδαιμόνιο. Όταν ο «σπίκερ» της τελετής ανήγγειλε ότι ο υφυπουργός Εθνικής Αμύνης θα καταθέσει εκ μέρους της κυβέρνησης στεφάνι, ξέσπασαν τρομερές αποδοκιμασίες. Το ίδιο έγινε και όταν ήρθε η σειρά του στρατηγού Γουλγουντζή. Αλλά το κακό αποκορυφώθηκε τη στιγμή που αναγγέλθηκε ο εκπρόσωπος της ΕΡΕ Ευ. Καλαντζής. Τότε τα πάντα διαλύθηκαν. Ακράτητα κραυγάζοντα κύματα ανθρώπων χιμούσαν κατά του χώρου των επισήμων.

Ο υφυπουργός Παπακωνσταντίνου πρώτος έδωσε το σύνθημα της διακοπής και της αποχώρησης. Η αποχώρηση σε λίγο μεταβλήθηκε σε φυγή, γιατί το πλήθος κινούνταν απειλητικά εναντίον των επισήμων. Στρατηγοί και βουλευτές μαζί με τον

εκπρόσωπο της κυβέρνησης έτρεχαν προς τα αυτοκίνητά τους και με μεγάλο κόπο κατόρθωσαν να διαφύγουν.

Και ξαφνικά μια ισχυρή έκρηξη δέσποσε στο πανδαιμόνιο. Ένας γκρίζος καπνός υψώθηκε σε ορισμένο σημείο, γύρω από το οποίο ανθρώπινα κορμιά σπάραζαν ή έμεναν απολιθωμένα, μέσα σε λίμνη αίματος. Για μια στιγμή επικράτησε σύγχυση και πανικός. Μερικοί νόμισαν πως η έκρηξη υπήρχε μέσα στο πρόγραμμα για να συμβολίσει το κατόρθωμα της ανατίναξης. Γρήγορα όμως αντιλήφθηκαν τι συνέβη. Και τότε, ενώ το μεγάλο πλήθος σκόρπιζε περίτρομο, μια μαχητική μάζα εφόρμησε πάνω στα λίγα όργανα της χωροφυλακής. Αυτοί ήταν ο άμεσος στόχος της οργής τους, εφόσον οι άλλοι επίσημοι μόλις είχαν φύγει, ενώ και το στρατιωτικό απόσπασμα είχε αποχωρήσει.

Η οργή του πλήθους προήλθε από το αστραπιαίο σύνθημα ότι η έκρηξη οφειλόταν σε Δεξιούς και «Αμερικανούς» (εννοούσαν βέβαια την περίφημη CIA) «για να τρομοκρατήσουν τον λαό και να μην ξανακάνει συγκεντρώσεις». Αυτό το σύνθημα κυκλοφόρησε αμέσως στους Αριστερούς της Αθήνας και όλης της Ελλάδας, από τη στιγμή που έγινε γνωστό το γεγονός και άρχισαν να επιστρέφουν τα λεωφορεία με τους εορταστές, που έφεραν στα παράθυρά τους μαύρα κρέπια και μαύρες σημαίες.

Είχε δημιουργηθεί μια κατάσταση επικίνδυνη. Ο σωρός των θυμάτων μπορούσε να προκαλέσει έναυσμα πυρκαγιάς με απροσδιόριστες συνέπειες αν δεν διαλυόταν αμέσως η φήμη για την εσκεμμένη έκρηξη και αν η Κεντροαριστερά με τον Ανδρέα Παπανδρέου συνταασσόταν με την Αριστερά. Μπορούσε να δημιουργηθεί χιονοστιβάδα δέκα φορές πιο ισχυρή από εκείνη του Λαμπράκη, την οποία κανείς δεν θα γνώριζε πώς θα ήταν δυνατό να αντιμετωπιστεί.

Οι εμπειρογνώμονες

Αλλά, την επομένη το πρωί, επιτροπή εμπειρογνωμόνων με επικεφαλής τον ταξίαρχο Παπαηλιού έσπευσε στον τόπο της συμφοράς. Προηγουμένως μια ομάδα ιατροδικαστών υπό τον Δημ. Καψάσκη είχε κάνει τη νύχτα νεκροτομή των πτωμάτων. Το συμπέρασμα των δύο ομάδων, που εργάστηκαν υπό την εποπτεία του αντιεισαγγελέα Αρείου Πάγου Τούση, ήταν κατηγορηματικό. Οι ιατροδικαστές αποφάνθηκαν ότι «τα νεκροτομικά ευρήματα πείθουν ότι πρόκειται περί ατυχήματος εκ παλαιάς νάρκης», και οι εμπειρογνώμονες στρατιωτικοί ότι η νάρκη εκείνη είχε τοποθετηθεί το 1947. Πραγματικά, στη γέφυρα του Γοργοπόταμου είχε γίνει ναρκοθέτηση και κατά την Κατοχή από τους Ιταλούς και το 1947-48 από τον στρατό. Αργότερα, το 1957, είχε γίνει εκκαθάριση του ναρκοπεδίου, μερικές όμως διέφυγαν, όπως συμβαίνει και με άλλες νάρκες, που ακόμα και σήμερα σπέρνουν τον θάνατο.

Τα πορίσματα επέδρασαν κατευναστικά. Η Αριστερά τα δέχτηκε με επιφύλαξη, αλ-

λά δεν υπήρχαν και αντίθετες αποδείξεις. Και ο Γ. Παπανδρέου αυστηρά διαμήνυσε στον γιο του: «Μην κινηθείς».

Έτσι ο μεγάλος κίνδυνος απετράπη, αφού όμως στη Βουλή την 1η Δεκεμβρίου ξέσπασε μια από τις βιαιότερες θύελλες. Αλλά ο Γ. Παπανδρέου μπόρεσε να χρησιμοποιήσει τα πορίσματα ως όπλα αποτελεσματικά. Και δήλωσε:

> *«Τὸ μέγα ἐρώτημα εἶναι: Ὑπῆρξε δυστύχημα ἢ ἔγκλημα; Ἀπετέλει ὅλων τῶν ἀληθινῶν Ἑλλήνων καὶ εὐχὴν καὶ ἐλπίδα νὰ εἶναι δυστύχημα. Δὲν γνωρίζω ἐὰν ὑπῆρξαν καὶ ὡρισμένοι εὐσεβεῖς πόθοι νὰ ἦτο ἔγκλημα. Ἡ ἰδική μας πάντως καὶ ἐλπὶς καὶ εὐχὴ ἦτο νὰ ἀποδεικνύετο δυστύχημα. Καὶ ἀπεδείχθη δυστύχημα. Κύριοι βουλευταί, δὲν ὑπάρχουν ἐρωτηματικὰ πλέον. Ἡ ἀπάντησις ἔχει δοθῆ. Εἶναι ὁριστικὴ καὶ πλήρης. Ὑπῆρξε δυστύχημα...»*

Η υπόθεση του Γοργοπόταμου είχε αργότερα συνέχεια. Οι ανακρίσεις κατέληξαν στην παραπομπή και καταδίκη πολλών στελεχών της ΕΔΑ ως πρωταιτίων στα επεισόδια, με επικεφαλής τον στρατηγό Αυγερόπουλο που κατά την Κατοχή είχε συμμετάσχει στον ΕΛΑΣ. Αλλά εκείνες τις ημέρες διατηρήθηκε η ηρεμία.

Προκάλεσε όμως εκείνο το συνταρακτικό γεγονός μια άλλη εντύπωση, που για την ώρα ήταν αόρατη και αόριστη, αλλά είχε ενσταλλαχτεί σε ορισμένη κατηγορία Ελλήνων. Από όλο το πανόραμα της αναταραχής, της έκρηξης, του αίματος, εκείνο που ιδιαίτερα ξεχώρισαν οι στρατιωτικοί ήταν μια δραματική φωτογραφία που δημοσιεύτηκε στις εφημερίδες: του υφυπουργού που έτρεχε προς το αυτοκίνητό του εγκαταλείποντας την τελετή, ενώ πίσω του τον ακολουθούσαν αναγκαστικά στρατηγοί εν στολή με επικεφαλής έναν από τους ανώτατους διοικητές.

Ήταν μια εικόνα κακή: διάλυση του κράτους και φυγή. Στην πραγματικότητα τα πράγματα δεν είχαν τόσο τραγική έκταση και ένταση, αλλά ήταν από εκείνες τις σκηνές που έθιγαν ιδιαίτερα την ευαισθησία του στρατού.

Ο «ανευθυνοϋπεύθυνος»

Αλλά ο Γοργοπόταμος του 1964 υπήρξε ένα επεισόδιο. Τα γεγονότα συνέχιζαν τη ροή τους στην ιστορική κοίτη τους. Η ιστορία της Ελλάδας το 1964-65 έχει ως σπονδυλική στήλη τις εσωτερικές διασπάσεις της Ένωσης Κέντρου. Δεν υπήρξε η αιτία των γεγονότων, αλλά επηρέασε αποφασιστικά τα γεγονότα. Γιατί βέβαια, αν τελικά δεν είχε αποσυντεθεί μέσα σε 17 μήνες η πανίσχυρη παράταξη του Φεβρουαρίου του 1964, θα είχαν τελείως διαφορετική τροπή τα πράγματα κατά και μετά τον δραματικό Ιούλιο του 1965.

Η κυβερνητική ζωή στους 17 αυτούς μήνες υπήρξε ένα εκπληκτικό χρονικό συνεχών συγκρούσεων μεταξύ των διάφορων ομάδων στις οποίες αντικειμενικά είχε

κατακερματιστεί η Ένωση Κέντρου. Και η κεντρική μορφή αυτών των συγκρούσεων εξακολουθούσε να είναι ο Ανδρέας Παπανδρέου και μετά την παραίτησή του τη 16η Νοεμβρίου 1964.

Είχε τότε πιστευτεί ότι τερματίστηκε η δυναμική σταδιοδρομία του μέσα στην παράταξη των νικητών, που η δραστηριότητά του την ωθούσε προς τη διαλυτική ήττα. Και για μερικούς μήνες –καλύτερα εβδομάδες– δεν έδινε σημεία ενεργού ζωής. Μια επίσκεψή του στην Κύπρο, αμέσως μετά την παραίτησή του, αν και προκάλεσε πάλι αντιδράσεις και αναταραχή, δεν θεωρήθηκε ότι είχε σοβαρή σημασία από τους ακοίμητους κυβερνητικούς αντιπάλους του. Αργότερα το ταξίδι εκείνο θα συνδεόταν με θυελλώδεις εξελίξεις που θα συγκλόνιζαν την Ελλάδα. Αλλά προς το παρόν οι αντιθέσεις που είχαν άξονα τον Ανδρέα εφησύχαζαν.

Δεν πέρασαν όμως παρά έξι εβδομάδες από την παραίτησή του και ο γιος του πρωθυπουργού άρχισε πάλι να δραστηριοποιεί την παρουσία του, αλλά και να προκαλεί ξεσηκωμό των εγγενών αντιδράσεων που αποσάθρωναν και εξάρθρωναν την κυβερνητική παράταξη.

Η ανάμειξη του Ανδρέα Παπανδρέου ήταν πια εμφανής παντού. Ακόμα και στο Κυπριακό. Και προκάλεσε νέο σφοδρότατο σάλο στην κλυδωνιζόμενη Ένωση Κέντρου. Την Κυριακή 24 Ιανουαρίου, η άκρως κυβερνητική εφημερίδα *Ελευθερία* εξαπέλυσε βιαιότατη επίθεση κατά της κυβέρνησης για την πολιτική της στο πρόβλημα της Κύπρου. Η κύρια αιχμή της στρεφόταν κατά του Ανδρέα. Η ίδια εφημερίδα, που του είχε προσδώσει το επίθετο του «διακεκριμένου μασκαρά» –το οποίο είχε προκαλέσει έκρηξη θυμηδίας σε όλη την Ελλάδα– τώρα του προσέδιδε τον τίτλο του «ανευθυνοϋπευθύνου»:

> *«Ὅταν ἔλθη ἡ ὥρα νὰ δοθοῦν ὅλα τὰ στοιχεῖα εἰς τὴν δημοσιότητα, τὸ ἔθνος θὰ πληροφορηθῇ ὅτι ἡ ἑλληνικὴ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τοῦ Κέντρου εἶχε καταστήσει τὴν Ἕνωσιν σχεδὸν πραγματικότητα. Τὴν ἐματαίωσαν ἕνας ὑπεύθυνος εἰς Λευκωσίαν (εννοεί τον Μακάριο) καὶ δευτερευόντως ἕνας ἀνευθυνοϋπεύθυνος εἰς τὰς Ἀθήνας* (εννοεί τον Α. Παπανδρέου)».

Στην πραγματικότητα θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι ακριβώς η κυβερνητική εκείνη πολιτική που αποτελούσε τον βίαιο στόχο της κυβερνητικής εφημερίδας απέτρεψε τον πόλεμο με την Τουρκία. Αλλά η ουσία ήταν η αποκάλυψη για άλλη μια φορά της τεράστιας αποσύνθεσης που επικρατούσε πια στην Ένωση Κέντρου και κατέτρωγε σαν καρκίνος τα σπλάχνα της.

Επιστροφή του Α. Παπανδρέου

Στο μεταξύ, όμως, μέσα στους κόλπους της Ένωσης Κέντρου αναπτυσσόταν και μορφοποιούνταν με ταχύ ρυθμό η Κεντροαριστερά. Και αναγνωρισμένος ηγέτης της

δεν ήταν άλλος από τον Ανδρέα Παπανδρέου, του οποίου το κύρος και το ρεύμα αύξανε, με τις φήμες ότι ο 77ετής πατέρας του τον είχε χρίσει ήδη διάδοχό του.

Έτσι δεν άργησε να γίνει η επανεμφάνισή του στο προσκήνιο, που υπήρξε θεαματική και θορυβώδης. Τη 15η Απριλίου μίλησε σε συγκέντρωση αποφοίτων των ανώτατων οικονομικών σχολών. Είκοσι τρεις υπουργοί και υφυπουργοί παρακολούθησαν αυτή την απλή ομιλία, που προσέλαβε απροσδόκητες διαστάσεις. Μόνο ο Κ. Μητσοτάκης απουσίασε επιδεικτικά. Αλλά ακριβώς εναντίον του έστρεψε τα πυρά του ο ομιλητής, ο οποίος χαρακτήρισε την οικονομική πολιτική που ακολουθούνταν τότε ως εσφαλμένη και ανησυχητική.

Τρεις ημέρες αργότερα, ο Ανδρέας Παπανδρέου μετέβαινε στη Λάρισα. Η επίσκεψη εκείνη ενός απλού βουλευτή προσέλαβε απίθανα πανηγυρικό χαρακτήρα. Τρεις υπουργοί και 35 βουλευτές της Ένωσης Κέντρου τον συνόδευαν και οι Αρχές τού έκαναν επίσημη υποδοχή. Επρόκειτο πια για προβολή αρχηγού. Η ομιλία του στη Λάρισα υπήρξε πολιτικό πρόγραμμα. Κατέκρινε άμεσα και εδώ την οικονομική πολιτική του Κ. Μητσοτάκη και έμμεσα του Στ. Στεφανόπουλου. Επεξέτεινε την επίθεση κατά του Κ. Μητσοτάκη κραυγάζοντας ότι «μία ομάδα ενσπείρει ζιζάνια και προσπαθεί να δημιουργήσει διάσπαση στο κοινό μέτωπο, υπονομεύοντας την ιερή υπόθεση του Κυπριακού». Και έριξε τα συνθήματα: «εκδημοκρατισμός», «ανανέωση», «αλλαγή», «πολιτική και κοινωνική δημοκρατία». Ήταν πια ο νέος ηγέτης.

Το επόμενο άλμα ήταν η επάνοδός του στην κυβέρνηση. Το πρωί της 29ης Απριλίου 1965 ορκιζόταν πάλι ως υπουργός αναπληρωτής Συντονισμού. Είχαν αντιταχθεί με πάθος οι περισσότεροι επιτελείς της Ένωσης Κέντρου. Και είχε εκτοξεύσει η *Ελευθερία* ένα ακόμη βιαιότερο άρθρο:

> *«...Ἡ ραδιουργία, ἡ συκοφαντία, ἡ ὑπονόμευσις, ἔχουν κινητοποιηθῆ χωρὶς περίσκεψιν, χωρὶς αἰδώ...»*

Και εκσφενδόνιζε μια απειλή εξίσου σκληρή, στρεφόμενη κατά του Ανδρέα και των φίλων του:

> *«Οἱ ὑπονομευταὶ καὶ οἱ μόνιμοι ἐχθροὶ τῆς δημοκρατικῆς παρατάξεως θὰ συναντήσουν ἐμπόδιον ἀνυπέρβλητον εἰς τὰς ἐπιδιώξεις των, τοὺς ἀνενδότους. Καὶ ἡ προειδοποίησις δὲν εἶναι λόγος κενός. Εἴθε νὰ μὴ χρειασθῆ ἡ ἐπιβεβαίωσις. Ἀλλὰ ἂν χρειασθῆ... θὰ εἶναι ἐξ ἴσου τρομερὰ τώρα, ὅσον ὑπῆρξε πρὸ ὀλίγων μηνῶν διὰ τὸν καραμανλισμόν».*

Ποτέ τέτοια σκληρή γλώσσα στις βιαιότερες ημέρες του «ανένδοτου» δεν είχε χρησιμοποιήσει ο Τύπος της αντιπολίτευσης κατά του καραμανλισμού. Όλες αυτές όμως οι καταφορές επισκιάζονταν από το γεγονός ότι ο Ανδρέας Παπανδρέου ήταν και πάλι υπουργός. Και ο πρωθυπουργός είχε ρίξει όλο το βάρος του για να πνίξει τις κοινοβουλευτικές αντιδράσεις.

Μόνο ένας βουλευτής της Ένωσης Κέντρου, ο Ιάκωβος Διαμαντόπουλος, ορθώθηκε κατά της επιστροφής του Ανδρέα. Το ίδιο εκείνο βράδυ απέστειλε προς τον πρόεδρο της Βουλής Γ. Νόβα την ακόλουθη δήλωση:

«Μὴ θεωρῶν ὅτι ἐξέλιπον οἱ λόγοι δι' οὓς παρητήθη ὁ κ. Ἀνδρέας Παπανδρέου τοῦ κυβερνητικοῦ ἀξιώματος τοῦ ἀναπληρωτοῦ ὑπουργοῦ Συντονισμοῦ καὶ τὸ ὁποῖον σήμερον ἀνέλαβεν... δηλῶ ὅτι βάσει τοῦ ἄρθρου 78 τοῦ Συντάγματος, ἀποσύρω τὴν ἐμπιστοσύνην μου ὡς πρὸς τὸν ἀνωτέρω ἀναφερόμενον».

Ασφαλώς, πιο πρωτότυπη έκφραση αποδοκιμασίας κατά του πατέρα και του γιου Παπανδρέου δεν μπορούσε να υπάρξει.

Αμερική και Γ. Παπανδρέου

Ενώ η κυβέρνηση και όλη η Ένωση Κέντρου σπαράζονταν από τις εσωτερικές τους αντιθέσεις, δεν έπαψαν να αποτελούν τη δεσπόζουσα πολιτική δύναμη στην Ελλάδα, η οποία αντιπροσώπευε μια νέα πραγματικότητα, όχι μόνο πολιτική, αλλά και κοινωνική. Υπό την πίεση της Κεντροαριστεράς της πτέρυγας αλλά και της Αριστεράς, ξέφευγε η πραγματικότητα αυτή από το καθεστώς της αστικής Δεξιάς που είχε αναδυθεί από την πολεμική τριετία 1946-1949 και που είχαν αποκρυσταλλώσει οι κυβερνήσεις Παπάγου και Καραμανλή. Και, καθώς αποτελούσε ήδη μια απειλή κατά προσώπων και πραγμάτων, οι αντίθετες δυνάμεις ήταν φυσικό να οργανώνουν αδιάκοπα και να εντείνουν την αντίδρασή τους. Τι έκαναν οι δυνάμεις αυτές;

Υπήρχε εν πρώτοις ο αμερικανικός παράγοντας. Η βοήθεια της Αμερικής είχε καταπέσει στο μίνιμουμ πια. Περιοριζόταν κυριότατα στη στρατιωτική μορφή και σε έκταση μικρή, συνεπώς και οι δυνατότητες άμεσων παρεμβάσεων των Αμερικανών ήταν αναλόγως περικομμένες. Αλλά γενικά οι Ηνωμένες Πολιτείες δεν έβλεπαν με ευνοϊκό μάτι το καθεστώς Παπανδρέου και είχαν εφεδρείες έμμεσων δυνάμεων αν αποφάσιζαν να το καταπολεμήσουν.

Έως τα μέσα του 1964 δεν έδειξαν επίσημα αντίδραση κατά της κυβέρνησης. Υπήρχε όμως η περιπλοκή του Κυπριακού. Καμιά λύση στο πρόβλημα της ρύθμισης των σχέσεων Ελλήνων και Τούρκων στην Κύπρο δεν διαγραφόταν. Και από τον Δεκέμβριο του 1963 έως τον Ιούλιο του 1964 έξι φορές Κύπρος, Ελλάδα και Τουρκία φάνηκε ότι βρέθηκαν στα πρόθυρα της πολεμικής εμπλοκής. Πώς αποτρεπόταν κάθε φορά ο πόλεμος; Κυρίως με την αυστηρή παρέμβαση Αμερικανών, ΝΑΤΟ και Άγγλων.

Άμυνα της Κύπρου

Αλλά έπρεπε να ενισχυθεί η κυπριακή άμυνα σε βαθμό ώστε να γίνεται προβλημα-

τική μια τουρκική απόβαση στη νήσο. Έως τις αρχές του 1964 η Κύπρος ήταν ουσιαστικά άοπλη. Τα λίγα όπλα που απέκτησε από τη Ρωσία και την Τσεχοσλοβακία αργότερα ήταν ανεπαρκή. Μόνο αν μεταφερόταν ένα μέρος του ελληνικού στρατιωτικού δυναμικού η νήσος μπορούσε να αποκτήσει αμυντική αυτοδυναμία. Ο Γ. Παπανδρέου αποφάσισε καταρχάς τη μυστική αμυντική ενίσχυση της Κύπρου. Και ανέθεσε στον υπουργό Εθνικής Αμύνης Π. Γαρουφαλιά την υλοποίησή της. Πράγματι δε, υπό την επίβλεψή του, με διάφορα τεχνάσματα αλλά και με συστηματικό σχεδιασμό, έως το τέλος του 1964 είχαν τεθεί τα θεμέλια μιας ισχυρής αμυντικής σκελέτωσης της νήσου.

Ο Τζόνσον κατά του Γ. Παπανδρέου

Αλλά στο μεταξύ οι Ηνωμένες Πολιτείες ήθελαν να κλείσει αυτή η πληγή. Και τον Ιούνιο του 1964 ο πρόεδρος Τζόνσον προσκάλεσε τον Γ. Παπανδρέου όπως και τον Τούρκο πρωθυπουργό Ινονού στην Αμερική. Συνοδευόμενος εκείνος από τον υπουργό Εξωτερικών Στ. Κωστόπουλο, έφτασε τον ίδιο μήνα. Και ο έμπιστος διευθυντής του ιδιαίτερού του γραφείου Ανδρέας Μοθωνιός σε αφήγησή του προς τον γράφοντα (Οκτώβριος 1973) αποκάλυψε τις εξής ενδιαφέρουσες λεπτομέρειες:

«Ἀπὸ τὴ Νέα Ὑόρκη μὲ τὸ προσωπικὸ ἀεροπλάνο τοῦ Προέδρου Τζόνσον φθάσαμε στὴν Οὐάσιγκτον ὅπου μείναμε 6 ἡμέρες. Ὁ Ἰνονοῦ ἔμεινε στὴ Νέα Ὑόρκη, ἐλπίζοντας ὅτι θὰ μεσολαβοῦσε ὁ Τζόνσον γιὰ νὰ συναντηθοῦν οἱ δύο πρωθυπουργοί. Καὶ πράγματι ὁ Ἀμερικανὸς Πρόεδρος ἐπίεσε τὸν Γ. Παπανδρέου, ἐκεῖνος ὅμως ἠρνήθη ἀποφασιστικῶς.

»"Θὰ εἶναι συνάντησις κωφαλάλων", εἶπε δηκτικῶς. "Θὰ ἐμμείνουμε στὶς ἀπόψεις μας καὶ τὸ μόνον ἀποτέλεσμα θὰ εἶναι ἡ ἐπισημοποίησις τοῦ ἀδιεξόδου".

»Ὁ βαθύτερος σκοπὸς τῆς ἀρνήσεως τοῦ Γ. Παπανδρέου ἦταν νὰ ἀποτρέψη μὲ κάθε μέσον τὴν μετατροπὴ τοῦ Κυπριακοῦ σὲ στενῶς ἑλληνοτουρκικὸ θέμα. Ἔπρεπε νὰ παραμείνη θέμα συμμαχικό. Ἔτσι εἶπε "ὄχι" στὸν Τζόνσον, παρὰ τὰς πιέσεις του.

»Εἶπε "ὄχι" στὸν Τζόνσον καὶ στὸν Μακναμάρα καὶ στὶς πιεστικὲς ὑποδείξεις τους νὰ ὑποχωρήση στὶς τουρκικὲς ἀξιώσεις, γιὰ νὰ πραγματοποιηθῆ συμβιβασμός.

»Ἔτσι οἱ συνομιλίες ὑπῆρξαν περίπου ἄκαρπες καὶ ἐπιστρέψαμε στὴ Νέα Ὑόρκη. Τὴν ἑπομένη, στὶς 8 τὸ πρωί, στὸ ξενοδοχεῖο "Πλάζα", διάβασα ἕνα ἄρθρο τῶν "Τάιμς τῆς Νέας Ὑόρκης" μὲ τίτλο: "Ὁ Τζόνσον ἡττήθη ἀπὸ τὸν Γ. Παπανδρέου".

»Περιχαρὴς ἔτρεξα τότε στὸν Πρόεδρο καὶ τοῦ ἔδειξα τὸν τίτλο τῆς

ἀμερικανικῆς ἐφημερίδος. Ἐκεῖνος διάβασε τὸ ἄρθρο καὶ σκυθρωπὸς μοῦ εἶπε:

»“Καὶ γελᾶς;”

»“Γιατί, κύριε Πρόεδρε; Δὲν εἶναι ἐπιτυχία σας;”

»“Ἄκουσε, Ἀνδρέα. Στὴν Ἑλλάδα θὰ γυρίσω πρωθυπουργός. Ἀλλὰ δὲν ξέρω πόσο θὰ μείνω ἀκόμη”.

»“Τί εἶν' αὐτὰ ποὺ λέτε, κύριε Πρόεδρε;”

»“Ἀνδρέα, ὁ Τζόνσον δὲν θὰ μοῦ συγχωρήση ποτὲ τὴν ἄρνησί μου στὶς πιέσεις του. Καὶ θὰ μὲ πληρώση”.

»Πιστεύω ὅτι στὸ ταξεῖδι ἐκεῖνο ἐκρίθη ἡ τύχη τοῦ Γ. Παπανδρέου. Ἀλλὰ χρειάσθηκε ἕναν χρόνο γιὰ νὰ τὸν ρίξουν οἱ Ἀμερικανοί, γιατὶ ἦταν πολὺ γερὸς χάρις στὴν λαϊκή του δύναμη. Πάντως νομίζω ὅτι αὐτὸ ἦταν τὸ σπέρμα τῆς 15 Ἰουλίου 1965 ποὺ προκάλεσε τὴν πτώση του».

Οι εκτιμήσεις αυτές, ότι ο Γ. Παπανδρέου αναιράπηκε από τις συστηματικές και σχεδιασμένες αντιδράσεις της Αμερικής, είναι οπωσδήποτε υπερβολικές. Θα σήμαινε ότι, αν, αντιστρόφως, η Αμερική δεν αντιδρούσε, όλα θα έβαιναν καλώς για την κυβέρνηση της Ένωσης Κέντρου. Και ότι Θρόνος, Δεξιά, κατεστημένο, στρατός, αντιπολίτευση θα την άφηναν αδρανείς και απαθείς να εφαρμόσει την πολιτική της μέχρι τέλους, αδιαφορώντας για συμφέροντα και κινδύνους. Υπάρχει άλλωστε η τάση να αποδίδονται σε ξένες παρεμβάσεις όλες οι πολιτικές εξελίξεις και να παραβλέπονται οι εσωτερικοί παράγοντες, που συνήθως αυτοί έχουν τον αποφασιστικό λόγο.

Πάντως, η αρνητική στάση του Γ. Παπανδρέου στην Ουάσινγκτον και η αντίδραση της Αμερικής ενθάρρυναν τους Τούρκους, που μετά έναν μήνα χτύπησαν την Κύπρο με τα αεριωθούμενα (Αύγουστος 1964). Και δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι Αμερικανοί με αυξανόμενη δυσπιστία προσέβλεπαν τον Γ. Παπανδρέου.

Βασιλιάς και Γ. Παπανδρέου

Υπήρχε όμως δεύτερος κεφαλαιώδης παράγοντας: τι έκανε ο βασιλιάς;

Είναι γεγονός ότι έως τις αρχές του 1965 οι σχέσεις του με τον πρωθυπουργό ήταν άριστες. Δεν εκδήλωνε αντιρρήσεις στην κυβερνητική πολιτική. Θυσίαζε ακόμα και τους ανθρώπους του περιβάλλοντός του. Και την 4η Ιανουαρίου 1965 άφησε να αντικατασταθεί ο αρχηγός του στρατιωτικού του οίκου στρατηγός Κωνσταντίνος Δόβας, ο οποίος ήταν στόχος της Ένωσης Κέντρου και της ΕΔΑ, ως πρωθυπουργός κατά τις εκλογές τού 1961. Την ημέρα εκείνη έληγε η θητεία του Κ. Δόβα. Ο βασιλιάς ήθελε οπωσδήποτε να την ανανεώσει. Αλλά κατόπιν υποδείξεως του Γ. Παπανδρέου δέχτηκε να αντικατασταθεί από τον στρατηγό Ν. Παπαρρόδου.

Παρά τη διατήρηση όμως τόσο καλών σχέσεων, ο βασιλιάς έβλεπε με διαθέσεις αντίδρασης την κυβερνητική πολιτική και ιδίως την αυξανόμενη δραστηριότητα της Κεντροαριστερής πτέρυγας. Μια πρώτη τάση παρέμβασής του εκδηλώθηκε το φθινόπωρο του 1964. Είχαν πραγματοποιηθεί ορισμένες μεταθέσεις αξιωματικών. Δεν ήταν πολλές, αλλά η αντιπολίτευση βρήκε την ευκαιρία για να θορυβήσει. Προκάλεσαν και κάποια δυσφορία στη στρατιωτική ηγεσία. Και, όταν ο πρωθυπουργός επισκέφτηκε τη Βόρεια Ελλάδα, ο διοικητής του Γ΄ Σώματος Στρατού στρατηγός Τσολάκας τού διαβίβασε αυτή τη δυσφορία.

Φρόντισε όμως ο στρατηγός Τσολάκας να λάβει γνώση και ο βασιλιάς. Και όταν εκείνος τον Σεπτέμβριο συναντήθηκε με τον Γ. Παπανδρέου του είπε:

«Ἀκούω παράπονα γιὰ μεταθέσεις στρατιωτικῶν, κύριε Πρόεδρε».

«Μὰ τὶς ἐπέβαλλαν ὑπηρεσιακαὶ ἀνάγκαι, Μεγαλειότατε».

«Μὲ διαβεβαιώνετε ὅτι δὲν γίνονται μὲ κομματικὰ κριτήρια;»

Ο πρωθυπουργός τον διαβεβαίωσε. Ο Κωνσταντίνος φάνηκε ικανοποιημένος, αλλά ύστερα από δύο εβδομάδες τού επανέλαβε την υπόδειξη:

«Κύριε Πρόεδρε, παρὰ τὴν διαβεβαίωσί σας ἔμαθα ὅτι συνεχίζονται οἱ ἀθρόες μεταβολὲς στὸν στρατό».

Ανησύχησε ο Γ. Παπανδρέου από εκείνη την παρέμβαση του νεαρού βασιλιά; Βέβαια, κατά το Σύνταγμα, ο βασιλιάς χαρακτηρίζεται ως αρχηγός των ενόπλων δυνάμεων, αλλά αυτός ο αφορισμός είναι εντελώς τυπικός και εικονικός, όπως και οι διατυπούμενοι ορισμοί ότι παύει και διορίζει την κυβέρνηση ή υπογράφει τους νόμους κλπ. Η υπεύθυνη εκτελεστική εξουσία ελέγχει τον στρατό και όχι ο ανεύθυνος ανώτατος άρχοντας. Συνεπώς το ενδιαφέρον του εκείνο για τις μεταθέσεις των αξιωματικών ξέφευγε από τις συνταγματικές του αρμοδιότητες και έδειχνε ότι ο εγγονός του Κωνσταντίνου Α΄, ο γιος του Παύλου Α΄, ο ανιψιός του Γεωργίου Β΄ εννοούσε να θεωρεί τον εαυτό του ένα είδος υπερ-πρωθυπουργού.

Ο Παπανδρέου και ο στρατός

Υπήρχε όμως και ο μέγας παράγοντας του στρατού.

Ο Γ. Παπανδρέου είχε ακέραια συνείδηση του γνωστού αξιώματος ότι η στρατιωτική εξουσία υπάγεται στην πολιτική εξουσία. Και, ζώντας με τον φόβο της στρατιωτικής παρέμβασης, ήθελε να ελέγχει τις ένοπλες δυνάμεις. Αλλά εξακολουθούσε να πιστεύει ότι, με την παρουσία του Π. Γαρουφαλιά στο υπουργείο Εθνικής Αμύνης και του στρατηγού Ν. Γεννηματά στο ΓΕΣ, απέτρεπε αυτομάτως τον κίνδυνο πραξικοπήματος.

Επιζητούσε όμως να έχει και έναν έμμεσο έλεγχο μέσα στον εγκέφαλο του στρατού. Και έκανε ό,τι θα έκανε ίσως οποιοσδήποτε στη θέση του: διά του υφυπουρ-

γού Εθνικής Αμύνης Μ. Παπακωνσταντίνου τοποθέτησε μερικούς έμπιστους αξιωματικούς σε ορισμένες καίριες θέσεις, με τους οποίους βρισκόταν τόσο αυτός όσο και ο Α. Παπανδρέου σε άμεση επαφή. Οι κυριότεροι από τους αξιωματικούς αυτούς ήταν ο αντισυνταγματάρχης Αλ. Παπατέρπος που ανέλαβε υποδιευθυντής της Κεντρικής Υπηρεσίας Πληροφοριών (ΚΥΠ) και ο διευθυντής του ΙΙ Γραφείου του ΓΕΣ συνταγματάρχης Τσεπαπαδάκης.

Ο ρόλος των αξιωματικών εκείνων ήταν εν γνώσει του υπουργού Εθνικής Αμύνης. Αυτός άλλωστε τον έφερε στο φως της δημοσιότητας τη 14η Ιουλίου 1965, αποκαλύπτοντας το εξής σημείωμα του πρωθυπουργού προς τον Π. Γαρουφαλιά:

«Πρόεδρος τῆς Κυβερνήσεως

»Ἰδιαίτερον γραφεῖον.

»Νὰ ἀντικατασταθοῦν ἀμέσως:

»1. Συντ/χης Ψαράκης Μενέλαος Διοικητὴς τῆς ΕΛΔΥΚ. Ἀντ' αὐτοῦ νὰ τοποθετηθῇ ἕνας ἐκ τῶν ἑξῆς τριῶν συνταγματαρχῶν: Τσεπαπαδάκης, Μουργέλλας, Ρουγγέρης.

»2. Νὰ ἀντικατασταθοῦν ἀμέσως:

»α. Ἀντισυνταγματάρχης Τσέργας Κων/νος, διοικητὴς τάγματος ΕΛΔΥΚ.

»β. Ἀντισυνταγματάρχης Κωστάκης Γεώργιος, διοικητὴς τάγματος ΕΛΔΥΚ.

»Ἐπὶ τῶν προσώπων ποὺ θὰ σταλοῦν ὡς διοικηταὶ ταγμάτων, νὰ ἐρωτηθῇ συνταγματάρχης Τσεπαπαδάκης καὶ ὁ κ. Παπατέρπος.

»Γ.Π.»

Η παρέμβαση αυτή του πρωθυπουργού στο υπουργείο Εθνικής Αμύνης ήταν ασφαλώς ανώμαλη. Δεν μπορεί όμως να θεωρηθεί ότι είχε μεγαλύτερες διαστάσεις από τις παρεμβάσεις που κατά κανόνα κάνει ο αρχηγός της εκτελεστικής εξουσίας σε όλα τα υπουργεία. Πρόκειται για μια μορφή συγκεντρωτισμού που είναι γνώριμη σε όλα τα πολιτικά καθεστώτα. Ο πρωθυπουργός, κατά κάποιο τρόπο, ελέγχει τους υπουργούς. Και τα σημειώματά του προς αυτούς αποτελούν ένα είδος εντολών τις οποίες ο υπουργός αποδέχεται ή άλλως παραιτείται. Θέμα παραίτησης όμως δεν είχε θέσει ο τότε υπουργός Εθνικής Αμύνης.

Ανώμαλη ήταν και η εμπιστευτική σχέση, όπως αποκαλυπτόταν, του πρωθυπουργού με τους δύο συνταγματάρχες. Αλλά στην ουσία η σύγχρονη πρακτική της διακυβέρνησης παραχωρεί στον αρχηγό της εκτελεστικής εξουσίας –και στα κοινοβουλευτικά καθεστώτα– σιωπηρά δικαιώματα επαγρύπνησης τεραστίων διαστάσεων. Για τον σκοπό αυτό η Κεντρική Υπηρεσία Πληροφοριών υπάγεται απευθείας στον πρωθυπουργό, στον οποίο αναφέρει τις πληροφορίες του και ο διοι-

κτής της Γενικής Ασφαλείας της πρωτεύουσας ή άλλων μεγάλων κέντρων.

Αλλά πολύ σύντομα οι σχέσεις του Γ. Παπανδρέου, όπως και του γιου του, με το στράτευμα επρόκειτο να περιπλακούν και να δημιουργήσουν ένα πρόβλημα το οποίο θα δέσποζε στην πολιτική ζωή. Προηγήθηκε όμως μια υπόθεση που έφερε στην επιφάνεια τις σχέσεις του στρατού με το καταλυθέν καθεστώς του Κ. Καραμανλή.

Το «Σχέδιον Περικλής»

Στις αρχές του 1965 ανακαλύφθηκε στα αρχεία του υπουργείου Εθνικής Αμύνης ένα έγγραφο με τίτλο «Σχέδιον Περικλής». Επρόκειτο για πρακτικό σύσκεψης της Δευτεροβάθμιας Επιτροπής του Συμβουλίου Εθνικής Αμύνης, στην οποία προήδρευε ο τότε αρχηγός του ΓΕΣ Βασίλειος Καρδαμάκης. Το πρακτικό συντάχτηκε το 1959, αλλά διατύπωνε ένα σχέδιο που είχε την επωνυμία «Περικλής», το οποίο συζητήθηκε προς εφαρμογή τη 12η Αυγούστου 1961.

Τι περιείχε το «Σχέδιον Περικλής»; Μιλούσε για την αντιμετώπιση του κομμουνισμού. Ανέφερε τα μέτρα που έπρεπε να ληφθούν «κατά των κιτρίνων», ώστε να μη διαβρώσουν τους «κυανούς». Είχε τη μορφή διαταγής επιχειρήσεων, με αρχιστράτηγο τον Βασίλειο Βουλγαροκτόνο.

Ο υπουργός Εθνικής Αμύνης Π. Γαρουφαλιάς, μόλις πληροφορήθηκε για τον «Περικλή», ανέθεσε στις 12 Φεβρουαρίου 1965 στον διοικητή της ΑΣΔΑΝ αντιστράτηγο Χαρ. Λουκάκη να ερευνήσει τα σχετικά στοιχεία. Ο στρατηγός Λουκάκης συγκρότησε αμέσως μια «ομάδα εργασίας» από έμπιστούς του αξιωματικούς, η οποία ερεύνησε προσεκτικά τα αρχεία του υπουργείου για το ΓΕΕΘΑ και το ΓΕΣ. Και, υπερακοντίζοντας τις εντολές του υπουργού Εθνικής Αμύνης, συνέταξε αμέσως ένα πόρισμα που αποτελούσε φοβερό κατηγορητήριο κατά της ΕΡΕ:

> *«Τὸ σχέδιον "Περικλῆς" ἀφεώρα τὴν γιγαντιαίαν ἐπιχείρησιν ἥτις ἀνελήφθη ὑπὸ τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ ἐν ὄψει τῶν κατὰ τὸ ἔτος 1961 βουλευτικῶν ἐκλογῶν».*

Ο πρωθυπουργός έσπευσε να αξιοποιήσει το γεγονός. Την 23η Φεβρουαρίου 1965 κατήγγειλε στη Βουλή ότι το «Σχέδιον Περικλής» ήταν μηχανισμός «βίας και νοθείας» που εφαρμόστηκε στις εκλογές του 1961. Και ότι ο αναφερόμενος ως αρχηγός του σχεδίου, με το συμβολικό όνομα Βασίλειος ο Βουλγαροκτόνος, δεν ήταν άλλος από τον τότε αρχηγό του ΓΕΣ Βασίλειο Καρδαμάκη.

Ο θόρυβος που προκλήθηκε ήταν τεράστιος. Το πνεύμα και το γράμμα του «ανένδοτου» ξαναζωντάνεψαν. Ο αρχηγός της ΕΡΕ Π. Κανελλόπουλος και ο Τύπος της Δεξιάς ισχυρίζονταν ότι ο «Περικλής» δεν ήταν τίποτε άλλο παρά σχέδιο εξουδετέρωσης της «5ης Φάλαγγας» σε περίπτωση πολέμου. Αλλά η εντύπωση ήταν δυσμε-

νής για την ΕΡΕ, που άλλη μια φορά βρισκόταν σε θέση άμυνας. Απροσδόκητα όμως σε λίγες εβδομάδες μια νέα υπόθεση έμελλε να υπερκαλύψει την «Υπόθεση Περικλής» και να προκαλέσει σεισμό.

Η Υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ

Ο πρώτος τριγμός έγινε τη 18η Μαΐου 1965. Μια επαρχιακή εφημερίδα, ο *Ημερήσιος Κήρυξ* της Λάρισας, δημοσίευε ένα κείμενο που στην αρχή κανείς δεν συνέλαβε την έκταση του θέματος το οποίο δημιουργούσε. Οι πιο αδιάλλακτες εφημερίδες της Δεξιάς το αναδημοσίευσαν με επιφυλάξεις και με ερωτηματικά την επομένη. Και όμως, ο *Ημερήσιος Κήρυξ* ήταν εφημερίδα της ΕΡΕ: εξέφραζε τις απόψεις του κορυφαίου στελέχους της Κ. Ροδόπουλου. Και αυτό που ισχυριζόταν ήταν κάτι που μπορούσε να βάλει –όπως και έβαλε– φωτιά στα θεμέλια του κυβερνητικού καθεστώτος:

«Ἀριστερὴ καὶ Κεντρώα ὀργάνωσις ὑπῆρχεν εἰς τὸν στρατόν».

Έως τότε η Δεξιά ήταν στόχος της κυβερνητικής παράταξης, που κατήγγελλε συνεχώς την ύπαρξη στρατιωτικών οργανώσεων υπό την αιγίδα της. Σε απάντηση και η Δεξιά κατήγγελλε την παρουσία «χούντας» μέσα στο Υπουργείο Αμύνης, με άξονα τους συνταγματάρχες Τσεπαπαδάκη και Παπατέρπο, η οποία, κατά τους ισχυρισμούς της, έπαιρνε αποφάσεις για τον στρατό. Αλλά τώρα επρόκειτο για κάτι το συγκεκριμένο και σοβαρότερο: ο *Ημερήσιος Κήρυξ* μιλούσε για δύο έτοιμες, συγκροτημένες οργανώσεις που απέβλεπαν στην πραξικοπηματική κατάληψη της εξουσίας. Η μία ήταν Αριστερή –κατά την εφημερίδα– και ονομαζόταν ΑΣΠΙΔΑ. Η άλλη ήταν Κεντρώα και αποκαλούνταν ΦΕΑ.

ΑΣΠΙΔΑ ήταν τα αρχικά των λέξεων «Αξιωματικοί Σώσατε Πατρίδα Ιδανικά Δημοκρατία Αξιοκρατία». ΦΕΑ σήμαινε «Φρουρός Ελευθερίας-Ανεξαρτησίας». Από τα δύο αυτά ονόματα το δεύτερο χάθηκε στην αχλύ των γεγονότων. Το πρώτο όμως επρόκειτο να αποτελέσει το μοχλό μιας ανατροπής, που θα δημιουργούσε φοβερή κρίση τριών εβδομάδων και θα κατέληγε στην πτώση της εξουσίας Παπανδρέου μέσα στη θύελλα.

Τη 19η Μαΐου, που ο αθηναϊκός Τύπος αναδημοσίευσε τους ισχυρισμούς του *Ημερήσιου Κήρυκος*, αναμενόταν ότι θα διαψεύδονταν από την κυβέρνηση. Προς έκπληξη όμως, αντί της διάψευσης ήρθε επίσημη επιβεβαίωση. Κυβερνητική ανακοίνωση έλεγε:

«Κυβερνητικοὶ κύκλοι ἐρωτηθέντες σχετικῶς παρέχουν τὴν πληροφορίαν ὅτι τὸ Ὑπουργεῖον Ἐθνικῆς Ἀμύνης ἔχει ἀναθέσει τὴν διενέργειαν ἀνακρίσεων εἰς τὸν ἀντιστράτηγον τῆς Στρατιωτικῆς Δικαιοσύνης κ. Σῖμον. Αἱ ἀνακρίσεις, θὰ εἶναι συντομώταται. Ἐντὸς ἐλαχίστου χρόνου

θὰ ὑποβληθῆ τὸ πόρισμα. Κατὰ τὰς ὑπαρχούσας πληροφορίας, ἡ ὑπόθεσις στερεῖται πάσης σοβαρότητος».

Ο Γρίβας καταγγέλλει

Πράγματι, ο υπουργός Π. Γαρουφαλιάς είχε ενημερωθεί από τον αρχηγό του ΓΕΣ στρατηγό Γεννηματά ότι δύο λοχαγοί του Μηχανικού τού είχαν καταγγείλει προσπάθεια μύησης κατώτερων αξιωματικών σε μια στρατιωτική οργάνωση υπό το όνομα ΑΣΠΙΔΑ. Και ο Π. Γαρουφαλιάς διέταξε τον στρατηγό Γεννηματά να αναθέσει στους αντιστράτηγους του Ανώτατου Στρατιωτικού Συμβουλίου τη διεξαγωγή έρευνας για την υπόθεση αυτή. Ενώ όμως ανέμενε το αποτέλεσμα της έρευνας, έλαβε από την Κύπρο την υπ' αρ. 400/311 της 10ης Μαΐου 1965 αναφορά του αρχιστράτηγου των κυπριακών ενόπλων δυνάμεων στρατηγού Γρίβα. Ο αρχιστράτηγος μετέδιδε ότι από τον Απρίλιο αξιωματικοί της ΕΛΔΥΚ τού κατήγγειλαν προσπάθεια μύησής τους σε μια οργάνωση ΑΣΠΙΔΑ. Τη μύηση ενεργούσε ο λοχαγός Μπουλούκος –κατά τους καταγγέλλοντες–, ο οποίος είχε μετατεθεί στη μεγαλόνησο τον Φεβρουάριο. Κατ' εντολή του στρατηγού Γρίβα, οι αξιωματικοί αυτοί προσποιήθηκαν ότι δέχονται να ενταχθούν στον ΑΣΠΙΔΑ. Υπέγραψαν τον όρκο μύησης, του οποίου αντίγραφο επέδωσαν στον αρχιστράτηγο. Ο Γ. Γρίβας τότε διέταξε αμέσως –5 Μαΐου– διοικητική προανάκριση και το πόρισμά της το απέστειλε στον υπουργό Αμύνης με εκείνη την αναφορά του. Και αυτός με τη σειρά του, στις 14 Μαΐου, ανέθεσε στον πρόεδρο του Αναθεωρητικού Δικαστηρίου αντιστράτηγο Σίμο τη διεξαγωγή διοικητικής εξέτασης.

Το πόρισμα Σίμου

Έτσι άρχισε να κυλά ο τροχός της υπόθεσης ΑΣΠΙΔΑ.

Ο στρατηγός Σίμος κινήθηκε αμέσως και στην Ελλάδα και στη μεγαλόνησο. Εξέτασε συνολικά 93 μάρτυρες, αξιωματικούς και ιδιώτες, και μέσα σε 15 ημέρες παρουσίασε το πόρισμά του στον υπουργό Αμύνης. Δεν αποτελούσε εκείνο το πόρισμα παρά μια αχνή σκιαγραφία της υπόθεσης. Η μετέπειτα τακτική ανάκριση και οι πολυάριθμες προεκτάσεις της την εμφάνισαν πολύ δραματικότερη και μεγαλύτερη. Αλλά, επειδή από εκεί ξεκίνησαν όλα, πρέπει να σημειώσουμε τον σκελετό του πορίσματος.

Ο στρατηγός Σίμος κατέληγε:

«Ἡ σχηματισθεῖσα ἐκ τῆς ἐξετάσεως γνώμη εἶναι ὅτι ἡ ὀργάνωσις ΑΣΠΙΔΑ ἱδρύθη καὶ διευθύνεται ὑπὸ ὁμάδος μωροφιλοδόξων καὶ ἐξημμένων ἀξιωματικῶν, οἵτινες δὲν ἀπεκαλύφθησαν, μὲ τὸν ἰδιοτελῆ σκοπὸν νὰ ἐξυπηρετήσουν ἀτομικὰ συμφέροντα αὐτῶν καὶ τῶν μελῶν

τῆς ὀργανώσεως... Ἐκ τῶν συγκεντρωθέντων στοιχείων δὲν ἀπεδείχθη ὅτι ὑφίσταται ἑτέρα παραστρατιωτικὴ ὀργάνωσις».

Αλλά ο στρατηγός Σίμος άφηνε στο πόρισμά του να ακουστεί και μια αντίθετη φωνή, γράφοντας:

«Δύο μόνον μάρτυρες, οἱ ἀντισυνταγματάρχης πυροβολικοῦ Πάλλας καὶ ἀντισυνταγματάρχης Δ/Β Παραλίκας, κατέθεσαν ὅτι ἔχουν τὴν γνώμη ὅτι ὁ θόρυβος περὶ τὴν ὀργάνωσιν ΑΣΠΙΔΑ εἶναι σκόπιμος, διὰ νὰ συγκαλυφθῇ ἡ ὀργάνωσις τοῦ ΙΔΕΑ, ἥτις ἐξακολουθεῖ καὶ σήμερον νὰ δρᾷ. Ἠρωτήθησαν ἂν ἔχουν συγκεκριμένα στοιχεῖα καὶ ποῖα διὰ νὰ δικαιολογήσουν τὴν γνώμην των αὐτήν, καὶ ὁ μὲν δεύτερος ἀπήντησεν ὅτι οὐδὲν στοιχεῖον ἔχει, ὁ δὲ πρῶτος ἀνεφέρθη εἰς ὡρισμένας ὑπηρεσιακὰς μεταθέσεις, ἅς, κατὰ τὴν πεποίθησίν του, ὑπέστη ἀπὸ τοῦ 1961 μέχρι πρὸ μηνῶν, λόγω τοῦ ὅτι δὲν ἀνήκει εἰς τὸν ΙΔΕΑ».

Ο υπουργός Αμύνης διαβίβασε αμέσως το πόρισμα Σίμου στον διοικητή της ΑΣΔΑΝ στρατηγό Λουκάκη για να ασκηθεί ποινική δίωξη, και εκείνος την ανέθεσε στον βασιλικό επίτροπο του Διαρκούς Στρατοδικείου συνταγματάρχη Ηλία Παπαπούλο. Ταυτόχρονα παραπέμπονταν σε ανακριτικό συμβούλιο με πρόεδρο τον συνταγματάρχη Έρσελμαν πολλοί αξιωματικοί.

Η μεγάλη πολιτική διαμάχη είχε αρχίσει. Ο πρωθυπουργός Γ. Παπανδρέου χαρακτήριζε την υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ ασήμαντη και ότι στην ουσία της αποτελούσε σκευωρία της Δεξιάς.

Η Δεξιά εκμεταλλευόταν στο έπακρο την ευκαιρία. Είχε αρπάξει τώρα την πρωτοβουλία των επιχειρήσεων και εξαπέλυε αλλεπάλληλες τις επιθέσεις της, οι οποίες δημιουργούσαν σύγχυση στις οργανωμένες δυνάμεις του Κέντρου. Αλλά την ενίσχυσαν σε τεράστιο βαθμό οι ισχυρότατες έμμεσες εφεδρείες της, που δεν ήταν άλλες από τις εσωτερικές αντιθέσεις της κυβερνητικής παράταξης. Οι ηχηρότερες κατηγορίες για τον ΑΣΠΙΔΑ εκτοξεύονταν από την ίδια αυτή την παράταξη. Ο υπουργός Αμύνης Π. Γαρουφαλιάς καμιά προσπάθεια δεν κατέβαλε για να περιορίσει τις διαστάσεις της υπόθεσης. Και την 28η Ιουνίου η κυβερνητική εφημερίδα *Ελευθερία* έριχνε νέο βαρύ πύραυλο που συγκλόνισε το πανελλήνιο:

«Ὁ Ἀνδρέας εἶναι ὁ ὀργανωτὴς τοῦ ΑΣΠΙΔΑ».

Ανάμειξη του Α. Παπανδρέου

Ήδη ο Α. Παπανδρέου ήταν στόχος της Δεξιάς για τις σχέσεις του με αξιωματικούς. Οι επικριτές του ισχυρίζονταν ότι αυτός καθοδηγούσε και κινούσε την «κυβερνητική στρατιωτική χούντα» (Τσεπαπαδάκης, Παπατέρπος κλπ.). Και με την εμφάνιση του ΑΣΠΙΔΑ ανανεώθηκε η υπόθεση. Σποραδικά κάθε τόσο αναφαινόταν το όνο-

μά του. Πυκνούμενες ενδείξεις επισήμαιναν την παρουσία του στον χώρο των ανακρίσεων. Δεν υπήρχε όμως τίποτα το συγκεκριμένο.

Καθώς άλλωστε η κυβερνητική παράταξη απέδιδε τον ΑΣΠΙΔΑ σε σκηνοθεσία της Δεξιάς, ως αντιπερισπασμό για τον «Περικλή», καταποντίζονταν και οι φήμες για τον Α. Παπανδρέου στη θάλασσα των αμφιβολιών. Φαινόταν ότι, εφόσον η δύναμή του ανερχόταν, παρά τις αντιδράσεις και τις επιθέσεις, προκαλώντας γενικό φόβο, ήταν φυσικό να αναζητείται και να δακτυλοδείχνεται παντού όπου γεννιόταν εστία δράσης.

Η επίθεση όμως, που δεν ευοδωνόταν –για την ώρα– από τη Δεξιά, έμελλε να εξαπολυθεί από τα ίδια τα σπλάχνα της κυβερνητικής παράταξης. Η εφημερίδα *Ελευθερία* την 28η Ιουνίου, αφού διά μακρών ανέλυε πάλι ότι ο κακός δαίμονας της κυβέρνησης ήταν ο Α. Παπανδρέου, συνέχιζε:

«Κατηγορεῖται ὁ υἱὸς τοῦ πρωθυπουργοῦ ὅτι χωρὶς νὰ ἔχῃ καμμίαν ἁρμοδιότητα καὶ ἐρχόμενος εἰς ἀπόλυτον ἀντίθεσιν καὶ πρὸς τὸ πολίτευμα καὶ πρὸς τοὺς νόμους καὶ πρὸς τὰς προγραμματικὰς ἀρχὰς τῆς Ἑνώσεως Κέντρου, ἀνεμίχθη εἰς τὸ στράτευμα καὶ εἰς τὴν ΚΥΠ. Ὅτι ἐπεδίωξε νὰ ἱδρύσῃ "μικρομάγαζον" εἰς τὸν στρατόν. Καὶ φυσικά, τὰ ἔκαμε θάλασσα. Δὲν θὰ κρίνωμεν ἡμεῖς τὴν ἀλήθειαν τῶν κατηγοριῶν αὐτῶν, τὰς ὁποίας ὁ ἴδιος δὲν διέψευσε ποτέ, μολονότι εἰς ἄλλας περιστάσεις εἶναι λαλίστατος. Θὰ τὰς κρίνῃ ἡ ἀνάκρισις ποὺ διεξάγεται τώρα διὰ τὸν ΑΣΠΙΔΑ. Ἀλλὰ οὔτε ἡ κυβέρνησις, οὔτε ἡ παράταξις ποὺ εἶναι καὶ ἐννοοῦν νὰ μείνουν ξένοι πρὸς οἱαδήποτε καμώματα τοῦ εἴδους αὐτοῦ, ἠμποροῦν νὰ ἀναμένουν νὰ κριθῇ ὁ κ. Ἀνδρέας Παπανδρέου».

Και η εφημερίδα κατέληγε κάνοντας έκκληση προς τον πρωθυπουργό «να παραμερίση αμέσως τον υιόν του» γιατί αποτελεί «γραμμάτιον ληξιπρόθεσμον, που πρόκειται να διαμαρτυρηθεί...»

Φυσικά, το άρθρο αυτό αποδόθηκε σε έμπνευση του υπουργού Οικονομικών Κ. Μητσοτάκη, πράγμα που αποδείκνυε σε πόση οξύτητα είχαν φτάσει οι σχέσεις των διάφορων ομάδων της κυβέρνησης. Και την επομένη η *Ελευθερία* επετίθετο βιαιότερα:

«...Ἀποστρεφόμεθα τὸν Ἀνδρέαν Παπανδρέου διότι ἐρεζίλεψε τὴν ὑπόθεσιν τῆς ἀξιοκρατίας μὲ τὰ ἀπίθανα ὑποκείμενα ποὺ ἐμάζεψε γύρω του, εἰς τὴν ἀπεγνωσμένη του προσπάθειαν νὰ μετατρέψῃ τὴν παράταξιν εἰς μικρομάγαζον ἰδικόν του...

»...Δὲν ἐπιθυμοῦμεν νὰ προδικάσωμεν ἂν θὰ ἔλθῃ νὰ προστεθῇ εἰς ὅσα

διέπραξε καὶ ἡ τυχὸν ἀπόδειξις ἐνοχῆς του διὰ τὸν ΑΣΠΙΔΑ. Βέβαιον μόνον εἶναι ὅτι οἱ κατηγορούμενοι ἀξιωματικοὶ τὸν καθυβρίζουν τώρα ὅτι ἀφοῦ τοὺς παρέσυρε τοὺς ἐγκατέλειψε...»

Η εντύπωση από το άρθρο ήταν βαθιά, γιατί μεταξύ άλλων η κυβερνητική αυτή εφημερίδα, διασπώντας το φράγμα της θεωρίας του πρωθυπουργού ότι ο ΑΣΠΙΔΑ ήταν σκευωρία, λάμβανε την ύπαρξη της οργάνωσης ως δεδομένη.

Τι υπονοούσε όμως με τη φράση «οι κατηγορούμενοι αξιωματικοί καθυβρίζουν τον Ανδρέα Παπανδρέου ότι αφού τους παρέσυρε τους εγκατέλειψε»;

Η επιστολή

Λίγο πριν από την ημέρα που γραφόταν το άρθρο της *Ελευθερίας*, η υπόθεση του ΑΣΠΙΔΑ έμπαινε σε μια δραματικότερη φάση: με ένταλμα του βασιλικού επιτρόπου του Διαρκούς Στρατοδικείου Αθηνών συλλαμβάνονταν 4 αξιωματικοί ως ενεχόμενοι στην οργάνωση. Και ειπώθηκε ότι υποδείκνυαν τον Α. Παπανδρέου ως αρχηγό τους.

Σε λίγες ημέρες, μάλιστα, ένας δικηγόρος των Πατρών, που ανήκε στην Ένωση Κέντρου και ήταν οικογενειακός φίλος του Γ. Παπανδρέου, επέδειξε στον Κ. Μητσοτάκη μια επιστολή ενός από τους αξιωματικούς που συνελήφθησαν, στην οποία τού τόνιζε:

«Νὰ βρῆς ἀμέσως τὸν Ἀνδρέα καὶ νὰ τοῦ πῆς νὰ κάνῃ ὅ,τι μπορεῖ νὰ κάνῃ, γιατὶ τὰ παιδιὰ δὲν ἀντέχουν ἄλλο καὶ θὰ μιλήσουν».

Ο Κ. Μητσοτάκης ειδοποίησε αμέσως τον Γ. Παπανδρέου. Και εκείνος κάλεσε τον δικηγόρο επειγόντως. Αυτός τού επέδειξε την επιστολή που, όπως ισχυριζόταν, του την είχε στείλει ο κρατούμενος αξιωματικός. Ο Γ. Παπανδρέου την πήρε στα χέρια του, τη διάβασε και την έσκισε λέγοντας:

«Εἶναι κι αὐτὴ ὄργανο τῆς σκευωρίας».

(Από αφήγηση του Κ. Μητσοτάκη. *Ακρόπολις* Αθηνών, 13.2.1966).

Η ΚΥΠ και ο ΑΣΠΙΔΑ

Ενώ όμως οι ανακρίσεις προχωρούσαν, οι φήμες πύκνωναν για ανάμειξη του Α. Παπανδρέου στον ΑΣΠΙΔΑ, ενώ ταυτόχρονα οι ενδείξεις συνέρρεαν ότι η πηγή της οργάνωσης βρισκόταν στην ΚΥΠ. Την πρώτη κρούση την είχε κάνει ο στρατηγός Γρίβας από την Κύπρο. Στην αναφορά του προς τον υπουργό Εθνικής Αμύνης σημείωνε:

«Ἔχω ὑπονοίας ὅτι τὸ κέντρον τοῦ ΑΣΠΙΔΑ εὑρίσκεται εἰς τὸ ἐν τῇ νήσῳ κλιμάκιον τῆς ΚΥΠ».

Ο υποδιοικητής της ΚΥΠ αντισυνταγματάρχης Παπατέρπος από καιρό, όπως είδαμε, δακτυλοδειχνόταν από τη Δεξιά και τα δημοσιογραφικά της όργανα ως αρχηγός –ή συναρχηγός– της καλούμενης «χούντας του Κέντρου στον στρατό». Τώρα ήταν επόμενο να στραφούν οι υπόνοιες προς αυτόν και την υπηρεσία του.

Ο θόρυβος, έτσι, μεγάλωνε από ημέρα σε ημέρα. Ο Γ. Παπανδρέου ζήτησε από τον υπουργό Π. Γαρουφαλιά να τον περιορίσει, αλλά εκείνος αρνήθηκε. Και οι σχέσεις του με τον πρωθυπουργό, που ήδη είχαν πάψει να είναι εγκάρδιες, εκτραχύνθηκαν. Είχαν πάψει να είναι εγκάρδιες οι σχέσεις του πρωθυπουργού και με τον βασιλιά. Μια αυξανόμενη ψυχρότητα αντικατέστησε την παλιά ειδυλλιακή θερμότητα. Η βασική αιτία ήταν η μήνη του Κωνσταντίνου γιατί ο κυβερνητικός Τύπος συνέχιζε την εξαπόλυση επιθέσεων τόσο εναντίον του όσο και εναντίον της μητέρας του. Ο πρωθυπουργός είχε προβεί σε ορισμένες αποδοκιμασίες, αλλά οι επιθέσεις δεν έπαυαν. Και ο Κωνσταντίνος, όπως και η Φρειδερίκη, πίστευαν ότι αν ήθελε ο Γ. Παπανδρέου θα τις δάμαζε.

Η ψυχρότητα μεταξύ βασιλιά και πρωθυπουργού είχε ως αποτέλεσμα να διακοπεί η μεταξύ τους επαφή από τις 5 Μαρτίου 1965. Και με την υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ το χάσμα μεγάλωνε. Ο Κωνσταντίνος στο περιβάλλον του έδειχνε ότι υιοθετούσε απολύτως τις κατηγορίες για τον ΑΣΠΙΔΑ, ενώ ο Γ. Παπανδρέου δεν έπαυε να διακηρύσσει ότι πρόκειται για σκευωρία. Αντίθετα, πλήρης αρμονία επικρατούσε μεταξύ βασιλιά και υπουργού Εθνικής Αμύνης. Έτσι δημιουργούνταν μια χαώδης κατάσταση και οι εσωτερικοί αρμοί της κυβέρνησης εξαρθρώνονταν ακόμα περισσότερο.

Ο Γ. Παπανδρέου κατά Γαρουφαλιά

Και τότε ο πρωθυπουργός αποφάσισε να ξεκαθαρίσει τα πράγματα. Ξαφνικά, στις 28 Ιουνίου, αξίωσε από τον υπουργό Εθνικής Αμύνης Π. Γαρουφαλιά να υποβάλει παραίτηση. Θα αναλάμβανε αυτός το υπουργείο. Για την ενέργειά του εκείνη πιεζόταν επί ημέρες προηγουμένως από πολλούς επιτελείς του. Γιατί στους κόλπους της πολυτάραχης κυβέρνησης υπήρχε και αντίθεση του Π. Γαρουφαλιά με πολλούς άλλους υπουργούς. Θεωρούνταν ως εκπρόσωπος της άκρας Δεξιάς του κόμματος και ως όργανο του βασιλιά ο υπουργός της Εθνικής Αμύνης. Και συγκέντρωνε τις επιθέσεις της Αριστερής κυβερνητικής πτέρυγας. Παραδόξως όμως ο Α. Παπανδρέου δεν συμμετείχε στις επιθέσεις και διατηρούσε άριστες προσωπικές σχέσεις με τον Π. Γαρουφαλιά. Και ο Γ. Παπανδρέου δεν δεχόταν συζήτηση για την αντικατάστασή του, παρά την ψυχρότητα που είχε μεσολαβήσει στις σχέσεις τους. Ίσως γιατί τον είχε ανάγκη λόγω του σθένους και των ικανοτήτων

που επέδειξε στις αλλεπάλληλες κρίσεις του Κυπριακού. Και γιατί τον θεωρούσε πάντα ικανό να αντιμετωπίσει ένα πραξικόπημα. Αλλά ακόμα γιατί έτσι νόμιζε πως προσέφερε μια εξυπηρέτηση στον βασιλιά, έναντι ενδεχόμενων ανταλλαγμάτων.

Τώρα όμως είχε έρθει η ώρα της μεταστροφής, για την οποία ο Π. Γαρουφαλιάς έδωσε την εξής ερμηνεία:

«Ἕως τὰς 18 Ἰουνίου ὑπῆρχε γενικῶς κατάστασις συνεργασίας καὶ ἁρμονίας μεταξὺ ἐμοῦ καὶ τοῦ πρωθυπουργοῦ. Τί συνέβη ὥστε αἰφνιδίως νὰ ζητήσῃ τὴν παραίτησίν μου; Ἁπλούστατα, τὴν παραμονὴν συνελαμβάνετο, κατόπιν ἐντάλματος τοῦ τακτικοῦ ἀνακριτοῦ, ὁ λοχαγὸς Μπουλοῦκος διὰ τὸν ΑΣΠΙΔΑ. Αὐτὸς ἐφέρετο ὡς κύριος μοχλὸς τῆς ὀργανώσεως καὶ ὡς ἐντολοδόχος τοῦ Ἀνδρέα Παπανδρέου. Ἂν ὡμίλει καὶ ἀπεκάλυπτε τὸν ρόλον τοῦ Ἀνδρέα, αἱ συνέπειαι θὰ ἦσαν καταστρεπτικαὶ καὶ δι' ἐκεῖνον καὶ διὰ τὸν Γ. Παπανδρέου. Κατόπιν τούτου μία διέξοδος ὑπῆρχε διὰ τὸν πρωθυπουργόν: Νὰ ἀναλάβῃ ὁ ἴδιος τὸ ὑπουργεῖον Ἐθν. Ἀμύνης, διὰ νὰ κάνῃ ἀμέσως τοὺς ἀναγκαίους χειρισμοὺς ὥστε νὰ θέσῃ ὑπὸ τὸν ἔλεγχόν του τὴν ὑπόθεσιν ΑΣΠΙΔΑ».

(Από αφήγηση του Π. Γαρουφαλιά προς τον γράφοντα).

Ανταρσία του υπουργού

Πάντως, την 1η Ιουλίου 1965 οι εφημερίδες ανέγραψαν την είδηση ότι παραιτείται ο Π. Γαρουφαλιάς. Το ίδιο βράδυ όμως εκείνος δήλωσε:

«Οὔτε ὑπέβαλα, οὔτε προτίθεμαι, οὔτε ὑπάρχει λόγος νὰ ὑποβάλω παραίτησιν».

«Μὰ ἐμεῖς γνωρίζομεν ὅτι σᾶς τὸ ἐζήτησε αὐτὸ ἤδη ὁ πρωθυπουργός. Καὶ ὅτι ὁ ἴδιος θὰ ἀναλάβῃ τὸ ὑπουργεῖον σας».

«Οὐδὲν γνωρίζω», απάντησε ο Π. Γαρουφαλιάς.

Ο Π. Γαρουφαλιάς είχε πράγματι λάβει την εντολή του πρωθυπουργού να παραιτηθεί, αλλά απάντησε αρνητικά. Και αργότερα διατυπώθηκε η κατηγορία από τους φίλους του Γ. Παπανδρέου ότι είχε ήδη συνεννοηθεί με τον βασιλιά, ο οποίος τού σύστησε να παραμείνει στη θέση του, με τη διαβεβαίωση ότι δεν επρόκειτο να υπογράψει διάταγμα της παραίτησής του.

Έτσι δημιουργούνταν μια κατάσταση πρωτοφανής στα ελληνικά κοινοβουλευτικά χρονικά: φανερή ανταρσία υπουργού κατά του πρωθυπουργού· επίσημος πόλεμος μεταξύ υπουργείου και πολιτικού γραφείου. Και οι σχέσεις μεταξύ Γ. Παπανδρέου και Π. Γαρουφαλιά προσλάμβαναν απίθανη μορφή.

Κονταρομαχίες για την ΚΥΠ

Την ίδια ημέρα –1 Ιουλίου 1965– ο βασιλικός επίτροπος του Στρατοδικείου Αθηνών κάλεσε να παρουσιαστεί ενώπιόν του έναν ιδιώτη υπάλληλο της ΚΥΠ, που είχε εξεταστεί ήδη για την υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ. Η ΚΥΠ αμέσως έσπευσε να ρωτήσει τον βασιλικό επίτροπο τι τον ήθελε τον ιδιώτη. Ο βασιλικός επίτροπος έδωσε μια ασαφή απάντηση. Αμέσως η ΚΥΠ ειδοποίησε τον πρωθυπουργό ότι ο επίτροπος παράτυπα, κατά την κρίση της, κάλεσε τον ιδιώτη υπάλληλο. Και ο πρωθυπουργός έστειλε αμέσως έγγραφο (αρ. πρωτ. 1014 της 3ης Ιουλίου 1965) προς τον υπουργό Αμύνης ζητώντας να τιμωρήσει τον βασιλικό επίτροπο.

Ο Π. Γαρουφαλιάς δεν συμμορφώθηκε με την πρωθυπουργική εντολή. Τουναντίον, με το έγγραφο 30.294 της 5ης Ιουλίου, απάντησε ότι αρνείται να επιβάλει τιμωρία στον βασιλικό επίτροπο που ενήργησε απολύτως κανονικά και ότι τουναντίον θα έπρεπε να τιμωρηθεί η ΚΥΠ γιατί παρενέβαινε στο έργο της ανάκρισης για τον ΑΣΠΙΔΑ.

Ο πρωθυπουργός όμως με νέο έγγραφό του (αρ. πρωτ. 1015 της 7ης Ιουλίου 1965) προς τον υπουργό Αμύνης επανέλαβε την εντολή του «να λάβη όλα τα προσήκοντα μέτρα» κατά του βασιλικού επιτρόπου.

Αλλά ο Π. Γαρουφαλιάς ανταπάντησε σε δριμύ ύφος την 9η Ιουλίου 1965: αρνήθηκε πάλι να τιμωρήσει τον βασιλικό επίτροπο. Και πρόσθεσε:

> *«Ἡ ΚΥΠ δὲν ἔχει δικαίωμα νὰ ζητῇ πληροφορίας ἀπὸ τοὺς εἰσηγητὰς ἢ τοὺς βασιλικοὺς ἐπιτρόπους διὰ τὸν σκοπὸν τῆς κλήσεως ἑνὸς μάρτυρος, ὥστε νὰ ἐλέγχῃ τὰς ἐνεργείας τῶν ἐπιφορτισμένων μὲ ἀνακριτικὰ καθήκοντα δικαστικῶν προσώπων.*
>
> *»...Ἡ ΚΥΠ μὲ τὴν νευρικότητα τὴν ὁποίαν ἐξεδήλωσε καὶ μὲ τὴν ἐνέργειαν εἰς τὴν ὁποίαν προέβη, ἐξέθεσε, καὶ τὸν ἑαυτόν της καὶ κυρίως ὑμᾶς προσωπικῶς. Ἀπέδειξεν ὅτι παρακολουθεῖ ἐκ τοῦ πλησίον τὰς διεξαγομένας ἀνακρίσεις καὶ ὅτι δὲν διστάζει νὰ ζητῇ καὶ τὸν λόγον ἀπὸ τὸν Βασ. Ἐπίτροπον δι' ὡρισμένας ἐνεργείας του, γεγονὸς τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ κατάφωρον ἐπέμβασιν εἰς τὸ ἔργον τῆς στρατιωτικῆς δικαιοσύνης... Ἀλλὰ ἐπὶ πλέον δημιουργεῖ τὴν εἰκόνα ὅτι καὶ σεῖς προσωπικῶς παρακολουθεῖτε τὰς διενεργουμένας ἀνακρίσεις...»*

Και ο υπουργός ολοκλήρωνε την ανταρσία του. Όχι μόνο απέρριπτε και πάλι την εντολή του πρωθυπουργού, αλλά του έκανε ο ίδιος υποδείξεις:

> *«...Θὰ πρέπει νὰ διατάξητε τὴν ὑπὸ τὰς διαταγάς σας τελοῦσαν ΚΥΠ, νὰ παύσῃ νὰ παρακολουθῇ καὶ νὰ ἐπεμβαίνῃ εἰς τὸ ἔργον τῆς Στρατιωτικῆς*

> *Δικαιοσύνης καὶ ὅπως ἀφήση τοὺς ὑπαλλήλους της ἐλευθέρους ὅπως καταθέσουν ὅσα γνωρίζουν διὰ τὸν ΑΣΠΙΔΑ».*

Ο Γ. Παπανδρέου όμως αντεπιτέθηκε. Στις 10 Ιουλίου απέστειλε νέα επιστολή στον αντάρτη υπουργό και σε ύφος σκληρό τού επαναλάμβανε για τρίτη φορά την εντολή του. Κατέληγε δε:

> *«...Ὅσα γράφετε σχετικῶς καὶ ὅπως τὰ γράφετε, εἶναι ἀνάξια ὑμῶν καὶ ὡς ὑπουργοῦ καὶ ὡς προσώπου. Γνωρίζετε ἄριστα ὅτι εἰς τὴν ὑπόθεσιν αὐτὴν (τοῦ ΑΣΠΙΔΑ) ὑπάρχει μία δικαστικὴ ἀνάκρισις καὶ μία πολιτικὴ σκευωρία. Καθὼς ἐδήλωσα ἤδη ἡ ἀνάκρισις θὰ ἐξακολουθήση τὸ ἔργον της, ἀλλ' ἡ πολιτικὴ σκευωρία θὰ συντριβῇ».*

Ο βασιλιάς παρεμβαίνει

Αυτή η δραματική κονταρομαχία αποκαλύπτει πόσο βαθιά ήταν η κυβερνητική κρίση. Και οπωσδήποτε, ανεξάρτητα αν υπήρχε παρέμβαση της ΚΥΠ στο ανακριτικό έργο, ήταν φανερό ότι ο Π. Γαρουφαλιάς είχε δημιουργήσει κράτος εν κράτει, το οποίο θα ήταν αδιανόητο αν δεν στηριζόταν στον Θρόνο. Ο βασιλιάς είχε ξεσπαθώσει συγκαλυμμένα κατά του νόμιμου πρωθυπουργού. Σε ελάχιστες ημέρες θα ξεσπάθωνε και φανερά.

Τι έκανε στο μεταξύ ο Γ. Παπανδρέου; Είχε διαμηνύσει στον βασιλιά την απόφασή του να αποπέμψει τον Π. Γαρουφαλιά από την κυβέρνηση και να αναλάβει ο ίδιος το υπουργείο Εθνικής Αμύνης. Αλλά ο βασιλιάς διά του αρχηγού του πολιτικού του γραφείου Χοϊδά τού απάντησε αρνητικά.

Ο Γ. Παπανδρέου διαβίβασε με το ίδιο πρόσωπο την έκπληξή του: Ο βασιλιάς επενέβαινε στο έργο της κυβέρνησης; Απορρίπτει αποφάσεις του; Αλλά με ποιο δικαίωμα;

Την επομένη –8 Ιουλίου 1965– δεχόταν σε απάντηση μια επιστολή από τα Ανάκτορα. Ο νεαρός βασιλιάς μεταβαλλόταν σε θυελλώδη κατήγορο του νόμιμου πρωθυπουργού, υιοθετώντας επίσημα όλες τις εναντίον του επιθέσεις και παίρνοντας σαφή θέση έναντι της δικαιοσύνης στην υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ, προτού καν τερματιστεί η τακτική ανάκριση. Μεταξύ άλλων τόνιζε:

> *«Ἀνώμαλος κατέστη ἡ κατάστασις ἀφ' ἧς στιγμῆς ἐκ τῆς Κεντρικῆς Ὑπηρεσίας Πληροφοριῶν, ἡ ὁποία ὑπάγεται προσωπικῶς εἰς ὑμᾶς καὶ διοικεῖται ὑπὸ προσώπων τῆς ἀπολύτου ἐμπιστοσύνης σας, ἐξεπορεύθη ἐπαναστατικὴ συνωμοτικὴ ὀργάνωσις εἰς τὰς ἐνόπλους δυνάμεις, μοναδικὸν σκοπὸν ἔχουσα τὴν ἀνατροπὴν τοῦ Συντάγματος τῆς χώρας καὶ τὴν ἐπιβολὴν δικτατορίας ἐλεεινῆς μορφῆς...»*

Με εξίσου επιθετικές εκφράσεις τον καλούσε να επιβάλει στην ΚΥΠ τη διακοπή κάθε παρέμβασης στο ανακριτικό έργο για τον ΑΣΠΙΔΑ. Τον κατηγορούσε δε ανοιχτά ότι αυτός υπέθαλπε τις παρεμβάσεις, μολονότι η θέση του «εν συναρτήσει προς την υπόθεσιν της συνωμοσίας εις τας ενόπλους δυνάμεις έχει από καιρού καταστή εξαιρετικώς ευαίσθητος και λεπτή».

«Με βαθυτάτην οδύνην...»

Ο Γ. Παπανδρέου αντιλήφθηκε σε πόση οξύτητα βρίσκονταν οι σχέσεις του με τον βασιλιά, αλλά δεν έδειξε καμιά υποχωρητικότητα. Στην επίθεσή του απάντησε με σφοδρότατη αντεπίθεση. Και την επομένη τού έστειλε δική του επιστολή που άρχιζε:

«Μεγαλειότατε,

»Μὲ κατάπληξιν καὶ βαθυτάτην ὀδύνην ἀνέγνωσα τὴν χθεσινὴν ἐπιστολὴν τῆς Ὑμετέρας Μεγαλειότητος. Εἶναι προφανὲς ὅτι αὕτη ἀποτελεῖ ἔργον ὀλεθρίων συμβούλων. Καὶ εὔχομαι ὅπως μὴ ἀποβῆ μοιραία διὰ τὸ ἔθνος».

Και, αφού έδινε μερικές εξηγήσεις, εφορμούσε με το μαχητικό μένος των ημερών του «ανένδοτου»:

«Μὲ τὴν ἐπιστολὴν τοῦ Δ/ντοῦ τοῦ Πολιτικοῦ Γραφείου Ὑμῶν τῆς 24 Ἰουνίου μοῦ ἀνεκοινώθη ὅτι δὲν συμφωνεῖτε εἰς τὴν μεταβολὴν τῆς σημερινῆς ἡγεσίας τῶν Ἐνόπλων Δυνάμεων, ἡ ὁποία ὅμως μεταβολὴ κατὰ τὸ Πολίτευμα ἀποτελεῖ δικαίωμα τῆς νομίμου κυβερνήσεως.

»Διαφωνία ἐπίσης ἐπῆλθε μεταξὺ ἡμῶν καὶ ἐπὶ τοῦ θέματος τοῦ ὑπουργοῦ τῆς Ἐθνικῆς Ἀμύνης. Ἀνεκοίνωσα εἰς τὴν Ὑμετέραν Μεγαλειότητα τὴν ἀπόφασίν μου, ὅπως ἀναλάβω προσωπικῶς τὸ ὑπουργεῖον Ἐθνικῆς Ἀμύνης. Συμφώνως πρὸς τὸ Πολίτευμα, τὸ δικαίωμα τοῦτο ἀνήκει εἰς τὸν πρωθυπουργόν, τοῦ ὁποίου τὴν ἀπόφασιν ὀφείλει νὰ ἀποδεχθῆ ὁ Βασιλεύς. Ἐν τούτοις... ἠρνήθητε τὴν ἀποδοχὴν τῆς ἀποφάσεώς μου.

»Καθὼς ἐκ τῶν ἀνωτέρω συνάγεται, ὑφίσταται πράγματι θέμα λειτουργίας τοῦ Δημοκρατικοῦ μας Πολιτεύματος. Εἰς τὴν λαοπρόβλητον κυβέρνησιν ἀνήκει ἡ πλήρης ἐξουσία εἰς ὅλους τοὺς τομεῖς τοῦ κράτους. Δὲν ἀποτελεῖ τὸ ὑπουργεῖον Ἐθνικῆς Ἀμύνης στεγανὸν διαμέρισμα, ἐξαιρούμενον τῆς ἐξουσίας τῆς κυβερνήσεως... Ὁ Βασιλεὺς βασιλεύει καὶ ὁ λαὸς κυβερνᾶ διὰ τῆς νομίμου κυβερνήσεως. Ὁ Βασιλεὺς συμβουλεύει, ἀλλ' ἡ κυβέρνησις ἀποφασίζει... Δὲν συμφωνεῖτε μὲ αὐτὴν τὴν ἔννοιαν τοῦ Πολιτεύματος. Διεκδικεῖτε τὸ δικαίωμα ὅπως ὁρίζετε ὑμεῖς καὶ

τὸν ὑπουργὸν Ἐθνικῆς Ἀμύνης καὶ τὴν Ἡγεσίαν τῶν Ἐνόπλων Δυνάμεων...»

Στην Κέρκυρα

Μαζί με την επιστολή ο πρωθυπουργός έστελνε στον βασιλιά προς υπογραφή το διάταγμα με το οποίο αντικαθιστούσε ο ίδιος τον Π. Γαρουφαλιά ως υπουργό Εθνικής Αμύνης.

Μόλις ο Κωνσταντίνος πήρε την απάντηση του Γ. Παπανδρέου, του έστειλε αυθημερόν δεύτερη επιστολή –με ημερομηνία 10 Ιουλίου– στην οποία επαναλάμβανε: Δεν δέχεται να αναλάβει εκείνος το Υπουργείο Αμύνης. Και συνεπώς δεν υπογράφει το διάταγμα. Ήταν όμως έτοιμος να δεχτεί την τοποθέτηση άλλου προσώπου ως υπουργού.

Η κρίση έτσι κλιμακωνόταν σαν αρχαία τραγωδία μέσα σε ατμόσφαιρα έξαψης και αγωνίας. Αλλά την ίδια εκείνη ημέρα είχε μεσολαβήσει ένα γεγονός που θα μπορούσε ίσως να δημιουργήσει κάποιο κατευνασμό και μια υποκειμενική προσέγγιση μεταξύ βασιλιά και πρωθυπουργού:

Η βασίλισσα Άννα-Μαρία τα ξημερώματα της 10ης Ιουλίου γεννούσε στο Ανάκτορο «Μον Ρεπό» της Κέρκυρας την πριγκίπισσα Αλεξία. Επειδή είχαν προηγηθεί μερικές ημέρες δυστοκίας, είχαν συρρεύσει πολλοί ξένοι και Έλληνες δημοσιογράφοι που περίμεναν νυχθημερόν έξω από το ανάκτορο. Και το πρωί εκείνο, στις 7:15' ακριβώς, εμφανίστηκε ο ίδιος ο βασιλιάς στην πύλη με ένα μικρό Φίατ για να τους αναγγείλει περιχαρής:

«Ἐμεῖς στὴν οἰκογένειά μας ἀφίνομε νὰ ἔρχωνται πρῶτα οἱ κυρίες. Γεννήθηκε ἕνας κορίτσαρος».

Με τα χέρια του έδειξε τις διαστάσεις του νεογνού, που ζύγιζε 4.400 γραμμάρια.

Προηγουμένως, όμως, είχε αναγγείλει το νέο τηλεφωνικά στον πρωθυπουργό. Και ανταλλάχτηκαν μεταξύ τους πολλές διαχυτικές εκφράσεις. Τώρα ο Γ. Παπανδρέου έπρεπε να σπεύσει στην Κέρκυρα μαζί με τον υπουργό Δικαιοσύνης για να υπογράψουν τη ληξιαρχική πράξη γεννήσεως. Παρουσιαζόταν συνεπώς μια απροσδόκητη ευκαιρία συνάντησης, μέσα σε ατμόσφαιρα ευφορίας που ίσως να διευκόλυνε μια λύση.

Πραγματικά, την 11η Ιουλίου, ο πρωθυπουργός και ο υπουργός Δικαιοσύνης Δ. Μπακόπουλος έφταναν στην Κέρκυρα. Τους συνόδευε και ο πρόεδρος της Βουλής Γ. Νόβας. Παρέστησαν στη δοξολογία, υπέγραψαν την πράξη στα Ανάκτορα και ύστερα ο Γ. Παπανδρέου συναντήθηκε με τον βασιλιά. Μιάμιση ώρα διήρκεσε η ακρόαση, ενώ από έξω οι δημοσιογράφοι περίμεναν με αγωνία. Όλοι αντιλαμβά-

νονταν την κρισιμότητα των στιγμών. Τι διαμείφθηκε; Θα έβρισκαν έδαφος οι προσεγγίσεις;

«Στρόνγκλυ, στρόνγκλυ»

Το αποτέλεσμα υπήρξε να διατηρηθεί η αδιαλλαξία και από τις δύο πλευρές. Ο Γ. Παπανδρέου από τα Ανάκτορα μετέβη στο σπίτι του πολιτευτή Δεσύλλα. Αλλά ο πρόεδρος της Βουλής Γ. Νόβας, που τον είχε συνοδεύσει, παρέμεινε γιατί ήθελε να υποβάλει στον βασιλιά τα συγχαρητήρια της Βουλής.

Ανέμενε ο Γ. Νόβας αρκετή ώρα στον προθάλαμο. Είχε προηγηθεί μια επιτροπή. Ώσπου κάποια στιγμή η πόρτα του βασιλικού γραφείου άνοιξε. Ο Κωνσταντίνος βγήκε, πλησίασε τον Γ. Νόβα, τον πήρε από το μπράτσο και βηματίζοντας του ζήτησε να πιέσει και αυτός τον πρωθυπουργό να μην επιμείνει στην αξίωσή του να αναλάβει το Υπουργείο Εθνικής Αμύνης. Ο πρόεδρος της Βουλής το υποσχέθηκε. Και, όταν αποχωρίστηκαν, ο βασιλιάς τού είπε έντονα:

«Strongly, strongly» (πιέστε τον ισχυρώς).

(Από αφήγηση του Γ. Νόβα προς τον γράφοντα).

Ούτε η παρέμβαση του Γ. Νόβα έφερε αποτέλεσμα. Γυρίζοντας στην Αθήνα, ο Γ. Παπανδρέου κάλεσε την κοινοβουλευτική ομάδα της Ένωσης Κέντρου για να διαγράψει τον Π. Γαρουφαλιά. Και διαμηνούσε άλλη μια φορά στον βασιλιά:

«Ἡ θέσις μου παραμένει ἀμετακίνητος. Ἀξιῶ νὰ ἀναλάβω ἐγὼ προσωπικῶς τὸ ὑπουργεῖον Ἐθνικῆς Ἀμύνης».

Την επομένη όμως κατέφθανε τρίτη επιστολή του βασιλιά, με ημερομηνία 14 Ιουλίου. Ο Κωνσταντίνος παρέμενε και αυτός αμετακίνητος:

«Μὴν ἐπιμείνετε νὰ ἀναλάβητε ὑμεῖς κατὰ τὴν παροῦσαν ὥραν τὸ ὑπουργεῖον Ἐθνικῆς Ἀμύνης...»

Ταυτόχρονα ο Κ. Χοϊδάς, που του έφερε την επιστολή, του ανήγγειλε και μια βαρυσήμαντη είδηση: ο βασιλιάς θα έφτανε την άλλη μέρα το πρωί –15 Ιουλίου– από την Κέρκυρα. Θα τον δεχόταν στις 7 το βράδυ στο Ανάκτορο Αθηνών. Η ώρα του γόρδιου δεσμού είχε φτάσει. Αλλά ο Γ. Παπανδρέου δεν επρόκειτο να υποχωρήσει. Θα έδινε τη μάχη του με κάθε μέσο που διέθετε. Και το πρωί της ιστορικής ημέρας, λίγες ώρες προτού ξεκινήσει για τα Ανάκτορα, είχε στείλει την απάντησή του στην τελευταία επιστολή του βασιλιά. Τον ειδοποιούσε ότι δεν θα εκχωρούσε το δικαίωμά του να διορίζει τους υπουργούς της κυβέρνησής του, περιλαμβανομένου του εαυτού του.

«...Θὰ εἶμαι ἑπομένως πρωθυπουργὸς ὑπὸ ὑπαγόρευσιν. Ἀλλ' ἐὰν δὲν ἐμπνέω ἐμπιστοσύνην θὰ πρέπει νὰ παύσω νὰ εἶμαι πρωθυπουργός.

Εἶναι ὅμως ἀδιανόητον ὅτι θὰ δύναμαι νὰ εἶμαι πρωθυπουργός, ἀλλ' ὄχι καὶ ὑπουργὸς Ἐθνικῆς Ἀμύνης. Πολιτικὸς ἀνὴρ ὁ ὁποῖος θὰ ἐδέχετο τοιοῦτον ἐξευτελισμόν, θὰ καθίστατο ἄξιος περιφρονήσεως ὑπὸ τοῦ λαοῦ. Καὶ θὰ παρέμενε μοναδικὸν παράδειγμα ἀφιλοτιμίας εἰς τὴν πολιτικὴν ἱστορίαν τῆς χώρας...»

Στις 6:30' το απόγευμα της 15ης Ιουλίου 1965, ο Γεώργιος Παπανδρέου ξεκινούσε από το Καστρί για τα Ανάκτορα. Και τότε άρχιζε η μεγαλύτερη μάχη της ζωής του.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΟΙ ΜΑΘΗΤΕΥΟΜΕΝΟΙ ΜΑΓΟΙ (ΕΠΟΧΗ ΑΔΙΕΞΟΔΩΝ)

Η ΤΕΛΕΣΙΔΙΚΗ ΣΥΓΚΡΟΥΣΗ ΒΑΣΙΛΙΑ ΚΑΙ Γ. ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ • Ο «ΝΕΟΣ ΑΝΕΝΔΟΤΟΣ» • «Η ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ ΤΟΥ ΛΑΟΥ ΚΑΙ Η ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΙΑ» • ΤΑ «ΙΟΥΛΙΑΝΑ» • ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ Γ. ΝΟΒΑ, Η. ΤΣΙΡΙΜΩΚΟΥ, ΣΤ. ΣΤΕΦΑΝΟΠΟΥΛΟΥ • ΟΙ ΔΙΚΕΣ ΛΑΜΠΡΑΚΗ ΚΑΙ ΑΣΠΙΔΑ • ΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΣΤΕΦΑΝΟΠΟΥΛΟΥ • ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ ΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗ Ι. ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΥ ΓΙΑ ΕΚΛΟΓΕΣ • ΣΥΓΚΡΟΥΣΗ ΑΝΔΡΕΑ ΚΑΙ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ • Η ΕΡΕ ΑΝΑΛΑΜΒΑΝΕΙ ΤΗΝ ΕΞΟΥΣΙΑ ΓΙΑ ΝΑ ΔΙΕΞΑΓΑΓΕΙ ΕΚΛΟΓΕΣ • ΚΙΝΗΣΕΙΣ ΣΤΟΝ ΣΤΡΑΤΟ • Η ΟΜΑΔΑ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ ΚΑΙ ΟΙ 5 ΑΝΤΙΣΤΡΑΤΗΓΟΙ ΜΕ ΤΟΝ ΣΤΡΑΤΗΓΟ ΣΠΑΝΤΙΔΑΚΗ • ΤΗ ΝΥΧΤΑ ΤΗΣ 21ΗΣ ΑΠΡΙΛΙΟΥ ΕΠΕΜΒΑΙΝΕΙ Ο ΣΤΡΑΤΟΣ • Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΝΑΤΟΜΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΘΕΩΡΗΣΗ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΑΠΟ ΤΟ 1941 ΕΩΣ ΤΟ 1967 • ΓΙΑΤΙ ΧΑΘΗΚΕ Η ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ;

ΔΡΑΜΑΤΙΚΟ ΗΤΑΝ ΤΟ ΑΠΟΓΕΥΜΑ της 15ης Ιουλίου 1965. Καυτή και ηλεκτρισμένη ημέρα, που η πολιτική κρίση –η οποία μαινόταν επί δύο εβδομάδες– είχε αποκορυφωθεί. Πολιτικός κόσμος, στρατός, δημοσιογράφοι και το ευρύ κοινό, όλοι γνώριζαν ότι αυτό το βράδυ επρόκειτο να ληφθούν αποφάσεις και να δοθούν λύσεις που θα έβαζαν τη σφραγίδα τους στην ιστορία.

Στο Πεντάγωνο η στρατιωτική ηγεσία βρισκόταν στο πόδι. Και στο γραφείο του υπουργού Εθνικής Αμύνης ήταν εγκατεστημένος ο άνθρωπος που υπήρξε η αφορμή, το έναυσμα της μεγάλης κρίσης: ο Πέτρος Γαρουφαλιάς. Ήταν ακόμα ο νόμιμος προϊστάμενος του καίριου αυτού υπουργείου. Και θα ασκούσε έως την τελευταία στιγμή τις δικαιοδοσίες του στο ακέραιο. Έτσι τις χρησιμοποίησε κι εκείνο το απόγευμα για κάτι πολύ σοβαρό: την εξασφάλιση της τάξης στην Αθήνα.

Από το μεσημέρι ο Π. Γαρουφαλιάς, ενόψει της συνάντησης του πρωθυπουργού με τον βασιλιά, έπαιρνε ραγδαία στρατιωτικά μέτρα. Είχε επιβάλει τον έλεγχό του στις καίριες εκείνες μονάδες του λεκανοπεδίου Αθηνών, που παίζουν

πάντα αποφασιστικό ρόλο στην πρωτεύουσα. Και η δύναμη των ΛΟΚ, που βρισκόταν εκείνη την ημέρα στη Λάρισα για ασκήσεις, διατάχθηκε να επιστρέψει αεροπορικώς.

Ταυτόχρονα, ένα σύνταγμα πεζικού και μερικές άλλες μονάδες που θεωρούνταν ασφαλείς μεταφέρθηκαν επειγόντως στην Αθήνα και στρατοπέδευσαν στον Διόνυσο. Επιπλέον, έγιναν βιαστικές μεταθέσεις αρκετών αξιωματικών. Έτσι, ο αρχηγός του ΓΕΣ εκείνο το βράδυ της αγωνιώδους αναμονής διέθετε στην πρωτεύουσα μια δύναμη κρούσης εξαιρετικά ισχυρή και απολύτως πιστή.

Γιατί όμως έπαιρνε τόσες πρωτοβουλίες ο υπουργός Αμύνης και μάλιστα ερήμην του πρωθυπουργού του; Αργότερα βεβαίωνε ότι τη νύχτα εκείνη ο Γ. Παπανδρέου θα προκαλούσε οργανωμένη οχλοκρατική συγκέντρωση για να καταστήσει αιχμάλωτο τον βασιλιά και να τον εξαναγκάσει να υποκύψει στις θελήσεις του. Την άποψη αυτή, που την αποδέχτηκε ασυζητητί ο Τύπος της Δεξιάς, τη διατύπωσε επανειλημμένως. Δεν την απάλυνε ούτε ο χρόνος ούτε η εμπειρία των κατοπινών γεγονότων:

> *«Εἶμαι πάντα βέβαιος 100% ὅτι ὁ Γ. Παπανδρέου τὴν νύκτα ἐκείνη ἑτοίμαζε ἕνα εἶδος ὀχλοκρατικοῦ πραξικοπήματος. Ὑπῆρχε σχέδιον παλλαϊκῆς νυκτερινῆς συγκεντρώσεως κατὰ τὴν ὁποίαν 100.000 ἴσως διαδηλωτῶν θὰ περιέζωναν τὸ παλάτι, γιὰ νὰ πτοήσουν τὸν βασιλέα. Καὶ φυσικὰ ἀπὸ ἐκεῖ καὶ πέρα ὅλα μποροῦσαν νὰ συμβοῦν. Ἐὰν τὸ σχέδιον ἐγκατελείφθη, αὐτὸ ὠφείλεται στὰ μέτρα ποὺ ἔλαβα, τὰ ὁποῖα ἀντελήφθη. Καὶ ἐγνώριζε ὅτι δὲν θὰ ἐδίσταζα νὰ κάνω ὅ,τι ἔπρεπε».*
>
> (Από αφήγηση του Π. Γαρουφαλιά στον γράφοντα το καλοκαίρι του 1973).

Καμιά κινητοποίηση

Στην πραγματικότητα όμως δεν έχει διαπιστωθεί καμιά προπαρασκευή για τέτοια κινητοποίηση. Δεν έχει βρεθεί ένα στέλεχος ή κοινός πολίτης που να είχε ειδοποιηθεί για απογευματινό ή νυχτερινό συλλαλητήριο. Ούτε η νεολαία του Κέντρου, η ΕΛΔΗΝ, η οποία σε μια τέτοια περίπτωση θα αναλάμβανε ουσιώδη ρόλο, είχε την παραμικρή ιδέα –διοίκηση και μέλη– για επικείμενη συγκέντρωση ή άλλης μορφής δράση. Τα ίδια ισχύουν και για τον μηχανισμό της ΕΔΑ και τη Νεολαία Λαμπράκη, που είχαν πλήρη άγνοια για οποιαδήποτε κινητοποίηση. Άοπλος έφτανε για την αναμέτρηση ο Γ. Παπανδρέου.

Αλλά ήταν πάντα ανένδοτος. Δεν προσερχόταν να συμβιβαστεί, αλλά να επιβάλει. Η μαχητικότητά του ήταν γαλβανισμένη. Οι επιτελείς του κόμματος, ακόμα και εκείνοι που προ πολλού παρασκηνιακά τον είχαν εγκαταλείψει, τον είχαν προτρέψει να είναι μετριοπαθής. Ας εγκατέλειπε την εμμονή του στο να καταλάβει αυτός προσω-

πικά το Υπουργείο Αμύνης. Τις ίδιες συστάσεις έκανε και η αδιάλλακτη τιμητής του, η *Ελευθερία*. «Θα απετέλει κολοσσιαίον σφάλμα η επιμονή του», έγραφε. Και, την παραμονή της συνάντησης, όλη η Πολιτική Επιτροπή της Ένωσης Κέντρου, πλην του Π. Γαρουφαλιά βέβαια, τον εξόρκισε να υποχωρήσει.

Τη νύχτα της 14ης προς τη 15η Ιουλίου ανέβηκαν ανήσυχοι στο Καστρί άλλη μια φορά οι επιτελείς της κυβέρνησης: ο Νόβας, ο Στεφανόπουλος, ο Μητσοτάκης, ο Τσιριμώκος. Ο αρχηγός τους είχε πέσει να κοιμηθεί. Τον ξύπνησαν και κατέβηκε στον πρώτο όροφο, όπου ήταν το γραφείο του. Τον πίεσαν άλλη μια φορά να μην ωθήσει τα πράγματα στα άκρα.

Ο Γ. Παπανδρέου είχε αγανακτήσει:

> *«Λοιπὸν ὄχι! Δὲν ὑποχωρῶ»*, κραύγασε. *«Ἂς ὑποχωρήση ἐκεῖνος...»*

Ο Ηλ. Τσιριμώκος τον είχε πιέσει περισσότερο:

> *«Πρόεδρε»*, του είπε, *«ἐπ' οὐδενὶ λόγω νὰ φθάσης μέχρι ρήξεως γιατί θὰ ἀναγκασθῆς νὰ παραιτηθῆς. Καὶ δὲν πρέπει νὰ παραιτηθῆς. Δὲν μπορεῖς νὰ ἀφήσης στὸν ἀέρα τὰ 53% τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ».*
>
> *«Δὲν μπορῶ ὅμως καὶ νὰ ὑποχωρήσω στὸν βασιλέα. Πρέπει νὰ ἀναλάβω ἐγὼ τὸ ὑπουργεῖο Ἀμύνης».*
>
> *«Καὶ γιατί δὲν τὸ παραχωρεῖς σὲ ἄλλον;»* επέμενε ο Τσιριμώκος.
>
> *«Εἶναι ζήτημα ἀρχῆς. Δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὑποχωρήσω στὴν βασιλικὴ θέληση».*

Προφορική παραίτηση

Στις 7 η ώρα έμπαινε στα Ανάκτορα της οδού Ηρώδου του Αττικού. Ο νεαρός βασιλιάς τον δέχτηκε στο ίδιο γραφείο όπου πριν από 50 χρόνια ο παππούς του Κωνσταντίνος Α΄ είχε αποπέμψει τον Ελευθέριο Βενιζέλο. Για τον Γ. Παπανδρέου ο Ελευθέριος Βενιζέλος ήταν ο γενάρχης. Για τον Κωνσταντίνο Β΄ ο Κωνσταντίνος Α΄ήταν το πρότυπο. Και θα επαναλαμβανόταν η σύγκρουση των πρωταγωνιστών του 1915. Μόνο που τώρα δεν υπήρχε κανένα πρόβλημα ζωής ή θανάτου –όπως τότε– για το έθνος.

Όταν ο Ελευθέριος Βενιζέλος είχε προσέλθει στην τελική αναμέτρηση με τον Κωνσταντίνο στο Ανάκτορο των Αθηνών για να ανταλλάξουν τις τελευταίες σπαθιές, εκείνη η ιστορική συνάντηση δεν διήρκεσε παρά λίγα λεπτά. Γιατί είχαν και οι δύο αποκρυσταλλωμένες αποφάσεις. Ο Βενιζέλος ζητούσε επιστράτευση για να χτυπήσει τη Βουλγαρία. Ο Κωνσταντίνος αρνήθηκε. Τι άλλο είχαν να πουν;

Και τώρα όμως, οι δύο αντίπαλοι είχαν κατασταλαγμένες αποφάσεις. Τις είχαν διατυπώσει στις τελευταίες επιστολές τους. Έτσι, λίγα λεπτά κράτησε η βασιλική ακρόαση. Όπως έχει εξακριβωθεί, η στιχομυθία τους ήταν η εξής:

«Μεγαλειότατε, ἐμμένω εἰς τὴν χθεσινὴν ἐπιστολήν μου. Ὁ κ. Γαρουφαλιᾶς θὰ ἀποπεμφθῇ. Θὰ τὸν ἀντικαταστήσω ἐγὼ ὡς Ὑπουργὸν Ἀμύνης».
«Κύριε Πρόεδρε, καὶ ἐγὼ ἐμμένω εἰς ὅ,τι σᾶς ἔγραψα. Δὲν ἀποδέχομαι τὴν ἄποψίν σας».
«Ὥστε, Μεγαλειότατε, εὑρισκόμεθα ἐν διαφωνία».
«Δυστυχῶς. Καὶ αὐτὸ σημαίνει ὅτι παραιτεῖσθε;»
«Βεβαιότατα. Αὔριον θὰ σᾶς ὑποβάλω ἐγγράφως τὴν παραίτησιν τῆς Κυβερνήσεώς μου».
«Δὲν χρειάζεται, κύριε Πρόεδρε. Μοῦ ἀρκεῖ ἡ προφορικὴ ὑποβολή της. Θεωρῶ τὴν παραίτησίν σας ὡς δεδομένην ἀπὸ τὴν στιγμὴν αὐτήν...»

Λέγεται ότι η στιχομυθία αυτή –που έχει επαληθευθεί και από πλευράς Γ. Παπανδρέου και από πλευράς βασιλιά– είχε μια άλλη μικρή συνέχεια: ο Γ. Παπανδρέου έκανε να φύγει τόσο ταραγμένος, ώστε έδειξε ότι ξέχασε να αποχαιρετήσει τον βασιλιά.

«Δὲν θὰ μὲ χαιρετήσετε, κύριε Πρόεδρε;» έκανε ο Κωνσταντίνος χαμογελώντας και τείνοντάς του το χέρι.
«Μὲ συγχωρεῖτε, Μεγαλειότατε, μοῦ διέφυγε», είπε ο άλλος.
«Λυποῦμαι, κύριε Πρόεδρε, λυποῦμαι πολὺ ποὺ θὰ στερηθῶ τῆς συνεργασίας σας».

Αστραπιαία κυβέρνηση

Αυτές οι τελευταίες φράσεις επιβεβαιώθηκαν από τον βασιλιά, όχι όμως από τον Γ. Παπανδρέου. Αλλά δεν έχουν ιστορική σημασία.

Στις 7.13΄ ο Γ. Παπανδρέου έβγαινε από τα Ανάκτορα των Αθηνών και, αφού αρνήθηκε να πει λέξη στους δημοσιογράφους που καραδοκούσαν μαζικά απέξω, κατευθύνθηκε αμίλητος και σκυθρωπός προς το Καστρί.

Στις 7.35΄ έφτασε στο σπίτι του, όπου τον περίμεναν οι περισσότεροι υπουργοί και επιτελείς του, ενώ συνέρρεαν και άλλοι. Έξω είχε συγκεντρωθεί πυκνό πλήθος, που τον επευφήμησε. Το χαιρέτησε με μια νευρική χειρονομία και όταν μπήκε μέσα είπε στους αναμένοντες με αγωνία φίλους του:

«Ἡ διαφωνία κατέστη ὁριστική. Θὰ παραιτηθῶμεν».

Στις 8.15΄ καλεί τους αναμένοντες πολιτικούς συντάκτες και τους ανακοινώνει επίσημα:

«Ἐπῆλθε διαφωνία Στέμματος καὶ κυβερνήσεως. Αὔριον θὰ ὑποβάλω τὴν παραίτησιν τῆς κυβερνήσεως καὶ θὰ προβῶ εἰς ἀνακοινώσεις».

Ο Γ. Παπανδρέου υπολόγιζε ότι, αν και ο νεαρός αντίζηλός του είχε αποδεχθεί

προφορικά την παραίτησή του, πάλι θα ακολουθούσε μια ορισμένη διαδικασία για την αντικατάστασή του. Δεν σχηματίζεται και δεν ορκίζεται μια κυβέρνηση αστραπιαία. Μπορεί εξάλλου, μετά την προφορική παραίτησή του, να άρχισε αμέσως ο βασιλιάς τις βολιδοσκοπήσεις, αλλά κανονικά θα έπρεπε, έως ότου υλοποιηθεί ο σχηματισμός του νέου κυβερνητικού σχήματος, να λάβει τη γραπτή παραίτηση του Γ. Παπανδρέου για να κατατεθεί στο αρχείο του κράτους. Και θα έπρεπε να γίνει κανονική παράδοση της εξουσίας από τον παλαιό στον νέο πρωθυπουργό, από τους παλαιούς στους νέους υπουργούς. Όλα όμως αυτά, κατά την πάγια πρακτική, απαιτούν μέρες ή έστω μία ημέρα. Διάστημα το οποίο θα επέτρεπε στον αρχηγό της Ένωσης Κέντρου να αντιδράσει. Τι αντίδραση; Θα συσπείρωνε το κόμμα ώστε να μη μπορέσει ο βασιλιάς να το διαβρώσει και να σχηματίσει νέο κυβερνητικό σχήμα. Θα έβρισκε μέσα πίεσης, ώστε να εξαναγκάσει τους πάντες να πειθαρχήσουν. Ίσως, μάλιστα, έτσι παρεχόταν η ευκαιρία να αποκατασταθεί η κομματική ενότητα και να δαμαστούν οι φυγόκεντρες δυνάμεις του.

Αλλά ο πολύπειρος ψυχρός παίκτης τη φορά αυτή είχε απατηθεί στους υπολογισμούς του. Στις 9.05΄ ο Γ. Παπανδρέου έπαιρνε ένα απροσδόκητο τηλεφώνημα από το πολιτικό γραφείο, που τον πληροφορούσε ότι ορκίστηκε νέα κυβέρνηση με πρωθυπουργό τον πρόεδρο της Βουλής Γ. Νόβα, ο οποίος είχε ήδη εγκατασταθεί εκεί.

Πρωθυπουργός ο Γ. Νόβας

Πράγματι, τα γεγονότα είχαν εκτυλιχθεί ως εξής:

Ενώ ο Γ. Παπανδρέου όδευε προς το Καστρί, συνεδρίαζε η Επιτροπή Εξουσιοδότησης της Βουλής και τα περισσότερα μέλη της ήταν παρόντα. Παρών ήταν επίσης και ο πρόεδρος Γ. Νόβας στο γραφείο του. Είχαν ήδη πληροφορηθεί ότι η συνάντηση βασιλιά-πρωθυπουργού δεν είχε ευτυχές τέλος, αλλά περίμεναν, όπως και ο Γ. Παπανδρέου, ότι θα ακολουθούνταν η συνηθισμένη διαδικασία, με τους κύκλους των συνεργατών του βασιλιά, των αρχηγών κομμάτων κ.λπ.

Ξαφνικά, στις 7.50΄ ο Γ. Νόβας εκλήθη στο τηλέφωνο από τα Ανάκτορα. Όσοι αντιλήφθηκαν το τηλεφώνημα, υπέθεσαν ότι καλούνταν για να υποβάλει ως πρόεδρος της Βουλής πίνακα της δύναμης των κομμάτων στον ανώτατο άρχοντα.

Στις 8.12΄ όμως, ο ναύαρχος Ι. Τούμπας, που παρευρισκόταν επίσης στην Επιτροπή Εξουσιοδότησης, εκλήθη στα Ανάκτορα από τον Γ. Νόβα. Η συνέχεια, κατ' αφήγηση του ίδιου τού Γ. Νόβα προς τον γράφοντα, είχε ως εξής:

Όταν ο Ι. Τούμπας έφτασε βιαστικά στα Ανάκτορα, ο πρόεδρος της Βουλής τον πήρε παράμερα σε ένα γραφείο και του είπε:

«Ὁ Παπανδρέου παραιτήθηκε. Ὁ βασιλεὺς μὲ κάλεσε ἐδῶ τώρα, ὄχι γιὰ νὰ τοῦ ἀνακοινώσω τὴν δύναμι τῶν κομμάτων, ἀλλὰ γιὰ νὰ μοῦ ἀναθέ-

ση τὴν ἐντολή. Θέλει ὁπωσδήποτε ἡ νέα κυβέρνησις νὰ ἀπορρέῃ καὶ πάλιν ἀπὸ τὴν πλειοψηφία τῆς Βουλῆς. Καὶ μοῦ τὴν ἀνέθεσε ἐμένα, μιὰ καὶ ἔχω τὰ κοινοβουλευτικὰ πρεσβεῖα. Θὰ ὁρκισθῶ ἀμέσως».

«Ἔτσι βιαστικά; Καὶ προλαμβάνεις νὰ καταρτίσῃς τὴν κυβέρνησί σου;»

«Γιὰ τὴν ὥρα χρειάζομαι μόνο ἐσένα καὶ τὸν Κωστόπουλο, ποὺ ἔρχεται. Ἐσὺ νὰ ἀναλάβῃς τὰ ὑπουργεῖα Ἐσωτερικῶν καὶ Δημοσίας Τάξεως καὶ ἐκεῖνος τῆς Ἐθνικῆς Ἀμύνης».

Εκείνη τη στιγμή κατέφθασε και ο Στ. Κωστόπουλος, ο οποίος ενημερώθηκε αμέσως και δέχτηκε επίσης.

Σε λίγο οι τρεις άνδρες έγιναν δεκτοί από τον βασιλιά. Φαινόταν αποφασιστικός και ήρεμος. Τους περιέγραψε τα γεγονότα.

«Κατέβαλα κάθε προσπάθεια νὰ πείσω τὸν κ. Παπανδρέου νὰ μὴν προκαλέσῃ τὴν κρίσι. Νὰ ὑποχωρήσῃ στὴν ἐπίμονη καὶ ἀπαράδεκτη ἀξίωσί του καὶ νὰ μὴν παραιτηθῇ. Ἀρνήθηκε. Ἦταν τόσο ψυχρός, ὥστε φεύγοντας δὲν μὲ χαιρέτισε κάν... Ἡ νέα κυβέρνησις θὰ προέρχεται καὶ πάλιν ἀπὸ τὴν πλειοψηφίαν. Ἀναθέτω στὸν κ. Νόβα τὸν σχηματισμόν της, ἀλλὰ πρέπει νὰ ὁρκισθῇ αὐτὴν τὴν στιγμήν. Δὲν πρέπει νὰ παραμείνῃ οὔτε ὥρα ἀκέφαλος ἡ χώρα. Ἕως ὅτου δὲ εὐοδωθοῦν αἱ προσπάθειαί του διὰ τὴν πλήρη σύνθεσιν τῆς κυβερνήσεως, εἶναι ἀνάγκη νὰ καλυφθοῦν τὰ τρία νευραλγικὰ ὑπουργεῖα Ἐθνικῆς Ἀμύνης, Ἐσωτερικῶν καὶ Δημοσίας Τάξεως. Διότι φοβοῦμαι γεγονότα σοβαρὰ μέσα στὴν νύχτα. Δέχεσθε κύριοι νὰ τὰ καλύψετε σεῖς;»

Οι δύο πολιτικοί συγκατένευσαν. Ήταν η ώρα 8.20΄. Και στις 8.22΄ έφτασε ο αρχιεπίσκοπος. Αμέσως ο τρεις άνδρες ορκίζονταν μπροστά στον βασιλιά. Είχε περάσει μόνο μία ώρα και ένα τέταρτο ακριβώς από τη στιγμή που ο Γ. Παπανδρέου δήλωνε προφορικά ότι παραιτείται. Ρεκόρ στα παγκόσμια κοινοβουλευτικά χρονικά.

Η κεραυνοβόλα ορκωμοσία του Νόβα και των συνεργατών του υπήρξε βόμβα. Εξέπληξε περισσότερο και από την πτώση του Παπανδρέου. Όλοι αντιλαμβάνονταν τη σημασία του βασιλικού χειρισμού: ο αρχηγός της Ένωσης Κέντρου είχε υπερφαλαγγιστεί.

Στις 9 η ώρα, ο νέος πρωθυπουργός και οι δύο υπουργοί προσήλθαν στο πολιτικό γραφείο. Ο μηχανισμός του τέθηκε στη διάθεσή τους. Εκεί έσπευσαν σε λίγο οι υπουργοί της προηγούμενης κυβέρνησης Μητσοτάκης, Παπασπύρου, Αλαμανής, Μπακατσέλος, και οι βουλευτές της Ένωσης Κέντρου Πιτούλης, Σεργάκης, Κωστής, Μπαρότσης, Ιάκ. Διαμαντόπουλος και ο αντιπρόεδρος της Βουλής Πετραλιάς.

Στις 9:45΄ οι πύλες του πολιτικού γραφείου άνοιξαν, και οι πολιτικοί συντάκτες

εισόρμησαν. Ήταν κατατοπισμένοι, βέβαια, στη μορφή και το περιεχόμενο της απροσδόκητης και ιστορικής αλλαγής. Αλλά ο πρωθυπουργός δεν είχε να τους πει πολλά λόγια:

> *«Εἴχαμε κάνει ἐκκλήσεις πρὸς τὸν κ. Παπανδρέου νὰ ἀποτραπῆ ἡ κρίσις. Ἀπέβησαν ἄκαρποι. Ἀποβλέπων ὁ βασιλεὺς σταθερῶς νὰ συνεργασθῆ μὲ τὴν πλειοψηφίαν τῆς Βουλῆς, μοῦ ἀνέθεσε νὰ σχηματίσω κυβέρνησιν ἐξ αὐτῆς. Θὰ εἶναι αὕτη ἀμιγῶς τῆς Ἑνώσεως Κέντρου καὶ θὰ ἀποτελῆ ἰδεολογικὴν καὶ πολιτικὴν συνέχειαν τῆς προηγουμένης κυβερνήσεως».*

Τα ίδια έλεγε και σε διάγγελμα προς τον λαό.

Λίγα λεπτά αργότερα, οι δύο νέοι υπουργοί έσπευδαν να αναλάβουν τα καίρια υπουργεία τους. Ο Π. Γαρουφαλιάς παρέδωσε αμέσως. Σε πρόταση να συμμετάσχει στη νέα κυβέρνηση ως υπουργός Εσωτερικών ή Συντονισμού, απάντησε αρνητικά. Και ο ναύαρχος Ι. Τούμπας παρέλαβε το υπουργείο Ασφαλείας κανονικά. Δεν έκανε καμία αλλαγή. Διατήρησε ακόμα και τους υπασπιστές του προκατόχου του Πολυχρονίδη.

Ο «νέος ανένδοτος»

Ώρα 10 η αλλαγή φρουράς είχε λήξει. Τώρα πια οι μοχλοί του μηχανισμού βρίσκονταν σε άλλα χέρια. Μέσα σε δυόμισι ώρες ο Γ. Παπανδρέου είχε απολέσει τον έλεγχο και την κρατική δύναμη. Αλλά δεν πτοήθηκε. Εκείνο που θα έκανε τώρα, θα ήταν να συγκρατήσει το κόμμα του. Να μη γίνει διαρροή βουλευτών και στελεχών προς τον Γ. Νόβα. Να μη μπορέσει να σχηματίσει την κυβέρνησή του. Κι αν τη σχηματίσει, να μη μπορέσει να σταθεί στη Βουλή. Θα άρχιζε από τις ώρες εκείνες μια άγρια και απεγνωσμένη διελκυστίνδα με τον βασιλιά, με έπαθλο το σώμα της Ένωσης Κέντρου.

Με αυτές τις αποφάσεις ο Γ. Παπανδρέου εκείνη τη νύχτα άρχιζε μια νέα περιπέτεια, γεμάτος μαχητικότητα. Στο Καστρί συνέρρεαν τώρα πυκνά πλήθη. Χαλούσε ο κόσμος από τις επευφημίες, τα ρυθμικά συνθήματα, την έντονη καταφορά κατά του βασιλιά. Κατέφθαναν ταυτόχρονα υπουργοί και πολυάριθμοι βουλευτές. Ο αρχηγός τους, με όλο του το βάρος, πίεζε τους πάντες να παραμείνουν συσπειρωμένοι γύρω του. Απειλητικός, σκληρός, δεν άφηνε περιθώρια για συζητήσεις:

> *«Ὅποιος στραφῆ πρὸς τὸν Νόβα, δὲν θὰ διαγραφῆ ἁπλῶς. Θὰ τὸν κηρύξω προδότη ἐνώπιον τοῦ λαοῦ καὶ θὰ τὸν παραδώσω στὸ μῖσος του...»*

Απ' έξω ο πανζουρλισμός δυνάμωνε. Και στις 11 έφτασε στο κατακόρυφο. Ένα κύμα από βροντερές ζητωκραυγές που δονούσαν την ατμόσφαιρα: έφτασε ο Ανδρέας!

Όταν μπήκε ο γιος του, ο Γ. Παπανδρέου τον πήρε με τους άλλους υπουργούς και βγήκε επιτέλους στο μπαλκόνι. Αφού άφησε να ξεθυμάνουν οι ιαχές, τους έδει-

ξε με μια πλατιά χειρονομία που θα τη ζήλευε μεγάλος τραγωδός:

«Αὐτοὶ ἐδῶ εἶναι ἡ κυβέρνησις τοῦ λαοῦ. Ἐκεῖνοι οἱ ἄλλοι εἶναι ἡ κυβέρνησις τοῦ βασιλέως...»

Ήταν ένα σύνθημα που έμελλε να σημειώσει μεγάλη επιτυχία. Ωστόσο, ξαναμπήκε μέσα και σε λίγο εξαπέλυε τον βαρύ πύραυλό του: ένα διάγγελμα μαχητικό, επιγραμματικό, παλλόμενο, με το οποίο άνοιγε τη μεγάλη μάχη:

«Συνετελέσθη σήμερον, παραβίασις τοῦ πολιτεύματος. Ἡ κυβέρνησις τοῦ λαοῦ ἐξηναγκάσθη εἰς παραίτησιν. Καὶ ἐκλήθη νὰ κυβερνήση μία ὁμὰς προδοτῶν τῆς Ἑνώσεως Κέντρου. Ἀλλὰ δὲν συνέβη μόνον παραβίασις τοῦ πολιτεύματος. Συνέβη ἐπίσης καὶ διακωμώδησις. Ὁ τρόπος τῆς καταλήψεως τῆς ἀρχῆς ἀπὸ τὴν κυβέρνησιν τῶν ἀνδρεικέλλων, ἔχει προσλάβει τὴν μορφὴν φαιδροῦ πραξικοπήματος.

»Εἰς τὰ Ἀνάκτορα ἐνήδρευεν ὁ ἀκατονόμαστος πρόεδρος διὰ νὰ ὁρκισθῇ ἀμέσως μετὰ τὴν ἀναχώρησί μου. Καὶ ὡρκίσθη χωρὶς τὴν ἰδικήν μου παρουσίαν κατὰ παράβασιν τῆς κοινοβουλευτικῆς τάξεως. Καὶ οἱ νέοι ὑπουργοὶ τοῦ βασιλέως ἀνέλαβον χωρὶς τὴν παρουσίαν τῶν ὑπουργῶν τοῦ λαοῦ. Καταγγέλλω πρὸς τὸν δημοκρατικὸν κόσμον τῆς χώρας τὴν ὁμάδα τῶν προδοτῶν καὶ τὸν καλῶ εἰς πάνδημον εἰρηνικὴν ἐκδήλωσιν ἐναντίον τῶν προδοτῶν».

Και κατέληγε βγάζοντας την πολεμική κραυγή του:

«Ἀρχίζει ἀπὸ σήμερον νέος ἀνένδοτος ἀγὼν ὑπὲρ τῆς Δημοκρατίας».

Ο Παπανδρέου στο διάγγελμα έκανε ένα προφανώς σκόπιμο λάθος: Δεν «ενήδρευεν εις τα Ανάκτορα» ο Γ. Νόβας. Στη Βουλή βρισκόταν, όπως συνήθως, όταν κλήθηκε. Πάντως, ήταν σπάνιο περιστατικό πράγματι το ότι ο νέος πρωθυπουργός ορκίστηκε χωρίς να παρίσταται ο παραιτηθείς. Αυτό συνέβη όταν ο Κωνσταντίνος Α΄, το 1915, απέλυσε τον Ελευθέριο Βενιζέλο.

Αλλά τι σημασία είχαν τέτοιες λεπτομέρειες; Είχαν αξία μόνο ως αγωνιστικά συνθήματα. Το ουσιώδες, το βαρυσήμαντο γεγονός ήταν ότι ο Γ. Παπανδρέου ερχόταν σε προσωπική, ανοιχτή, άμεση σύγκρουση με τον νεαρό βασιλιά. Και τον κήρυσσε εκτός νόμου.

Καμιά όμως προσπάθεια ή σκέψη δεν έκανε για δυναμικές εκδηλώσεις και λύσεις εκείνη τη νύχτα. Μέσα στη θύελλα που προκάλεσε στο περιβάλλον του η χειρονομία του Κωνσταντίνου, οι ζωηρότεροι αντέδρασαν βίαια. Ο Στ. Χούτας φώναξε:

«Τί καθόμαστε; Πρέπει νὰ κινητοποιηθοῦμε. Νὰ ἀποδείξουμε μαχητικὰ τὴν θέλησι τοῦ λαοῦ. Νὰ χυθῇ αἷμα...»

Αλλά ο αρχηγός τον σταμάτησε:

«Οὔτε ἰδέα γιὰ τέτοια πράγματα. Αὐτὸ ἀκριβῶς θέλουν καὶ ἐκεῖνοι...»

ΔΕΞΙΑ: Κύρια προσπάθεια της κυβέρνησης Καραμανλή ήταν η οικονομική ανάπτυξη. Και κινητοποίησε ξένα και ελληνικά κεφάλαια σε πρωτοφανή βαθμό. Στη φωτογραφία, ένα χαρακτηριστικό τρίπτυχο: ο πρωθυπουργός Κ. Καραμανλής, ο Έλληνας μεγαλοεπιχειρηματίας Μποδοσάκης-Αθανασιάδης (στη μέση) και ο Γερμανός μεγαλοβιομήχανος Κρουπ, στον Ναυτικό Όμιλο Πειραιά το 1957.

ΚΑΤΩ: Ο υπουργός Εμπορίου το 1958-1961 Λεωνίδας Δερτιλής με τον Σοβιετικό πρεσβευτή Σεργκέιεφ. Ο Λ. Δερτιλής διαμόρφωσε νέες αρχές εμπορικών σχέσεων μεταξύ των κρατών. Υπήρξε ο πρώτος υπουργός χώρας του ΝΑΤΟ που ανέλαβε να γκρεμίσει το σινικό εμπορικό τείχος μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Σε εποχή που ο Ψυχρός Πόλεμος έβαζε βαριά τη σφραγίδα του στον κόσμο, εξορμούσε στις ανατολικές χώρες και συνήπτε εμπορικές συμφωνίες, αδιαφορώντας για τις αντιδράσεις της Αμερικής. Προηγήθηκε κατά 10-12 έτη από την πολιτική που αναγκάστηκαν να ακολουθήσουν τελικά οι Δυτικοί, τρέχοντας στη Μόσχα και στο Πεκίνο για να κάνουν εμπόριο. Ο Λεων. Δερτιλής συνδεόταν στενότατα με τον Ρώσο πρεσβευτή Σεργκέιεφ, με τον οποίο συχνά διασκέδαζε σε κοσμικά κέντρα των Αθηνών.

ΑΡΙΣΤΕΡΑ: Ο Νικήτα Χρουστσιόφ, ο πανίσχυρος αρχηγός της Σοβιετικής Ένωσης τη δεκαετία 1954-1964, δέχτηκε τον Σοφοκλή Βενιζέλο τη 10η Ιουνίου 1960 στην έπαυλή του στο Σότσι. Και είχαν τετράωρη συνομιλία. Στη φωτογραφία, ο Χρουστσιόφ με ανοιχτόχρωμο κοστούμι, δεξιά. Στη μέση ο Βενιζέλος.

ΑΡΙΣΤΕΡΑ ΚΑΤΩ: Στην εποχή Καραμανλή, κύριος κοινοβουλευτικός εκπρόσωπος της ΕΔΑ ήταν ο Ηλίας Ηλιού. Διακρινόταν για την ευστροφία και την πολιτικότητά του.

ΔΕΞΙΑ: Η χήρα του Γρηγορίου Λαμπράκη.

ΚΑΤΩ: Τον Ιούνιο του 1960 ο Σοφοκλής Βενιζέλος επισκέφτηκε τη Μόσχα. Οι Σοβιετικοί ηγέτες τού έκαναν εγκάρδια υποδοχή και είχαν μαζί του ανεπίσημες, αλλά σημαντικές συνομιλίες. Διέβλεπαν, ίσως, οι Ρώσοι ιθύνοντες την προσεχή άνοδο του Κέντρου στην εξουσία. Στη φωτογραφία, ο Σοβιετικός πρωθυπουργός Κοσίγκιν (αριστερά) με τον Σοφοκλή Βενιζέλο στη Μόσχα, κατά την άφιξη του τελευταίου. Στη μέση, ο διερμηνέας.

ΔΕΞΙΑ: Ο βουλευτής της ΕΔΑ νεκροζώντανος στο νοσοκομείο ΑΧΕΠΑ, στη Θεσσαλονίκη. Ο θάνατός του προκάλεσε θύελλα στην Ελλάδα και κλόνισε από τα θεμέλια το «καθεστώς Καραμανλή».

ΚΑΤΩ: Τοπογραφική αναπαράσταση του θανάσιμου τραυματισμού του Γρηγορίου Λαμπράκη στη Θεσσαλονίκη. Το τρίκυκλο εξορμά από την οδό Σπανδωνή, τον χτυπά και συνεχίζει την πορεία του προς την οδό Βενιζέλου. Αμφισβήτηση γεννήθηκε σχετικά με το αν ο Λαμπράκης χτυπήθηκε μόνο από το τρίκυκλο ή αν ο συνεπιβάτης του οχήματος τον χτύπησε όρθιο στο κεφάλι με σκληρό αντικείμενο και πέφτοντας εκείνος τραυματίστηκε θανάσιμα, προσκρούοντας στο οδόστρωμα του δρόμου.

ΕΠΑΝΩ: 1960: Η Κύπρος είναι ανεξάρτητη. Ύστερα από σκληρή σύγκρουση, Μακάριος και Γρίβας συμφιλιώθηκαν στη Ρόδο και μαζί έκαναν εμφάνιση στη Λευκωσία.

ΚΑΤΩ: Οι γάμοι του βασιλιά Κωνσταντίνου με τη Δανέζα πριγκίπισσα Άννα-Μαρία. Το νεανικό ωραίο ζευγάρι προκάλεσε τη συμπάθεια του μεγάλου κοινού. Ελπίδες γεννήθηκαν ότι ο νέος βασιλιάς, που είχε δημοκρατική φήμη, θα υφίστατο την επιρροή των άψογων παραδόσεων της βασιλικής οικογένειας της Δανίας που θα έφερε η σύζυγός του. Στην πράξη όμως ο Κωνσταντίνος προτίμησε την παράδοση της δυναστείας, όπως είχε διαμορφωθεί στις ελληνικές συνθήκες: αντί της σκανδιναβικής απλής δημοκρατικότητας, η βαλκανική μοναρχική αυταρχικότητα.

ΑΡΙΣΤΕΡΑ: Τον Ιούνιο του 1964 ο Γεώργιος Παπανδρέου μετέβη στις Ην. Πολιτείες ύστερα από πρόσκληση του Αμερικανού Προέδρου Τζόνσον. Με το προεδρικό αεροπλάνο ταξίδεψε, και ο Τζόνσον τού έκανε πολλές τιμές. Δεν μπόρεσε όμως να τον πείσει να αποδεχτεί για το Κυπριακό «συμφωνημένη λύση». Και ο Γ. Παπανδρέου πίστευε ότι ο Λευκός Οίκος θα κινητοποιούνταν για να τον ανατρέψει. Στη φωτογραφία ο Αμερικανός Πρόεδρος (αριστερά) υποδέχεται στην Ουάσιγκτον τον Έλληνα πρωθυπουργό (δεξιά).

ΚΑΤΩ: Κατάμεστη η αίθουσα συζητήσεων της Βουλής. Κατάμεστα τα θεωρεία: ο Γεώργιος Παπανδρέου αγορεύει. Έβαλε τη σφραγίδα του σε μια ολόκληρη εξαετία, οδηγώντας και γαλβανίζοντας μεγάλα πλήθη. Μόνο ο Χαρίλαος Τρικούπης και ο Ελευθέριος Βενιζέλος είχαν παρόμοια πολιτική και κοινοβουλευτική αίγλη. Αλλά εξέλιπε, όπως και εκείνοι, πττημένος.

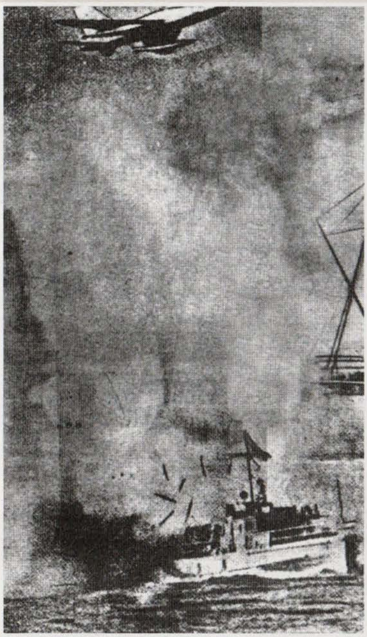
ΕΠΑΝΩ: Ο νεαρός βασιλιάς Κωνσταντίνος με τη βασιλομήτορα Φρειδερίκη βγαίνουν από τον Μητροπολιτικό Ναό Αθηνών μετά τη διακομιδή της σορού του βασιλιά Παύλου. Για τη Φρειδερίκη, που πράγματι συνετρίβη από την απώλεια του συντρόφου της, ήταν το τέλος μιας εποχής. Θα προσαρμοζόταν ύστερα από τόσα χρόνια δραστηριότητας στη νέα εποχή, που ο ρόλος της έπρεπε να ήταν μιας σιωπηλής σκιάς;

ΕΠΑΝΩ: Ο Γεώργιος Παπανδρέου δέσποζε στην πολιτική σκηνή, παρά την πτώση του τη 15η Ιουλίου 1965. Στη φωτογραφία, μετά από μια συνεδρίαση της Κοινοβουλευτικής Επιτροπής της Ένωσης Κέντρου, περιβάλλεται από ενθουσιώδεις οπαδούς του. Εξαπέλυσε κατά κύματα τον «δεύτερο ανένδοτο αγώνα», ο οποίος όμως δεν οδήγησε στη νίκη. Δεν επανήλθε στην εξουσία, και πέθανε περίπου δεσμώτης. Δεν συνετέλεσαν λίγο στη δραματική αυτή κατάληξη οι υπερβολές του δεύτερου «ανένδοτου». Αλλά υπήρξε μέχρις εσχάτης στιγμής μαχητής. Και αναθέρμανε την αγωνιστική παράδοση.

ΔΕΞΙΑ: Ο Γεώργιος Παπανδρέου σε φιλική συνομιλία με τον Κωνσταντίνο Μητσοτάκη, πριν ακόμη αρχίσει η ροή των «αποστασίας». Τώρα που έχουμε μπροστά μας το πανόραμα των γεγονότων, το ερώτημα προβάλλει: έπρεπε να εγκαταλείψουν τον αρχηγό τους τόσα στελέχη; Κατηγορήθηκαν ότι «αποστάτησαν» κατόπιν συνεννόησης με τον Θρόνο, ωθούμενα από τον έμφοβο συντηρητισμό τους. Οι ίδιοι βεβαιώνουν ότι ο λόγος της μετάταξής τους ήταν ο κίνδυνος του εμφυλίου πολέμου στον οποίο ωθούσε κατά την πεποίθησή τους η θυελλώδης πολιτική του Γεωργίου Παπανδρέου και η ακράτητη ορμή του Ανδρέα Παπανδρέου. Το γεγονός πάντως είναι ότι κατέπεσε η δρυς, που αποτελούσε ένα στύλο της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας.

ΑΡΙΣΤΕΡΑ: Την 9η Αυγούστου 1964 η τουρκική αεροπορία επιτέθηκε κατά της Κύπρου. Εκτεταμένες καταστροφές με πολυάριθμα θύματα ήταν το αποτέλεσμα. Αεροναυμαχία σε μικρογραφία συνήφθη μεταξύ ενός περιπολικού σκάφους του νεαρού κυπριακού ναυτικού, που το ενίσχυαν αντιαεροπορικά πυροβόλα από την ξηρά, και 4 τουρκικών αεριωθουμένων. Ένα από τα αεριωθούμενα καταρρίφθηκε, αλλά το περιπολικό βυθίστηκε φλεγόμενο. Η φωτογραφία είναι στιγμιότυπο από το δραματικό επεισόδιο.

ΚΑΤΩ: Η εκπληκτική δίκη του ΑΣΠΙΔΑ. Η μακρύτερη σε διάρκεια –4 μήνες– και θορυβωδέστερη των ελληνικών δικαστικών χρονικών. Συντάραξε το πανελλήνιο και συντέλεσε όχι λίγο στην ατμόσφαιρα που βαθμιαία βάραινε μέχρι συνθλίψεως πάνω στη δημοκρατία.

ΕΠΑΝΩ ΑΡΙΣΤΕΡΑ: Ο Γεώργιος Ράλλης, υπουργός Δημοσίας Τάξεως στην κυβέρνηση Π. Κανελλόπουλου, τον Απρίλιο του 1967. Τη νύκτα της 21ης Απριλίου προσπάθησε να αντιδράσει κατά του πραξικοπήματος.

ΕΠΑΝΩ ΔΕΞΙΑ: Ο Κωνσταντίνος Τσάτσος, από τα κορυφαία στελέχη της ΕΡΕ, συμμετείχε στην τελευταία πολιτική κυβέρνηση προ της Δικτατορίας.

ΚΑΤΩ: Η κυβέρνηση Παρασκευόπουλου. Η τέταρτη –μετά την πτώση του Γεωργίου Παπανδρέου– που ήρθε με τη φιλόδοξη αποστολή να επαναφέρει την ομαλότητα μέσω αδιάβλητων εκλογών. Δεν πρόφτασε όμως.

ΕΠΑΝΩ: Στη διάρκεια του δεύτερου «ανένδοτου» (1965-1967) η Βουλή των Ελλήνων αποτελούσε συχνότατα το θέατρο αλληλοδαρμού βουλευτών και υπουργών. Υπήρξε βαρύ σφάλμα τακτικής του Γ. Παπανδρέου η εισαγωγή πεζοδρομιακών μεθόδων μέσα στο κοινοβούλιο, που έφθειραν γενικά, μαζί με τους κοινοβουλευτικούς θεσμούς, και αυτή τη δημοκρατία. Οι ακρότητες εκείνες δεν είχαν καμία έννοια. Και επιτάχυναν τις ζυμώσεις που κατέληξαν στην κατάργηση της ίδιας τής Βουλής.

ΔΕΞΙΑ: Η κυβέρνηση Στεφανόπουλου. Επί 15 μήνες διατηρήθηκε στη θέση της, σε πείσμα των οιωνών. Σήμερα φαίνεται πως η πτώση της υπήρξε πρόωρη. Χωρίς να έχει μεγάλες εξάρσεις, είχε πετύχει αθόρυβα ένα σιωπηρό ξεθύμασμα της οξύτητας και μια λανθάνουσα γενική εξισορρόπηση. Αν διατηρούνταν στην εξουσία πιθανόν να είχαν άλλη τροπή τα πράγματα.

Την ίδια νύχτα, της 15ης προς τη 16η, Ιουλίου, ο ιδιοκτήτης συγκροτήματος εφημερίδων της βόρειας Ελλάδας Ι. Βελλίδης έδινε δεξίωση στην έπαυλή του στην Κηφισιά. Παρά τα γεγονότα, είχε συρρεύσει μέγα μέρος του πολιτικού κόσμου. Και στη 1.30΄ έφτανε και ο Γ. Παπανδρέου, φιλομειδής και ήρεμος, σαν να μην είχε συμβεί τίποτα το έκτακτο.

Η νέα κυβέρνηση

Στο μεταξύ, όμως, ο Γ. Νόβας εργαζόταν αποφασιστικά. Και έως το απόγευμα της 16ης Ιουλίου κατόρθωσε να αποκτήσει άλλους 12 συνεργάτες ως υπουργούς που τους όρκισε αμέσως. Ήταν οι:

Κ. Μητσοτάκης, ὑπουργὸς Συντονισμοῦ καὶ προσωρινῶς Ἐμπ. Ναυτιλίας.
Δ. Παπασπύρου, ὑπουργὸς Δικαιοσύνης καὶ προσωρινῶς Προεδρίας Κυβερνήσεως.
Στ. Ἀλλαμανῆς, ὑπουργὸς Οἰκονομικῶν.
Γ. Μπακατσέλος, ὑπουργὸς Ἐργασίας καὶ προσωρινῶς Βιομηχανίας.
Ἀθ. Ρουσόπουλος, ὑπουργὸς Δημοσίων Ἔργων.
Δ. Κωστῆς, ὑπουργὸς Συγκοινωνιῶν.
Χρ. Βασματζίδης, ὑπουργὸς Γεωργίας.
Ἀλ. Βερνίκος, ὑπουργὸς Ἐμπορίου.
Χρ. Ἀποστολάκος, ὑπουργὸς Προνοίας.
Ἰάκ. Διαμαντόπουλος, ὑπουργὸς Ὑγιεινῆς.
Χρ. Ἀβραμίδης, ὑπουργὸς Βορείου Ἑλλάδος.
Φ. Πιτούλης, ὑφυπουργὸς Οἰκονομικῶν.
Εὐάγ. Δενδρινός, ὑφυπουργὸς Συγκοινωνιῶν.

Ύστερα από 4 μέρες, στις 20 Ιουλίου, ο Γ. Νόβας κατόρθωσε να αποκολλήσει από τον κορμό του παπανδρεϊκού συγκροτήματος 5 ακόμη στελέχη που τα υπουργοποίησε: τον Γ. Μελά, τον Εμμ. Λουλακάκη, τον Κ. Στεφανάκη, τον Γ. Ηγουμενάκη, τον Ι. Τσουδερό. Θα μπορούσε η κυβέρνηση να αποκτήσει κοινοβουλευτική βάση;

Είχε αρχίσει πάντως ο τεμαχισμός της Ένωσης Κέντρου χάρη στην παρέμβαση του Θρόνου. Έμπαινε σε κίνηση η διαδικασία που θα χαρακτηριζόταν από τον Γ. Παπανδρέου ως «αποστασία». «Αποστάτες» θα ονομάζονταν όσοι την ακολουθούσαν. Και, για όσους αποτελούσε κίνδυνο η αναπήδηση των δυνάμεων του Κέντρου από το 1964, η δραματική στροφή της 15ης Ιουλίου ήταν μια ανέλπιστη ανακούφιση. Αν όμως ο Γ. Παπανδρέου έχασε τη μάχη, δεν ήταν βέβαιο ότι είχε χάσει και τον πόλεμο. Και εναντίον των «αποστατών» θα ξεσήκωνε ένα ρεύμα σαρκασμού, εμπαιγμού, απειλών, πιέσεων.

Η δράση της ΚΥΠ

Αλλά και η νέα κυβέρνηση αντεπετίθετο χρησιμοποιώντας το όπλο των αποκαλύψεων. Την πρώτη ημέρα της πρωθυπουργίας του, ο Γ. Νόβας τοποθετούσε διευθυντή της ΚΥΠ τον απόστρατο αντιστράτηγο Κ. Παπαγεωργόπουλο και υποδιευθυντή τον συνταγματάρχη Εμμ. Ζαχαράκη. Την ίδια νύχτα ο υπουργός Δημοσίας Τάξεως ναύαρχος Τούμπας, με μια ομάδα αστυνομικών, παραβίαζε ένα διαμέρισμα της οδού Πατησίων, αρ. 95, όπου υπήρχαν μυστικές εγκαταστάσεις τηλεφωνικών υποκλοπών της ΚΥΠ. Και έφερε στο φως όλο το δίκτυο παρακολούθησης που εφάρμοζε η υπηρεσία εκείνη. Αποκαλυπτόταν έτσι ότι γινόταν συστηματική υποκλοπή των τηλεφωνημάτων, μεταξύ άλλων:

Του υπουργού Εθνικής Αμύνης.

Του υπουργού Οικονομικών.

Του υπουργού Εξωτερικών.

Των αρχηγών Επιτελείων Στρατού, Ναυτικού, Αεροπορίας.

Του αρχηγού της ΕΡΕ Π. Κανελλόπουλου.

Ακόμα και των Ανακτόρων.

Βέβαια, οι μυστικές υπηρεσίες όπως η ΚΥΠ είναι απαραίτητες σε κάθε κυβέρνηση. Και σύμφωνα με τον προορισμό τους διεξάγουν μυστικό πόλεμο, ένα μέσο του οποίου ήταν πάντα η υποκλοπή των τηλεφωνημάτων. Αλλά δεν μπορεί να επεκτείνεται στα μέλη της κυβέρνησης ή των αρχηγών των επιτελείων.

Τους αρχηγούς των επιτελείων και τους υπουργούς τούς αντικαθιστά ο πρωθυπουργός άμα δεν τους έχει εμπιστοσύνη. Δεν έχει δικαίωμα να τους παρακολουθεί τηλεφωνικά. Και αν είχε όμως, θα έπρεπε να κάνει ο ίδιος προσωπικά αυτή τη δουλειά. Δεν μπορεί να τη διαβιβάζει σε εκτελεστικά όργανα –όπως αναπόφευκτα θα γίνεται– που έτσι μπορούν να μάθουν ύψιστα κρατικά μυστικά, τα οποία ο πρωθυπουργός δικαιούται μεν να τα κατέχει, όχι όμως και ο κάθε λοχαγός ή χωροφύλακας της ΚΥΠ ή άλλης υπηρεσίας. Αλίμονο αν τα κατέχει κάθε εκτελεστικό όργανο!

Πέρα όμως από αυτές τις απαραβίαστες πραγματικότητες τις οποίες διέρρηξε ο Γ. Παπανδρέου, γεννιέται ένα άλλο, βαρύτατο πολιτικό πρόβλημα:

Άμα ο πρωθυπουργός ωτακουστεί τους υπουργούς του, και μάλιστα τους βασικούς, τότε αλίμονο! Αυτή η κυβέρνηση είναι σε διάλυση. Δεν έχει λόγο να υπάρχει. Και αυτή την εικόνα έδινε αναδρομικά υπό το φως της αποκάλυψης των υποκλοπών η ατυχής κυβέρνηση του Γ. Παπανδρέου.

Η κάθοδος στην Αθήνα

Αλλά στο μεταξύ ο «νέος ανένδοτος» προχωρούσε. Άρχιζε ένας κύκλος αναταρα-

χών που θα διαρκούσε δύο μήνες και καταχωρίστηκε στην ιστορία με τον τίτλο «τα Ιουλιανά». Το βράδυ της 16ης Ιουλίου αναστατώθηκε το κέντρο της Αθήνας από βιαιότατες ομαδικές εκδηλώσεις. Φοιτητές κυρίως αλλά και πολλοί άλλοι διαδηλωτές, που επικεφαλής τους είχαν βουλευτές του Παπανδρέου και της ΕΔΑ, επί τρεις ώρες μάχονταν με το σύνολο σχεδόν της αστυνομικής δύναμης Αθηνών, συμπεριλαμβανομένου του Μηχανοκίνητου.

Το κέντρο βάρους της αναταραχής ήταν η περιοχή της πλατείας Ομονοίας, αλλά και στην πλατεία Συντάγματος ανεγέρθηκε ένα οδόφραγμα, το οποίο ανεφλέγη.

Η τάξη επιβλήθηκε τα μεσάνυχτα. Ο απολογισμός ήταν αρκετά σοβαρός: 51 τραυματίες αστυνομικοί, από τους οποίους οι 28 σοβαρά. Διαδηλωτές 50 τραυματίες, από τους οποίους 15 σοβαρά. Η κυβέρνηση –και πρώτος ο υπουργός Δημοσίας Τάξεως ναύαρχος Ι. Τούμπας– ένιωσε τη δύναμη του αντιπάλου. Ήταν ισχυρότατη. Και γνώριζαν ότι μέχρι τέλους θα έμενε αδυσώπητη.

Από μέρα σε μέρα η κινητοποίηση των εργαζομένων μαζών επεκτεινόταν και νέα στρώματα ρίχνονταν στις εκδηλώσεις. Ο Γ. Παπανδρέου από το Καστρί εθεάτο τη μάχη. Αφού όμως έτσι έκρινε ότι δημιούργησε την αναγκαία ατμόσφαιρα ψυχολογικής προετοιμασίας, αποφάσισε να κάνει μια θεαματική κάθοδο στην Αθήνα.

Τη Δευτέρα 19 Ιουλίου, ο Γ. Παπανδρέου πραγματοποίησε έναν θρίαμβο: μια πομπή 200 αυτοκινήτων ξεκίνησε από το Καστρί στις 7 το βράδυ και στις 7.30΄ βρισκόταν στους Αμπελοκήπους, όπου την ανέμενε μεγάλο πλήθος. Από εκεί κατέβηκε τη λεωφόρο Αλεξάνδρας, έφτασε στην οδό Πατησίων και διά της οδού Σταδίου τελείωσε τη διαδρομή στα γραφεία της Ένωσης Κέντρου, στην οδό Κολοκοτρώνη 9.

Σε όλο το μήκος πυκνές μάζες ανθρώπων τον επευφημούσαν, οι οποίες από τα Χαυτεία στην οδό Σταδίου κυριάρχησαν απόλυτα. Η κυκλοφορία σταμάτησε, τα λεωφορεία και τα τρόλεϊ κατελήφθησαν, ενώ η αστυνομία είχε αποτραβηχτεί. Ύστερα από παραμονή μισής ώρας στα γραφεία, ο Γ. Παπανδρέου επέστρεψε από την ίδια διαδρομή και με τις ίδιες ομαδικές ενθουσιώδεις εκδηλώσεις.

Έκτροπα εκτός από την κατάληψη των λεωφορείων και των τρόλεϊ δεν σημειώθηκαν. Συμπλοκές δεν έγιναν. Υπήρξε αναίμακτη η εκδήλωση εκείνη και το πλήθος κατευθυνόταν με απόλυτη πειθαρχία από βουλευτές και άλλα στελέχη της Ένωσης Κέντρου και της ΕΔΑ. Και γεμάτος ενθουσιασμό το βράδυ ο Γ. Παπανδρέου ανήγγειλε από το Καστρί:

> *«Τὴν κυβέρνησιν τῶν προδοτῶν κατήργησεν ἀπόψε ἡ παντοδύναμος ὀργὴ τοῦ λαοῦ».*

Ύστερα από δύο εικοσιτετράωρα εξαπολύθηκε νέα καταιγίδα, που αυτή τη φορά δεν υπήρξε αναίμακτη. Παρά την απαγόρευση, το απόγευμα της 21ης Ιουλίου οι

φοιτητές οργάνωσαν συλλαλητήριο που αναστάτωσε πολλές ώρες το κέντρο της Αθήνας. Αυτή η εκδήλωση ήταν η είσοδος του «νέου ανένδοτου» σε καινούρια, ανώτερη φάση. Τα χαρακτηριστικά της: πυρπολήθηκε ένα περιπολικό της αστυνομίας και καταστράφηκαν άλλα 9. Κατά τις αστυνομικές ανακοινώσεις χρησιμοποιήθηκαν «κοκτέιλ Μολότοφ» στη διασταύρωση των οδών Ναυαρίνου και Χαριλάου Τρικούπη. Και τη φορά αυτή έκανε την εμφάνισή του ο θάνατος: ένας 23χρονος φοιτητής ήταν μεταξύ των απωλειών. Η κηδεία του την άλλη μέρα έδωσε την ευκαιρία για νέα μαχητική κινητοποίηση.

Η πτώση του Γ. Νόβα

Λίγες ημέρες αργότερα, ο Γ. Παπανδρέου πέτυχε μια ηχηρή νίκη. Την 30ή Ιουλίου η κυβέρνηση Νόβα εμφανίστηκε στη Βουλή. Ολόκληρη η περιοχή είχε κατακλυστεί από κραυγάζοντα πλήθη που περιέσφιγγαν ασφυκτικά τα Παλαιά Ανάκτορα. Επευφημούσαν φρενιτωδώς τους βουλευτές του Γ. Παπανδρέου και της ΕΔΑ, ενώ αποδοκίμαζαν όλους τους άλλους. Με τον απόηχο των ιαχών έγινε η συνεδρίαση, αλλά γρήγορα η εξωτερική ατμόσφαιρα μεταφέρθηκε μέσα στην αίθουσα.

Την πρώτη ημέρα δεν μπόρεσε να αναγνώσει τις προγραμματικές δηλώσεις του ο πρωθυπουργός Γ. Νόβας.

Την 3η και 4η Αυγούστου η συνεδρίαση επαναλήφθηκε, οι προγραμματικές δηλώσεις διαβάστηκαν χωρίς να ακουστούν από το πανδαιμόνιο και η συζήτηση που ακολούθησε διεξήχθη μέσα σε συνεχή καταιγίδα. Δεκάδες βουλευτές του Γ. Παπανδρέου χαλούσαν τον κόσμο με κάθε μέσο. Σάρκαζαν, έβριζαν, κραύγαζαν ρυθμικά συνθήματα ενώ μιλούσαν οι αγορευτές. Άλλοι περιφέρονταν καγχάζοντας μπροστά στο βήμα. Πρώην υπουργοί, γνωστοί και σοβαροί, συμμετείχαν στις εκδηλώσεις. Αντίθετα, άλλα ηγετικά στελέχη, όπως ο Σ. Παπαπολίτης, απείχαν επιδεικτικά.

Τα ξημερώματα της 5ης Αυγούστου διεξήχθη ψηφοφορία. Η κυβέρνηση δεν μπόρεσε να επιπλεύσει. Συγκέντρωσε μόνο 131 ψήφους: 98 της ΕΡΕ, 8 των Προοδευτικών και 25 των «αποστατών». Καταψηφίστηκε από 167: 145 του Γ. Παπανδρέου και 22 της ΕΔΑ.

Σκηνές αλλόφρονα ενθουσιασμού ακολούθησαν στην αίθουσα μόλις ανακοινώθηκε το αποτέλεσμα. Τα επινίκια μεταδόθηκαν στα πλήθη που περίμεναν άγρυπνα από έξω. Το αποτέλεσμα ήταν περίπου προκαθορισμένο. Έμενε όμως η απορία: προς τι η παρεμβολή της οχλοκρατίας μέσα και έξω από τη Βουλή; Ο Γ. Παπανδρέου τη θεωρούσε ως ένα από τα όπλα του «ανένδοτου». Και εξαπέλυε αδίστακτος τα κύματά του. Έτσι δημιουργούσε πιο μαχητική ατμόσφαιρα, που τον ωθούσε περισσότερο προς τον σκοπό του. Αλλά έσκαβε ταυτόχρονα τον τάφο τον δικό του και

όλου του κοινοβουλίου. Γιατί, με όσο ενθουσιασμό παρατηρούσε αυτός τη μονομερή γελοιοποίηση –όπως νόμιζε– των «αποστατών», με τόση ψυχρή απέχθεια προσέβλεπε τη νέα αυτή κατάσταση και ένας άλλος παράγοντας: ο στρατός. Ή, ακριβέστερα, ο όγκος του Σώματος των αξιωματικών που στη μεγάλη τους πλειονότητα ήταν τοποθετημένοι στους αντίποδες της Ένωσης Κέντρου.

Στεφανόπουλος και Τσιριμώκος

Μετά τη νίκη αυτή, ο Γ. Παπανδρέου έριξε όλο το βάρος του να παρεμποδίσει τον σχηματισμό νέας κυβέρνησης που δεν θα ήταν δική του. Ψιθυριζόταν «λύση Στεφανόπουλου». Συγκάλεσε τότε την κοινοβουλευτική ομάδα και ζήτησε από τους βουλευτές να αποφασίσουν στην εξής πρόταση:

> *«Ἡ κυβέρνησις πρέπει νὰ ἀνατεθῇ μόνον εἰς τὸν ἀρχηγόν. Ὅσοι ἐμμένουν εἰς αὐτὴν τὴν ἄποψιν θὰ ψηφίσουν ΝΑΙ. Τὸ ΟΧΙ σημαίνει ὅτι δέχονται νὰ ἀναλάβη τὴν ἐντολὴν ὁ κ. Στεφανόπουλος».*

Στη συζήτηση που προηγήθηκε, ο Ηλ. Τσιριμώκος έκανε μια δραματική έκκληση προς τον Γ. Παπανδρέου να αφήσει τον σχηματισμό μεταβατικής κυβέρνησης υπό τον Στεφανόπουλο:

> *«Οὔτε ἡ ἡλικία σας, οὔτε ἡ ὑγεία μου μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ προσφέρωμεν ἐπὶ μακρὸν ἀκόμη τὰς ὑπηρεσίας μας εἰς τὸ ἔθνος. Πρόεδρε, βρισκόμαστε στὰ στερνά μας. Ἂς προσφέρωμεν λοιπόν, τουλάχιστον αὐτὴν τὴν ἐσχάτην ὑπηρεσίαν μας, δίδοντες κυβέρνησιν καὶ νὰ ἐξασφαλίσωμεν τὴν διασαλευθεῖσαν γαλήνην».*

Αλλά ο Γ. Παπανδρέου έμεινε άκαμπτος. Και στην ψηφοφορία που ακολούθησε κέρδισε νέα νίκη. Επί 139 παρόντων, η πρότασή του συγκέντρωσε 113 ψήφους. Αλλά ήταν πύρρειος νίκη. Οι 26 είπαν «όχι» στον αρχηγό – και περιελάμβαναν μεγάλα στελέχη, όπως οι Ηλ. Τσιριμώκος, Σ. Παπαπολίτης, Γαληνός, Φ. Ζαΐμης, Εμμ. Κοθρής, Τζων Γκλαβάνης, Εμμ. Μπακλατζής και φυσικά ο Στ. Στεφανόπουλος. Πάντως, ο τελευταίος δήλωσε ότι πειθαρχεί στην απόφαση της πλειοψηφίας.

Γενική ήταν η εντύπωση στον πολιτικό κόσμο και στο κοινό ότι ο αρχηγός του «ανένδοτου» φερόταν προς τον έλεγχο της κατάστασης. Ενώ πράγματι την επομένη ο Στ. Στεφανόπουλος αρνούνταν την εντολή, ο Γ. Νόβας έκανε προσπάθειες για δημιουργία ενός νέου σχήματος· αλλά δεν φαινόταν να πετυχαίνουν.

Ξαφνικά όμως τη 14η Αυγούστου, ο Στ. Στεφανόπουλος και ο Ηλ. Τσιριμώκος δήλωσαν ότι αποχωρούν από την Ένωση Κέντρου. Τη Δευτέρα κατέθεσαν στη Βουλή ότι ανεξαρτητοποιούνται. Και την ίδια νύχτα εξηγούσαν γιατί εγκατέλειψαν τον αρχηγό:

«...Ἐταύτισε τὸ Κόμμα, τὴν Κυβέρνησιν καὶ τὴν Δημοκρατίαν μὲ τὸ πρόσωπόν του... Καὶ ἀπολύτως μόνος... ἀπεφάσισε καὶ ὡδήγησε τὴν χώραν εἰς τὴν σημερινὴν κρίσιν... Καὶ ἐπιμένει νὰ διατηρῇ τὴν χώραν εἰς ἀναβρασμόν, παρὰ τοὺς ἀμέσους κινδύνους ποὺ διατρέχομεν ἀπὸ ἐθνικῆς, πολιτικῆς, οἰκονομικῆς καὶ νομισματικῆς ἀπόψεως...»

Ο Γ. Παπανδρέου απάντησε με βιαιότητα:

«Ἡ προδοσία τοῦ κ. Στεφανοπούλου εἶναι βαρυτέρα καὶ ἀπὸ τὴν προδοσίαν Νόβα. Διότι ὁ κ. Νόβας δὲν ἠρώτησε τὸ Κόμμα. Ὁ κ. Στεφανόπουλος καὶ ἠρώτησε καὶ ἔδωσε τὸν λόγον του καὶ παρέβη τὸν λόγον του... Τί συνέβη ἀπὸ προχθὲς ἕως σήμερα, ὥστε νὰ μεταβάλῃ ἀπόφασιν;... Ἐὰν ἐτήρει τὸν λόγον του καὶ παρέμενεν ἡνωμένον τὸ Κόμμα μὲ τοὺς 145 βουλευτάς του, εἶναι βέβαιον ὅτι καὶ παρὰ τὴν ἀπώλειαν τῶν 26 τῆς προδοσίας Νόβα, θὰ εἴμεθα ἀσφαλῶς ρυθμισταὶ τῆς καταστάσεως...»

Και ο Γ. Παπανδρέου έκανε μια οδυνηρή αναγνώριση:

«Ἡ ΕΡΕ καγχάζει σήμερον διὰ τὴν ἰδικήν μας ἀδελφοκτονίαν καὶ ἐνεδρεύει διὰ τὴν ὑφαρπαγὴν τῆς ἐξουσίας...»

Αλλά έριξε τα βέλη του και κατά του Θρόνου:

«Κίρκη, δυστυχῶς, ἀποδεικνύεται ἡ Αὐλή, ἡ ὁποία μὲ τὸ δέλεαρ τῆς ἐξουσίας ἐξευτελίζει τοὺς ἀνθρώπους...»

Την επομένη όμως ο Στ. Στεφανόπουλος και ο Ηλ. Τσιριμώκος αντεπιτέθηκαν. Ο Στ. Στεφανόπουλος δήλωσε:

«...Κατὰ τὴν 8ετίαν τῆς ΕΡΕ παρέμεινα μόνος, ἀδιάφορος πρὸς οἱασδήποτε προτάσεις τῆς δεξιᾶς.

»Ἀντιθέτως, ὁ Ἀρχηγὸς τῆς Ἑνώσεως Κέντρου δὲν ἐδίστασε νὰ ἔλθῃ τότε εἰς ἐπαφὴν μὲ τὴν κυβέρνησιν τῆς ΕΡΕ καὶ νὰ προτείνῃ Κοινὸν Ἐθνικὸν Μέτωπον εἰς ἐκλογὰς μὲ πλειοψηφικόν, διὰ νὰ "συντρίψῃ" ὡς ἔλεγε, τοὺς σημερινούς του φίλους. Καὶ μόνον ὅταν ἐξελέγη Ἀρχηγὸς τῆς Ἑνώσεως Κέντρου, ἀνεκάλυψεν ὅτι ἡ ΕΡΕ ἀποτελεῖται ἀπὸ "φασίστας", "καταχραστὰς" καὶ "δολοφόνους"».

Και ο Ηλ. Τσιριμώκος:

«...Πράγματι, ὅταν ἐπροτείναμεν εἰς τὸν κ. Γ. Παπανδρέου τὴν ἀρχηγίαν τῆς Ἑνώσεως Κέντρου, ἐγνωρίζαμεν ὅτι ἦτο ἤδη εἰς πλήρη συνεννόησιν μὲ τὸν κ. Καραμανλῆν. Ἀλλ' ἐπειδὴ ἀκριβῶς ἐγνωρίζαμε τὴν ἀσυνέπειάν του, δὲν ἐδιστάσαμεν νὰ τοῦ ζητήσωμεν νὰ γίνῃ ἡγέτης τῆς Ἑνώσεως Κέντρου. Τὸν προσελάβαμεν ὄχι ὡς δημοκράτην, ἀλλὰ διὰ νὰ ἀποσπάσωμεν ἀπὸ τὴν ΕΡΕ τὸν καλύτερον διαθέσιμον, τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, δικηγόρον τῆς Δημοκρατίας, μὲ ἀμοιβὴν τὴν πρωθυπουργίαν».

Ο Τσιριμώκος πρωθυπουργός

Τη 18η Αυγούστου ο Ηλ. Τσιριμώκος έλαβε την εντολή να σχηματίσει κυβέρνηση. Ο «υπουργός των βουνών», ο «ΕΑΜίτης» που άλλοτε προκαλούσε απίθανη έξαψη στη Δεξιά –στο μεγαλύτερο μέρος της πλαστή για λόγους εκμετάλλευσης–, τώρα γινόταν ο εκλεκτός του βασιλιά, για να καταπολεμηθεί ο Γ. Παπανδρέου. Φυσικά, βασικός κανόνας της πολιτικής είναι αυτού του είδους οι απεριόριστες διακυμάνσεις. Αλλά ο αρχηγός της Ένωσης Κέντρου έσπευδε με τη σειρά του να αξιοποιήσει την ευκαιρία και να εξάψει τον φανατισμό των οπαδών του. Και δήλωσε:

> *«Ὁ Ἀνώτατος Ἄρχων οὐδέποτε μοῦ εἶχε συγχωρήσει ὅτι ὑπέδειξα τελικῶς τὸν κ. Τσιριμῶκον ὡς ὑπουργὸν τῶν Ἐσωτερικῶν. Καὶ ὅμως τοῦ ἔδωσε σήμερον ἐντολὴν νὰ σχηματίσῃ κυβέρνησιν.*
>
> *»Ἡ ΕΡΕ εἶχε γίνει ἐπιληπτικὴ ὅταν τὸν Νοέμβριον τοῦ 1963 ὁ κ. Τσιριμῶκος ἔγινε Πρόεδρος τῆς Βουλῆς. Καὶ ἐπίσης ὅταν ἐσχάτως ἔγινεν ὑπουργὸς τῶν Ἐσωτερικῶν. Καὶ τώρα διακηρύττει χωρὶς δισταγμὸν ὅτι θὰ τὸν ψηφίσῃ ὡς Πρόεδρον τῆς Κυβερνήσεως!»*

Νέες αποκαλύψεις λοιπόν για τις αντιδράσεις στην πολιτική σταδιοδρομία του Ηλ. Τσιριμώκου. Μαζί με εκείνες που προαναφέραμε εις βάρος του Γ. Παπανδρέου, όλες μαζί τραυμάτιζαν περισσότερο από τους άμεσους στόχους τον ίδιο τον κοινοβουλευτισμό.

Αλλά ο Ηλ. Τσιριμώκος κατάρτιζε πυρετωδώς την κυβέρνησή του. Δεν θα συμμετείχε ούτε ο Κ. Μητσοτάκης. Θα έμεναν όμως κορυφαία στελέχη της Ένωσης Κέντρου, όπως ο Στ. Κωστόπουλος, ο Στ. Αλλαμανής, ο Δ. Παπασπύρου, ο Ι. Τούμπας, ο Φ. Ζαΐμης, ο Μ. Γαληνός. Και το μεσημέρι της 20ής Αυγούστου γινόταν η ορκωμοσία.

Τα «πύρινα οδοφράγματα»

Λίγες όμως ώρες αργότερα, η Αθήνα σειόταν από τη βιαιότερη έως τότε μαχητική εκδήλωση. Άρχισε στις 9 το βράδυ, όταν μια σωματειακή συγκέντρωση στο θέατρο «Γκλόρια» εξελίχθηκε σε διαδήλωση. Δεν άργησαν να εμφανιστούν πολυάριθμες ομάδες με ζωηρό επιθετικό πνεύμα. Στις 10.30΄ στήθηκε το πρώτο οδόφραγμα στην οδό Αγίου Κωνσταντίνου. Στις 11, στην περιοχή Βάθη υπήρχαν πολλά οδοφράγματα που φλέγονταν. Ο Ηλίας Τσιριμώκος έκανε περιοδεία πεζός στο κέντρο της πόλης για να αντιληφθεί την κατάσταση. Και το γεγονός ότι μπόρεσε να κινηθεί άνετα δείχνει ότι τα πράγματα δεν ήταν τόσο τραγικά. Ούτε τα πύρινα οδοφράγματα ήταν σοβαρά. Οι φλόγες όμως, που αποτέλεσαν κάτι καινούργιο, έκαναν ζωηρή εντύπωση που την αποκορύφωσε μια απροσδόκητη ηχητική παρεμβολή: κατά τα μεσάνυχτα οι καμπάνες της εκκλησίας του Αγίου Κωνσταντίνου κοντά στην πλατεία Ομο-

νοίας χτυπούσαν από άγνωστα χέρια – και μετέδιδαν το σύνθημα 1-1-4 που κυριαρχούσε εκείνη την ημέρα (το άρθρο 114 του Συντάγματος που επικαλούνταν ο Γ. Παπανδρέου).

Στις 3 τα ξημερώματα της 21ης Αυγούστου η τάξη είχε αποκατασταθεί, αλλά η εντύπωση είχε παραμείνει. Ποιος όμως είχε στήσει τα «πύρινα οδοφράγματα»; Ο Γ. Παπανδρέου και οι εφημερίδες του τα χαρακτήρισαν σκηνοθεσία της αστυνομίας. Η Δεξιά τα απέδιδε σε κομμουνιστές και στον Α. Παπανδρέου. Άλλοι τα θεωρούσαν έργο «μαοϊκών». Εκείνο που είχε ιδιαίτερη σημασία ήταν ο τρόμος των συνετών και η ανησυχία των συντηρητικών. Μέσα σ' αυτούς τους τελευταίους ήταν και οι στρατιωτικοί.

Η κυβέρνηση Τσιριμώκου, που άρχισε τον βίο της με τόσο κακούς οιωνούς, δεν είχε καλή τύχη. Την 25η Αυγούστου παρουσιάστηκε στη Βουλή. Η συζήτηση υπήρξε τριήμερη και θυελλώδης, γεμάτη επεισόδια, διανθιζόμενη με ξυλοδαρμούς. Και η ατμόσφαιρα που επικρατούσε έξω από τη Βουλή ήταν εξίσου ηλεκτρισμένη. Τις πρωινές όμως ώρες της 28ης Αυγούστου η κυβέρνηση έπεφτε. Επί 294 παρόντων, έλαβε 135 ψήφους υπέρ έναντι 159 κατά.

Υπέρ της κυβέρνησης ψήφισαν 98 βουλευτές της ΕΡΕ και 37 της Ένωσης Κέντρου (των ομάδων Νόβα, Τσιριμώκου, Στεφανόπουλου).

Κατά της κυβέρνησης ψήφισαν 134 της Ένωσης Κέντρου (της ομάδας που ακολουθούσε τον Γ. Παπανδρέου), 22 της ΕΔΑ και 3 του κόμματος των Προοδευτικών. Ο Σπ. Μαρκεζίνης είχε δηλώσει ότι θα καταψήφιζε.

Απείχαν 5 βουλευτές των Προοδευτικών και ένας της ΕΡΕ: ο Αχιλλέας Καραμανλής, αδελφός του ιδρυτή του κόμματος.

Συμβούλιο Στέμματος

Η νέα φάση της κυβερνητικής κρίσης ήταν αυτή τη φορά τόσο βαριά, ώστε έγινε δεκτή εισήγηση του υπό παραίτηση πρωθυπουργού Η. Τσιριμώκου να συγκληθεί Συμβούλιο Στέμματος. Εκλήθησαν πράγματι για το απόγευμα της 1ης Σεπτεμβρίου οι πρώην πρωθυπουργοί και αρχηγοί κομμάτων:

Π. Κανελλόπουλος, Π. Πιπινέλης, Κ. Τσαλδάρης, Η. Τσιριμώκος, Σπ. Μαρκεζίνης, Γ. Παπανδρέου, Γ. Νόβας, Κ. Δόβας, Π. Πουλίτσας, Κ. Γεωργακόπουλος, Δ. Κιουσόπουλος, Ι. Παρασκευόπουλος, Στ. Μαυρομιχάλης, Στ. Γονατάς. Πρόσκληση εστάλη και στον Κ. Καραμανλή να προσέλθη, αλλά εκείνος αρνήθηκε. Δεκαπέντε κορυφές! Το μεγαλύτερο –ή ένα από τα μεγαλύτερα– Συμβούλιο Στέμματος της μεταπολεμικής εποχής. Από όλους αυτούς εντέλει παρέστησαν οι έντεκα. Γιατί, εκτός του Κ. Καραμανλή, οι Κ. Γεωργακόπουλος και Π. Πουλίτσας ήταν ασθενείς και ο Στ. Μαυρομιχάλης απουσίαζε στο εξωτερικό.

Ο νεαρός βασιλιάς έκανε μια έντονη εισήγηση προς τους έμπειρους, ψυχρούς και ώριμους εκείνους άνδρες:

«Κατέχομαι ἀπὸ βαρεῖαν ἀνησυχίαν, τὴν ὁποίαν προκαλοῦν σοβαροὶ κίνδυνοι διὰ τὴν οἰκονομίαν, τὴν διεθνῆ θέσιν τῆς χώρας, τὴν ἐξέλιξιν τοῦ μεγάλου ἐθνικοῦ θέματος τῆς Κύπρου καὶ τὴν ἐσωτερικὴν κατάστασιν. Προσέτι, ἡ ὀξύτης τῶν πολιτικῶν παθῶν ὑπονομεύει καὶ τείνει νὰ καταστρέψη τὴν ψυχικὴν ἑνότητα τοῦ ἔθνους... Εἶμαι βέβαιος, ὅτι θὰ θελήσετε νὰ μὲ βοηθήσετε εἰς τὴν ἐκτέλεσιν τῶν καθηκόντων μου...»

Το Συμβούλιο έδωσε την ευκαιρία μιας ιστορικής συνάντησης. Συγκεντρώθηκαν άνθρωποι του παρόντος και του παρελθόντος. Ήταν εκεί ο Ντίνος Τσαλδάρης, από τους πρωταγωνιστές των πρώτων μεταπολεμικών ετών, και ο Στυλ. Γονατάς, στα 85 του χρόνια, από τους πρωταγωνιστές των πρώτων ετών του Μεσοπολέμου. Τη γενική προσοχή όμως προκαλούσε ο Γεώργιος Παπανδρέου. Προσήλθε ατάραχος, χαιρέτησε με εγκάρδια χειραψία τον Γ. Νόβα: «Γεια σου, Γιώργο», σαν να μη τους χώριζε τίποτα, και αντιμετώπισε τον βασιλιά με ύφος συγκατάβασης και στοργής.

Δύο ημέρες διήρκεσε το Συμβούλιο. Δεκάμισι ολόκληρες ώρες. Τρεισήμισι την 2α Σεπτεμβρίου και εφτά την 3η Σεπτεμβρίου. Και, χάρη στις λεπτομέρειες της ιστορίας, νά ο χρόνος που διέθεσε ο καθένας από τους αρχηγούς για να μιλήσει:

Τσιριμώκος επί 2΄, Παπανδρέου επί 45΄, Κανελλόπουλος επί 25΄, Μαρκεζίνης επί 30΄, Γονατάς επί 5΄, Τσαλδάρης επί 12΄, Κιουσόπουλος επί 10΄, Νόβας επί 1 ώρα, Δόβας επί 10΄, Πιπινέλης επί 15΄ και Παρασκευόπουλος επί 10΄.

Η συζήτηση υπήρξε γενικά ήρεμη, εκτός από μια περίοδο διαξιφισμών Νόβα και Παπανδρέου. Και τελικά όλοι απέκλειαν τις νέες εκλογές. Μόνο ο Γ. Παπανδρέου τις θεώρησε ως πρωταρχική προϋπόθεση για τη λύση της κρίσης, δεχόμενος να εκτελεστούν με πρωθυπουργό τον Π. Κανελλόπουλο. Συμφώνησαν μαζί του ο Π. Κανελλόπουλος και ο Στ. Γονατάς. Όσον αφορά τη μορφή της λύσης, οι περισσότεροι έκλιναν προς ευρεία συμμαχική κυβέρνηση.

Όταν έληξε το συμβούλιο, ακολούθησαν πυρετώδεις επαφές των κομμάτων, οι οποίες όμως δεν κατέληξαν πουθενά. Δεν υπήρχε γέφυρα προπαντός μεταξύ ΕΡΕ και ΕΚ. Και ακολούθησε αβεβαιότητα λίγων ημερών. Πάντως, η αδυναμία συνεργασίας δημιουργούσε την εντύπωση πως αναγκαστικά οι δρόμοι οδηγούσαν πάλι προς το Καστρί. Εφόσον διατηρούσε συμπαγή γύρω του τη δύναμη των 135 βουλευτών, η μόνη δυνατή κυβέρνηση πλειοψηφίας ήταν του Γ. Παπανδρέου με υποστήριξη της ΕΔΑ.

Κυβέρνηση Στεφανόπουλου

Αλλά ξαφνικά, τη 17η Σεπτεμβρίου, 6 ακόμα βουλευτές εγκατέλειψαν την Ένωση

Κέντρου. Και τα πάντα ανατρέπονταν: ο Γ. Παπανδρέου και η ΕΔΑ έχαναν την πλειοψηφία. Την επομένη ο Στ. Στεφανόπουλος σχημάτιζε κυβέρνηση που ορκιζόταν με την εξής σύνθεση:

Στ. Στεφανόπουλος, πρωθυπουργός.
Γ. Νόβας, ἀντιπρόεδρος.
Η. Τσιριμῶκος, ἀντιπρόεδρος καὶ ὑπουργὸς Ἐξωτερικῶν.
Κ. Μητσοτάκης, Συντονισμοῦ καὶ Οἰκονομικῶν.
Στ. Κωστόπουλος, Ἐθνικῆς Ἀμύνης.
Δ. Παπασπύρου, Δικαιοσύνης.
Ι. Τούμπας, ἀρχικῶς Δημ. Ἔργων καὶ ἀργότερα Βιομηχανίας.
Α. Γιαννόπουλος, Συγκοινωνιῶν.
Απ. Παγκοῦτσος, Γεωργίας.
Γ. Μπακατσέλος, Ἐργασίας.
Ε. Κοθρῆς, Προεδρίας.
Τζὼν Γκλαβάνης, Δημ. Ἔργων.
Ι. Μαυριδόγλου, Ναυτιλίας.
Σ. Μανούσης, Ὑγιεινῆς.
Γ. Μελᾶς, Ἐμπορίου.
Δ. Βουρδουμπᾶς, Α. Καραθόδωρος, Ἰάκ. Διαμαντόπουλος, ἄνευ χαρτοφυλακίου.
Δ. Γεωργίου, ὑφυπουργὸς Προεδρίας.
Κ. Πιαλόγλου, ὑφυπουργὸς Συγκοινωνιῶν.

Ήταν μια άκρως επιβλητική συγκέντρωση στελεχών του Κέντρου, που ο Στ. Στεφανόπουλος την ονόμασε «κυβέρνηση εθνικής ανάγκης». Και την 22α Σεπτεμβρίου εμφανίστηκε στη Βουλή. Την 24η Σεπτεμβρίου αποσπούσε την εμπιστοσύνη της με 152 ψήφους επί 300.

«Ποιος κυβερνά;»

Την επομένη, μια εφημερίδα της Δεξιάς κάλυψε την πρώτη σελίδα της με τον πελώριο τίτλο: «Το Καστρί έπεσε!» Δεν ήταν ανακριβής ο τίτλος, αν και ο Γ. Παπανδρέου διέθετε ανέπαφες τις στρατηγικές εφεδρείες του: τις λαϊκές μάζες. Αλλά προς το παρόν δεν είχε δυνατότητες κοινοβουλευτικής αντίδρασης. Εξακόντισε όμως μια βαριά προειδοποίηση:

> *«Τὸ μέγα θέμα τὸ ὁποῖον θὰ τεθῇ ἐνώπιον τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ –ὅταν γίνουν ἐκλογαί– καὶ εἰς τὸ ὁποῖον καλεῖται νὰ δώσῃ ἀπάντησιν εἶναι: "Ποῖος κυβερνᾶ τὴν Ἑλλάδα; Ὁ βασιλεὺς ἢ ὁ λαός;"»*

Με την κυβέρνηση Στεφανόπουλου –η οποία σχημάτιζε μια εντυπωσιακή συγκέ-

ντρωση πολιτικών προσωπικοτήτων– ο Γ. Παπανδρέου υπέστη και άλλες καθιζήσεις. Στις 10 Νοεμβρίου οι 45 βουλευτές που αποσπάστηκαν διαδοχικά από την Ένωση Κέντρου ανακοίνωσαν ότι θα συμπήξουν νέο κόμμα, τη Δημοκρατική Ένωση Κέντρου. Με έμφαση ο πρωθυπουργός Στ. Στεφανόπουλος δήλωσε:

«Είς τὸν δημιουργούμενον πολιτικὸν αὐτὸν ὀργανισμόν, ὁ ὁποῖος θὰ ἔχῃ δημοκρατικὴν διοίκησιν, θὰ εὕρουν στέγην ὅλοι ὅσοι ὑφίστανται τὴν στυγνὴν προσωπικὴν καὶ οἰκογενειακὴν δικτατορίαν τὴν ὁποίαν ἐπέβαλεν εἰς τὴν Ἕνωσιν Κέντρου ὁ Γ. Παπανδρέου».

Τη 14η και 16η Νοεμβρίου έγινε εκλογή νέου προεδρείου της Βουλής. Και οι υποψήφιοι του Γ. Παπανδρέου ηττήθηκαν. Πρόεδρος εκλέχτηκε ο Δ. Παπασπύρου της κυβερνητικής παράταξης με 149 ψήφους έναντι 143 του Ε. Μπακλατζή. Και Α΄ αντιπρόεδρος ο Ιάκ. Διαμαντόπουλος με 149 ψήφους έναντι 145 του Κ. Πετραλιά. Αλλά η μελέτη των αριθμών αποδείκνυε ότι και στην πρώτη και στη δεύτερη εκλογή τρεις βουλευτές του Γ. Παπανδρέου, που παρέμεναν άγνωστοι, ψήφισαν τους αντιπάλους του.

Υποτονικότητα παρουσίαζε και η λαϊκή μαχητική αντίδραση. Ο Γ. Παπανδρέου απέφευγε να ξεσηκώσει τις μάζες, γιατί φοβόταν ίσως ότι θα τον εγκατέλειπαν και τα λίγα συντηρητικά στελέχη που του απέμεναν, όπως ο Γ. Μαύρος, ο Δ. Μπακόπουλος, ο Π. Κατσώτας, ο Σ. Παπαπολίτης.

Ο Μητσοτάκης στην Κρήτη

Έτσι, η κυβέρνηση Στεφανόπουλου φαινόταν σταθερή και η θέση του Γ. Παπανδρέου ασθενής. Απέμενε όμως το πρόβλημα: ο κεντρώος λαός ποιους ακολουθούσε; Ο αρχηγός της Ένωσης Κέντρου και ο γιος του αποφάσισαν να κάνουν μια περιοδεία στην Κρήτη για να αποδείξουν ότι οι «αποστάτες» μπορεί να συγκέντρωναν κεφαλές, στερούνταν όμως κορμού, δηλαδή λαϊκής υποδομής.

Αλλά ο Κ. Μητσοτάκης θέλησε να τους προλάβει με ένα τολμηρό πήδημα. Την 1η Οκτωβρίου έφτασε στα Χανιά. Η υποδοχή υπήρξε καλά οργανωμένη και ογκώδης. Επτακόσια αυτοκίνητα –κατά τις περιγραφές εφημερίδων– αποτέλεσαν την τεράστια πομπή από το αεροδρόμιο. Έξω όμως από τον κινηματογράφο *Πάνθεον*, όπου μίλησε, έγιναν σοβαρές εκδηλώσεις εναντίον του, για να ακολουθήσει μαζική σύγκρουση φίλων και αντιπάλων.

Ο εισαγγελέας πρωτοδικών που επενέβη δέχτηκε άγριο γρονθοκόπημα από έναν που εξαφανίστηκε, μολονότι φώναζε: «Είμαι ο εισαγγελεύς! Είμαι ο εισαγγελεύς!» Και η έκθεση που απέστειλε προς τον υπουργό Δικαιοσύνης είναι πολύ χαρακτηριστική:

«Ἐγρονθοκοπήθην ὑπὸ ἀτόμου τὸ ὁποῖον ἐγνώριζε τὴν ἰδιότητά μου,

παρουσία τῶν ἀστυνομικῶν χωρὶς νὰ τύχω προστασίας ἐκ μέρους των... Τοῦτον συνέλαβον διὰ τῶν χειρῶν μου... Ὁ δράστης, ὅμως, μὴ ἐνοχληθεὶς ὑπὸ τῶν ἀστυνομικῶν ἐξέφυγε τῶν χειρῶν μου... Παρήγγειλα ἐκ νέου εἰς τὰ ἀστυνομικὰ ὄργανα ὅπως τὸν συλλάβουν καὶ κατόπιν πολλῆς ἐπιμονῆς μου πράγματι τὸν συνέλαβον...»

Και ο εισαγγελέας συνέχιζε την περιπέτειά του:

«...Ὁ ἐκεῖ εὑρισκόμενος ἀνώτερος διοικητὴς Κρήτης μὲ ἐβεβαίωσεν ὅτι ὁ δράστης θὰ ὡδηγεῖτο εἰς τὸ κρατητήριον... Ὅταν ὅμως μετέβην ἐκεῖ διὰ νὰ πληροφορηθῶ τὰ στοιχεῖα τῆς ταυτότητός του... διεπίστωσα ὅτι οὗτος δὲν εὑρίσκετο ἐκεῖ, ἐλευθερωθεὶς ὑπό τινος ἀστυνομικοῦ ὀργάνου...»

Η εισαγγελική έκθεση περιέγραφε τα επεισόδια και τις εκδηλώσεις κατά του Κ. Μητσοτάκη:

«...Περιϋβρίσθη χυδαίως ὁ εἰρημένος ὑπουργὸς ἔργῳ καὶ λόγῳ καὶ δὴ διὰ τῶν λέξεων "κάθαρμα", "προδότη", "δὲν περνάει ὁ φασισμός", ὡς καὶ διὰ τῆς κατ' αὐτοῦ ῥίψεως τοματῶν, ᾠῶν καὶ ἄλλων ἀντικειμένων...»

Προς χάρη της ιστορικής λεπτομέρειας αναφέρουμε ότι ο δράστης παρέμενε ασύλληπτος, έως ότου ο ίδιος ο εισαγγελέας την 6η Νοεμβρίου τον ανακάλυψε και τον παρέδωσε στη χωροφυλακή ιδιοχείρως. Ήταν ένας εικοσιεξάχρονος εισπράκτορας λεωφορείου, που την 21η Απριλίου 1966 καταδικάστηκε τελεσίδικα σε φυλάκιση 2 ετών.

Πρέπει να σημειωθεί ότι παρατηρήθηκε σκλήρυνση της δικαιοσύνης την περίοδο εκείνη. Στις 17 Φεβρουαρίου 1966 εκδικάστηκε στο εφετείο η υπόθεση του Γοργοπόταμου. Και οι χαρακτηρισθέντες ως πρωταίτιοι, ο στρατηγός Αυγερόπουλος και ο γενικός γραμματέας της Πανελληνίου Ενώσεως Θυμάτων Εθνικής Αντιστάσεως Κ. Τασσόπουλος, καταδικάστηκαν σε φυλάκιση 2 ετών. Την ίδια ποινή υπέστη και ένας τρίτος κατηγορούμενος.

Σε 7 μηνών φυλάκιση καταδικάστηκαν επίσης την 20ή Απριλίου 1966 δύο νεαροί που μοίραζαν αντικυβερνητικές προκηρύξεις έξω από τα γραφεία της ΕΔΑ. Και σε ειρκτή 6 ετών, με 10ετή στέρηση των δικαιωμάτων του, ο έφεδρος ανθυπολοχαγός Χρ. Μπαλτατζής για εξύβριση του βασιλιά.

Ταυτόχρονα σωρηδόν παραπέμπονταν στα δικαστήρια οι συλλαμβανόμενοι διαδηλωτές. Το γενικό ενδιαφέρον συγκέντρωσε η μαζική δίκη 128 νεαρών, που κατηγορούνταν για τα «πύρινα οδοφράγματα» της 20ής Αυγούστου 1965. Η δίκη διήρκεσε επί ένα περίπου μήνα και κατέληξε την 20ή Μαΐου 1966 σε βαριές ποινές μέχρι 2 ετών φυλάκισης.

Εμπλουτισμός

Στο μεταξύ η κυβέρνηση Στεφανόπουλου συνέχιζε τις ημέρες της, που προς γενική έκπληξη επρόκειτο να παραταθούν επί 15 μήνες. Μια απροσδόκητη κρίση δημιουργήθηκε τη 10η Απριλίου 1966, όταν ο αντιπρόεδρος και υπουργός των Εξωτερικών Ηλ. Τσιριμώκος παραιτήθηκε κατόπιν διαφωνίας του με τον πρωθυπουργό στο θέμα διοίκησης της κυπριακής εθνοφρουράς. Ταυτόχρονα παραιτούνταν και ο υπουργός Προνοίας Δ. Γαληνός. Αλλά την 25η Απριλίου 1966, ύστερα από μια θυελλώδη συνεδρίαση με ξυλοδαρμούς μεταξύ των βουλευτών, αναβαπτιζόταν η κυβέρνηση στην πλειοψηφία: συγκέντρωνε 151 ψήφους έναντι 147.

Μια άλλη κρίση προέκυψε στις 8 Ιουνίου, όταν ο Π. Κανελλόπουλος απέσυρε από την κυβέρνηση τον υπουργό άνευ χαρτοφυλακίου Π. Βουρδουμπά, ο οποίος εκπροσωπούσε την ΕΡΕ. Και αυτή όμως καλύφθηκε. Στο μεταξύ, δε, το κυβερνητικό σχήμα ενισχύθηκε τη 10η Μαΐου με την προσχώρηση του Κ. Μαρή που ανέλαβε το Υπουργείο Δημοσίων Έργων, ενώ γινόταν ορκωμοσία 10 ακόμη υπουργών που επάνδρωναν την κυβέρνηση ή έκαναν αναμεταθέσεις χαρτοφυλακίων. Οι υπουργοί αυτοί ήταν:

Ι. Γιαμάς των Συγκοινωνιών, Μ. Γαληνός που ξανάπαιρνε το υπουργείο Προνοίας, Ι. Γκλαβάνης Βιομηχανίας (από υπουργός Δημοσίων Έργων), Α. Γιαννόπουλος Υγιεινής (από υπουργός Συγκοινωνιών).

Τρεις υπουργοί ορίσθηκαν άνευ χαρτοφυλακίου: οι Εμμ. Λουλακάκης, που αναπλήρωνε τον ασθενούντα Φ. Ζαΐμη, Γ. Ηγουμενάκης, Στ. Μανούσης. Και, τέλος, ορκίζονταν δύο υφυπουργοί: Δ. Παπαδημητρίου Εθνικής Αμύνης και Α. Λώρας Οικονομικών.

Ανακοπή της διαρροής

Τι συνέβαινε όμως στην άλλη πλευρά; Εκτός του Κ. Μαρή γίνονταν και άλλες διαρροές στην Ένωση Κέντρου. Δύο ακόμα βουλευτές (ο Γ' αντιπρόεδρος της Βουλής Α. Μακρίδης και ο Κ. Δημόπουλος) έφυγαν τη 12η Μαΐου. Και ο Γ. Παπανδρέου, για να αποτρέψει νέες αποσκιρτήσεις, συγκρότησε πειθαρχικό συμβούλιο του κόμματος, που η σύνθεσή του είχε ως εξής (σε παρένθεση το έτος κατά το οποίο πρώτη φορά μπήκε στη Βουλή το κάθε μέλος του Συμβουλίου):

Ν. Μπακόπουλος (1923), Κ. Ταλλιαδούρης (1923), Ι. Παπαδάκης (1925), Στ. Νικολαΐδης (1932), Ν. Έξαρχος (1935). Αναπληρωματικά μέλη: Π. Πολυχρονίδης (1932), Θ. Δεσύλας (1932), Ν. Έξαρχος (1945).

Τελικά, ο Γ. Παπανδρέου κατόρθωσε να ανακόψει το ρεύμα της διαρροής. Μολονότι έχασε τον έλεγχο της Βουλής, μπόρεσε να διατηρήσει υπό την αδυσώπητη επιβολή του 121 βουλευτές. Και συνολικά οι «αποστάτες» τον Ιούνιο του 1966 δεν υπε-

ρέβαιναν τους 50. Οι προσδοκίες ότι θα κατέρρεε η Ένωση Κέντρου δεν επαληθεύθηκαν. Συγκρατούσε δε τα κοινοβουλευτικά μέλη της και ο φόβος ότι αν γίνονταν εκλογές θα πάθαιναν προσωπική πανωλεθρία εφόσον δεν θα είχαν το χρίσμα του Γ. Παπανδρέου.

Η επιρροή του Γ. Παπανδρέου

Πράγματι, εξακολουθούσε να παραμένει ένα βασικό πρόβλημα: διατηρούσε την επιρροή του στις λαϊκές μάζες ο Γ. Παπανδρέου, παρά την αποχώρηση των «αποστατών»;

Δεν πρέπει να υποτιμάται η δύναμη αυτών των τελευταίων. Τους ακολουθούσε ένας όγκος οπαδών. Το Καστρί τον χαρακτήριζε αμελητέα ποσότητα. Υπήρχε όμως ένα αδιάβλητο μέσο βυθομετρήσεων που έκανε διαπιστώσεις διαφορετικές. Η κυκλοφορία των εφημερίδων του Κέντρου που ακολούθησαν τους «αποστάτες», αντί να μειωθεί μέχρι εκμηδενισμού μέσα σ' εκείνο τον κοχλασμό των παθών, τουναντίον αυξήθηκε.

Η μαχητικότερη όλων, η *Ελευθερία*, αυτή που θα έπρεπε να εγκαταλειφθεί περισσότερο από τους οργισμένους αναγνώστες της, παρουσίασε αισθητή άνοδο: από 7.000 φύλλα που πουλούσε μέσα στην Αθήνα πριν από τις 15 Ιουλίου 1965, ανέβηκε στα 11.000 φύλλα. Και ασφαλώς στις επαρχίες τους οι «αποστάτες» βουλευτές θα είχαν αρκετά ισχυρή προσωπική επιρροή.

Η επιρροή όμως του Γ. Παπανδρέου πρέπει να παρέμενε κολοσσιαία. Στο σημείο τούτο κανείς από τους φίλους του ή τους αντιπάλους του δεν έτρεφε αυταπάτες. Αλλά το πρόβλημα που γεννιόταν ήταν: εξακολουθούσε να έχει την απόλυτη πλειοψηφία του λαού; ή με την αποχώρηση των «αποστατών» είχε εξασθενήσει τόσο ώστε να μη μπορέσει να κατακτήσει πάλι την κοινοβουλευτική αυτοδυναμία σε νέες εκλογές και να μην καταλάβει ξανά την εξουσία; Γιατί, σε τελευταία ανάλυση, αυτός ήταν ο στόχος όλων όσοι των μάχονταν και εκ των κάτω και εκ των άνω.

Περίοδος ηρεμίας

Στο μεταξύ, φαινόταν πως είχε εξασθενήσει το ρεύμα του νέου «ανένδοτου». Σε σύγκριση με τις προηγούμενες κυβερνήσεις των «αποστατών», εκείνη του Στ. Στεφανόπουλου εξακολουθούσε να αντιμετωπίζει πολύ μικρότερη λαϊκή αντίδραση. Μόνο που η μορφή του Ανδρέα Παπανδρέου πρόβαλλε ολοένα εντονότερη. Όσο η κυβέρνηση συμπύκνωνε τη Δεξιά του Κέντρου, τόσο η Κεντροαριστερή πτέρυγα δυνάμωνε καταφανώς. Και ο Ανδρέας ήταν ο αδιαφιλονίκητος αρχηγός της, γεννώντας αυξανόμενη ανησυχία σε όσους φοβούνταν τους μετασχηματισμούς που είχαν κατεύθυνση προς τα αριστερά.

Η ανερχόμενη δύναμη όμως του Α. Παπανδρέου δεν επηρέαζε το έργο της κυβέρνησης, η οποία είχε ένα σοβαρό πλεονέκτημα: πορευόταν μέσα σε ικανοποιητική οικονομική κατάσταση. Δεν συνέχιζε την αναπλαστική οικονομική πολιτική του καραμανλισμού. Αλλά τώρα η πολιτική εκείνη απέδιδε τη συγκομιδή της. Τα μεγάλα έργα, οι γιγαντιαίες συμβάσεις, καρποφορούσαν. Τα αποτελέσματα της βιομηχανικής εις βάθος ανάπτυξης ήταν πλέον αισθητά. Και δημιουργούσαν ατμόσφαιρα ευφορίας που άμβλυνε κάπως τα πολιτικά πάθη.

Δύο δίκες

Ξαφνικά όμως, ενώ έληγε ο Σεπτέμβριος 1966, δύο δικαστικές υποθέσεις ήρθαν να ρίξουν λάδι στη φωτιά και να προκαλέσουν νέα κύματα έξαψης.

Η μία ήταν η υπόθεση Λαμπράκη, που την 1η Οκτωβρίου άρχιζε η εκδίκασή της στο κακουργιοδικείο Θεσσαλονίκης, ενώ ο πρόεδρος του δικαστηρίου είχε μπροστά του μια δικογραφία 1.500 δακτυλογραφημένων σελίδων.

Δύο ημέρες προηγουμένως, μια άλλη δικογραφία, 500 περίπου δακτυλογραφημένων σελίδων, παραδιδόταν στον υπουργό Εθνικής Αμύνης Στ. Κωστόπουλο από τον πρόεδρο του Στρατοδικείου Αθηνών αντισυνταγματάρχη της στρατιωτικής δικαιοσύνης Ν. Μπιρμπίλη. Ήταν το υπ' αριθμ. 1939/20.9.1966 βούλευμα του δικαστικού συμβουλίου του ίδιου στρατοδικείου για την υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ.

Η υπόθεση Λαμπράκη

Τριάντα τρεις μήνες (από τον Μάιο του 1963 έως τον Φεβρουάριο του 1966) πέρασαν έως ότου κλείσει ο κύκλος των ανακρίσεων γύρω από τον θανάσιμο τραυματισμό του βουλευτή της ΕΔΑ Γρηγ. Λαμπράκη. Στο διάστημα εκείνο κεντρικός άξονας ήταν ο πρωτοδίκης Χρήστος Σαρτζετάκης, ο οποίος διεξήγαγε την τακτική ανάκριση. Υπήρξε στόχος σφοδρών επικρίσεων εκ μέρους της Δεξιάς. Αλλά ο ίδιος δεν δίστασε να αντιταχτεί ακόμη και προς τον εισαγγελέα του Αρείου Πάγου Κ. Κόλλια, τον οποίο κατήγγειλε ότι θέλησε να παρέμβει στο έργο του, με αποτέλεσμα να προκληθεί τεράστιος σάλος και να αναστατωθεί ο δικαστικός κόσμος. Αργότερα (1968) ο Σαρτζετάκης απολύθηκε με απόφαση του υπουργικού συμβουλίου, μαζί με άλλους δικαστές.

Η τακτική ανάκριση προχωρούσε μέσα σε θύελλες, αλλά την 7η Φεβρουαρίου 1966 το Εφετείο Θεσσαλονίκης έκλεινε τον ογκώδη φάκελο της υπόθεσης. Είχαν πια εξαντληθεί όλα τα ένδικα μέσα των ενοχοποιουμένων. Από εκεί και πέρα δεν υπήρχε δυνατότητα ανακριτικής επιστροφής και διερεύνησης. Ο Άρειος Πάγος μπορούσε να αποφανθεί αναιρετικά για δικονομικές ατέλειες και πλημμέλειες, όχι όμως για την ουσία.

Δύο ήταν τα καίρια ερωτήματα που είχε προκαλέσει η υπόθεση εκείνη:
Υπήρχε ανάμειξη πολιτικών προσώπων;
Υπήρχε συνεργασία κρατικών υπηρεσιών και οργάνων με τους δράστες;

Αθώοι οι πολιτικοί

Στο πρώτο ερώτημα, το Συμβούλιο Εφετών Θεσσαλονίκης έδινε τελεσίδικα απάντηση κατηγορηματική: «Ουδέν πολιτικόν πρόσωπον είχε την παραμικράν ανάμιξιν». Στην ίδια διαπίστωση είχαν καταλήξει προηγουμένως το Συμβούλιο Πρωτοδικών (βούλευμα 1128/1964), όπως και ο τακτικός ανακριτής πρωτοδίκης Χρήστος Σαρτζετάκης και οι εισαγγελείς Μπούτης και Δελλαπόρτας.

Αυτό το στοιχείο είχε ιδιαίτερη πολιτική σημασία. Γιατί ο Γ. Παπανδρέου την ίδια νύχτα που είχε γίνει ο θανάσιμος τραυματισμός του Λαμπράκη έσπευσε να εκτοξεύσει τη γνωστή τρομερή κατηγορία κατά τού τότε πρωθυπουργού Κων. Καραμανλή:

> *«Ἡ Ἕνωσις Κέντρου καταγγέλλει καὶ ἐνώπιον τοῦ ἔθνους καὶ ἐνώπιον τῆς διεθνοῦς κοινῆς γνώμης τὸν ἀρχηγὸν τῆς ΕΡΕ κ. Κ. Καραμανλῆ ὡς ἠθικὸν αὐτουργὸν τῆς πολιτικῆς δολοφονίας τοῦ βουλευτοῦ Λαμπράκη».*

Η κατηγορία εκείνη έδειχνε άλλη μια φορά τις μαχητικές μεθόδους του αρχηγού του «ανένδοτου». Αλλά ο Γ. Παπανδρέου προλάβαινε τη Δικαιοσύνη, χωρίς να έχει ακόμα την παραμικρή ένδειξη ως ίχνος προσανατολισμού. Σε άλλες χώρες, αυτή η ενέργειά του θα προκαλούσε κύματα επικρίσεων, όχι μόνο από τους πολιτικούς του αντιπάλους. Και, αντιστρόφως, ο ίδιος θα εξέπεμπε κεραυνούς αν τολμούσε άλλος να κάνει παρόμοια εκδήλωση. Αλλά ο φανατισμός που επικρατούσε στις ημέρες του «ανένδοτου» υπερκάλυπτε τις νομικές και ηθικές ευαισθησίες. Η υπόθεση Λαμπράκη τούς προσέφερε ένα ανέλπιστο όπλο. Θα το χρησιμοποιούσε έως τις ακρότατες δυνατότητές του. Όπως η Δεξιά –και ο Θρόνος– χρησιμοποίησαν το όπλο του ΑΣΠΙΔΑ εναντίον του.

Τώρα όμως η διαδικασία της Δικαιοσύνης ανέτρεπε την κατηγορία. Ο ανακριτής Σαρτζετάκης, στην προσφυγή του στο Συμβούλιο Επικρατείας που έκανε μετά την απόλυσή του, αναγράφει:

> *«...Ἐπεζητήθη νὰ ἀποδοθῶσι καὶ ποινικαὶ εὐθῦναι, σχετικῶς πρὸς τὴν δολοφονίαν, εἰς τὴν κυβέρνησιν ἐκείνην τοῦ κ. Καραμανλῆ. Πράγματι δὲ ἡ πολιτικὴ ἀγωγὴ ὑπέβαλε μήνυσιν ὀνομαστικῶς κατὰ τοῦ κ. Καραμανλῆ, τοῦ κ. Κωνσταντίνου Τσάτσου (Ὑπουργοῦ Προεδρίας τῆς Κυβερνήσεως) καὶ ἄλλων μελῶν τῆς ἀπελθούσης Κυβερνήσεως τῆς Ε.Ρ.Ε., ὡς καὶ ἑτέρων προσωπικοτήτων, φερομένων ὡς ἀνηκόντων πολιτικῶς εἰς τὴν Ε.Ρ.Ε.*

> *»...Ἐκ τῆς ἀνακρίσεως οὐδὲν εἰς βάρος τῶν καταμηνυθέντων πολιτικῶν προσώπων προέκυψε...»*

Εξάλλου, ο εισαγγελέας πλημμελειοδικών Μπούτης στην πρότασή του προς το συμβούλιο πρωτοδικών υπογράμμιζε:

> *«...Κατὰ τῶν ἀνωτέρω οὐδέποτε ῥητῶς ἠσκήθη παρ' ἡμῶν ποινικὴ δίωξις ἐπὶ συμμετοχῇ καθ' οἱονδήποτε τρόπον εἰς τὰς διωκομένας πράξεις, οὐδὲ προέκυψε κατὰ τὴν ἀνάκρισιν στοιχεῖον τι κατ' αὐτῶν περὶ συμμετοχῆς εἰς ταύτας ἢ ἀπεδόθη εἰς αὐτοὺς τοιαύτη ἐξ ἀνακριτικῆς τινος πράξεως...»*

Και ο εισαγγελέας Εφετών Δελλαπόρτας τόνιζε προς το Συμβούλιο Εφετών:

> *«...Ὄχι ἔνδειξις ἐνοχῆς, ἀλλ' οὐδ' ἀτμὶς ὑπονοίας ποινικῆς εὐθύνης προέκυψε».*

Οι παραπεμπόμενοι

Το Συμβούλιο Εφετών απομάκρυνε κάθε υπόνοια εις βάρος του Κ. Καραμανλή και άλλων πολιτικών προσώπων. Παρέμενε όμως βέβαια σε εκκρεμότητα το θέμα της ύπαρξης των «παρακρατικών» δυνάμεων, έργο των οποίων έτσι ή αλλιώς ήταν η επίθεση κατά του Λαμπράκη. Πάντως, από το Συμβούλιο Εφετών παραπέμπονταν σε δίκη οι εξής:

Ως φυσικοί αυτουργοί του θανάσιμου τραυματισμού οι Σπύρος Γκοτζαμάνης, ετών 35, μεταφορέας, και Εμμ. Εμμανουηλίδης, ετών 38, ελαιοχρωματιστής. Η κατηγορία που τους εβάρυνε ήταν ανθρωποκτονία εκ προθέσεως.

Για ηθική αυτουργία παρεπέμπονταν οι Εμμ. Καπελώνης, ετών 43, υπομοίραρχος, Ξενοφών Γιασμάς, ετών 57, δημοσιογράφος, Αντώνιος Πιτσώκος, ετών 53, οπωροπώλης, και Χρίστος Φωκάς, ετών 39, λιμενεργάτης.

Παρεπέμπονταν επίσης για παράβαση καθήκοντος οι εξής αξιωματικοί της χωροφυλακής: Κων. Μήτσου, ετών 55, υποστράτηγος τότε, Ευθύμιος Καμουτσής, ετών 55, συνταγματάρχης, Μιχ. Διαμαντόπουλος, ετών 56, Κων. Δόλκας, ετών 53, και Δημ. Σέττας, ετών 51, ταγματάρχες, Τρύφων Παπατριανταφύλλου, ετών 58, μοίραρχος. Οι τέσσερις πρώτοι είχαν ήδη τεθεί σε αποστρατία. Η κατηγορία εναντίον όλων αυτών των αξιωματικών ήταν ότι, την ημέρα που ο άτυχος βουλευτής χτυπήθηκε, επέτρεψαν, στον χώρο όπου έγινε η συγκέντρωση των «Φίλων της Ειρήνης», «αντισυγκέντρωση αντιφρονούντων».

Τέλος, επειδή πήραν μέρος σ' αυτή τη συγκέντρωση «αντιφρονούντων», κάθονταν στο εδώλιο τρεις χωροφύλακες και δεκαπέντε πολίτες.

Ας σημειώσουμε ότι οι αξιωματικοί αυτοί είχαν προταθεί από τον ανακριτή για συνεργία και κατάχρηση εξουσίας. Και είχαν προφυλακιστεί, αλλά αφέθηκαν κατό-

πιν ελεύθεροι. Το βούλευμα του Συμβουλίου Εφετών αποφάνθηκε να μην απαγγελθεί κατηγορία εναντίον τους για τα παραπάνω. Άλλους 16 αξιωματικούς που κατηγορήθηκαν για κατάχρηση εξουσίας τούς απάλλαξε.

Η δίκη Λαμπράκη

Χρειάστηκαν άλλοι 9 μήνες έως ότου φτάσει η δίκη στο ακροατήριο. Το πρωί της 2ας Οκτωβρίου άρχισε η δικαστική κάθαρση του δράματος στην αίθουσα του κακουργιοδικείου και κατόπιν του τριμελούς πλημμελειοδικείου της μακεδονικής πρωτεύουσας.

Πρόεδρος του κακουργιοδικείου ήταν ο εφέτης Γραφανάκης. Σύνεδροι οι πρωτοδίκες Β. Λαμπρίδης και Χ. Χριστοφορίδης και εισαγγελέας ο Π. Δελαπόρτας.

Σε 114 ανέρχονταν οι κληθέντες από τον εισαγγελέα μάρτυρες. Αλλά η πολιτική αγωγή κάλεσε 30 ακόμη, μεταξύ των οποίων τον Γ. Παπανδρέου και πολλούς βουλευτές της ΕΔΑ και της Ένωσης Κέντρου.

Με το κλάμα ενός μωρού άρχισε η δίκη Λαμπράκη. Μία από τις γυναίκες ενόρκους προσήλθε μαζί με το βρέφος της, που δεν ήταν δυνατό να το αποχωριστεί. Τελικά εξαιρέθηκε, αλλά προηγουμένως το μικρό πλασματάκι είχε προκαλέσει συγκίνηση στο δικαστήριο με τις οιμωγές του. Η εξονυχιστική όμως διαδικασία δεν έφερε στο φως τίποτα το σοβαρό και αποκαλυπτικό. Είχε πιστευτεί ότι τουλάχιστον ο υπομοίραρχος Καπελώνης θα ανέσυρε το πέπλο που σκέπαζε συνταρακτικά παρασκήνια, που θα αποκάλυπταν ίσως το υπόβαθρο της υπόθεσης. Αλλά διέψευσε τις αδημονούσες προσδοκίες. Δεν προσέφερε τίποτα το ανατρεπτικό. Και η πιο σοβαρή πτυχή της δίκης υπήρξε η επιστημονική μάχη μεταξύ των ιατροδικαστών ως προς τον τόπο όπου έπαθε τον θανάσιμο τραυματισμό του ο Γρ. Λαμπράκης.

Όπως είδαμε, από τους έξι ιατροδικαστές που εξέτασαν τον Λαμπράκη, ο προϊστάμενος της ιατροδικαστικής υπηρεσίας Αθηνών Δημ. Καψάσκης υποστήριξε ότι από την πτώση προκλήθηκε ο θάνατος. Οι άλλοι πέντε ομοφωνούσαν ότι προκλήθηκε «δι' αμέσου πλήξεως της κεφαλής, ταύτης ευρισκομένης ελευθέρας, διά θλώντος οργάνου». Οι δύο μερίδες παρέμεναν αμετακίνητες στο ακροατήριο και η επιστημονική μάχη υπήρξε πολύωρη, συναρπαστική, αλλά χωρίς αποτέλεσμα.

Τελικά, ύστερα από θυελλώδη ακροαματική διαδικασία τριών μηνών, κι ενώ μάταια το κοινό περίμενε συγκλονιστικές αποκαλύψεις, το μεσημέρι της 29ης Δεκεμβρίου 1966 ο πρόεδρος διατύπωνε στους ενόρκους τα ερωτήματα, που τα κυριότερα ήταν τα εξής:

«1. Εἶναι ἔνοχοι οἱ κατηγορούμενοι Σπ. Γκοτζαμάνης καὶ Ἐμμ. Ἐμμανουηλίδης, ὅτι εἰς τὴν Θεσσαλονίκην τὴν 22 Μαΐου 1963 ἀπὸ τῆς 9 μ.μ. ὥρας ἐφόνευσαν ἀπὸ κοινοῦ ἢ μετ' ἄλλων ἀγνώστων τὸν Γρηγόριον Λα-

μπράκην, ἐπιπέσαντες κατ' αὐτοῦ διὰ τρικύκλου, ἐπὶ πλέον δὲ δι' ἀμβλέος ὀργάνου προυξένησαν ἐκτεταμένον τραῦμα ἐπὶ τῆς κεφαλῆς του;»

Στο σημείο αυτό, οι ένορκοι έπρεπε να ταχθούν με τη θέση Καψάσκη ή με τη θέση των «5».

«2. Εἶναι ἔνοχοι οἱ κατηγορούμενοι Ἐμμ. Καπελώνης καὶ Ξεν. Γιοσμᾶς ὅτι ἐν Θεσσαλονίκῃ πρὸ καὶ κατὰ τὴν 22 Μαΐου 1963 προυκάλεσαν παρ' ἄλλοις τὴν ἀπόφασιν πρὸς ἐκτέλεσιν ἀνθρωποκτονίας καὶ διὰ κοινῆς προσπαθείας, συμβουλῶν, πειθοῦς κ.λπ. παρεκίνησαν τοὺς ἄνω δράστας εἰς τὴν ἐκτέλεσιν τῆς πράξεως;

»3. Εἶναι ἔνοχος ὁ κατηγορούμενος Σπ. Γκοτζαμάνης τοῦ ὅτι ἐνῶ ὁ Ἐμμ. Ἐμμανουηλίδης ἀπέκτεινε τὸν Γρ. Λαμπράκην ἐκ προθέσεως παρέσχε πρὸ καὶ κατὰ τὴν τέλεσιν τῆς πράξεως συμβουλὰς καὶ ὑποσχέσεις εἰς αὐτὸν ὅτι θὰ τὸν ἐνισχύσῃ, ἤτοι ὅτι θὰ τὸν παραλάβῃ μὲ τὸ τρίκυκλον;

»4. Εἶναι ἔνοχος ὁ Ἐμμ. Ἐμμανουηλίδης, ὅτι ἐνῶ ὁ Σπ. Γκοτζαμάνης ἀπέκτεινε τὸν Λαμπράκην, παρέσχε βοήθειαν εἰς αὐτὸν κατὰ τὴν τέλεσιν τῆς πράξεως καὶ μετ' αὐτήν;»

Δεκατρείς ώρες διήρκεσε η διάσκεψη των ενόρκων. Μόλις τα μεσάνυχτα της 29ης Δεκεμβρίου βγήκαν καταπονημένοι από την αίθουσά τους. Και μέσα σε νεκρική σιγή ο προϊστάμενός τους δικηγόρος Δημ. Τούσας διάβασε την ετυμηγορία, σύμφωνα με την οποία:

1. Απηλλάσσονταν παμψηφεί όλοι οι αξιωματικοί της χωροφυλακής για την κατηγορία της παραβάσεως καθήκοντος.
2. Απηλλάσσονταν παμψηφεί για την κατηγορία της ηθικής αυτουργίας όσον αφορά τον τραυματισμό του Λαμπράκη ο υπομοίραρχος Καπελώνης και ο Ξεν. Γιοσμάς.
3. Ο Σ. Γκοτζαμάνης εθεωρείτο ένοχος για βαριές σωματικές κακώσεις εκ προθέσεως εις βάρος του Λαμπράκη και όχι ότι εκ προθέσεως εφόνευσε τον βουλευτή.
4. Ο Εμμ. Εμμανουηλίδης θεωρήθηκε συνεργός του Σ. Γκοτζαμάνη στην πρόκληση βαριών σωματικών βλαβών εκ προθέσεως. Αλλά απαλλάχθηκε για την κατηγορία του φόνου του Λαμπράκη εκ προθέσεως με αμβλύ όργανο.

Σαράντα τρεις μήνες είχαν περάσει από την ημέρα (22 Μαΐου 1963) που ο Λαμπράκης γκρεμιζόταν στην άσφαλτο παρασυρμένος από το ιστορικό τρίκυκλο. Είκοσι τέσσερις ακριβώς μήνες από την έκδοση του πρωτόδικου βουλεύματος (29 Δεκεμβρίου 1964). Και χρειάστηκαν 66 δικάσιμες ημέρες, για την ακρίβεια 550 ώρες διαδικασίας, με παρέλαση 166 μαρτύρων (104 κατηγορίας, 38 υπεράσπισης, 14 υποδειχθέντες από την πολιτική αγωγή, 5 από τους πολιτικά ενάγοντες και 5

από το δικαστήριο) για να τερματιστεί η γιγαντιαία δίκη. Η απόφαση των ενόρκων ελήφθη παμψηφεί και δεν μπορούσε να την προσβάλει ο εισαγγελέας Δελαπόρτας, ο οποίος δήλωσε από την έδρα του:

«Σέβομαι τὴν ἐτυμηγορίαν καὶ ἀποκαλύπτομαι ἐνώπιόν της».

Αλλά η Κεντροαριστερά και η Αριστερά ουδέποτε την αποδέχτηκαν. Γι' αυτές υπήρχε πάντα μια δολοφονία εκ προθέσεως, που διέπραξε ο Δεξιός παρακρατικός μηχανισμός, ο οποίος συστήθηκε για να αποτρέψει εκλογική άνοδο της Αριστεράς. Και ο μηχανισμός αυτός εκβίασε τη δικαστική απόφαση. Έτσι, ενώ με το κλείσιμο του 1966 έκλεινε δικαστικά η σεισμική υπόθεση Λαμπράκη, η έξαψη που είχε προκαλέσει διατηρούνταν.

Η δίκη ΑΣΠΙΔΑ

Και η πολιτική ατμόσφαιρα γινόταν περισσότερο ηλεκτρισμένη από τη δίκη του ΑΣΠΙΔΑ, η οποία βρισκόταν τότε στην πλήρη ανάπτυξή της, αλλά έμελλε να συνεχιστεί επί μήνες ακόμα.

Το βούλευμα του Δικαστικού Συμβουλίου του Διαρκούς Στρατοδικείου Αθηνών, που εκδόθηκε την 29η Σεπτεμβρίου 1966, παρέπεμπε σε δίκη 28 αξιωματικούς εν ενεργεία ή αποστρατεία. Οι κατηγορίες ήταν «απόπειρα προς τέλεσιν εσχάτης προδοσίας» και «ένωσις προς στάσιν», αδικήματα για τα οποία ο στρατιωτικός ποινικός νόμος προβλέπει κάθειρξη μέχρι 20 ετών. Επιπλέον υπήρχε η κατηγορία για συνωμοσία προς δολοφονία του γραμματέα του βασιλικού ταγματάρχη Αρναούτη, η οποία όμως ήταν αόριστη, σκοτεινή και λογικά δεν ευσταθούσε.

Κατά τη διάρκεια της ανάκρισης είχαν προκύψει υπόνοιες –όπως ισχυριζόταν η ανάκριση– ενοχής του Α. Παπανδρέου και άλλων στελεχών της Ένωσης Κέντρου. Αλλά το βούλευμα διαχώριζε την περίπτωσή τους και παρέπεμπε τον κλάδο αυτό της υπόθεσης στην πολιτική τακτική δικαιοσύνη. Και πράγματι, ύστερα από 12 ημέρες, ο προϊστάμενος της εισαγγελίας Αθηνών Θ. Χατζίσκος άσκησε δίωξη «επί συνωμοσία προς εκτέλεσιν πράξεων εσχάτης προδοσίας» και ανέθεσε στον ανακριτή Σωκρατίδη τη διενέργεια τακτικής ανάκρισης. Αλλά η δίωξη δεν έγινε μόνο βάσει του βουλεύματος εκείνου. Είχε ήδη εκτελέσει προκαταρκτική εξέταση για το ίδιο θέμα και ο αντιεισαγγελέας Ταρασουλέας. Τώρα συνδυάζονταν τα δύο πορίσματα και η δικαστική μηχανή έμπαινε σε κίνηση.

Οι 28 κατηγορούμενοι

Ποιοι όμως ήταν οι 28 αξιωματικοί που παραπέμπονταν στο στρατοδικείο Αθηνών; Και γιατί κατηγορούνταν; Ήταν οι κατωτέρω, που εντελώς χοντρικά το παραπεμπτικό βούλευμα τους καταλόγιζε τα εξής:

Αλ. Παπατέρπος, συνταγματάρχης: Πρωτοστάτησε στην ίδρυση του ΑΣΠΙΔΑ και μετέβαλε σε βάση του την ΚΥΠ.

Δ. Χονδροκούκης, συνταγματάρχης: Πρωτοστάτησε στην ίδρυση και επέκταση του ΑΣΠΙΔΑ στη Βόρειο Ελλάδα.

Π. Αναγνωστόπουλος, συνταγματάρχης: Πρωτοστάτησε στην ίδρυση του ΑΣΠΙΔΑ, στον οποίο κατείχε νευραλγική θέση.

Σπ. Τσαμασιώτης, συνταγματάρχης: Έκανε μύηση στον ΑΣΠΙΔΑ και εξουδετέρωσε αντιφρονούντες.

Αρ. Δαμβουνέλης, αντισυνταγματάρχης: Τοποθέτησε στην ΚΥΠ αξιωματικούς και ιδιώτες, εν γνώσει τού ότι ανήκαν στον ΑΣΠΙΔΑ.

Ταξ. Κατσιμήτρος, αντισυνταγματάρχης: Συμμετέσχε σε συσκέψεις στελεχών του ΑΣΠΙΔΑ.

Δημ. Παραλίκας, αντισυνταγματάρχης: Παρευρέθηκε σε συσκέψεις όπου έγινε λόγος και για το σχέδιο δολοφονίας του ταγματάρχη Αρναούτη.

Αρ. Μπουλούκος, λοχαγός: Πρωτοστάτησε στην ίδρυση του ΑΣΠΙΔΑ, ως εντολοδόχος της ηγεσίας του, και προσηλύτιζε συναδέλφους του. Επέδειξε ιδιαίτερη δραστηριότητα στην Κύπρο.

Χρ. Θεοδώρου, λοχαγός: Οργάνωσε ειδικό δίκτυο παρακολουθήσεως των τηλεφώνων προσωπικοτήτων.

Θωμάς Κατσαρής, λοχαγός: Μύησε αξιωματικούς στον ΑΣΠΙΔΑ στη Βόρειο Ελλάδα.

Αθαν. Κεπενός, λοχαγός: Είχε ιδιαίτερους δεσμούς και επαφές για τον ΑΣΠΙΔΑ με τον λοχαγό Μπουλούκο.

Π. Παπαγεωργόπουλος, λοχαγός: Μετείχε στον ΑΣΠΙΔΑ ως σύνδεσμος με τον λοχαγό Μπουλούκο.

Δ. Παπαγιαννόπουλος, λοχαγός: Βοήθησε στην επέκταση του ΑΣΠΙΔΑ στην Κύπρο.

Ι. Πανούτσος, λοχαγός: Μύησε αξιωματικούς στον ΑΣΠΙΔΑ.

Αν. Βλάχος, ίλαρχος: Συμμετείχε σε συχνές συσκέψεις του ΑΣΠΙΔΑ και έπαιρνε μέτρα για τη συγκάλυψη των στελεχών της οργάνωσης.

Ευαγ. Κουφαλιτάκης, ίλαρχος: Δεχόταν στο γραφείο της υπηρεσίας του, στην Κύπρο, τον λοχαγό Μπουλούκο.

Μαρ. Γεωργίου, λοχαγός: Συμμετείχε σε συσκέψεις στελεχών του ΑΣΠΙΔΑ.

Γ. Κωστόπουλος, λοχαγός: Οργάνωσε στο σπίτι του ψυχαγωγικές συγκεντρώσεις που συγκαλύπταν συνεδριάσεις στελεχών του ΑΣΠΙΔΑ.

Γ. Μαρκέτης, λοχαγός: Εκτέλεσε αποστολές πολιτικής φύσεως του ΑΣΠΙΔΑ.

Γ. Κλαδογένης, λοχαγός: Μετείχε στον ΑΣΠΙΔΑ, όχι όμως ως ηγετικό στέλεχος.

Θ. Σταυρόπουλος, υπολοχαγός: Στο σπίτι του στη Λευκωσία φιλοξενούσε τον λοχαγό Μπουλούκο και το είχε μετατρέψει σε τόπο συγκέντρωσης του ΑΣΠΙΔΑ.

Ι. Χαραλαμπόπουλος, υποσμηναγός: Είχε οργανώσει τον παράνομο μηχανισμό του ΑΣΠΙΔΑ.

Η δίκη άρχισε τη 14η Νοεμβρίου. Πρόεδρος ανέλαβε ο αρεοπαγίτης Θ. Καμπέρης με τον βαθμό του υποστράτηγου της Στρατιωτικής Δικαιοσύνης. Με τη στολή του στρατηγού κατέλαβε την έδρα. Βασιλικοί επίτροποι οι Ηλίας Παπαπούλος και Δ. Κριτσέλης. Στρατοδίκες ο υποστράτηγος Γ. Χατζής, οι ταξίαρχοι Α. Ζαλοχώρης και Γ. Μεθεληγιάννης και ο αντισυνταγματάρχης στρατιωτικής δικαιοσύνης Ν. Μπιρμπίλης.

Σαράντα οκτώ δικηγόροι, που οι περισσότεροι ήταν βουλευτές και στελέχη της Ένωσης Κέντρου, ανέλαβαν την υπεράσπιση. Μεταξύ των μαρτύρων περιλαμβάνονταν προσωπικότητες πρώτης γραμμής, όπως ο αρχηγός της ΕΡΕ Π. Κανελλόπουλος, ο πρώην υπουργός Εθνικής Αμύνης Π. Γαρουφαλιάς, ο αρχηγός του ΓΕΕΘΑ στρατηγός Τσολάκας, ο αρχιστράτηγος της Κύπρου Γ. Γρίβας κ.ά.

Οι κατηγορούμενοι όμως τηρούσαν αδιάλλακτη στάση. Η γενική γραμμή τους ήταν: Πρόκειται για πλεκτάνη. Δεν υπάρχει ίχνος ΑΣΠΙΔΑ. Υπάρχει μόνο μια έντεχνη παγίδα, που στήθηκε για να γίνει στόχος η Ένωση Κέντρου και να συγκαλυφθεί άλλη, πραγματική συνωμοτική κίνηση της Δεξιάς στον στρατό. Και τη θέση τους αυτή θα την υποστήριζαν με δυναμισμό μέσα στην αίθουσα. Όπως δυναμισμό απίθανο επρόκειτο να επιδείξουν οι συνήγοροι. Η δίκη εκείνη υπήρξε η θορυβωδέστερη των ελληνικών δικαστικών χρονικών.

Ο Ανδρέας στη δίκη

Οι έξι πρώτες ημέρες δαπανήθηκαν στην ανάγνωση του κολοσσιαίου βουλεύματος, στις αντεγκλήσεις και στις ενστάσεις. Μόνο την έβδομη ημέρα –21 Νοεμβρίου– άρχισε ουσιαστικά η δίκη με την εξέταση του πρώτου μάρτυρα κατηγορίας, λοχαγού Αδαμόπουλου. Πριν όμως φτάσει η διαδικασία εκεί, συνταράχτηκε η αίθουσα. Ο Ανδρέας Παπανδρέου εμφανίστηκε απροσδόκητα σε ένα διάλειμμα. Μειδιών, περιβαλλόμενος από τους βουλευτές Αλευρά και Μπαλτατζή, προχώρησε προς τους κατηγορούμενους και τους χαιρέτησε έναν-έναν με θερμή χειραψία. Ύστερα κάθισε στις θέσεις των συνηγόρων υπεράσπισης, όπου έτρεξαν να τον περιβάλουν οι δημοσιογράφοι:

«Γιατί ἤλθατε, κύριε ὑπουργέ;»

«Ἡ ἀπάντησίς μου θὰ σᾶς δοθῇ ἐγγράφως σὲ λίγες στιγμές».

Πράγματι, μετά από 2-3 λεπτά κατέφθασε ένας από τους γραμματείς του και μοίρασε δακτυλογραφημένες δηλώσεις. Ο Ανδρέας Παπανδρέου κατάγγελλε τη δίκη ως

προϊόν σκευωρίας και τον βασιλιά για 4 –όπως τις ανέφερε– συνταγματικές παραβιάσεις:

> *«Διὰ τῆς παρουσίας μου (στὸ στρατοδικεῖο) ἐπιθυμῶ νὰ ἐπισημάνω τὴν κατάφωρον παραβίασιν τοῦ Συντάγματος καὶ τῶν βασικῶν δικαιωμάτων τοῦ Ἕλληνος πολίτου εἰς τὴν ὁποίαν ἀπ' ἀρχῆς ἐστηρίχθη καὶ συνεχίζει νὰ στηρίζεται ἡ μεγάλη σκευωρία του ΑΣΠΙΔΑ».*

Έτσι άρχιζε το κατηγορητήριό του, το οποίο κατέληγε σε απειλητικές προειδοποιήσεις:

> *«Εἶναι ἑπομένως σαφὲς ὅτι ἡ ὅλη διαδικασία εἶναι ἄκυρος ἡ δὲ ἐκδοθησομένη ἀπόφασις ἀνυπόστατος. Ὅπως εἶναι σαφὲς ἐπίσης ὅτι παρ' ὅλας τὰς παραβιάσεις τοῦ Συντάγματος, παρ' ὅλας τὰς ἀπεγνωσμένας προσπαθείας τῶν σκοτεινῶν δυνάμεων νὰ δικαιώσουν τὸ βασιλικὸν πραξικόπημα τῆς 15ης Ἰουλίου διὰ τοῦ δεδικασμένου τοῦ ΑΣΠΙΔΑ εἰς στρατοδικεῖον, ἡ σκευωρία εἰς βάρος τοῦ ἔθνους, τοῦ ἐθνικοῦ στρατοῦ καὶ τῆς δημοκρατίας θὰ ἀποκαλυφθῆ...»*

Τον διαδέχτηκε όμως βιαιότερος ο πατέρας του στις κατηγορίες και απειλές, ο οποίος την επομένη δήλωσε:

> *«Ἡ ἐκδικαζομένη ὑπόθεσις ΑΣΠΙΔΑ εἶναι πράγματι σκευωρία τοῦ παρακράτους τῆς δεξιᾶς καὶ ἀποβλέπει εἰς τὴν ψυχολογικὴν προπαρασκευὴν πραξικοπήματος τῆς ἐλεεινῆς μορφῆς».*

Και την 5η Δεκεμβρίου 1966, μιλώντας στην κοινοβουλευτική ομάδα του κόμματός του, τόνιζε:

> *«Ἐπαναλαμβάνω κύριοι σήμερον, ὅτι ἡ τύχη τῆς Ἑνώσεως Κέντρου δὲν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ἀνάκρισιν τοῦ κ. Λαγάνη διὰ τὸν ΑΣΠΙΔΑ. Ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν θέλησιν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, ὁ ὁποῖος θὰ κρίνῃ καὶ ἡμᾶς τοὺς ἐντολεῖς τοῦ κ. Λαγάνη ὄχι εἰς Στρατοδικεῖον, ἀλλ' εἰς Λαοδικεῖον (χειροκροτήματα). Καὶ τὴν γνωρίζομεν αὐτὴν τὴν θέλησιν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Τὴν γνωρίζουν καὶ ἐκεῖνοι. Εἶναι ὁ ἰδικός μας θρίαμβος καὶ ἡ συντριβὴ τῶν σκευωρῶν καὶ προδοτῶν τῆς ἐντολῆς τοῦ λαοῦ (παταγώδη χειροκροτήματα)».*

Ο αναφερόμενος Λαγάνης ήταν ο δικαστικός αξιωματικός που ενέργησε την τακτική ανάκριση για τον ΑΣΠΙΔΑ. Και ο Γ. Παπανδρέου κλιμάκωνε την επίθεσή του, όχι μόνο κατά της στρατιωτικής δικαιοσύνης γενικά, αλλά και κατά του Στρατοδικείου Αθηνών ειδικά:

> *«Ἐνδιαφερόμεθα διὰ τὴν δίκην τῆς ὑποθέσεως ΑΣΠΙΔΑ. Ἐνδιαφερόμεθα διὰ τὴν ἀπόδειξιν τῆς ἀληθείας. Ἐνδιαφερόμεθα ἐπίσης διὰ τὴν ἀπόδοσιν δικαιοσύνης. Καὶ ἔχει ἤδη καταστῆ κοινὴ συνείδησις ὅτι ὑπάρχει*

σκευωρία. Ὑπάρχει χαλκεῖον ψευδομαρτύρων, οἱ ὁποῖοι ἀποκαλύπτονται εἰς τὸ ἀκροατήριον καὶ γίνονται καταγέλαστοι, παρ' ὅλην τὴν προστατευτικὴν σκέπην τοῦ Προέδρου τοῦ δικαστηρίου...»

Αλλά έτσι ο Γ. Παπανδρέου, χτυπώντας τη στρατιωτική δικαιοσύνη, στρεφόταν κατά του στρατού. Και το στρατοδικείο ήταν φυσικό να εξοργίζεται ιδιαίτερα. Μεταξύ δε των στρατοδικών ήταν και ο ταξίαρχος Ζαλοχώρης. Δεν ήταν γνωστό ακόμα ότι υπήρχε ήδη η Ομάδα Παπαδόπουλου και ότι ο ταξίαρχος Ζαλοχώρης ανήκε στην ηγεσία της. Η Ομάδα Παπαδόπουλου είχε έτσι τη δυνατότητα να σχηματίζει απευθείας εντυπώσεις από εκείνο το φαινόμενο. Και να βλέπει, με το πρίσμα της, τα αποτελέσματα της εισόρμησης των πολιτικών παθών στον στρατό.

Η θορυβωδέστερη δίκη

Τις επιθέσεις εκ των έξω κατά του στρατοδικείου οι συνήγοροι υπεράσπισης και οι κατηγορούμενοι ολοκλήρωναν με εξίσου βίαιες επιθέσεις εκ των έσω. Στόχος τους ήταν πρωτίστως ο αρεοπαγίτης πρόεδρος. «Τέως έφεδρον λοχίαν» τον αποκάλεσε ένας συνήγορος, σαρκάζοντας τον τίτλο τού κατ' απονομή στρατηγού που έφερε. Και ένας άλλος, όταν του απαγγέλθηκε κατηγορία διατάραξης του δικαστηρίου και κλήθηκε να απολογηθεί, δήλωσε:

«Δὲν θὰ ἀπολογηθῶ σὲ σᾶς...»

Τέσσερις μήνες διήρκεσε η κολοσσιαία δίκη, μέσα σε ατμόσφαιρα πρωτοφανούς οξύτητας. Όλοι κραύγαζαν στην αίθουσα. Μόνο οι στρατοδίκες, μάχιμοι αξιωματικοί, σιωπούσαν ψυχρά και χαρακτηριστικά. Και, αν ήταν προσγειωμένοι οι μαχητικοί εκείνοι τιμητές, από τον Γ. Παπανδρέου έως τον τελευταίο συνήγορο, θα έπρεπε να τρομάζουν με αυτή την παγερή σιωπή.

Οι μάρτυρες παρέλαυναν με αργό ρυθμό, γιατί υφίσταντο ανηλεές σφυροκόπημα από τους συνηγόρους. Τέσσερις ημέρες διήρκεσε η κατάθεση μόνο του στρατηγού Γρίβα, που είχε ξεσηκώσει θύελλες ομαδικών επιθέσεων εναντίον του. Αντίθετα, μέσα σε σιγή έγινε η σύντομη κατάθεση του αρχηγού του ΓΕΕΘΑ στρατηγού Τσολάκα, ο οποίος προς γενική έκπληξη δήλωσε ότι θεωρεί την υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ ως σκευωρία.

Δίωξη του Ανδρέα

Ενώ όμως αργοσερνόταν η δίκη στο Στρατοδικείο, αναστατώθηκε η Ελλάδα από την είδηση που κυκλοφόρησε αστραπιαία την 24η Φεβρουαρίου:

«Διώκεται ὁ Ἀνδρέας Παπανδρέου γιὰ τὸν ΑΣΠΙΔΑ».

Πράγματι, τόσο ο ανακριτής του 7ου Τμήματος Σ. Σωκρατίδης που διεξήγε την τακτική ανάκριση για την ανάμειξη μη στρατιωτικών προσώπων στον ΑΣΠΙΔΑ, όσο

και οι αρμόδιοι εισαγγελείς Χατζίσκος και Μουστάκης, απευθύνθηκαν προς τον υπουργό Δικαιοσύνης ζητώντας την ποινική δίωξη του Α. Παπανδρέου και του Π. Βαρδινογιάννη. Και ο υπουργός με τη σειρά του ζητούσε από τη Βουλή την άρση της ασυλίας των δύο αυτών βουλευτών «προς άσκησιν ποινικής διώξεως κατ' αυτών επί συμμετοχή εις συνωμοσίαν προς εκτέλεσιν πράξεων εσχάτης προδοσίας».

Πώς αντέδρασε ο Ανδρέας Παπανδρέου; Με ορμητική επίθεση κατά της Δικαιοσύνης, αλλά ιδίως κατά του βασιλιά:

«Ἡ ἀπόφασις τῆς βασιλικῆς κυβερνήσεως καὶ τῶν ὀργάνων της νὰ ζητήση τὴν δίωξίν μου διὰ τὴν δῆθεν συμμετοχήν μου εἰς τὴν σκευωρίαν, εἶναι πρᾶξις πανικοῦ... Εἶναι συνέπεια τῆς παραβιάσεως τοῦ Συντάγματος ἀπὸ τὸν βασιλέα... Ὄχι μόνον θὰ θέσω εἰς τὴν διάθεσιν τῆς Βουλῆς τὴν ἄρσιν τῆς ἀσυλίας μου, ἀλλὰ θὰ ἀπαιτήσω νὰ γίνη αὕτη ἀποδεκτή. Εἰς τὴν Βουλὴν ὅμως θὰ ὑπάρξη ἡ συζήτησις. Ἡ σκευωρία τοῦ ΑΣΠΙΔΑ, ἡ παραβίασις τοῦ πολιτεύματος ἀπὸ τὸν βασιλέα, ὁ ρόλος τῶν ξένων δυνάμεων εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ εἰς τὴν ὑπόθεσιν τοῦ ΑΣΠΙΔΑ, θὰ συζητηθῆ μέχρι τελευταίας κεραίας...

»Εἶχεν ὁλόκληρος ἡ Ἑλλὰς καγχάσει μὲ τὴν ἠλιθιότητα τῶν καταθέσεων, ἐπὶ τῶν ὁποίων αἱ σκοτειναὶ δυνάμεις προσεπάθησαν νὰ ἑδραιώσουν τὴν ἀνύπαρκτον κατηγορίαν... Πρέπει νὰ γνωρίζουν, καὶ ὁ βασιλεύς, ὁ ὁποῖος διὰ τῶν ἐπιστολῶν του κατέστη μάρτυς εἰς τὴν σκευωρίαν, καὶ οἱ σκοτεινοί του σύμβουλοι, ὅτι εἴμεθα ἀποφασισμένοι νὰ δώσωμεν τὴν μάχην διὰ τὴν ἑδραίωσιν τῆς δημοκρατίας».

Την ίδια ημέρα, στις 12.45΄, ο Γ. Παπανδρέου συγκαλούσε την κοινοβουλευτική ομάδα της Ένωσης Κέντρου σε σύσκεψη που διήρκεσε 20 μόνο λεπτά. Και καθόρισε αστραπιαία τη θέση του κόμματος όσον αφορά την άρση ασυλίας του γιου του, με τη δήλωση:

«Ἀρνούμεθα τὴν παροχὴν ἀδείας. Τιμῶμεν τὴν δικαιοσύνην. Ὅταν ὅμως διαπιστοῦμεν κατ' ἀντικειμενικὸν τρόπον ὅτι δὲν εἶναι δικαιοσύνη, ἀλλὰ πολιτικὴ δίωξις καὶ δικαστικὴ σκευωρία, ἀρνούμεθα!»

Και πρόσθεσε:

«Ἦλθεν ἡ ὥρα! Ἡ σκευωρία θὰ εἶναι τὸ θέμα τῶν συζητήσεων τῆς Βουλῆς, τὸ μέγα θέμα. Καὶ θὰ σημειώση ἕναν ἱστορικὸν σταθμὸν εἰς τὴν χώραν».

Ο Γ. Παπανδρέου κατά του Στρατοδικείου

Ξαφνικά όμως, την 28η Φεβρουαρίου 1967, ο αρχηγός της Ένωσης Κέντρου έλαβε κλήση να προσέλθει στο Στρατοδικείο για να καταθέσει ως μάρτυρας. Ήταν ευκαι-

ρία μιας μεγάλης μάχης, την οποία όμως εκείνος απέφυγε. Τη 2α Μαρτίου έστειλε μια επιστολή στον πρόεδρο, αρνούμενος να προσέλθει. Η απάντησή του όμως αποτελούσε νέα βιαιότατη επίθεση κατά του Στρατοδικείου:

«Κύριε Πρόεδρε,

»Όταν τὴν 8ην Ἰουλίου 1965, εἰς τὴν πρώτην πρὸς ἐμὲ βασιλικὴν ἐπιστολὴν ἀνέγνωσα ὅτι "ἐκ τῆς ΚΥΠ ἡ ὁποία ὑπάγεται προσωπικῶς εἰς ἐμὲ καὶ διοικεῖται ἀπὸ προσώπων τῆς ἀπολύτου ἐμπιστοσύνης μου ἐξεπορεύθη ἐπαναστατικὴ συνωμοτικὴ ὀργάνωσις εἰς τὰς ἐνόπλους δυνάμεις, μοναδικὸν σκοπὸν ἔχουσα τὴν ἀνατροπὴν τοῦ Συντάγματος τῆς χώρας καὶ τὴν ἐπιβολὴν δικτατορίας ἐλεεινῆς μορφῆς", ἐσχημάτισα τὴν πεποίθησιν ὅτι σκοτειναὶ δυνάμεις εἶχον χαλκεύσει τὴν σκευωρίαν πρὸς ἐξαναγκασμὸν εἰς παραίτησιν τοῦ λαοπροβλήτου κυβερνήτου τῆς χώρας. Καὶ ἡ πορεία τῶν γεγονότων μὲ ἐδικαίωσε πλήρως.

»Εἰς μάτην ἀπέβη ἡ ἀτέρμων ἀνάκρισις Λαγάνη. Καὶ ἡ χρησιμοποίησις ψευδομαρτύρων ἐκ τοῦ ὑποκόσμου, τοὺς ὁποίους δὲν ἐτόλμησεν ἡ κατηγοροῦσα ἀρχὴ νὰ ἐμφανίση εἰς τὸ ἀκροατήριον. Καὶ τὸ ἀπερίγραπτον βούλευμά του.

»Τὸ ἴδιον συνέβη καὶ μὲ τὸ στρατοδικεῖον σας: Μὲ τὴν ἀπροκάλυπτον συμπαράστασιν καὶ προστασίαν ψευδομαρτύρων τῆς κατηγορίας. Καὶ τελικῶς μὲ τὴν καταπληκτικὴν ἀπόφασιν νὰ κλεισθοῦν αἱ θῦραι καὶ νὰ ἀπαγορευθῆ ἡ δημοσίευσις τῶν πρακτικῶν τῆς δίκης.

»Τοιουτοτρόπως δὲν ἔχει ἁπλῶς ἐμπεδοθῆ ἡ ἰδική μου ἀρχικὴ πεποίθησις. Ἔχει σχηματισθῆ κοινὴ συνείδησις ὅτι πρόκειται περὶ σκευωρίας. Καὶ ὅτι εἰς τὴν ὑπόθεσιν αὐτὴν δὲν λειτουργεῖ ἀνεξάρτητος δικαιοσύνη. Λειτουργεῖ διατεταγμένη δικαιοσύνη.

»Διὰ νὰ μὴ προσδώσω, καὶ ἐγώ, μὲ τὴν παρουσίαν μου, νομιμοφάνειαν εἰς τὴν ἀπόφασιν ἀρνοῦμαι νὰ προσέλθω.

»Μετὰ τιμῆς
»Γ. Παπανδρέου».

Δεν διέταξε το στρατοδικείο «να προσαχθή βιαίως ο μάρτυς Γ. Παπανδρέου, βουλευτής, τέως πρωθυπουργός». Δεν κίνησε την ειδική διαδικασία της προσαγωγής του. Αρκέστηκε να αναγνώσει στο ακροατήριο την κατάθεσή του, που έκανε ενώπιον του ανακριτή Παν. Λαγάνη στις 6 Φεβρουαρίου, στην οποία απέρριπτε τα πάντα.

Ήδη όμως η κολοσσιαία δίκη έφτανε στο τέλος της. Τη Δευτέρα 7 Μαρτίου 1967, ο πρόεδρος του Στρατοδικείου κήρυξε την ακροαματική διαδικασία τερματισμένη και κάλεσε τους κατηγορούμενους να απολογηθούν. Αυτό ήταν το φινάλε της μεγάλης, θεαματικής και ηχηρής παράστασης. Και υπήρξε εξίσου ζωηρό και συναρ-

παστικό. Γιατί πέντε κατηγορούμενοι αρνήθηκαν να απολογηθούν: Παπαγεωργόπουλος, Μπουλούκος, Κεπενές, Σταυρόπουλος, Βλάχος. Ο λοχαγός Μπουλούκος μάλιστα κατέθεσε μια δήλωση, παρόμοια περίπου προς την υβριστική επίθεση του Γ. Παπανδρέου κατά της στρατιωτικής δικαιοσύνης.

Από τους άλλους, μερικοί δήλωσαν ότι ανήκαν πράγματι στον ΑΣΠΙΔΑ, ότι παρακολουθούσαν τα τηλέφωνα προσωπικοτήτων κ.λπ. Άλλοι αρνήθηκαν τα πάντα και χαρακτήρισαν την όλη υπόθεση ως περίτεχνη σκευωρία, που είχε σκοπό να συγκαλύψει μια άλλη, πραγματική συνωμοσία.

Η απόφαση για τον ΑΣΠΙΔΑ

Και τη 10η Μαρτίου εκδόθηκε η απόφαση με την οποία επιβαλλόταν:

«Κάθειρξις 16 ἐτῶν στὸν συνταγματάρχη Α. Παπατέρπο, ἀντισυνταγματάρχη Δαμβουνέλη καὶ λοχαγοὺς Μπουλοῦκο, Παπαγεωργόπουλο, Τόμπρα.

»Κάθειρξις 13 ἐτῶν στοὺς λοχαγοὺς Πανοῦτσο, Παπαγιαννόπουλο, Οἰκονόμου.

»Κάθειρξις 8 ἐτῶν στὸν ἀντισυνταγματάρχη Παραλίκα καὶ λοχαγοὺς Βλάχον καὶ Κεπενόν.

»Σὲ ὅλους τοὺς παραπάνω: Στρατιωτικὴ καθαίρεσις καὶ 5ετὴς στέρησις πολιτικῶν δικαιωμάτων.

»Φυλάκισις 4 ἐτῶν στὸν λοχαγὸ Κωστόπουλο.

»Φυλάκισις 2 ἐτῶν στοὺς λοχαγοὺς Μαρκέτη, Θεοδώρου, Γεωργίου».

Οι λοχαγοί Θεοδοσίου, Κολίγρης, Κλαδογένης, εκρίθησαν ένοχοι, αλλά ατιμώρητοι. Και κηρύχθηκαν αθώοι οι συνταγματάρχες Αναγνωστόπουλος, Χονδροκούκης και Τσαμασιώτης, ο αντισυνταγματάρχης Κατσιμήτρος, οι λοχαγοί Κουφαλιτάκης, Σταυρόπουλος, Μαχάς, Κατσάρης, ο υποσμηναγός Χαραλαμπόπουλος και ο ανθυπασπιστής Ντελιδάκης.

Συνολικά η απόφαση ήταν πολύ επιεικέστερη από τις προτάσεις του βασιλικού επιτρόπου. Αλλά οι 13 απαλλαγέντες ή μη τιμωρηθέντες αξιωματικοί παρέμειναν προφυλακισμένοι συνολικά 5.800 ημέρες ή κατά μέσο όρο 446 ημέρες ο καθένας. Ο λοχαγός Θεοδοσίου έμεινε το μεγαλύτερο διάστημα: 1 έτος, 8 μήνες και 19 ημέρες. Ο λοχαγός Κολίγρης το μικρότερο: 10 μήνες και 11 ημέρες. Πάντως, μετά τη διάλυση του εφιάλτη της καταδίκης όλοι ήταν ευχαριστημένοι.

Εκατό ακριβώς ημέρες διαδικασίας με 8 ώρες κατά μέσον όρο συνεδρίαση την ημέρα διήρκεσε η συγκλονιστική δίκη που κάλυψε 4 μήνες. Επί έναν μήνα όμως –από τις 31 Ιανουαρίου έως τις 28 Φεβρουαρίου– διεξήχθη κεκλεισμένων των θυρών. Αυτό συνέβη κατόπιν σοβαροτάτων επεισοδίων που προκάλεσαν οι 40 από τους 48 συνηγόρους της υπεράσπισης, οι οποίοι από τότε αποχώρησαν ομαδικά

και δεν ξαναγύρισαν μέχρι τέλους. Οργάνωσαν συγκεντρώσεις και «πρες κόνφερανς» στις οποίες ανέπτυσσαν τις θέσεις τους, αλλά στο μεταξύ οι κατηγορούμενοι παρέμεναν χωρίς υπερασπιστές εκτός από 4 αξιωματικούς που διαχώρισαν από την αρχή τη θέση τους και των οποίων συνήγοροι ήταν οι 8 δικηγόροι που παρέμειναν. Για τους άλλους, μόνο στο τέλος το δικαστήριο όρισε εξ επαγγέλματος συνηγόρους που αγόρευσαν.

Ολόκληρη όμως η δίκη χαρακτηριζόταν από συνεχή, αλλεπάλληλα, βίαια επεισόδια. Ο μέσος όρος τους ήταν 2-4 κάθε ημέρα. Και το δικαστήριο αντιδρώντας επέβαλλε συνεχώς ποινές εις βάρος κατηγορουμένων και συνηγόρων.

Έγιναν έντεκα δίκες συνηγόρων για πρόκληση θορύβου, εξύβριση του δικαστηρίου κλπ. Και θα ήταν πολύ περισσότερες αν δεν αποχωρούσαν τις τελευταίες 40 ημέρες. Αλλά και μερικοί κατηγορούμενοι καταδικάστηκαν: ο λοχαγός Μπουλούκος 3 φορές με σύνολο φυλάκισης 6 ετών, ο λοχαγός Πανούτσος μία φορά σε τρίμηνη φυλάκιση και ο λοχαγός Παπαγεωργόπουλος 2 φορές σε 6 μηνών και 1 έτους φυλάκιση.

Η απόφαση του στρατοδικείου, παρά το δεδικασμένο, δεν έκανε την Ένωση Κέντρου να σιγήσει. Την ίδια ημέρα, οι 40 συνήγοροι υπεράσπισης έκαναν την εξής κοινή ανακοίνωση:

> *«Ἡ Κοινὴ Γνώμη ἔχει ἐκφέρει ἤδη τὴν κρίσιν της: Σκευωρία! Οἱ γενναῖοι καὶ ἔντιμοι ἀξιωματικοὶ εἶναι ἀθῶοι. Ἡ σημερινὴ ἀπόφασις ἐπανεβεβαίωσε τὴν κοινὴν αὐτὴν πεποίθησιν».*

Και ο Γ. Παπανδρέου δήλωσε:

> *«Εἶχον ἐπανειλημμένως τονίσει. Ἐπρόκειτο περὶ ἐσκεμμένης πράξεως τῆς διατεταγμένης δικαιοσύνης. Τώρα τὰ πράγματα ὁμιλοῦν. Μὲ τὴν ἀπόφασίν των οἱ κριταὶ ἐκρίθησαν».*

Υπήρχε όμως και επίλογος: Ο βασιλικός επίτροπος του αναθεωρητικού δικαστηρίου υποστράτηγος Παίων έκανε έφεση κατά της απόφασης του στρατοδικείου για τους συνταγματάρχες Χονδροκούκη, Αναγνωστόπουλο, Τσαμασιώτη και τον λοχαγό Κατσάρη, που είχαν αθωωθεί. Δεν πρόφτασε όμως να εκδικαστεί. Σε λίγες εβδομάδες η «επανάσταση» της 21ης Απριλίου επέβαλλε τον δικό της νόμο. Και αμνήστευσε την πολυθόρυβη υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ.

Προς το τέλος της κυβέρνησης

Ενώ όμως διεξαγόταν η δίκη του ΑΣΠΙΔΑ, αποφασιστικές πολιτικές αλλαγές γίνονταν στην Ελλάδα.

Υπήρχε πάντα έξαψη πνευμάτων που την υποδαύλιζε η ταραχώδης δίκη με τις πολιτικές προεκτάσεις της. Αλλά γενικά δεν είχε πάψει να επικρατεί ηρεμία. Ο Γε-

ώργιος και ο Ανδρέας Παπανδρέου αμιλλώντο πάντα σε εκρηκτικές εκδηλώσεις, αλλά ο αρχηγός της Ένωσης Κέντρου είχε εγκαταλείψει πια τις μαχητικές μαζικές κινητοποιήσεις. Εξακολουθούσε πιθανότατα να φοβάται τη διαρροή των υπόλοιπων συντηρητικών στελεχών του κόμματός του. Φαίνεται όμως πως είχε αρχίσει να φοβάται ακόμα περισσότερο τις συνέπειες του δυναμισμού των λαϊκών μαζών και την τροπή τους προς την Κεντροαριστερά. Τα γεγονότα που τότε ήταν άγνωστα και στο κοινό και στους πολιτικούς κύκλους επιτρέπουν σήμερα να συμπεράνει κανείς πως ο Γ. Παπανδρέου, ενώ διατηρούσε το εμπρηστικό του στυλ, προσπαθούσε να αναχαιτίσει την εκ των κάτω πολιτική πίεση και να χαλιναγωγήσει τον γιο του, που η ολοένα ισχυρότερη επιρροή του στα λαϊκά στρώματα θα τον ανησυχούσε.

Πάντως η κυβέρνηση Στεφανόπουλου πορευόταν χωρίς να αντιμετωπίζει πια τα άγρια λαϊκά κύματα που άλλοτε ξεσήκωνε ο αδάμαστος αντίπαλός της. Και είχε αρχίσει να συνειδητοποιείται η προοπτική μακράς επιβίωσής της. Και, αν πράγματι επιζούσε, θα μπορούσε ίσως να σταθεροποιήσει τον διαταραγμένο κοινοβουλευτισμό, να επιτρέψει συνδυασμούς που θα αποκαθιστούσαν την πολιτική ισορροπία και να αποτρέψει όσα λίγο αργότερα συνέβησαν.

Στην πραγματικότητα, όμως, ενώ προσέγγιζε το τέλος του 1966, προσέγγιζε και το δικό της τέλος. Τα όσα συνέβησαν τότε στα παρασκήνια έχουν δημιουργήσει σύγχυση και σκοτάδια. Επί χρόνια δεν είχε κανείς πλήρη γνώση. Μόνο στο φύλλο της 4ης Αυγούστου 1973 της εφημερίδας *Ακρόπολις* των Αθηνών δημοσιεύτηκε, για πρώτη φορά, από τον γράφοντα, ανώνυμα, το συγκεκριμένο περίγραμμα των γεγονότων που έχουν ως εξής:

Μυστική συμφωνία

- Στις αρχές Δεκεμβρίου συναντήθηκαν μυστικά οι Γ. Παπανδρέου και Π. Κανελλόπουλος και συμφώνησαν να ανατρέψουν την κυβέρνηση Στεφανόπουλου και να διεξαχθούν μέσα σε έξι μήνες εκλογές με υπηρεσιακή κυβέρνηση.
- Οι συνεννοήσεις έγιναν εν πλήρει γνώσει και με πλήρη παρακολούθηση του βασιλιά.
- Οι δύο αρχηγοί συναντήθηκαν 3 φορές.
- Η τρίτη συνάντηση έγινε στα Ανάκτορα, παρουσία του Κωνσταντίνου και του διευθυντή του γραφείου του βασιλιά, Δημ. Μπίτσιου.
- Οι δύο αρχηγοί συνέταξαν ένα συμφωνητικό. Το επέδειξαν στον βασιλιά, ο οποίος το ενέκρινε. Κατόπιν το εγχείρισε στον Π. Κανελλόπουλο και τον Γ. Παπανδρέου, οι οποίοι το μονοέγραψαν.
- Έτσι θα γινόταν ριζική και άμεση εκκαθάριση της κατάστασης.
- Οι δύο αρχηγοί ανέλαβαν την αμοιβαία υποχρέωση να κρατήσουν πάση θυσία

μυστικό το συμφωνητικό, εκτός από το πολύ έμπιστο περιβάλλον τους. Φαίνεται ότι ο Π. Κανελλόπουλος το γνωστοποίησε σε ορισμένους επιτελείς της ΕΡΕ. Ο Γ. Παπανδρέου πάντως το απέκρυψε και από τον γιο του.

• Καμιά άλλη υποχρέωση δεν ανέλαβε ο Γ. Παπανδρέου. Θα παρέμενε αδέσμευτος όσον αφορά την τακτική, τη στρατηγική και τους στόχους του.

• Η συμφωνία δεν άργησε να τεθεί σε εφαρμογή. Την 20ή Δεκεμβρίου ο Π. Κανελλόπουλος συγκάλεσε σε σύσκεψη τους επιτελείς του κόμματος Π. Πιπινέλη, Κ. Ροδόπουλο, Κ. Τσάτσο, Γ. Ράλλη, Σπ. Θεοτόκη, Δ. Βουρδουμπά και τους δήλωσε ότι ήρθε η ώρα να αντικατασταθεί η κυβέρνηση και να βαδίσει η χώρα προς εκλογές. Οι περισσότεροι διαφώνησαν. Αλλά ο Π. Κανελλόπουλος δήλωσε ότι έχει καταλήξει σε αποφάσεις και την ενέργειά του θα την κρίνει η κοινοβουλευτική ομάδα του κόμματος.

Αλλαγή φρουράς

Ανέβηκε κατόπιν στα Ανάκτορα και ανέφερε στον βασιλιά ότι προβαίνει εκείνη την ίδια ημέρα στην εφαρμογή της συμφωνίας με τον Γ. Παπανδρέου. Και κατεβαίνοντας ανήγγειλε στον Στ. Στεφανόπουλο ότι η ΕΡΕ παύει να τον υποστηρίζει. Κατευθύνθηκε κατόπιν στην αίθουσα των δημοσιογράφων στο κτίριο της Προεδρίας (οδός Ζαλοκώστα) και τους δήλωσε:

> *«Ἀνεκοίνωσα εἰς τὸν βασιλέα ὅτι θεωρῶ τερματισθεῖσαν τὴν ἀποστολὴν τῆς κυβερνήσεως Στεφανοπούλου... Δὲν ἀρνοῦμαι ὅτι ἡ κυβέρνησις αὕτη ἐξεπλήρωσε ὡρισμένην ἀποστολήν. Ἐσχηματίσθη καὶ τὴν ἐστηρίξαμεν –εἰς ὥρας δυσκόλους καὶ ταραχώδεις– χωρὶς νὰ λάβωμεν ἢ νὰ ζητήσωμεν τὸ παραμικρὸν ἀντάλλαγμα. Εἰς πολλὰς μάλιστα περιπτώσεις ἠγνοήθη ἡ γνώμη τῆς Ε.Ρ.Ε. ἢ καὶ ἡ εὐαισθησία τῶν βουλευτῶν της. Πρὸ τοῦ συμφέροντος ὅμως τῆς χώρας παρέβλεψα πάντα ταῦτα... Ἀλλὰ τὸ βασικὸν πολιτικὸν πρόβλημα τῆς χώρας εἶναι ἀνάγκη νὰ ἀχθῇ πρὸς τὴν λύσιν του. Πρέπει νὰ προετοιμασθῶμεν δι' ἐκλογάς...»*

Τα γεγονότα εκτυλίχθηκαν κατόπιν με κινηματογραφική ταχύτητα. Το πρωί της επομένης, 21 Δεκεμβρίου 1966, ο Στ. Στεφανόπουλος υπέβαλε την παραίτηση της κυβέρνησής του. Ήταν πτώση πρόωρη, που άνοιγε τον δρόμο σε ανωμαλίες οι οποίες σε λίγο θα στρέφονταν κατά πρώτο εναντίον εκείνων που την προκάλεσαν. Εκλήθησαν κατόπιν από τον βασιλιά οι πολιτικοί αρχηγοί (χωρίς να παραληφθεί ο πρόεδρος της ΕΔΑ Ι. Πασαλίδης) σε βραχείες ακροάσεις. Στο μεταξύ, πριν από ημέρες είχε επιλεγεί από τον Κωνσταντίνο ο διοικητής της Εθνικής Τραπέζης Ι. Παρασκευόπουλος ως υπηρεσιακός πρωθυπουργός, χωρίς να προβάλουν αντίρρηση ο Π. Κανελλόπουλος και ο Γ. Παπανδρέου.

Ο υποψήφιος πρωθυπουργός είχε ειδοποιηθεί και είχε έτοιμο τον πίνακα των υπουργών, που σχεδόν στο σύνολό τους είχαν υποδειχτεί από τον ίδιο τον βασιλιά. Και στις 6 το απόγευμα ο Ι. Παρασκευόπουλος εκλήθη τυπικά στα Ανάκτορα για να του ανατεθεί η εντολή. Το πρωί της επομένης, η νέα κυβέρνηση ορκιζόταν με την εξής σύνθεση:

Πρωθυπουργός, ὑπουργὸς Συντονισμοῦ καὶ προσωρινῶς Ἀμύνης,
Ι. Παρασκευόπουλος.
Ἐξωτερικῶν, Π. Γκούρας-Οἰκονόμου, πρεσβευτής.
Ἐσωτερικῶν, Χριστόφορος Στράτος, βιομήχανος.
Δημ. Τάξεως, Σ. Τζανετῆς, ἀντιστράτηγος ἐ.ἀ.
Δικαιοσύνης, Ι. Μανιάτης, ἀντιπρόεδρος Συμβουλίου Ἐπικρατείας.
Προεδρίας, Ν. Καρμίρης, καθηγητὴς Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.
Οἰκονομικῶν, Π. Στεργιώτης, καθηγητὴς Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.
Ἐργασίας, Χρ. Σταμπέλος, γενικὸς διευθυντὴς ὑπουργείου.
Ἐμπορίου, Ἐπ. Τσέλλος, τ. γενικὸς διευθυντὴς ΟΤΕ.
Βιομηχανίας, Ν. Τσαγκρίδης.
Συγκοινωνιῶν, Ε. Στασινόπουλος, τ. γενικὸς διευθυντὴς ΕΙΡ.
Δημ. Ἔργων, Δ. Πίππας, καθηγητὴς Πολυτεχνείου.
Γεωργίας, Χριστοδούλου, πρύτανις Ἀνωτάτης Γεωπονικῆς.
Παιδείας, Ι. Θεοδωρακόπουλος, καθηγητὴς καὶ ἀκαδημαϊκός.
Ἐμπορικῆς Ναυτιλίας, Α. Κωστίρης, ἀρεοπαγίτης.
Προνοίας, Ι. Χρυσικός, καθηγητὴς Πανεπιστημίου.
Βορ. Ἑλλάδος, Π. Χρήστου, πρύτανις Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.
Ὑφυπουργὸς Προεδρίας, Δ. Νιάνιας.
Συντονισμοῦ, Α. Μαντζαβίνος.
Συγκοινωνιῶν, Δ. Στεργιόπουλος.

Ύστερα από λίγη ώρα, ο ελληνικός λαός άκουγε διάγγελμα του βασιλιά, όπου τόνιζε:

«...Ἡ ὁρκισθεῖσα πρὸ ὀλίγου κυβέρνησις ὑπὸ τὸν κ. Ἰωάννην Παρασκευόπουλον εἶναι ἐξουσιοδοτημένη ὅπως, ἐκθέτουσα ἐνώπιον τῆς Βουλῆς τὸ πρόγραμμά της, δηλώσῃ ὅτι αἱ ἐκλογαὶ θέλουσι διεξαχθῆ περὶ τὰ τέλη Μαΐου τοῦ 1967».

Παρακάτω ο Κωνσταντίνος έκανε μια αποκάλυψη: ότι αυτός όρισε, όχι μόνο τον πρωθυπουργό, αλλά και τους υπουργούς:

«...Εἰς τὴν ἀνάγκην αὐτὴν ἀνταποκρίνεται ἡ ἐπιλογή μου προσωπικοτήτων ἐξωπολιτικῶν, ἐγνωσμένης ἀμεροληψίας καὶ ὑψηλοῦ ἤθους».

Ο νέος βασιλιάς έκανε ό,τι και ο πατέρας προκάτοχός του: εννοούσε πάλι να κυ-

βερνήσει. Ο Παύλος έστελνε στον εκάστοτε υπηρεσιακό πρωθυπουργό πίνακα των υπουργών του, σαν να επρόκειτο για ανακτορική και όχι για υπηρεσιακή κυβέρνηση. Αλλά αυτό δεν ήταν το αποφασιστικό στοιχείο του βασιλικού χειρισμού. Το ερώτημα που τώρα γεννιόταν ήταν: θα δεχόταν αυτή την κυβέρνηση ο Γ. Παπανδρέου; θα ανεχόταν τη μη διάλυση της Βουλής και τη μη άμεση προκήρυξη των εκλογών; Πέντε μήνες είναι μακρύς χρόνος για την πολιτική. Και σε τέτοιο διάστημα μπορούσε να συμβεί οτιδήποτε, ακόμα και να ματαιωθούν οι εκλογές.

Μετριοπαθής αντίδραση

Όλοι ανέμεναν ότι η αντίδραση του αρχηγού της Ένωσης Κέντρου θα ήταν αρνητική και βίαιη. Προκάλεσε έκπληξη όμως όταν, αντίθετα, έκανε δηλώσεις απροσδόκητα μετριοπαθείς:

«...Ὁ βασιλεὺς αὐτοπροσώπως ὑπεσχέθη τὴν ἐνέργειαν ἐκλογῶν. Ἐκφράζομεν διὰ τοῦτο τὴν ἱκανοποίησιν τῆς Ἑνώσεως Κέντρου.

»...Ὁ βασιλεὺς ὑπεσχέθη τὴν ἐλευθέραν ἔκφρασιν τῆς βουλήσεως τοῦ λαοῦ. Ἡ Ἕνωσις Κέντρου ἐκφράζει καὶ διὰ τοῦτο ἱκανοποίησιν.

»...Ἡ Ἕνωσις Κέντρου ἐζήτει ἐνέργειαν ἐκλογῶν ἐντὸς τῶν συνταγματικῶν προθεσμιῶν. Ἀλλ' ὁ χρόνος τῶν ἐκλογῶν ὡρίσθη ὑπὸ τοῦ βασιλέως διὰ τὸν Μάιον. Βεβαίως χρειάζεται ἡ διαδικασία τῆς ψηφίσεως νέου ἐκλογικοῦ νόμου ὑπὸ τῆς Βουλῆς. Καὶ ἡ κυβέρνησις μετατρέπεται ἀπὸ ὑπηρεσιακῆς εἰς μεταβατικήν. Ἀλλὰ θὰ ἠδύναντο ὅλα νὰ τελειώσουν μέχρι τοῦ Φεβρουαρίου. Διατί νὰ προστεθοῦν δύο μῆνες ἐπὶ πλέον; Θέλομεν νὰ ἐλπίζωμεν ὅτι ὁ βασιλεὺς θὰ συντομεύσῃ τὸν χρόνον τῶν ἐκλογῶν. Διότι μὲ τὸ διάγγελμά του ἐδεσμεύθη διὰ τὴν παράτασιν. Δὲν ἐδεσμεύθη διὰ τὴν συντόμευσιν».

Η αποδοχή της κυβέρνησης από τον Γ. Παπανδρέου προκάλεσε πολλούς ψιθύρους. Πολλοί μάντευαν ότι υπήρχε κάποια μυστική συμφωνία, δεν γνώριζαν όμως συγκεκριμένα τι συνέβη. Και, την 27η Δεκεμβρίου, η εφημερίδα *Ακρόπολις* των Αθηνών, το πιστότερο δημοσιογραφικό όργανο της ΕΡΕ, διατύπωνε τα εξής ερωτήματα προς τον ίδιο τον αρχηγό του κόμματος:

«1ον. Ὁ ἀρχηγὸς τῆς Ε.Ρ.Ε. σκοπεύει νὰ συνεργασθῇ μετεκλογικῶς μὲ τὴν Ἕνωσιν Κέντρου;

»2ον. Ἔχει κάμει πολιτικὴν συμφωνίαν μὲ τὸν κ. Γ. Παπανδρέου ὁ κ. Π. Κανελλόπουλος; Καὶ τί περιλαμβάνει αὐτὴ ἡ συμφωνία;

»3ον. Ὁ κ. Π. Κανελλόπουλος ἐπιδιώκει νὰ καταστῇ ἐνδεχομένως κληρονόμος τῶν πολιτικῶν δυνάμεων τοῦ Κέντρου;»

Το ερωτηματολόγιο προκάλεσε έκπληξη λόγω της τοποθέτησης της εφημερίδας.

Και αποκάλυπτε ότι στον κόσμο της Δεξιάς υπήρχαν αντιδράσεις για τη λύση που δόθηκε.

Ο Ανδρέας κατά του Γεωργίου

Η αντίδραση όμως υπήρξε ασύγκριτα ισχυρότερη στην Ένωση Κέντρου. Η αριστερή της πτέρυγα θεώρησε απαράδεκτο τον ελιγμό του Γ. Παπανδρέου, ως συμβιβασμό με τον αντίπαλο. Και ο Ανδρέας δεν δίστασε να κηρύξει επανάσταση τόσο κατά του επίσημου κόμματος όσο και κατά της πατρικής εξουσίας. Το βράδυ της 26ης Δεκεμβρίου 1966, σε μια εφημερίδα της Θεσσαλονίκης έκανε δραματικές δηλώσεις:

«...Μὲ ἄπειρο σεβασμὸ πρὸς τὸν ἀρχηγὸ τῆς Ἑνώσεως Κέντρου, τὸν μεγάλο δημοκράτη, τὸν ἡγέτη τῶν δύο ἀνενδότων ἀγώνων γιὰ τὴν Δημοκρατία, γιὰ τὴν πρόοδο, γιὰ τὴν ἐθνικὴ ὑπερηφάνεια καὶ μὲ ἀπέραντη στοργὴ καὶ ἀγάπη πρὸς τὸν πατέρα τοῦ ἀπευθύνω ἔκκλησι νὰ ἀναθεωρήσῃ τὴν πρόθεσί του, γιὰ λόγους στρατηγικοὺς νὰ ὑπερψηφίσῃ τὸ ἀνακτορικὸ κατασκεύασμα ποὺ θὰ ἐμφανισθῇ στὴ Βουλὴ σὲ λίγες μέρες».

Στρεφόταν κατόπιν ο Α. Παπανδρέου προς το κόμμα και το καλούσε σε ανταρσία:

«...Ἀπευθύνω ἔκκλησι ἐπίσης στοὺς κοινοβουλευτικοὺς ἐκπροσώπους τῆς Ἑνώσεως Κέντρου, στοὺς τιμίους ἄνδρες ποὺ στάθηκαν ὄρθια στὸν σκληρὸ ἀλλὰ ὡραῖο ἀγῶνα ἐναντίον τοῦ βασιλικοῦ πραξικοπήματος τῆς 15 Ἰουλίου, νὰ καταψηφίσουν τὴν κυβέρνησι Παρασκευοπούλου, γιὰ νὰ μὴ δικαιώσουν τὸ πραξικόπημα, γιὰ νὰ μὴ φαλκιδεύσουν τὶς θέσεις τοῦ Κέντρου, γιὰ νὰ μὴν ἀποστερήσουν τὸν δημοκρατικὸ λαὸ ἀπὸ τὴν πολιτικὴ ἡγεσία του».

Και πρόσθεσε μια φράση σαρκαστική, που στρεφόταν προφανώς κατά του πατέρα του:

«Ἡ Κίρκη δὲν πρέπει νὰ μαγέψῃ κανένα πιά, ἡ Ἑλλάδα δὲν πρέπει νὰ χάσῃ ἄλλον ἕναν Ὀδυσσέα».

Οι δηλώσεις ανέλυαν γιατί δεν έπρεπε να ψηφιστεί η κυβέρνηση:

«Ἡ ψήφισις ἀπὸ τὴν Ἕνωσι Κέντρου τῆς κυβερνήσεως Παρασκευοπούλου θὰ σήμαινε... προσχώρησι τοῦ μεγάλου δημοκρατικοῦ κόμματος στὶς θέσεις τῆς δεξιᾶς. Θὰ σήμαινε παραδοχὴ τοῦ βασιλικοῦ πραξικοπήματος, θὰ σήμαινε ἐγκατάλειψι τοῦ βασικοῦ αἰτήματος ὅτι "ὁ βασιλεὺς βασιλεύει καὶ ὁ λαὸς κυβερνᾷ..."

»Γιατί ἡ κυβέρνησι Παρασκευοπούλου ἀποτελεῖ εὐόδωσι τῶν σχεδίων τῶν ἀνακτόρων... Γι' αὐτὸ ἡ σύνθεσίς της ἀπὸ ἀνακτορικὰ ἀνδρείκελα, ἀπὸ ἐκπροσώπους τῆς ὀλιγαρχίας καὶ τοῦ ΙΔΕΑ, ἀποτελεῖ ἀνοικτὴ πρό-

κλησι γιὰ τὸν δημοκρατικὸ λαό. Γιατὶ ἡ ὑποστήριξι ἐξωκοινοβουλευτικῆς κυβερνήσεως γιὰ μισὸ περίπου χρόνο ἀποτελεῖ βαρὺ πλῆγμα κατὰ τῶν κοινοβουλευτικῶν θεσμῶν. Γιατὶ ἡ παραμονή της στὴν ἐξουσία ἀπαιτεῖ τὴν συνεργασία τῆς Ἑνώσεως Κέντρου μὲ τὴν ΕΡΕ ποὺ ὡς χθὲς θεωρούσαμε ἀπαράδεκτη καὶ ἀδιανόητη...»

Υποχώρηση του Ανδρέα

Ο Γ. Παπανδρέου έσπευσε να αντεπιτεθεί κατά του γιου του. Και δήλωσε:

«Ἀναγράφεται ὅτι ἡ γραμμὴ ποὺ ἐχαράξαμε ἀπέναντι τῆς νέας κυβερνήσεως εἶναι ἀποτέλεσμα συμβιβασμοῦ. Πρόκειται περὶ ἀτίμου ψεύδους. Ἀπὸ κανέναν δὲν μᾶς ἐζητήθη καὶ εἰς κανένα δὲν παρεχωρήσαμε συμβιβασμόν. Δὲν ὑπάρχει καμμιὰ συνθηκολόγησις πρὸς καμμίαν πλευράν. Μὲ ἀναπεπταμένην τὴν σημαίαν τοῦ ἀνενδότου ἀγῶνος, μὲ ἀκέραια τὰ συνθήματά μας βαδίζομεν πρὸς τὰς ἐκλογὰς καὶ τὸν θρίαμβον».

Συγχρόνως η Ένωση Κέντρου εξέδωσε ανακοίνωση με την οποία προειδοποιούσε:

«Ἡ πειθαρχία εἰς τὴν χαραχθεῖσα γραμμὴν ἀποτελεῖ θέμα ἐμπιστοσύνης διὰ τοὺς βουλευτὰς τοῦ κόμματος».

Και την 7η Ιανουαρίου ο Γ. Παπανδρέου δήλωσε:

«Ἡ ληφθεῖσα ἀπόφασις εἶναι ὁριστικὴ καὶ ἀμετάκλητος. Καλεῖται ἡ μειοψηφία νὰ πειθαρχήση εἰς τὴν ἀπόφασιν τῆς πλειοψηφίας. Αὐτὸς εἶναι ὁ δημοκρατικὸς νόμος. Ὅσοι δὲν πειθαρχήσουν θέτουν ἑαυτοὺς ἐκτὸς τοῦ κόμματος. Καὶ βεβαίως δὲν πρόκειται νὰ μετάσχουν εἰς τοὺς συνδυασμοὺς τῆς Ἑνώσεως Κέντρου».

Αυτή η τελευταία απειλή για τη συμμετοχή στους συνδυασμούς αποτελούσε ισχυρότατο όπλο, ενόψει των εκλογών. Και ο Γ. Παπανδρέου συνέχιζε:

«Καθολικὸν αἴτημα τοῦ δημοκρατικοῦ λαοῦ εἶναι ἡ ἑνότης. Θεωρῶ τὴν διάσπασιν ἔγκλημα κατὰ τοῦ ἀγῶνος καὶ τὴν θεωρῶ ἐπίσης ἀπολύτως ἀδικαιολόγητον. Διότι ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἐζήτει ἐπὶ 17 μῆνας ἡ Ἕνωσις Κέντρου, ἐπὶ τέλους τὸ κατέκτησε: Τὰς ἐκλογάς».

Κατόπιν της επίθεσης αυτής, ο Α. Παπανδρέου και οι φίλοι του βουλευτές (που υπερέβαιναν τους 30) αναγκάστηκαν να συνθηκολογήσουν. Τη 13η Ιανουαρίου η κυβέρνηση Παρασκευόπουλου στη Βουλή συγκέντρωνε 215 ψήφους επί συνόλου 276. Όλη η Ένωση Κέντρου την ψήφισε.

Έτσι έληγε η περίοδος που διακυβέρνησαν την Ελλάδα τα στελέχη της Ένωσης Κέντρου, τα οποία αποσπάστηκαν διαδοχικά από τον κορμό της. Ενήργησαν στα πλαίσια σχεδίου του Θρόνου για να καταρριφθεί η δύναμη του Γ. Παπανδρέου; Ή, τουναντίον, αποχωρούσαν από το κόμμα τους γιατί κατά την κρίση τους έβλεπαν ότι

η τακτική του αρχηγού οδηγούσε στην επέμβαση του στρατού ή τον εμφύλιο; Για την πρώτη εκδοχή μόνο εικασίες υπάρχουν. Συγκεκριμένες αποδείξεις συνωμοσίας βασιλιά και «αποστατών» δεν έχουν έρθει στο φως. Και είναι εξίσου τουλάχιστον λογική η δεύτερη εκδοχή.

Το «Μνημόνιο»

Στο μεταξύ, την 1η Ιανουαρίου 1967, η μαχητική εφημερίδα *Ελευθερία* των Αθηνών δημοσίευε ένα κείμενο με τον τίτλο «Διά να μάθη ο ελληνικός λαός τι γίνεται πίσω από τη ράχη του». Και έφερε σε φως ένα «Μνημόνιον της συνωμοσίας», όπως το χαρακτήριζε.

Το «μνημόνιο» αφορούσε τη θρυλούμενη συμφωνία ΕΡΕ και Ένωσης Κέντρου. Και, κατά την *Ελευθερία*, είχαν συναντηθεί ο Δ. Μπίτσιος, αρχηγός του πολιτικού γραφείου του βασιλιά, ο Π. Κανελλόπουλος και η Ελένη Βλάχου, ιδιοκτήτρια των εφημερίδων *Καθημερινή* και *Μεσημβρινή*, όπου καταστρώθηκε το σχέδιο της ανατροπής του Στ. Στεφανόπουλου, με το οποίο συμφωνούσε ο Γ. Παπανδρέου. Ο Π. Κανελλόπουλος συνέταξε το στενογραφημένο «μνημόνιο» της συζήτησης, το οποίο είχε τεράστια έκταση. Αυτό το «μνημόνιο» ανακάλυψε η εφημερίδα –όπως ισχυριζόταν– και το έφερε τώρα στο φως της δημοσιότητας με την έννοια:

Καταγγέλλεται προς τον λαό ότι άλλα τού λέγουν οι πολιτικοί αρχηγοί, άλλα συνθήματα τον καλούν να ακολουθήσει και άλλα μηχανεύονται και αποφασίζουν στα παρασκήνια. Και ότι ο Γ. Παπανδρέου για άλλη μια φορά πρόδιδε τη δημοκρατία, εφόσον μυστικά συνεργαζόταν με τη Δεξιά και τα Ανάκτορα.

Η εφημερίδα είχε προσεγγίσει προς την αλήθεια. Αλλά το «μνημόνιο» ήταν πλαστό και η παρουσία της Ελένης Βλάχου φανταστική. Ο Π. Κανελλόπουλος και η Ελ. Βλάχου υπέβαλαν μήνυση κατά των υπευθύνων της *Ελευθερίας*. Και την 11η Μαρτίου εκδόθηκε το υπ' αριθμ. 886/1967 βούλευμα του Συμβουλίου Πλημμελειοδικών που παρέπεμπε τον διευθυντή της εφημερίδας στο μεικτό κακουργιοδικείο για συκοφαντική δυσφήμιση.

Η πτώση της κυβέρνησης

Η άνοιξη του 1967 είχε έρθει. Οι πνοές της αλλαγής φυσούσαν ήδη στην Ελλάδα, καθώς πλησίαζε η ώρα της εκλογικής εκκαθάρισης. Αλλά, ενώ επικρατούσε ενθουσιώδης αισιοδοξία στην Ένωση Κέντρου, η Δεξιά ήταν ανήσυχη για το αποτέλεσμα. Η ανερχόμενη δύναμη του Ανδρέα Παπανδρέου ιδίως προκαλούσε το δέος. Και μπροστά στην επίφοβη αβεβαιότητα ο βασιλιάς, σε συνεννόηση με τον Π. Κανελλόπουλο, αποφάσισε να μεταβάλει τα πράγματα. Εφόσον οι εκλογές ήταν ούτως ή άλλως αναπόφευκτες, θα τις διεξήγε η κυβέρνηση της ΕΡΕ.

Έτσι, την 29η Μαρτίου 1967, προκλήθηκε κυβερνητική κρίση από μια δευτερεύουσα αιτία: το θέμα της ασυλίας του Α. Παπανδρέου παρέμενε εκκρεμές. Αλλά, όταν η Βουλή θα διαλυόταν, αυτομάτως θα παρέμενε ο Ανδρέας στο έλεος των δικαστικών Αρχών. Και ο Γ. Παπανδρέου πρότεινε μέσω του βουλευτή Ι. Σεργάκη:

«Νὰ μὴν ἀρθῆ ἡ ἀσυλία τῶν βουλευτῶν μὲ τὴν διάλυσι τῆς Βουλῆς. Νὰ παραταθῆ ἕως τὴν σύγκλησι τῆς νέας Βουλῆς».

Η πρόταση υποβλήθηκε υπό μορφή τροπολογίας στον εκλογικό νόμο που συζητούνταν. Προκάλεσε όμως σφοδρές αντιδράσεις και ο Ι. Παρασκευόπουλος θεώρησε ότι είχε χάσει το νομοτυπικό βάθρο του, εφόσον τα δύο μεγάλα κόμματα, στην ανοχή των οποίων στηριζόταν, συγκρούονταν μεταξύ τους.

Έσπευσε τότε να υποβάλει την 30ή Μαρτίου την παραίτηση της κυβέρνησής του. Και άρχισαν οι συνηθισμένοι κύκλοι επαφών του βασιλιά. Αλλά ο Γ. Παπανδρέου έκανε μια βαριά προειδοποίηση προς τον Θρόνο:

«Ὑπέστημεν βασιλικὸν πραξικόπημα τὴν 15 Ἰουλίου 1965. Ἀλλὰ δὲν ἐτηρήσαμεν ἐπαναστατικὴν γραμμήν. Δὲν ἐθέσαμεν καθεστωτικόν. Ἠνέχθημεν τὴν δίκην τοῦ ΑΣΠΙΔΑ καὶ τὴν συνέχειάν της. Ἠνέχθημεν ἀκόμη καὶ τὴν ἔφεσιν ἐναντίον τῆς ἀθωώσεως ὡρισμένων ἀθώων.

»Ἀλλά σήμερον εὑρισκόμεθα ἐνώπιον κρίσεως, ἡ ὁποία δὲν εἶναι συνήθης κυβερνητικὴ κρίσις. Δὲν κρίνει τὴν τύχην τῆς κυβερνήσεως. Κρίνει τὴν τύχην τῆς Δημοκρατίας. Καὶ δηλοῦμεν: Δὲν θὰ ἀνεχθῶμεν ἄλλην κυβέρνησιν ἐκ τῆς παρούσης Βουλῆς. Αὐτὴ ἡ Βουλὴ ἔληξε δι' ἡμᾶς. Μὲ ὅσα συνέβησαν ἠτιμάσθη καὶ ἀτίμασε τὴν πολιτικὴν ἱστορίαν τῆς Ἑλλάδος. Αὐτὴ ἡ Βουλὴ πρέπει νὰ διαλυθῆ.

»Καὶ εὑρίσκεται ὁ Ἀνώτατος Ἄρχων σήμερον ἐνώπιον τοῦ ὑπερτάτου διλήμματος. Ἡ ὁδὸς τῆς Ἀρετῆς καὶ ἡ ὁδὸς τῆς Κακίας. Ἡ μόνη τιμία, δημοκρατικὴ ὁδὸς εἶναι ὁ σχηματισμὸς μιᾶς ἀμερολήπτου ὑπηρεσιακῆς κυβερνήσεως καὶ ἡ ἐνέργεια ἐκλογῶν ἐντὸς τῶν συνταγματικῶν προθεσμιῶν...

»Ἀλλ' ἐὰν ἀποφασισθῆ ἡ ἄλλη ὁδός, ἐὰν ἀποφασισθῆ ἡ ἐκτροπή, εἰδοποιοῦμεν: Λήγει πλέον ἡ πολιτικὴ ἀντιμετώπισις. Εἰς τὴν ἐκτροπὴν ὁ ἑλληνικὸς λαὸς θὰ ἀπαντήσῃ μὲ ἐπανάστασιν. Καὶ ἐπικεφαλῆς τῆς ἐπαναστάσεως θὰ εἴμεθα ἡμεῖς οἱ ἐκπρόσωποι τοῦ ἔθνους, οἱ βουλευταὶ μὲ ἐμένα πρῶτον!...»

Κυβέρνηση της ΕΡΕ

Αλλά την 3η Απριλίου, προς γενική έκπληξη, ο Π. Κανελλόπουλος σχημάτιζε κυβέρνηση καθαρή της ΕΡΕ, η οποία ορκιζόταν με την εξής σύνθεση:

Π. Κανελλόπουλος, Πρόεδρος τῆς κυβερνήσεως καὶ ὑπουργὸς Ἐξωτερικῶν.
Π. Πιπινέλης, ὑπουργὸς Συντονισμοῦ.
Π. Παπαληγούρας, Ἐθνικῆς Ἀμύνης.
Εὐ. Ἀβέρωφ, Γεωργίας.
Κ. Τσάτσος, Δικαιοσύνης.
Κ. Ροδόπουλος, Δημοσίων Ἔργων.
Κ. Παπακωνσταντίνου, Οἰκονομικῶν.
Σ. Θεοτόκης, Ἐσωτερικῶν καὶ προσωρινῶς Ὑγιεινῆς.
Γ. Κασιμάτης, Παιδείας καὶ προσωρινῶς Προεδρίας.
Α. Φροντιστής, Συγκοινωνιῶν.
Γ. Ράλλης, Δημοσίας Τάξεως καὶ προσωρινῶς Προνοίας.
Ἀλ. Θεοδοσιάδης, Βιομηχανίας.
Ἰω. Ιορδάνογλου, Ἐμπορίου.
Δ. Βουρδουμπᾶς, Βορ. Ἑλλάδος.
Γ. Σταμάτης, Ἐργασίας.
Ἐμμ. Κεφαλογιάννης, Ἐμπορικῆς Ναυτιλίας.
ΥΦΥΠΟΥΡΓΟΙ:
Ἀχ. Γεροκωστόπουλος, Ἐξωτερικῶν.
Κ. Ράλλης, Προεδρίας.
Ι. Μποῦτος, Συντονισμοῦ.
Ἀρ. Καλατζάκος, Οἰκονομικῶν.
Π. Κλῆς, Συγκοινωνιῶν.
Ἀρ. Περρωτῆς, Ἐμπορίου.

Άνεμος ενθουσιασμού φυσούσε στους κύκλους της ΕΡΕ. Από το Παρίσι ο Κ. Καραμανλής διαμηνούσε στον Παν. Κανελλόπουλο:

«Σὲ συγχαίρω διότι ἐπωμίσθης τὴν εὐθύνην νὰ ἐξαγάγης τὴν χώραν ἀπὸ τὴν τραγικὴν περιπέτειαν εἰς τὴν ὁποίαν ἀπὸ τριετίας ἐρρίφθη».

Οι εκλογές προκηρύχθηκαν για την 28η Μαΐου. Η αντίδραση όμως του Γ. Παπανδρέου εκδηλώθηκε με ένα διάγγελμα καυστικό αλλά όχι επαναστατικό:

«Καταγγέλλω πρὸς τὸν λαὸν τὸ νέον πραξικόπημα.

»Ὁ βασιλεὺς δυστυχῶς ἐπροτίμησε νὰ γίνη κομματάρχης.

»Ἡ ΕΡΕ ἡ ὁποία κατεψηφίσθη καὶ εἶναι δεύτερον κόμμα, ἔγινε μολαταῦτα κυβέρνησις χάρις εἰς τὴν εὔνοιαν τοῦ βασιλέως.

»Ἐδήλωσα εἰς τὸν βασιλέα κατὰ τὴν τελευταίαν ἀκρόασίν μου, ὅτι δὲν ἐπρόκειτο νὰ δοθῇ ἡ κυβέρνησις καὶ ἡ διάλυσις τῆς Βουλῆς εἰς πολιτικὸν κόμμα, ἡ ἐντολὴ πρέπει νὰ δοθῇ εἰς τὴν Ἕνωσιν Κέντρου, διότι εἶναι τὸ πρῶτον κόμμα. Ἐὰν ἐδίδετο εἰς τὴν ΕΡΕ ἡ ὁποία εἶναι δεύτερον κόμμα,

τοῦτο θὰ ἀπετέλει βαρύτατον σκάνδαλον. Θὰ ἀπετέλει ὑποτροπὴν τοῦ πραξικοπήματος τῆς 15 Ἰουλίου.

»Καὶ ὁ βασιλεὺς εἰς τοιαύτην περίπτωσιν ἔπαυε νὰ εἶναι βασιλεύς. Θὰ ἐγίνετο κομματάρχης. Καὶ θὰ ἀνελάμβανε τὰς εὐθύνας καὶ τὰς συνεπείας τῆς τύχης τῶν κομματαρχῶν.

»Εἶπον εἰς τὸν βασιλέα: Μοῦ ἀνήκουν τὰ πρωτοτόκια. Δὲν τὰ προσφέρω εἰς τὸν κ. Κανελλόπουλον. Εἶναι δευτερότοκος».

Ο Ανδρέας Παπανδρέου υπήρξε περισσότερο απειλητικός. Στις 12 Απριλίου έδωσε συνέντευξη σε μια σουηδική εφημερίδα:

«ΕΡΩΤΗΣΙΣ: Ὁμιλεῖτε περὶ λαϊκῆς ἐπαναστάσεως. Τί ἐννοεῖτε μὲ αὐτὴν τὴν φράσιν ὅταν οἱ ἀντίπαλοι ἐλέγχουν τὸν στρατόν, τὰς δυνάμεις ἀσφαλείας καὶ τὴν ἀστυνομίαν;

»ΑΠΑΝΤΗΣΙΣ: Πρόκειται περὶ μιᾶς ἀναμετρήσεως μεταξὺ τῆς ὑλικῆς δυνάμεως τὴν ὁποίαν διαθέτουν τὰ Ἀνάκτορα καὶ τὸ Δεξιὸν καθεστὼς καὶ τῆς θελήσεως τοῦ λαοῦ. Εἰς τὸ ἐρώτημά σας δὲν εἶναι εὔκολον νὰ ἀπαντήσωμεν. Πάντως θὰ ὑπάρξῃ παθητικὴ ἀντίστασις ἡ ὁποία σὺν τῷ χρόνῳ θὰ γονατίσῃ τὴν ἑλληνικὴν οἰκονομίαν καὶ ὁλόκληρον τὴν ἑλληνικὴν κοινωνίαν.

»ΕΡΩΤΗΣΙΣ: Μέσῳ γενικῶν ἀπεργιῶν;

»ΑΠΑΝΤΗΣΙΣ: Ναί, μέσῳ καὶ αὐτῶν.

»ΕΡΩΤΗΣΙΣ: Εἶναι δυνατὸν αἱ Ἡν. Πολιτεῖαι νὰ ἀποδεχθοῦν δικτατορίαν εἰς τὴν Ἑλλάδα;

»ΑΠΑΝΤΗΣΙΣ: Θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ τὸ πιστεύσῃ κανείς... Ἀλλ' οἱ Ἀμερικανοὶ ἂς ἔχουν ὑπ' ὄψιν ὅτι ἂν ὑπάρχῃ ἤδη ἕνα Βιετνὰμ εἰς τὴν Ἀσίαν θὰ ἠμποροῦσε νὰ δημιουργηθῇ ἐδῶ καὶ ἄλλο Βιετνάμ».

Και ο Α. Παπανδρέου πρόσθεσε:

«Ἂν ὁ βασιλεὺς φοβηθῇ ὅτι ὁ Παπανδρέου κερδίζει τὰς ἐκλογάς, ἠμπορεῖ νὰ ληφθοῦν μέτρα τὰ ὁποῖα δυνατὸν νὰ ὁδηγήσουν βῆμα πρὸς βῆμα εἰς ὁ,τιδήποτε. Θὰ εἶναι μία χιονοθύελλα τὴν ὁποίαν δὲν θὰ δύνανται νὰ ἐλέγξουν οὔτε τὸ δεξιὸν καθεστὼς οὔτε ἡμεῖς».

Διάλυση της Βουλής

Η Ένωση Κέντρου, το Φιλελεύθερο Κέντρο και η ΕΔΑ είχαν δηλώσει ότι θα καταψηφίσουν την κυβέρνηση Κανελλόπουλου. Συνεπώς, δεν μπορούσε να επιζήσει αν εμφανιζόταν στη Βουλή. Για τον λόγο αυτό, ο Π. Κανελλόπουλος τη 14η Απριλίου διέλυσε τη Βουλή. Και ο Γ. Παπανδρέου έκανε διάγγελμα που στρεφόταν κατευθείαν κατά του βασιλιά:

«"Ἐπὶ τέλους". Ἦλθεν ἡ ὥρα.

»...Ἀλλὰ συγχρόνως ἐπεχειρήθη καὶ νέον πραξικόπημα... Τὴν ἐνέργειαν τῶν ἐκλογῶν ἀνέλαβεν ἡ ΕΡΕ. Καὶ ὁ λαὸς ἐρωτᾶ: Διατί;

»...Ἡ ΕΡΕ ἔγινε κυβέρνησις τῶν ἐκλογῶν μόνον χάρις εἰς τὴν εὔνοιαν τοῦ βασιλέως... Ὁ βασιλεὺς δὲν ἠθέλησε νὰ μείνη ὑπεράνω τῶν κομμάτων. Δὲν ἠθέλησε νὰ εἶναι βασιλεὺς ὅλων τῶν Ἑλλήνων... Ἐπροτίμησε νὰ γίνη βασιλεὺς τῆς ΕΡΕ.

»...Ἀπευθυνόμεθα πρὸς τὸν βασιλέα διὰ νὰ εἴπωμεν:

»Ἡ σημερινὴ κυβέρνησις εἶναι βασιλική. Ὀφείλει τὴν ὕπαρξίν της ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον εἰς τὴν βασιλικὴν εὔνοιαν. Καὶ διὰ τοῦτο αἱ πράξεις της σᾶς βαρύνουν. Εἰς τὴν σημερινὴν περίστασιν δὲν εἶσθε ἀνεύθυνος. Εἶσθε ὑπεύθυνος διὰ τὶς πράξεις τῆς βασιλικῆς σας κυβερνήσεως. Ὑπεύθυνος διὰ τὸν τρόπον τῆς ἐνεργείας τῶν ἐκλογῶν».

Το ηθικό της ΕΡΕ ήταν αναπτερωμένο τώρα. Μπορούσε να ελπίζει σε εκλογική νίκη; Υπολόγιζαν οι παράγοντές της στην επιστροφή των συντηρητικών. Μεταξύ 1961 και 1964 είχαν αποσπαστεί από τον καραμανλισμό πολλές μάζες. Αλλά η ΕΡΕ αποτελούνταν από έναν όγκο συντηρητικό. Και οι μάζες που την εγκατέλειψαν ήταν λίγο ή πολύ συντηρητικές. Μεσολάβησε όμως η θύελλα προ και μετά τη 15η Ιουλίου 1965. Τα γεγονότα που ξέσπασαν, ο ΑΣΠΙΔΑ –όπως εμφανιζόταν–, οι ακρότητες του Α. Παπανδρέου που αποτελούσε τον γενικό στόχο, οι θυελλώδεις διαδηλώσεις, τα «πύρινα οδοφράγματα» (με τον συμβολισμό τους) δεν ήταν από εκείνα που θα ενθουσίαζαν πολίτες συντηρητικούς, κατά βάθος Δεξιούς, όπως ήταν οι εγκαταλείψαντες τον καραμανλισμό.

Συνήθως οι συντηρητικοί αυτού του είδους τρομάζουν από τον νέο δρόμο που επέλεξαν και επιστρέφουν πανικόβλητοι στην παλιά κοίτη. Θα συνέβαινε κάτι παρόμοιο τον Μάιο του 1967; Ή τουναντίον το ανανεωμένο ρεύμα υπέρ των Γ. και Α. Παπανδρέου θα τους παρέσυρε ξανά στον στρόβιλό του; Οι κοινωνικοί νόμοι έλεγαν ότι έπρεπε να συμβεί το πρώτο. Αλλά τίποτα δεν ήταν βέβαιο.

Εφόσον όμως η ΕΡΕ κατείχε τώρα την εξουσία, θα είχε την πρωτοβουλία των επιχειρήσεων, που τόσο στη στρατηγική όσο και στην πολιτική παίζει εξαιρετικό ρόλο. Παράδειγμα των καρπών της πρωτοβουλίας ήταν ο διπλασιασμός των αγροτικών συντάξεων, που αποφασίστηκε την 20ή Απριλίου και επρόκειτο να εξαγγελθεί την 21η Απριλίου.

Ο στρατός κινείται

Αυτός ήταν ένας λόγος που ώθησε τον βασιλιά στη λύση ΕΡΕ. Υπήρχε και κάποιος άλλος: ήδη ο σιωπηλός γίγας που λεγόταν στρατός είχε αρχίσει να κινείται. Στο βά-

θος του ορίζοντα διέγραφαν τη σκιά τους τα τανκς. Διάχυτη ήταν στη μάζα της πλειοψηφίας των αξιωματικών η αντίληψη ότι ο κοινοβουλευτισμός της τελευταίας περιόδου, με τον πρώτο και το δεύτερο «ανένδοτο», είχε χρεοκοπήσει και ότι ο Ανδρέας Παπανδρέου αποτελούσε έναν μεγάλο κίνδυνο για το έθνος και την τάξη πραγμάτων. Και την 23η Ιανουαρίου 1966 στην εφημερίδα *Ελληνικός Βορράς* της Θεσσαλονίκης δημοσιευόταν άρθρο υπό μορφήν ανοιχτής επιστολής προς τον βασιλιά που τον καλούσε να παρέμβει, με την υπογραφή «Αξιωματικοί». Διακριτική έρευνα που έγινε αποκάλυψε ότι πράγματι αξιωματικοί εν ενεργεία είχαν συντάξει το άρθρο, με επικεφαλής τον ταξίαρχο Πατακό.

Η προειδοποίηση ήταν σοβαρή. Η νέα αυτή δύναμη που ετοιμαζόταν να κατέβει στον στίβο θα ενεργούσε για λογαριασμό της. Σε τελευταία ανάλυση, βέβαια, θα απέβλεπε στη διάσωση του καθεστώτος, πράγμα που αποτελούσε τον στρατηγικό σκοπό επίσης του Θρόνου όπως και της ΕΡΕ. Αλλά θα παραμέριζε και τον μεν και τη δε, για να αποτελέσει τη νέα διαχειριστική εξουσία της υφιστάμενης τάξης πραγμάτων, που οι αξιωματικοί την ταύτιζαν ιδεολογικά με το έθνος και την πατρίδα. Μπροστά στο ενδεχόμενο αυτό, ο βασιλιάς, όπως και ο Π. Κανελλόπουλος, δεν βρήκαν φαίνεται άλλη λύση από το να αναλάβει την κυβέρνηση η ΕΡΕ. Ίσως τότε δεν θα είχε λόγο να κινηθεί ο στρατός.

Αλλά έντονες φήμες επικρατούσαν ότι ο ίδιος ο Κωνσταντίνος, με την ανώτατη διοίκηση των ενόπλων δυνάμεων, θα παρενέβαινε πριν από τις εκλογές της 28ης Μαΐου. Δεν υπάρχει όμως καμία επιβεβαίωση. Εκείνο που γνωρίζουμε σήμερα είναι ότι ενόψει των εκλογών υπήρχαν ήδη ομάδες αξιωματικών με καίριες θέσεις που σχεδίαζαν να παρέμβουν προ των εκλογών. Γιατί θα ήταν πολύ πιο δύσκολη η επέμβαση μετά τις εκλογές, αν ο Ανδρέας Παπανδρέου έβγαινε πανίσχυρος από τις κάλπες.

Πιο συγκεκριμένα όμως η Ομάδα Παπαδόπουλου είχε πια κατασταλάξει σε αποφάσεις. Ενώ επί μακρόν περιοριζόταν σε παρατήρηση των γεγονότων χωρίς να έχει αποκρυσταλλωμένο στόχο την εξουσία, τώρα είχε τραπεί τελεσίδικα προς τη δυναμική επέμβαση. Τα κυριότερα στελέχη της είχαν συγκεντρωθεί στο λεκανοπέδιο Αθηνών. Ο ίδιος ο αρχηγός της ομάδας, συνταγματάρχης Γ. Παπαδόπουλος, υπηρετούσε ως διευθυντής στο Γ΄ Γραφείο του ΓΕΣ. Ο συνταγματάρχης Μακαρέζος επίσης. Η ομάδα είχε υπό τον έλεγχό της ορισμένες βασικές στρατιωτικές μονάδες των Αθηνών: τα ΛΟΚ, τους αλεξιπτωτιστές, τα άρματα του ΚΕΤ (Κέντρο Εκπαίδευσης Τεθωρακισμένων), μερικά τάγματα κ.λπ. Ο διοικητής του Γ΄ Σώματος Στρατού αντιστράτηγος Ζωιτάκης ανήκε στις τάξεις της. Και αποφάσισε να δράσει την 23η Μαρτίου.

Την παραμονή όμως ο ταξίαρχος Ζαλοχώρης, που ανήκε στην ηγεσία της ομάδας, αποχώρησε. Και η εκδήλωση αναβλήθηκε για νέα ευκαιρία, η οποία πάντως θα προηγούνταν των εκλογών.

Οι αντιστράτηγοι

Ταυτόχρονα ο αρχηγός του ΓΕΣ στρατηγός Σπαντιδάκης οργάνωνε επέμβαση με την ανώτατη ηγεσία του στρατού. Από τα μέσα του 1966 είχε αρχίσει συστηματικά τον σχεδιασμό της ενέργειάς του. Και χρησιμοποιούσε ως έμπιστους συνεργάτες του για τον σκοπό αυτό τους συνταγματάρχες Γ. Παπαδόπουλο και Ν. Μακαρέζο, χωρίς να υποπτεύεται ότι εκείνοι εργάζονταν για λογαριασμό τους. Με την προσέγγιση των εκλογών, ο στρατηγός Σπαντιδάκης επιτάχυνε τα σχέδιά του για να τις προλάβει.

Ποιοι αποτελούσαν τότε την ηγεσία του στρατού;

Τη 2α Ιανουαρίου 1967 ο αρχηγός του ΓΕΕΘΑ στρατηγός Τσολάκας αντικαταστάθηκε, προφανώς γιατί προσήλθε ως μάρτυρας στο στρατοδικείο και κατέθεσε ότι η «Υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ» ήταν σκευωρία. Τον αντικατέστησε ο ναύαρχος Σπύρος Αυγέρης, αρχηγός του Γενικού Επιτελείου Ναυτικού. Έτσι, η διάρθρωση της ανώτατης διοίκησης του στρατού είχε ως εξής:

Ναύαρχος Αυγέρης, αρχηγός ΓΕΕΘΑ.
Αντιστράτηγοι:
Μαράντος, Γεν. Επιθεωρητής Στρατού.
Σπαντιδάκης, αρχηγός ΓΕΣ.
Παπαδάτος, διοικητής ΑΣΔΑΝ.
Κόλλιας, διοικητής Α΄ Σώματος Στρατού.
Μανέττας, διοικητής Β΄ Σώματος Στρατού.
Ζωιτάκης, διοικητής Γ΄ Σώματος Στρατού.
Αγγελής, υπαρχηγός ΓΕΕΘΑ.
Ανδριώτης, α΄ υπαρχηγός ΓΕΣ.
Αρμπούζης, β΄ υπαρχηγός ΓΕΣ.

Ήταν όλοι αυτοί διατεθειμένοι να ακολουθήσουν τον στρατηγό Σπαντιδάκη;

Ο ίδιος ο στρατηγός Σπαντιδάκης διευκρίνισε αργότερα ότι πέντε από τους αντιστρατήγους δέχτηκαν να τον ακολουθήσουν. Στο δεύτερο δεκαήμερο του Απριλίου είχε συγκεντρωθεί όλη η ανώτατη ηγεσία στην Αθήνα, γιατί συνερχόταν το Ανώτατο Στρατιωτικό Συμβούλιο. Έτσι, ήταν εύκολη η επικοινωνία του αρχηγού του ΓΕΣ με τους πέντε. Και αποφασίστηκε η επέμβαση να γίνει το Σάββατο 22 Απριλίου. Γιατί την ημέρα εκείνη; Την Κυριακή ο Γεώργιος Παπανδρέου θα εγκαινίαζε την προεκλογική κίνηση από τη μακεδονική πρωτεύουσα. Και οι τοπικές Αρχές φοβόντουσαν ότι η υποδοχή του και η συγκέντρωση θα ήταν κολοσσιαίες, με πιθανή διασάλευση της τάξης. Ήθελαν λοιπόν οι αντιστράτηγοι να προλάβουν.

Η απόφαση ελήφθη μόλις την 20ή Απριλίου.

Αλλά η Ομάδα Παπαδόπουλου πληροφορήθηκε το σχέδιο των στρατηγών, προφανώς από τον αντιστράτηγο Γ. Ζωιτάκη. Δεν ήθελε να αφήσει στους στρατηγούς το

προβάδισμα, γιατί πίστευε ότι ήταν πολύ συντηρητικοί και δεν θα ήταν διατεθειμένοι να κάνουν τομές στην ελληνική πραγματικότητα, ενώ αυτοί φιλοδοξούσαν να αναπλάσουν την Ελλάδα. Είχε και εκείνη ορίσει ως Ημέρα Χ την 22α Απριλίου. Έτσι αποφάσισε να προλάβει τους στρατηγούς και να κινηθεί τις πρωινές ώρες της 21ης Απριλίου.

Η τελευταία ημέρα

Την 20ή Απριλίου επικρατούσε ηρεμία στην Αθήνα. Στο μεικτό κακουργιοδικείο Αθηνών δικαζόταν ο εκδότης-διευθυντής της εφημερίδας *Ελευθερία* για το «Μνημόνιο».

Αλλά η ήρεμη –και τόσο ιστορική– ημέρα ανέσυρε και πάλι την υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ στο προσκήνιο. Ο ανακριτής του 7ου τμήματος Σ. Σωκρατίδης συνέχιζε το έργο του. Εκείνο το πρωί είχε διατάξει τη σύλληψη και προφυλάκιση του συνταγματάρχη ε.α. Χωραΐτη, αφού αυτός απολογήθηκε επί δύο ώρες. Ανέμεναν να απολογηθούν την επομένη ο ταξίαρχος ε.α. Χαρ. Τσεπαπαδάκης, διευθυντής του Β΄ Γραφείου του ΓΕΣ επί Γ. Παπανδρέου, και ο ταγματάρχης Διαβιβάσεων Α. Σδράλης. Στο μεταξύ είχε συλληφθεί και κρατούνταν στις φυλακές Κορυδαλλού ο αντιστράτηγος ε.α. Δ. Γεωργιάδης, διοικητής του ελληνικού στρατιωτικού Σώματος στην Κύπρο επί Γ. Παπανδρέου.

Εκείνη την ημέρα, ο Μίκης Θεοδωράκης, μουσικοσυνθέτης, πρώην αρχηγός της «Νεολαίας Λαμπράκη», μέλος της ηγεσίας της ΕΔΑ, έπαιρνε ένα μήνυμα από τον Ανδρέα Παπανδρέου. Απαντούσε σε πρόταση του Θεοδωράκη: ναι, ήταν σύμφωνος καταρχάς να ιδρύσουν ένα νέο κόμμα της Αριστεράς, αντί της ΕΔΑ. Το περιστατικό αναγράφεται από τον ίδιο τον Θεοδωράκη, ο οποίος, απογοητευμένος από την κατάσταση της Αριστεράς –όπως έλεγε–, επιζητούσε την ανανέωσή της. Αλλά δεν πρόφτασε να υλοποιήσει τις ιδέες του. Ύστερα από λίγες ώρες, τα άρματα της μάχης θα συνέθλιβαν και τα δικά του σχέδια.

Όλες εκείνες οι ζυμώσεις και κινήσεις δεν διατάρασσαν τη ρουτίνα της ημέρας. Πίσω όμως από το προκάλυμμα της γαλήνης, η Ομάδα Παπαδόπουλου κινούνταν πυρετωδώς. Στο σπίτι του συνταγματάρχη Μπαλόπουλου, στο Παλαιό Φάληρο, έγινε η τελική σύσκεψη. Και ένα σπίτι στο Παγκράτι (στη οδό Ασπασίας) χρησιμοποιήθηκε ως σταθμός διοικήσεως.

Εκείνο το βράδυ ο βασιλιάς Κωνσταντίνος με τη νεαρή βασίλισσα δείπνησαν «ινκόγκνιτο» στην ταράτσα του ξενοδοχείου *Χίλτον*. Μερικούς ορόφους πιο κάτω, ο Ανδρέας Παπανδρέου παρευρισκόταν σε ένα γεύμα προς τιμήν του. Και στα επιδόρπια, μεταξύ άλλων, επανέλαβε μια φράση του που είχε εκφωνήσει πριν από λίγες ημέρες:

«Τὸ βράδυ τῆς Κυριακῆς τῶν ἐκλογῶν, ὅταν θὰ φθάνουν τὰ μηνύματα τῆς νίκης, θὰ σχηματίσουμε λαϊκὴ κυβέρνησι στὴν πλατεῖα τοῦ Συντάγματος χωρὶς νὰ εἰδοποιήσουμε τὸν βασιλέα. Καὶ θὰ ἐγκατασταθοῦμε στὰ ὑπουργεῖα σὰν ἐκπρόσωποι τοῦ λαοῦ...»

Ο Α. Παπανδρέου όμως αγνοούσε τον πόλο που εκείνη την ίδια νύχτα θα επενέβαινε. Και μεταξύ των πρώτων που θα έπεφταν στο έλεός του θα ήταν ο ίδιος και ο πατέρας του. Λίγο πριν από τα μεσάνυχτα αναχώρησε για το σπίτι του στην οδό Σουηδίας. Οι φήμες για πραξικόπημα τον ανάγκαζαν τις τελευταίες νύχτες να κοιμάται κάθε φορά σε διαφορετικό καταφύγιο. Αλλά τώρα, κουρασμένος όπως ήταν, αποφάσισε να μείνει στο διαμέρισμά του.

Κατά τα μεσάνυχτα άρχισαν ύποπτες κινήσεις στην Αθήνα. Χωρίς να αντιλαμβάνονται λαός και πολιτικοί τι συμβαίνει, αποσπάσματα της ΕΣΑ (Στρατιωτικής Αστυνομίας) ενεργούσαν συλλήψεις. Τμήματα στρατού καταλάμβαναν επίκαιρες θέσεις. Και την 1η πρωινή της 21ης Απριλίου ακούστηκε ο βρόντος των αρμάτων. Ο στρατός επενέβαινε. Άρχιζε μια μακρά νέα εποχή για τον ελληνικό λαό, ενώ έκλεινε πίσω της η θυελλώδης περίοδος μιας ολόκληρης γενιάς.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΤΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΜΙΑΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

ΜΕΤΑΞΥ ΑΠΡΙΛΙΟΥ 1941 και Απριλίου 1967 μεσολαβεί ένα τέταρτο του αιώνα. Είναι μια ιστορική φάση που φέρει ανάγλυφα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Ποια αλλαγή συντελούνταν τον Απρίλιο του 1941; Η παλιά ενδοταξική διαμάχη βενιζελισμού και αντιβενιζελισμού άρχισε να αντικαθίσταται ραγδαία από την ταξική σύγκρουση Δεξιάς και Αριστεράς. Δύο φορές η Αριστερά επιχείρησε ένοπλη εξόρμηση για την κατάληψη της εξουσίας: το 1944 και το 1946-49. Συνετρίβη και τις δύο φορές, γιατί η ηγεσία της ήταν ανίκανη να σταθμίσει ρεαλιστικά τον συσχετισμό των δυνάμεων και υπερτίμησε σε ανεπανόρθωτο βαθμό τον αντίπαλο. Αλλά το καθεστώς που διασώθηκε από τις δύο εκείνες εφόδους ήταν αποφασισμένο στο εξής να μην επιτρέψει στην Αριστερά να διεκδικήσει την εξουσία τρίτη φορά.

Ο Παπάγος και ο Καραμανλής κατόρθωσαν να σταθεροποιήσουν το καθεστώς με την οργάνωση του κράτους, την επαγρύπνηση και την οικονομική ανάπτυξη. Και εγκατέστησαν τα κόμματα της Δεξιάς ως διαχειριστική εξουσία του καθεστώτος. Αλλά από το 1958 άρχισε η ανασύνταξη της Αριστεράς. Και, από το 1960, οι Κεντρώες πολιτικές δυνάμεις θέλησαν να διεκδικήσουν τη διαχειριστική εξουσία.

Πώς αντέδρασαν οι Δεξιές δυνάμεις; Έχασαν την ψυχραιμία τους μπροστά στην άνοδο της Αριστεράς. Και, αντί να δουν τη νέα κατάσταση σαν κοινωνικό πρόβλημα, θέλησαν να δαμάσουν την Αριστερά με τους μαθητευόμενους μάγους, οι οποίοι ενήργησαν καταστροφικά για την παράταξή τους όπως όλοι οι μαθητευόμενοι μάγοι. Αυτοί αιμοδότησαν τον «ανένδοτο», ο οποίος κατέλυσε την πολιτική εξουσία της Δεξιάς.

Από εκεί και πέρα, ήταν αναπόφευκτο να δεχτούν οι Κεντρώες δυνάμεις τη συγκεντρωτική αντεπίθεση του αντιπάλου, που περιελάμβανε τα κόμματα της Δεξιάς, τον Θρόνο, τους οικονομικούς συντελεστές, τον δεξιό Τύπο και σε τελευταία ανάλυση τα άρματα μάχης. Επιπλέον, έμμεσες εφεδρείες της Δεξιάς ήταν οι εσωτερικές διαμάχες του Κεντρώου συνασπισμού, που περιελάμβανε ισχυρή συντηρητική πτέρυγα, η οποία είχε μεγαλύτερη συγγένεια με τους αντιπάλους του Κέντρου, παρά με το ίδιο το Κέντρο.

Έτσι διεξήχθη η μεγάλη μάχη του 1965-67, η οποία κατέληξε στη γενική ανα-

στάτωση και στην παρέμβαση των αρμάτων μάχης. Μόνο που τώρα τα άρματα παραμέρισαν τους πάντες, και Θρόνο και κόμματα Κέντρου όσο και Δεξιάς, για να αποκαταστήσουν την τάξη και να αναλάβουν απευθείας τον ρόλο της διαχειριστικής εξουσίας του καθεστώτος. Στη μάχη όμως τούτη, μολονότι οι απαρχές της οφείλονταν στην Αριστερά, δεν έπαιζε εκείνη τον ιθύνοντα ρόλο σε μια παράταξη. Οι δυνάμεις του Κέντρου δέσποζαν, και αυτές φέρουν την ευθύνη των χειρισμών, που κατέληξαν στην ήττα τους.

Αυτή είναι η κοινωνική σκιαγραφία της περιόδου εκείνης. Αλλά υπάρχει και η καθαρά πολιτική της θεώρηση: στο καθεστώς που επέζησε από τις δύο ένοπλες επιθέσεις της Αριστεράς, οι δυνάμεις της Δεξιάς που κυριαρχούσαν εφάρμοζαν κοινοβουλευτικές-δημοκρατικές διαδικασίες. Ούτε ο Παπάγος παρασύρθηκε από τον πειρασμό της δικτατορίας. Οι μαθητευόμενοι όμως μάγοι που εξαπολύθηκαν μετά το 1958 συγκλόνισαν τη δημοκρατία, μολονότι και τα Δεξιά κόμματα κατά βάθος επιθυμούσαν την επιβίωσή της.

Ακολούθησε η εφόρμηση των δυνάμεων του Κέντρου με επικεφαλής τον Γεώργιο Παπανδρέου. Ανεξάρτητα από τα υποκειμενικά κίνητρα που του απέδιδαν πολλοί, αντικειμενικά στάθηκε μέχρι τέλους συνεπής πρωτοπαλαιστής της παράταξής του, η οποία απέβλεπε επίσης αποφασιστικά στη δημοκρατία. Εκείνο μόνο που γεννά σκέψεις είναι: τήρησε ορθή στρατηγική και τακτική ο Γεώργιος Παπανδρέου; Σήμερα, που έχουμε μπροστά μας το πανόραμα των γεγονότων όλης της εποχής, μπορούμε να πούμε ότι οι Κεντρώες πολιτικές δυνάμεις έκαναν τα ίδια σχεδόν ολισθήματα με την Αριστερά στις προηγούμενες αναμετρήσεις: όπως και εκείνη, διέπραξαν γιγαντιαία σφάλματα υπολογισμών, γιατί δεν στάθμισαν καλά τον πραγματικό συσχετισμό. Και δεν τον στάθμισαν καλά γιατί ο Γεώργιος Παπανδρέου έδειχνε πως όλα τα ζύγιζε –και Θρόνο και ΕΡΕ και Τύπο της Δεξιάς και αυτά ακόμη τα συντηρητικά στελέχη της Ένωσης Κέντρου–, εκτός από μία δύναμη: τα άρματα.

Ξενίζει αρκετά η έλλειψη φρόνησης με την οποία ο αρχηγός της Ένωσης Κέντρου –και ο γιος του– αντιμετώπιζαν –σαν να την αγνοούσαν– τη στρατιωτική παρουσία. Έθεσε σαφώς πολιτειακό θέμα. Και τελικά έριχνε επαναστατικά συνθήματα χωρίς να διαθέτει –όπως αποδείχτηκε– ίχνος επαναστατικής υποδομής. Εφόσον όμως δεν είχε δυνατότητες να αντιμετωπίσει επαναστατικά τα πράγματα, έπρεπε, απλούστατα, να προσαρμόσει την τακτική του, τη στρατηγική του, τα συνθήματά του στην πραγματικότητα. Αντί τούτου, προτίμησε να αφεθούν ελεύθεροι οι μαθητευόμενοι μάγοι της παράταξής του.

Το ίδιο έκανε και ο Θρόνος. Έπεσε θύμα των κακών του υπολογισμών και ο νεαρός βασιλιάς. Κι ενώ είχε κάθε συμφέρον να στερεωθούν οι κοινοβουλευτικοί

μηχανισμοί, εξαπέλυσε τους δικούς του μαθητευόμενους μάγους εναντίον τους.

Το αποτέλεσμα; Όλοι οι παράγοντες ήθελαν τη δημοκρατία. Αλλά την τραυμάτισαν από κοινού βαριά. Και ισοπεδώθηκε σαν χάρτινος πύργος από τις ερπύστριες...

Σόλων-Ζέφυρος Γρηγοριάδης
Δημοσιογράφος, συγγραφέας

Γεννήθηκε στην Καστοριά τον Φεβρουάριο του 1912. Αποφοίτησε από τη σχολή Ναυτικών Δοκίμων και ονομάστηκε σημαιοφόρος του Πολεμικού Ναυτικού το 1932. Από το 1935 άρχισε τη δημοσιογραφική του καριέρα στην εφημερίδα *Εθνος* ως αρθρογράφος, σε θέματα διεθνούς στρατηγικής, πολιτικής και οικονομίας. Διετέλεσε διευθυντής του *Ρίζου της Δευτέρας* (1946-47) και του *Ταχυδρόμου* (1950) και διευθυντής σύνταξης της *Ακροπόλεως* (1950-66). Στη διάρκεια της Κατοχής εργάστηκε στον αντιστασιακό Τύπο, ενώ διετέλεσε επίσης εθνοσύμβουλος στις Κορυσχάδες και διοικητής μοίρας του αντάρτικου Ναυτικού (ΕΛΑΝ). Υπήρξε ο πρώτος Ελληνας δημοσιογράφος που καθιέρωσε τα ιστορικά αναγνώσματα στον ημερήσιο, εβδομαδιαίο και περιοδικό Τύπο (δημοσίευσε πάνω από 200). Πολλά άρθρα του για τη διεθνή στρατηγική και πολιτική δημοσιεύτηκαν σε ξένες μεγάλες εφημερίδες ή αναδημοσιεύτηκαν σε επίσημες στρατιωτικές επιθεωρήσεις του εξωτερικού. Ελαβε μέρος σε πολλές αποστολές, με σημαντικότερες αυτές στην Πολωνία (1939), στην Αίγυπτο (1939), σε Φιλανδία και Γαλλία (1940), στο Βερολίνο (1953), στο Βιετνάμ (1966), στην Πράγα (1968) κ.ά. Στο πλούσιο συγγραφικό του έργο συγκαταλέγονται τα εξής βιβλία: *Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας 1941-1974*, *Συνοπτική Ιστορία της Εθνικής Αντίστασης*, *Δεκέμβρης-Εμφύλιος 1944-1949*, *Οικονομική Ιστορία Ελλάδας*, *Τα Φοβερά Ντοκουμέντα*, *Επεισόδιο Κέρκυρας*. Για το δημοσιογραφικό και συγγραφικό του έργο τιμήθηκε με το βραβείο «Αθανάσιος Μπότσης». Διετέλεσε μέλος της Ενωσης Συντακτών. Πέθανε στην Αθήνα, το 1994.

Η δολοφονία του βουλευτή της ΕΔΑ Γρ. Λαμπράκη στη Θεσσαλονίκη, στις 22 Μαΐου 1963, από το παρακράτος της Δεξιάς, ήταν η θρυαλλίδα για μια τετραετία δραματικων εξελίξεων. Η φυγή του Κ. Καραμανλή στο Παρίσι μετά τη σύγκρουσή του με το Θρόνο και τη μνημειώδη φράση του «ποιοι κυβερνούν, αυτοί ή εγώ», έβαζε τέλος στην παντοδυναμία του και άνοιγε το δρόμο στην Ενωση Κέντρου και τον Γ. Παπανδρέου. Όμως οι εσωτερικές έριδες της Ενωσης Κέντρου και η εμπλοκή του νεαρού βασιλιά Κωνσταντίνου στην πολιτική, οδήγησαν στα Ιουλιανά του 1965 και η χώρα είχε πλέον μπει στη δίνη της πολιτικής και πολιτειακής κρίσης. Η κυβέρνηση των Αποστατών, πρωθυπουργοί μιας χρήσεως, πρωταγωνιστούσαν σε ένα ρέκβιεμ, το τέλος του οποίου μόνο ελάχιστοι ήξεραν. Και στην ταραγμένη αυτή περίοδο δύο ονόματα θα έπαιζαν σημαντικό ρόλο, εκείνα των Α. Παπανδρέου και Κ. Μητσοτάκη.

Η υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ, η σύγκρουση Γ. Παπανδρέου-Μακάριου, και η ρήξη των σχέσεων του πρωθυπουργού με το παλάτι οδηγούσαν σχεδόν με βεβαιότητα στη λύση που όλοι ξόρκιζαν: εκείνη της παρέμβασης του στρατού.

9789609487740